

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XII, sv. 2, br. 24

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Marc L. Greenberg (Kansas)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Emil Tokarz (Sosnowiec)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Robert Bońkowski (Katowice)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sablić (Osijek)
Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)
Tina Varga-Oswald (Osijek)
Novica Vujović (Nikšić)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Milan Marković

Cetinje, 2019.

UDK 811.163'373.2"19/20"

Izvorni naučni rad

Ljudmila VASILJEVA (Lavov)

Sveučilište Ivana Franka u Lavovu, Ukrajina

milav2000@yahoo.com

RAZVOJ ORTOGRAFSKIH NORMI U SLAVENSKOJ ONOMASTICI (kraj XX – početak XXI st.)

Od davnih vremena onimi su pružali mogućnost temeljitog istraživanja živih govornih idioma. Vlastita imena kod određenih naroda mogu upućivati i na kulturnu, vjersku i nacionalnu pripadnost njegovih govornika. Prema mišljenju nekih jezikoslovaca, osobna imena ne pripadaju jeziku i nisu objekt njegovog funkcioniranja, nego su posebna izvanjezična činjenica. S obzirom na to, jezični je status onima (to se posebice odnosi na osobna imena i prezimena) prilično proturječan: oni istovremeno i jesu i nisu jezične činjenice. Oni podliježu različitim kriterijima koji se primjenjuju u razradi ili modifikaciji pravopisnih pravila određenog jezika ili njegove gramatičke standardizacije. Danas se pitanje onima nalazi među onim problemima koji zahtijevaju tumačenje, polazeći od određenih promjena jezične situacije na slavenskim područjima. Ono je uvjetovano izvanjezičnim čimbenicima, tj. u znatnoj mjeri je povezano s nestankom višenacionalnih država na zemljopisnoj karti i težnjom za stvaranjem mononacionalnih država, što je dovelo do određenih promjena općih gledišta na standardizaciju slavenskih jezika, između ostalog i na standardizaciju onima. Standardizirajući onime moramo uzeti u obzir unutarnje mogućnosti svakog jezika u njegovom povijesnom razvoju, kao i njegove sustavne i strukturalne posebnosti.

Ključne riječi: *slavenski jezici, onim, standardizacija, pravopisna i gramatička pravila (norme), jezični sustav*

Tema navedena u naslovu problematična je i sporna. Onimi su, kao što je poznato, od davnina pružali znanstvenicima mogućnost temeljitog istraživanja elemenata živih govornih idioma. U prvim hrvatskim pisanim tekstovima, kada su prije vlastite književnojezične tradicije kao književni jezik koristili latinski, ili u slovačkim spomenicima pisanim na mađarskom jeziku, mjesni su se nazivi prenosili bez prijevoda prema svojemu fonet-

skom zvučanju i principima latiničkog pisma. Kasnije su se i prepisivači Ukrajinci služili latinskim jezikom i njegovom grafijom za prikaz fonetskog zvučanja domaćih onima, na primjer, poslije uvođenja latinskog jezika kao službenog, poslije Krevske (1385) i Lublinske (1569) unije. Galicijski i volinjski dokumenti iz XVII st. koji se čuvaju u Centralnom državnom povijesnom arhivu u Lavovu također imaju ukrajinske nazive prenesene latiničkim pismom maksimalno se pridržavajući fonetskog zvučanja originalnog onima. Iz naraštaja u naraštaj vlastita imena pružala su jezikoslovcima činjenice za proučavanje fonetskog sustava jezika određenoga razdoblja razvoja slavenskih jezika. Osim toga, vlastita imena daju bogatu informaciju ne samo o svom podrijetlu, već i o jeziku i kulturi naroda kojemu pripadaju. Vlastita imena kod određenih naroda mogu upućivati i na kulturnu, vjersku i nacionalnu pripadnost njegovih govornika (usp. npr. varijante kod većine naroda omiljenog imena *Ivan* u srodnim jezicima hrvatskom i srpskom: *Ivan* i *Jovan*, čiji oblik u tim jezicima već omogućuje određivanje nacionalne pripadnosti govornika).

Prema mišljenju nekih jezikoslovaca, osobna imena ne pripadaju jeziku i nisu objekt njegovog funkcioniranja, nego su posebna izvanjezična činjenica. S obzirom na to, jezični je status onima (to se posebice odnosi na osobna imena i prezimena) prilično proturječan: oni istovremeno i jesu i nisu jezične činjenice. Ove tvrdnje možemo smatrati opravdanim samo djelomično, budući da se odnose na grafijski (u određenoj mjeri prozodijski) oblik osobnih imena (i nekih drugih onima) u nominativu. Međutim, čim taj naziv uđe u sintagmatske odnose, on postaje ista jezična činjenica, kao i bilo koja druga jezična jedinica te podliježe zakonitostima jezičnog sustava (doduše, u manjoj mjeri) i jezičnog standarda (u većoj mjeri). Osobna imena sklanjaju se prema određenim modelima (uzorcima) deklinacije, koji su primjenjivi u morfološkom sustavu jezika.

Dakle, onimi u pravilu podliježu različitim kriterijima ili kombinaciji kriterija¹, koji se primjenjuju u razradi ili modifikaciji pravopisnih pravila određenoga jezika ili njegovog gramatičkog normiranja. Standardizirajući onime moramo uzeti u obzir unutarnje mogućnosti svakog jezika u njegovu povijesnom razvoju, kao i njegove sustavne i strukturalne posebnosti.

Svojevremeno je V. V. Vinogradov govorio o umjetnom karakteru nekih domaćih ruskih i ukrajinskih onima prilikom promjene naziva niza naselja u

¹ Istraživač J. Ševeljov je izdvojio kriterije koji su se odnosili na ukrajinski pravopis: Шевельов, Юрій, „Про критерії в питаннях українського офіційного правопису“, in: Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення, Львів, 1996, с. 19–29. Smatramo da su kriteriji univerzalni i mogu se primjenjivati za analizu pravopisnog normiranja onima različitih slavenskih jezika.

SSSR-u, među kojima je i onim *Ivano-Frankivsk*. Po njegovu mišljenju, taj je naziv težak za izgovor. Znanstvenik je smatrao da bi bilo prikladnije grad nazvati *Franko*. V. K. Žitnik opravdano je obratio pozornost na upozorenje bugarskog prevoditelja S. Florina, zašto u ukrajinskom jeziku imamo nazive *Нью-Йорк*, ali *Новий Орлеан* ili *Нову Зеландію*², kao i na to zašto Rusi pišu *Гейне* (u njemačkome je *Heine*), ali *Хемингуэй* (*Hemingway*)³. Autor članka u nastavku tvrdi da niti ruski, niti ukrajinski izgovor prezimena *Гегель* i *Гюго*, zemljopisnih naziva *Гамбург* ili *Копенгаген* ne odgovaraju onomu što imamo u izvornome jeziku i smatra da „suvremena ukrajinska ortografija [za razliku od suvremene ruske – Lj. V.] dopušta barem približavanje izvoru – Гегель, Гюго, Копенгаген“⁴. Bez obzira na određene promjene u suvremenom ukrajinskom pravopisu i danas je teško razumjeti zašto u suvremenom ukrajinskom pravopisu naziv glavnoga grada Republike Srbije ima oblik *Белград*, a ne oblik *Беорград*, kao što je u izvornome jeziku, ili *Білград* (polazeći od refleksa staroga jata u ukrajinskom ili prema uobičajenoj tradiciji uporabe, npr. u ukrajinskim narodnim dumama (pjesmama) postoji naziv *Цариград*).

U zemljopisnim atlasima i mapama, koji su se pojavili posljednjih godina u Republici Hrvatskoj, Republici Sloveniji i Republici Sjevernoj Makedoniji [i u drugim slavenskim zemljama – Lj. V.] i dalje čitamo *Kijev*, *Lvov* (ponekad se koristi kroatizirani naziv *Lavov*), *Kijev*, *Lvov*, *Harkov* (slov.), kao i makedonizirani naziv *Лавов*, *Харков* itd. Od početka 90-ih godina postoje neovisne države Ukrajina, Hrvatska, Slovenija, Makedonija, pa bismo danas na hrvatskim, slovenskim, makedonskim zemljovidima željeli vidjeti: *Kijiv*, *Ljviv*, *Ivano-Frankivsk*, *Harkiv*, *Kijiv*, *Lviv*, *Ivano-Frankivsk*, *Harkiv* i *Kuuв*, *Љвув*, *Харкив*, u skladu s postojećim originalnim ukrajinskim onimima.

Navedeno se ne odnosi samo na standardizaciju posuđenih onima. U nekim slavenskim zemljama do danas su neriješena pitanja u vezi s normiranjem domaćih onima. Dakle, u općim aspektima koji su vezani za standardizaciju ili normiranje slavenskih jezika treba uzeti u obzir i uređivanje (reguliranje) onima.

Danas se pitanje onima nalazi među onim problemima koji zahtijevaju tumačenje, polazeći od određenih promjena jezične situacije na slavenskim područjima. Ono je uvjetovano izvanjezičnim čimbenicima, tj. u znatnoj mjeri je povezano s nestankom višenacionalnih država na zemljopisnoj karti i težnjom za stvaranjem mononacionalnih država, što je dovelo do određenih

² *Український правопис. Проект найнов. ред.*, Київ, 1999, с. 33.

³ Житник, Володимир К., „Відтворення слов'янських назв українською мовою“, in: Кієво-Могилянська академія, Наукові записки, Т. 18, 2000, с. 14.

⁴ Isto.

promjena općih gledišta na standardizaciju slavenskih jezika, između ostalog i na standardizaciju onima.

Nastanak niza samostalnih država na područjima nekadašnjeg Sovjetskog Saveza, među kojima su se osamostalile i dvije slavenske zemlje, Ukrajina i Bjelorusija, podjela Čehoslovačke na samostalne Češku i Slovačku, promijenio je, naravno, uvjete funkcioniranja ukrajinskog, bjeloruskog i slovačkog jezika. Krajem XX st. bitno se promijenila lingvistička prosudba jezične situacije u južnoslavenskim zemljama, u koje su tradicionalno svrstavani bugarski, srpskohrvatski, slovenski jezik, a poslije Drugog svjetskog rata i makedonski. Prestao je funkcionirati srpskohrvatski jezik koji su koristila četiri etnosa – Srbi, Hrvati, Bošnjaci muslimani i Crnogorci. SFRJ je danas podijeljena na samostalne države: Srbiju sa srpskim jezikom, Crnu Goru s crnogorskim jezikom, Hrvatsku s hrvatskim jezikom, Bosnu i Hercegovinu sa službenim srpskim, hrvatskim i bosanskim jezikom, kao i na Makedoniju s makedonskim i Sloveniju sa slovenskim jezikom. Srpskohrvatski jezik prije je u određenoj mjeri utjecao na sve jezike nekadašnje Jugoslavije, budući da je u zemlji vršio ulogu posrednika kao „lingua communis“⁵. Neophodnost postojanja tog jezika povezivali su s neophodnošću posjedovanja zajedničkog jezika za međudržavnu i unutardržavnu komunikaciju.

Ruski, srpski, češki i drugi jezici, koji su zauzimali manje-više vladajući položaj u tada postojećim državnim višejezičnim zajednicama, bili su jezici – davatelji drugim jezicima ovih zajednica. Oni su utjecali npr. na njihov leksik i na druge razine jezičnog sustava itd. Međutim, i ti „vladajući“ jezici doživljavali su retroaktivni utjecaj od strane jezika kojima su bili davatelji. Izrazit primjer toga je ulaženje niza kroatizama⁶ u srpski jezik ili

⁵ Radovanović, Milorad, *Sociolingvistika*, Matica srpska, Novi Sad, 1986, str. 220; Karadža, Mevlida, „Ustavni aspekti jezične problematike u Jugoslaviji“, u: Funkcionisanje jezika u višenacionalnim zemljama, Sarajevo, 1990, str. 171.

⁶ Danas se u srpskom jeziku aktivno upotrebljavaju neki kroatizmi koje I. Klajn dijeli u nekoliko skupina: 1) oni koji su izgubili obilježja kroatizama: *бројка*, *исход*, *донуст*, 2) riječi koje govornici srpskog jezika smatraju hrvatskima, ali se te leksičke jedinice „upotrebljavaju u Srbiji bez velikog protivljenja: *прехладити се*, *поступак*, *некретнина*, *електрана*, 3) kroatizmi koji se rijetko koriste *појаснити*, *изнимно*, *недовољено*, *дапаче* i dr. Ova podjela kroatizama na skupine temelji se na stupnju usvojenosti leksema i učestalosti u jeziku. Klajn, Иван, „Лексика“, u: Српски језик на крају века, Институт за српски језик САН, Београд, 1996, str. 39–41.

utjecaj ukrajinskog jezika na ruski u leksici i tvorbi riječi⁷ i dr. U vezi s tim danas pratimo određene promjene i u tim jezičnim standardima⁸.

Svi slavenski jezici tijekom svoje povijesti imaju tvorevine koje omogućuju približavanje njihovih standarda nacionalnim korijenima. Nažalost, u prošlosti slični preporodni smjerovi u vezi sa standardizacijom određenih jezika nisu uvijek bili uspješno provedeni, nailazili su na otpor državnih i političkih struktura, a ponekad su autori tih projekata čak bili podvrgnuti represijama.

Na status posebne varijante standardnog srpskohrvatskog jezika (zajedno sa službeno priznatom beogradskom i zagrebačkom varijantom tog jezika), 70-ih godina XX st. pretendirao je i jezik bosansko-hercegovačke regije. Rasvjetljavanju tog pitanja 1973. g. bilo je posvećeno specijalno savjetovanje u Mostaru na kojem je sudjelovalo više od 300 jezikoslovaca iz cijele Jugoslavije, djelatnici obrazovnih institucija i predstavnici društveno-političkih organizacija države, ali to pitanje tada nije bilo riješeno zbog toga što rukovodeća tijela SFRJ nisu shvatila neophodnost priznavanja ove posebne varijante.

Tipična je situacija nastala utvrđivanjem pravopisnih normi 20-ih i 30-ih godina u Ukrajini ili nešto kasnije 70-ih godina u Hrvatskoj. Na primjer, ukrajinski pravopis iz 1928. g.⁹, koji je pripremila grupa autora – jezikoslovaca iz gotovo svih dijelova Ukrajine, temeljio se na kriteriju nacionalnog jedinstva i na zahtjevima za očuvanje tradicije i nasljeđivanja¹⁰. Prema principima tog pravopisa sastavljalo se nekoliko sljedećih izdanja ukrajinskih pravopisnih rječnika (O. Izjumova, 1931. i I. Zilinskog, Krakov, 1941). Poslije

⁷ Ижакевич, Галина П., „Украинские лексические элементы в системе выразительных средств русского литературного языка“, In: Л. А. Булаховский и современное языкознание, Наукова думка, Київ, 1987, с. 88; Космеда, Татьяна А., „В. В. Виноградов о проблемах украинского языкознания в контексте славянской лингвистики“, In: Международная юбилейная сессия, посвященная 100-летию со дня рождения академика Виктора Владимировича Виноградова: Тезисы докладов; Москва, 1995, с. 365–366; Космеда, Татьяна, Мацюк, Галина, „Тенденции развития русского и украинского языков конца XX столетия“, In: Язык. Культура. Взаимопонимание: материалы международной научной конференции /под ред Т.А.Космеды, Львов, 1997, с. 217–225.

⁸ U vezi s ulaženjem elemenata drugih jezika u vladajuće jezike možemo konstatirati da vladajući jezici prihvataju te elemente bez posebnog protivljenja. Što se tiče ulaženja elemenata vladajućeg jezika u podređene (zavisne) jezike, to ulaženje izaziva otpor (purizam). V. o tome naša proučavanja, vezana za povijest razvoja srpskog i hrvatskog jezika: Васильева, Людмила, *Штокавські літературні мови: проблеми становлення, розвитку, сучасний стан*, Видавництво ЛНУ ім. Ів. Франка, Львів, 2002, с. 254–261.

⁹ Правопис се у знатној мјери темелјио на одредбама правописног рјечника G. Goloskeviča (1914).

¹⁰ Шевельов, Юрій, „Про критерії в питаннях українського офіційного правопису“, In: Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення, Львів, 1996, с. 21.

zabrane pravopisa početkom 30-ih godina u Sovjetskoj Ukrajini (glavni autori izdanja bili su odmah represirani) taj se pravopis i dalje koristio u Zapadnoj Ukrajini (njegova pravila prihvatila je, na primjer, „Udruga Taras Ševčenko“ u Lavovu) i cijelo sljedeće razdoblje u dijaspori (pretisak Pravopisa nastao je 1952. g. u New Yorku). Tek poslije priznanja Ukrajine kao neovisne države reformi pravopisa posvetio se V. V. Nimčuk koji je pokušao prilagoditi njegova pravila suvremenoj jezičnoj situaciji.

Hrvatski pravopis S. Babića, B. Finke, M. Moguša iz 1971. g.¹¹ bio je zabranjen u Hrvatskoj gotovo 20 godina (budući da je prva naklada bila uništena, u vezi s pretiskom tog Pravopisa u Londonu 1972. g. nazvan je „Londonac“, pa su ga sve te godine koristili u dijaspori). Njegove postavke su odstupale od postojeće unificirane srpskohrvatske norme s namjerom obilnijeg korištenja vlastitih hrvatskih jezičnih sredstava, što nije bilo u interesu rukovodećih tijela tadašnje Jugoslavije. Tek početkom 90-ih godina XX st. pravopis je bio „rehabilitiran“ te su ga počeli aktivno koristiti u obrazovnim institucijama Hrvatske.

Oblikovanje bilo kojeg jezičnog standarda povezano je, kao što je poznato, s određenim uvjetima formiranja normativnog govora, ovisno o socijalno-povijesnim čimbenicima. Standardu su svojstvene tendencije uzimanja u obzir govornih crta čitavog naroda u manifestaciji njihove normativnosti. Poimanje norme (normi) je glavni čimbenik u određivanju standardnog jezika (u svim njegovim pojavljivanjima). Polivalentnost norme, tj. stupanj obuhvaćanja različitih grana društveno-političke prakse, u velikoj mjeri ovisi o specifičnosti društveno-povijesnih uvjeta razvoja¹². Svaki nacionalni lingvosocium na svoj način raspoređuje varijacije koje dopušta jezični sustav, polazeći od socijalne stratifikacije i funkcionalno-stilističkog pogleda.¹³

¹¹ Babić, Stjepan, Finka, Božidar, Moguš, Milan, *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 1971, 466 str.

¹² Виноградов, Виктор В., *Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития*, Наука, Москва, 1967, с. 62–63. Oblikovanje sustava normi jezika veoma je složen i trajan proces. Norme razgovornog jezika oblikuju se polazeći od normi književno-pismenih. Tendencija prema njihovom unutarnjem gramatičkom i semantičkom jedinstvu u slučaju postojanja bitnih strukturnih razlika, jedna je od važnih zakonitosti razvoja nacionalnih jezičnih standarda koja ih izrazito razlikuje od odgovarajućih jezičnih pojava prethodnih epoha.

¹³ Napomenimo da se o pitanjima normiranja jezika raspravlja ne samo u krugovima jezikoslovaca, već i u širem sociumu. Na primjer, u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori, čiji su se jezici osamostalili poslije prestanka funkcioniranja srpskohrvatskog jezika, pozornost na jezična pitanja se izrazito primjećuje. U ukrajinskom sociumu, kako primjećuje u vezi s normalizacijom i kodifikacijom ukrajinskog jezika G. Javorska, u svijesti sociuma se izostrava „percepcija problema književne norme: Яворська, Галина М., *Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада*, НАН України, Київ, 2000, с. 163.

Izbor varijacija pomoću lingvosociuma ponekad mogu vremenski umjetno zaustaviti ekstralingvalne i sociolingvalne činjenice, te ga usmjeriti na niveliranje ili unifikaciju nekih domaćih činjenica u korist činjenica drugog jezika (pretežito vladajućeg.) To je bilo karakteristično za jezik Hrvata kada je on, u razdoblju od gotovo sto godina, bio sastavni dio srpskohrvatskog jezika, slovenskog jezika u razdoblju Kraljevine Jugoslavije, bjeloruskog jezika, ukrajinskog jezika od 30-ih godina XX st. i poslije u Sovjetskom Savezu itd. Nastankom mononacionalnih država sva sredstva koja su za svoj utjecaj koristili vladajući jezici, nestala su ili su dezaktivirana, a tuđa umetanja u različite jezične podsustave također nestaju u korist domaćih sredstava.

Danas možemo konstatirati da je u određenim slavenskim jezicima vidljivo porasla tendencija za korištenje vlastitih povijesno stvorenih jezičnih resursa koji se moraju uzimati u obzir u procesu usavršavanja ili tijekom stvaranja jezičnih standarda. U tom pravcu sada se mijenjaju ukrajinski, bjeloruski, slovački, makedonski i slovenski standardi, potvrđuju se i razvijaju novi standardni jezici – bosanski i crnogorski. U skladu s tim, porastao je interes govornika tih jezika za jezična pitanja, što se osobito očituje u izrazitoj pozornosti jezikoslovaca na usavršavanju tih standarda.

Važna sociolingvalna činjenica u formiranju ili usavršavanju jezičnog standarda je odnos govornika određenog jezika prema književnojezičnoj tradiciji. Problem dijalektalne osnovice i odnos prema jezičnoj tradiciji bili su glavni čimbenici u procesu izbora određenog tipa književnog jezika u razdoblju nacionalne osviještenosti, te su danas značajni za novonastale standarde – bosanski i crnogorski. U prijašnjim povijesnim razdobljima u standardizaciji jezika bilo je moguće jasno pratiti izvore koji su bili osnova za normiranje određenog jezika – narodni izvori ili književna djela itd. Na primjer, V. Karadžić i njegovi sljedbenici svojevremeno su kao uzor za novi književni jezik smatrali jezik folklor.¹⁴ Taj folklorni jezik bio je po svojoj prirodi dovoljno obrađen i u određenom smislu, zahvaljujući migracijama, naddijalektalan. Za razliku od onog vremena, uvođenje dijalektizama u standardni jezik sada se događa uglavnom preko jezika pisaca.¹⁵

¹⁴ Tako zvana novoštokavska folklorna koine. Vještina Vuka Karadžića, kako smatra R. Simić, vidi se samo u tome što je on na temelju folklor stvorio jezični izraz koji je mogao „apsorbirati novi materijal...“, jezični izraz koji je imao mogućnost brze promjene u odnosu na zahtjeve vremena: Симић, Радоје, „Смисао и дoмeти књижевнo-јeзичких рeфoрми код Срба на пoчeтку ХІХ вeкa“, у: Нaучни сaстaнaк слaвистa у Вукoвe дaнe, Књ. 25/2, 1996, стр.131–132.

¹⁵ Na primjer, ukr. riječ *завше* (*Словник української мови*: В 11-ти т./за ред. І. К. Білодіда, т.3. АН УРСР, Інститут мовознавства, Київ, 1972, с. 6) dobila je status razgovorne riječi zahvaljujući djelima pisaca: „За тобою *завше* будуть мандрувати очі материнські і білява хата“ (V. Simonenko).

Polazeći od toga da je u većem dijelu slavenskih zemalja književnost nastala na dijalektalnoj osnovi, jezik pisaca postupno se obogaćivao elementima koji su bili vezani za razvoj kulture i civilizacije određenih slavenskih naroda i za zajedničku sferu funkcioniranja tih jezika, kao i za kontakte s drugim jezicima (na primjer, susjednim ili vladajućim, a danas, vezano za globalizaciju, i sa svjetskim jezicima.)

U standardizaciji jezika ili usavršavanju standarda treba uzeti u obzir da, kada postoji jaka tradicija jezične uporabe, nije uputno odbacivati one njegove elemente koji su već ušli u njega. S druge strane, sukladno idejama Ferdinanda de Saussurea, praški lingvisti su zaključili da postoji mogućnost svjesne intervencije u razvoj jezika, što posebice podrazumijeva povećanje uloge takvog miješanja u govor. Prema njihovim idejama, takva intervencija je „manifestacija reformatorskih pokušaja raznih oblika (naročito purizama) u lingvističkoj politici u još izraženijem obliku – utjecaju jezičnog ukusa epohe (estetika jezika u svojim uzastopnim promjenama).“¹⁶ Dakle, tradicija sama po sebi, po mišljenju J. Ševeljova, ne može jamčiti prikladnost (svrsishodnost) osiguranja određene varijante standardnog jezika. Stoga treba obratiti pozornost „ne samo na prošlost, nego i na budućnost, uzeti u obzir tendencije jezičnog razvoja, da pronađemo ravnotežu između vjernosti tradiciji i poimanja linije razvoja“¹⁷. Ta se generalizirana sentencija znanstvenika o pitanju standardizacije jezika odnosi i na problem normiranja onima (kao sastavnog dijela bilo kojeg standarda). Fonofonetska, tvorbeni, gramatička, grafijska struktura u svakome jeziku, većim dijelom, ima jasnu kulturno-povijesnu i komunikacijsku vrijednost, te se mora sačuvati u standardizaciji¹⁸.

Gramatičkoj i pravopisnoj normalizaciji onima posvećuje se pozornost u svim slavenskim jezicima. U pravopisima se reguliraju dva glavna problema: 1) pisanje vlastitih imena velikim početnim slovima i 2) pisanje posuđenih vlastitih imena. U gramatikama se opisuje deklinacija onima, mogućnost izvođenja izvedenica, fonetska i morfološka prilagodba posuđenih vlastitih imena¹⁹. Ova građa iz pravopisa i gramatika omogućuje nam istraživanje kri-

¹⁶ *Тезиси Пражского лингвистического кружка*, In: История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч.2., Прогресс, Москва, 1960, с. 77–78.

¹⁷ Шевельов, Юрій, *Портрети українських мовознавців*, Київ, 2003, с. 13.

¹⁸ Tradiciju ne treba miješati s navikama koje su se ustaljivale tijekom nekoliko desetljeća i ne odgovaraju jezičnom sustavu.

¹⁹ Sljedeći pravopisi i gramatike slavenskih jezika imaju poglavlja posvećena onimima: *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі*. Акадэмія навук БССР, Мінск, 1959, 154 с.; *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі (проект новай редакцыі)*. 3-і варыянт, Ін-т ім. Я. Коласа, Мінск, 2004, 153 с.; *Беларускі клясычны правапіс. Збор правілаў*. Сучасная нормалізацыя; Аудра, Вільна-Мінск, 2005, 159 с.; Видоески, Божидар, Димитровски, Тодор, Конески, Кирил и др., *Правопис на македонскиот литературен*

terija koji su u naše vrijeme presudni za standardizaciju onima u slavenskim jezicima.

Prije svega, napominjemo da je u normiranju vlastitih naziva potrebno održati tradiciju i kontinuiranost. Svaki od slavenskih jezika je tijekom svoje povijesti stvarao sustav onima iz vlastitih izvora i posuđivao nazive iz drugih jezika. Kao primjer ovdje može poslužiti suvremeni slovenski standard (kao i drugi slavenski standardi), koji u svom bogatom leksiku ima domaće nazive: *Ljubljana*, *Bled*, *Maribor*, *Ptuj*, *Celje*, niz posuđenih i slaveniziranih naziva: *Švica*, *Havaji*, *Rusija* i vlastite posebne slovenske tvorenice koje u jeziku imaju neprekinutu tradiciju uporabe: *Dunaj*, *Gradec*, *Nemčija*, *Ogrska*, kalkirane nazive: *Združene države Amerike*, *Nova Zelandija* i posuđenice prilagođene fonetskom sustavu slovenskog jezika *Čikago*, *Tjorkin*, *Vinica*²⁰

U novonastalom bosanskom standardu možemo pratiti specifičnu pojavu koja se posebice odnosi na oblike prenošenja nekih često rabljenih hebrejskih vlastitih imena, što nije svojstveno drugim slavenskim jezicima. Po mišljenju S. Halilovića, autora Pravopisa bosanskog jezika, ta imena treba standardizirati u onim oblicima u kojima se koriste u Kur'anu: *Adam – Adem*, *David – Davud*, *Golijat – Džalut*, *Gabrijel – Džibri*, *Job – Ejub*, *Abel – Habil*, *Aron – Harun*, *Eva – Hava*, *Abraham – Ibrahim*, *Isak – Ishak*, *Marija – Merjem*, *Mesija – Mesih*, *Mojsije – Musa*, *Noe – Nuh*, *Solomon – Sulejman* itd.²¹, tj. u skladu s islamskom tradicijom obnovljenom u naše vrijeme među Bošnjacima muslimanima.

Pravopis crnogorskog jezika V. Nikčevića predlaže, u vezi sa standardizacijom onima, krenuti od jednostavnog postulata: „pisati imena onako, kako

---

јазик. X издание, Просветно дело, Скопје, 1989, 189 с.; Конески, Блаже, *Граматика на македонскиот литературен јазик*, Детска радост, Скопје, 2004, 652 с.; *Slovenski pravopis*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 2001, 1805 с.; Babić, Stjepan, Finka, Božidar, Moguš, Milan, *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 1991, 466 с.; Babić, Stjepan, Ham, Sanda, Moguš, Milan, *Hrvatski školski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 2005, 163 с.; Babić, Stjepan, Moguš, Milan, *Hrvatski pravopis* (usklađen sa zaključcima Vijeća za normu), Školska knjiga, Zagreb, 2011, 454 с.; Anić, Vladimir, Silić, Josip, *Pravopis hrvatskoga jezika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Pergamena, Školska knjiga, Novi Liber, Zagreb, 2001, 970 с.; Nikčević, Vojislav, *Pravopis crnogorskog jezika*, Matica crnogorska, Cetinje, 1996, 469 с.; Perović, Milenko, Silić, Josip, Vasiljeva, Ljudmila i dr., *Pravopis crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010, 384 с.; Halilović, Senahid, *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo, 1996, 626 с.; *Український правопис*; Наукова думка, Київ, 1993, 1996, 240 с.; Дешић, Милорад, *Правопис српског језика: Приручн. за школе*, Београд, 1995, 181 с.; Пешићан, Митар, Јерковић, Јован, Пижурица, Мато, *Правопис српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 1995, 328 с. i dr.

²⁰ *Slovenski pravopis*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 2001, str. 25, 161, 179, 180.

²¹ Halilović, Senahid, *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo, 1996, str.139.

se trebaju izgovarati“ [u skladu s fonološkim sustavom jezika. Lj. V.], deklinirati te nazive polazeći od onih obrazaca koji postoje u crnogorskom jeziku sukladno njihovom vanjskom obliku, a u slučaju da se ne podudaraju ni s jednim obrascem deklinacije, potrebno je osnovni oblik posuđenog onima prilagoditi osobinama crnogorskog morfološkog sustava: *Leonardo da Vinči* (*Leonarda da Vinčija...*), *Pjer* (*Pjera...*), *Deli* (*Delija...*)²². Autor pravopisa V. Nikčević naglašava potrebu normiranja naziva onako kako on danas zvuči u izvornome jeziku, a ne onako kako je prije funkcionirao u jeziku države pod čijom su vlašću bili (u sljedećim primjerima u jeziku posredniku – engleskom): *Deli*, a ne oblik *Delhi*, *Kalikuta*, *Lanka*²³. Taj pristup znanstvenika standardiziranju posuđenih onima smatramo pravilnim.

Onime treba posuđivati onako kako se koriste u izvornome jeziku, a ne odražavati posuđeni onim u svome standardu onako kako se koristi u drugom standardu. Na tu zakonitost o posuđivanju riječi (a to vrijedi i za onime) obratio je pozornost J. Shevelov i formulirao ju je ovako: „kolonizirani narodi u pravilu ne posuđuju riječi iz primarnih izvora, nego iz jezika kolonizatora“²⁴.

Transliteracijsko-transkripcijska pravila za Pravopis crnogorskog jezika iz 2009. g.²⁵ napisali su stručnjaci za pojedine jezike. Ta pravila u velikoj mjeri odgovaraju opisanim postulatima V. Nikčevića. Na raspolaganju stručnjaka bila su 32 grafema crnogorske abecede (uključujući suglasnike Š, Ž). Nećemo sada detaljno ulaziti u pravila prenošenja onima u tom pravopisu, no ipak trebamo naglasiti da su u njemu od slavenskih jezika zastupljena samo dva – poljski i ruski. Što se tiče ruskog, mislimo da bi se još moglo diskutirati o pitanju prenošenja ruskoga *Щ* crnogorskim grafemom Š: *Щедрин*, *Щукин* kao *Šedrin*, *Šukin*. Ruski glas *Щ* doista je mek suglasnik, ali istovremeno je i skup glasova *u'č'*, a to bi se ipak trebalo nekako odraziti u njegovu prenošenju u crnogorski jezik. Zanimljivo je usporediti našu ideju, vezanu za preuzimanje glasa *Щ* iz ukrajinskog jezika, u kojem je *Щ* tvrdi suglasnik, u crnogorski: *Щодра* kao *Ščodra* i *Щоголів* kao *Ščogoliv*.

Vladajući jezici uistinu imaju određen utjecaj na prilagodbu stranih naziva u jeziku primatelju i oni ponekad uzrokuju odstupanje od tradicije koja u njemu postoji. Dakle, nedavno se u hrvatsku jezičnu praksu vratio formant *eu-* koji se prije koristio u riječima: *Europa*, *europski* i drugim izvedenicama-

²² Nikčević, Vojislav, *Pravopis crnogorskog jezika*, Matica crnogorska, Cetinje, 1996, str. 66.

²³ Isto, str. 69.

²⁴ Lingvist smatra da određene riječi (npr., імідж) za Ukrajinke nisu anglizmi, nego rusizmi: Шевельов, Юрій, „Про критерії в питаннях українського офіційного правопису“, In: Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення, Львів, 1996, с. 22.

²⁵ Perović, Milenko, Silić, Josip, Vasiljeva, Ljudmila i dr., *Pravopis crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010, 384 str.

ma (prije toga u srpskohrvatskoj normi bilo je obvezno koristiti *ev-*: Evropa, evropski)²⁶. Za vrijeme SFRJ formant *eu-* bio je „kompromitiran“ zbog toga što su ga u aktivnu uporabu u vrijeme NDH vratili P. Guberina i K. Krstić.

Obratili smo pozornost na česta odstupanja od tradicije u tvorbi riječi izvedenih od domaćih onima u ukrajinskoj normi. Primjeri izvedenica su sljedeći: npr. normirano je *рівненський*, *Рівненщина*, umjesto *рівенський*, *Рівенщина*, ali normirano je *Ромни – роменський*, a ne *ромненський*), u deklinaciji prezimena *Чорновіл – Чорновіла* (usp. tradicionalni postupak alternacije: *віл – вола*)²⁷ ili prijedlog promjene u deklinaciji *Київ – Києва* u *Київ – Київа*²⁸ itd. Sličan pristup narušava jezični sustav (realizacija *-o* i *-e* u novozatvorenim i otvorenim slogovima). Među ukrajinskim jezikoslovcima raspravlja se o usavršavanju standardnojezične norme u vezi s posuđenim onimima²⁹. Mislimo da je, standardizirajući ovaj ili onaj naziv, važno uzeti u obzir suvremeni oblik i izgovor onima, a ne odražavati stari povijesni izgovor (prije se npr. naziv njemačke rijeke Peйн (Rein) izgovarao na njemačkom s diftongom *-ei*, a sada je izgovor s *-ai* – Райн, što odgovara normama suvremenog njemačkog jezika, pa je i za ukrajinsku normu pravilno – Райн)³⁰. Potrebno je obratiti pozornost na to da čak i u srodnim jezicima mogu postojati različite tradicije vezane za posuđivanje vlastitih imena. Na primjer, za europeizme klasičnog podrijetla u Hrvata karakterističan je klasičnogrčki izgovor, što se odražava u pismu, a za Srbe – bizantsko-grčki izgovor:

hrv.   *Atena*   srp.   *Атина*

(orijentacija na starogrčki izgovor u hrvatskoj normi i na bizantski (novogrčki) u srpskoj). Ima slučajeve kada se u vezi s tim onimi u oba standarda bitno razlikuju jedan od drugoga: hrv. *Betlehem* (starogrčki izgovor) i srp. *Вутлејем* (bizantski izgovor). A ova oba jezika temelje svoje standarde na građi jednog jezičnog sustava – štokavskoga.

²⁶ Brozović, Dalibor, „Aktuelna kolebanja hrvatske jezične norme“, u: Jezik, br. 5, 1998, str.165.

²⁷ Коць-Григорчук, Лідія, „Задля единого правопису“, In: Про український правопис і проблеми мови, Нью-Йорк, Львів, 1997, с. 94.

²⁸ Коць-Григорчук, Лідія, *Хто і чому гальмує?*, In: Скиньмо чужі правописні кайдани – Львів, 2001, с. 40.

²⁹ Vidi npr. članak lingvistice M. Gablevič koja uzima u obzir rezultate rasprave u Znanstvenoj udruzi Ševčenko o pitanjima pravilnog pisanja posuđenica iz latinskog, starogrčkog, francuskog, španjolskog, talijanskog, njemačkog, engleskog jezika: Габлевич, Марія, „Попередні рекомендації до правопису слів іншомовного походження“, In: Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення, Львів, 1996, с. 76–82.

³⁰ P. Naumjak predlaže upotrebljavati upravo naziv Peйн, polazeći od razdoblja kada je taj onim posuđen: Наум'як, Пилип, „Дещо про російщення українського правопису“, In: Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення, Львів, 1996, с. 107.

Dosta često djelovanje određenoga kriterija može bitno utjecati na formiranje standarda. U standardizaciji određenih jezika u višenacionalnim državama dominirajući jezik postaje obrazac³¹ za kriterij djelovanja, što ponekad može imati negativne posljedice. Obično se taj kriterij temelji na tvrdnji o srodnosti³² jezika, na primjer ukrajinskog ili bjeloruskog i ruskog, češkog i slovačkog, srpskog i hrvatskog itd.

Bjeloruska istraživačica T. R. Ramza među ekstralingvalnim čimbenicima koji su razlog gramatičke neuređenosti u uporabi i deklinaciji određenih vlastitih imena, naročito prezimena, primjećuje da Bjelorusi zanemaruju vlastiti jezik i orijentiraju se u svojoj deklinaciji na ruski jezik, a često i na posuđivanje ili kalkiranje ruskog oblika³³. Kao primjer znanstvenica navodi da govornici Bjelorusi, pod utjecajem ruskoga jezika, ne sklanjaju mnoga bjeloruska ženska prezimena: *Томка, Барэйка, Мешчанка* (u ruskome jeziku slična prezimena imaju završetak -o: *Томко, Барейко, Мещанко* te se ne mijenjaju prema normama ruskoga jezika). Istraživačica obraća pozornost na nelogičnost bjeloruske norme u kojoj se podjela sklonidba/nesklonidba sličnih onima temelji na semantici: *аб Мурашцы, але аб Сянешка*³⁴.

Jasan primjer uobičajenog prenošenja iz srodnog jezika (srpskog) može biti standardizacija onima u zagrebačkoj varijanti nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika. Pritom se nije uzimala u obzir tradicija njihove uporabe od strane hrvatskih govornika, već se prije svega polazilo od zahtjeva, svojstvenih zajedničkoj normi³⁵. Tako su specifična domaća hrvatska imena čakavskog ili kajkavskog podrijetla u srpskohrvatskoj normi obvezno mijenjala svoj oblik, prilagođavajući se toj normi koja u svoj sustav nije dopuštala ulaženje drugih dijalektalnih hrvatskih sustava.

U modernizaciji suvremene hrvatske norme već se uzima u obzir tendencija za korištenje vlastitih, povijesno prikupljenih, sredstava hrvatskog jezika. S obzirom na suvremeni hrvatski standard vraćaju se onimi s kajkav-

³¹ Kod J. Ševeljova je to „uzimanje za uzorak drugi jezik i pravopis“: Шевельов, Юрій, „Про критерії в питаннях українського офіційного правопису“, In: Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення, Львів, 1996, с. 22.

³² Isto.

³³ Рамза, Татьяна Р., „Імя ўласнае. Грамадскі густ і граматычная сістэма“, In: Мова – Літаратура – Культура: Мат. міжнар. навук. конф., Минск, 1999, с. 86–87.

³⁴ Isto, s. 88. *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі*. Акадэмія навук БССР, Мінск, 1959, с. 114–115.

³⁵ U pravopisu srpskohrvatskoga jezika ipak su se očувале određene posebnosti vezane za pravilno pisanje vlastitih imena u srpskoj i hrvatskoj varijanti. Na primjer, u varijantama su postojale posebnosti grafije vlastitih imena te njihove pripadnosti jednom ili drugom obrascu deklinacije: *Правопис српскохрватскога књижевног језика. Са правописним речником*, Матица српска, Нови Сад, 1960, 556 с.

skim sufiksom *-ec*: *Čakovec*, *Vrbovec*, prema prethodnoj normi – *Čakovac*, *Vrbovac*. Taj postupak je postao standardnojezična pojava tek nakon raspada srpskohrvatskog jezika. U bivšoj srpskohrvatskoj normi postojala je dosljedna zamjena kajkavskog sufiksa *-ec* štokavskim sufiksom *-ac*. Sada kajkavskim toponimima hrvatska norma preporučuje očuvanje posebnosti kajkavskoga jezika u imenima naselja (ojkonimima), kao i derivatima od takvih imena (u ojkonimima na *-ec* glas *-e* je uglavnom nepostojan³⁶). U procesu stvaranja derivata od tih imena, prema normi koristi se kajkavski sufiks *-ečki*, prije se za hrvatski standardni jezik u tim slučajevima preporučivao sufiks *-ački*, svojstven štokavskom dijalektu: *Čakovcu* – *Čakovca* – *čakovački*, *Vrbovac* – *Vrbovca* – *vrbovački* – prema zajedničkoj srpskohrvatskoj normi. Dakle, radi se o tome da suvremena hrvatska norma posuđuje kajkavske sufikse, svojstvene tradicionalnoj uporabi u Hrvata: *Čakovec* – *Čakovca* – *čakovečki*, *Vrbovec* – *Vrbovca* – *vrbovečki*.³⁷

S obzirom na navedeno, hrvatskom standardu danas je svojstven novi fonetski fenomen – nepostojano *-e* – u toponimima i antroponimima. Radi se o prije navedenom kajkavskom sufiksu *-ec* koji, s obzirom na uporabu u posuđenim kajkavskim imenima, izdvajaju kao njegovu karakterističnu osobinu³⁸. Prema hrvatskoj normi predviđa se ispadanje nepostojanog *-e* u sklonidbi tih imena, tj. dolazi do alternacije *e/Ø*. Istovrstan glas *-e* imamo u dvosložnim posuđenicama kajkavskog (kao i slovačkog, češkog i slovenskog) podrijetla, uglavnom u antroponimima *Sremec* – *Sremca*, *Tkalec* – *Tkalca*, *Tomec* – *Tomca*, *Vramec* – *Vramca* (u prezimenima i imenima s tim sufiksom takav *-e*, ali u njima, prema suvremenoj normi, glas *-e* ne ispada: *Vevec* – *Veveca*, *Ivek* – *Iveka*. Međutim, ispadanje ili neispadanje glasa *-e* u sličnim prezimenima vezano je za izvanjezične čimbenike. Smatramo da je pravo svakog nositelja prezimena da sâm odluči je li u njegovu prezimenu glas *-e* nepostojan ili nije. Isto je u trosložnim i višesložnim riječima: *Međimorec* – *Međimorca*, *Putanec* – *Putanca*.³⁹

³⁶ Težak, Stjepko, Babić, Stjepan, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1996, str. 55.

³⁷ Pojave svojstvene određenim ukrajinskim dijalektima u naše vrijeme rijetko postaju normativne. Na primjer, ukrajinskim toponimima u nizu govora jugozapadnog narječja svojstvena je zamjena *-a*, koje potječe od **a* i **к*: *Загір'є*, *Залужжє*, a to ipak nije postalo normativno.

³⁸ Budući da je pojava nepostojanoga *-e* navedena u Jezičnom savjetniku, svrstavamo ga u karakteristične osobine hrvatskoga standarda. U vezi s tim ipak imamo neke primjedbe: nepostojano *-e* se koristi samo u toponimima i antroponimima. Samo na temelju onima ne mogu se izvoditi opći zaključci. Hrvatski standard se temelji na štokavštini koja ima nepostojano *-a*-, nepostojano *-e*- je kajkavska morfološka značajka. Barić, Eugenija, Hudeček, Lana, Kovačević, Milan i dr., *Hrvatski jezični savjetnik*, Pergamena, Zagreb, 1999, str. 115.

³⁹ Ali u hrvatskom standardu u imenima i prezimenima na *-ek*, posuđenima iz kajkavskoga dijalekta, prema normi *-e* ne alterira s *Ø*: *Ivek* – *Iveka*, *Maček* – *Mačeka*, *Slavek* – *Slaveka*.

Još je jedan primjer „uzimanja za uzorak drugi jezik i pravopis“ normiranje onima u ukrajinskom jeziku u kojem ostaje neriješen niz pitanja. Na primjer, zbog dugog razdoblja ruske administracije na ukrajinskom području, u Ukrajini do danas ostaju prema ruskom obrascu promijenjena prezimena: *Федоров, Черновол, Донцов, Єфремов, Попов, Биленков*⁴⁰.

Na standardizaciju onima može utjecati pojednostavnjivanje određenih pravila za uklanjanje dvojnosti u vezi s njihovim pravopisnim i gramatičkim normiranjem. Izrazit slučaj takve pojave imamo u ukrajinskom jeziku, po našem mišljenju, također prema ruskom obrascu u kojem je u genitivu jednine naziva mjesta općeprihvaćen završetak *-a*, pa je pravilno *Києва, Львова, Донецька i Рима*⁴¹. Suvremeni jezični standard, po mišljenju J. Ševeljova (upravo je on obratio pozornost na taj primjer pojednostavnjivanja pravila), zahtijeva završetak *-y*. Znanstvenik navodi niz primjera uporabe tog završetka tijekom povijesti, u lijepoj književnosti: T. Ševčenko, I. Kotljarevskij, Lesja Ukrajinka – svi ti autori upotrebljavaju oblik genitiva *Римy*⁴². Kako onda možemo govoriti o takvom pristupu pojednostavnjivanja pravila koja nisu u skladu s tradicijom razvoja jezika?

Izbor varijacija koje su dopuštene u sustavu jezika, tj. cjelokupnost onih jezičnih činjenica i procesa koji postoje u određenom jeziku „na razini funkcioniranja, uzusa i jezične svijesti“⁴³ je ostvarenje koje ima obično čvrst i stabilan temelj.⁴⁴ To nije umjetni naddijalekat ili standard u svom tradicionalnom poimanju, nije konkretna jezična manifestacija, već „realna činjenica“, imajući u vidu njegovu učestalost kod govornika.⁴⁵

U suvremenom makedonskom jeziku, koji je davno izgubio sklonidbu, do danas pratimo očuvanje oblika vokativa, uključujući i uporabu onima.⁴⁶ Paralelno se u funkciji za imenice muškoga roda rabi nominativ (*Игоре та Игор*) pod značajnim utjecajem na makedonski standard skopljanskog govora u kojem samo oko dvadeset pet posto govornika koristi oblik vokativa. Ujed-

⁴⁰ Svojevremeno su u izvodima iz matičnih knjiga i u popisima stanovništva u Istočnoj Ukrajini ukrajinskim prezimenima sa sufiksom *-енко* na završetku dodavali, prema obrascu ruskih prezimena, glas *-в*.

⁴¹ *Український правопис*; Наукова думка, Київ, 1993, 1996, с. 68–69; Шевельов, Юрій, „Про критерії в питаннях українського офіційного правопису“, In: *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення*, Львів, 1996, с.2 5.

⁴² Isto.

⁴³ Багмут, Алла, „Дешифр як фактор мовної реальності“, In: *Тези наукової конференції з проблем сучасного українського правопису і термінології*, Київ, 1997, с. 23.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto, str. 24.

⁴⁶ Конески, Блаже, *Грамматика на македонскиот литературен јазик*, Детска радост, Скопје, 2004, с. 240–242.

no treba reći da se morfološka zamjena vokativ – nominativ u ovom standardu kompenzira drugim sredstvima, na primjer, fonološkim – dužina, intonacija itd. I dalje pratimo tendenciju za jezičnim promjenama pod utjecajem učestalosti uporabe.

Još je jedno naše proučavanje vezano za uporabu vokativa kod vlastitih imena ženskoga roda u istome jeziku. Makedonski jezik ima poseban oblik vokativa i za te imenice. Postoji pravilo da imenice ženskoga roda sa završetkom *-a* imaju u makedonskom jeziku oblik vokativa s nastavcima *-o* i *-e*⁴⁷. Pritom, autor Gramatike makedonskoga jezika, B. Koneski, naglašava da u posljednje vrijeme imena ženskoga roda koja završavaju suglasnikom *-a* nemaju poseban oblik vokativa, već se u toj funkciji koristi nominativ. Znanstvenik smatra da je razlog tomu pojava mnogih posuđenih imena u jeziku: *Емуња, Мумоза, Луза* – te govori o uporabi, npr. oblika *Бера*, umjesto *Беро*⁴⁸. Dakle, kako je danas ispravno govorniku: *Аха* ili *Ахо*? Naše ispitivanje provedeno među govornicima Makedoncima u vezi s uporabom/neuporabom određenog oblika ovoga imena pokazalo je da je za govornike makedonskoga jezika, posebice za žene, bolja percepcija povezana s oblikom *Аха*. U vezi s oblikom *Ахо* neki su govornici rekli: 1) zvuči nekako neuobičajeno, ime dobiva drugi oblik, zvuk *o* je dublji, u određenom smislu je muški glas, a samoglasnik *a* zvuči profinjenije, više ženski. Smatramo da na tu realnu pojavu treba obratiti pozornost prilikom usavršavanja makedonskog standarda i uzimajući u obzir pripadnost te jezične činjenice središtu ili periferiji jezičnog sustava, istovremeno poštujući tradicije razvoja jezika.

Za bilo koji pravopis normiranje posuđenih onima vrlo je složeno. Da zorno predočimo, navest ćemo cijeli niz mogućnosti za njihovu standardizaciju u hrvatskom jeziku, budući da nam se čini da hrvatski jezikoslovci, normirajući onime, pokušavaju uzeti u obzir tradicije, teritorijalnu posebnost, realizaciju posuđenih naziva, polazeći od uzusa jezika recipijenta. Prije smo već spomenuli vraćanje na standard koji se temelji na štokavizaciji kajkavskih naziva na *-ec*. Za njega su i oni zapravo posuđene riječi.⁴⁹

Hrvatska norma predviđa dva načina grafijskog prenošenja posuđenih onima. Prvi način je u prilagodbi naziva grafijskom sustavu hrvatskog jezika i piše se prema pravilima hrvatskoga pravopisa. Onim je adaptiran u hrvatskom jezičnom sustavu, pa i u domaćem hrvatskom onomastičkom fondu i u vezi s tim može birati određene morfološke mogućnosti. Primjer za to su obično vlastiti nazivi – vlastita imena, zemljopisni pojmovi koji funkcioniraju na po-

⁴⁷ Isto, str. 255.

⁴⁸ Isto, str. 257.

⁴⁹ Silić, Josip, „Hrvatski jezik kao sustav i kao standard“, u: Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika, Matica hrvatska, Zagreb, 1999, str. 235.

dručju stalnih zemljopisnih i kulturnih kontakata Hrvata s drugim narodima, onomastičke jedinice koje su povezane s kršćanskom, islamskom, ponekad i sa židovskom civilizacijom i religijom. Na primjer, od imena *Antun*, posuđenog u prijašnjim razdobljima, u hrvatskom jeziku postoji niz izvedenica. To su muška imena – *Ante*, *Anto*, *Toni*, *Tonči* (regionalni oblik *Tonći*), *Tonko*, *Tune*, *Tonček* i dr.; ženska imena – *Antica*, *Tonka*, *Tonkica*, *Tonča* i dr.; prezimena – *Antić*, *Antičević*, *Antunac*, *Antunović*, *Tončić*, *Tonković* i dr. Od svakog od tih vlastitih naziva mogu se tvoriti derivati (izvedenice) – pridjevi. Usvojenice su u hrvatskom jezičnom sustavu nazivi zemalja, dijelova svijeta, područja s kojima su Hrvati imali kulturne i druge veze. U hrvatskom jeziku odavno je usvojena njihova tradicionalna grafija: *Albanija*, *Andaluzija*, *Bavarska*, *Bretanja*, *Burgundija*, *Flandrija*, *Furlandija*, *Galicija*, *Korzika*; *Mađarska*, *Njemačka*, *Španjolska*, *Kalifornija*, *Teksas*. U tu kategoriju možemo svrstati nazive nekih gradova vezanih za povijesni i kulturni razvoj Hrvata: *Atena*, *Beč*, *Budimpešta*, *Bukurešt*, *Carigrad*, *Lavov*, *Kairo*, *Krakov*, *Pariz*, *Peking*, *Prag*, *Rim*, *Solun*, *Varšava*, *Venecija* (*Mleci*), *Solun*, *Teheran*, *Temišvar*. Važno je napomenuti da je prije u hrvatskome jeziku sličnih naziva bilo znatno više: *Jakin* (съзогоди *Ancona*), *Lipsko* (*Leipzig*), *Monakov* (*München*), *Dražđani* (*Dresden*), *Režno* (*Regensburg*), *Žakanj* (*Gyekenés*), *Đur* (*Győr*). Oni su potpuno prilagođeni grafijskom sustavu hrvatskog jezika.⁵⁰ Izvorni nazivi tih imena se ne rabe u hrvatskom jeziku (*Wien*, *Budapest*, *Tehrān*, *București*, *Klagenfurt*, *Durrës*, *Graz*, *Jerusalajm*, *Kāhirah*, *Lisboa*, *Mekka*, *Neapoli*, *Paris*, *Pécs*, *Běijīng*, *Praha*, *Roma*, *Shkodër*, *Thessaloniki*, *Tehrān*, *Timișoara* i dr.) Drugi način prenošenja posuđenica sastoji se u tome da se vlastiti nazivi iz jezika, koji se služe latiničkim pismom, preuzimaju u izvornome obliku (a iz nelatiničkih jezika postupkom transliteracije) *Bruxelles*, *Dublin*, *Columbia*, *Freiburg*, *Leipzig*, *München*, *Nantes*, *New Orleans*, *Toulouse*⁵¹.

Izvedenice od onih vlastitih naziva koji se odnose npr. na njihove stanovnike transkribiraju se i prilagođavaju grafijskom sustavu hrvatskog jezika: *Dablinac*, *Dablinka*; *Tulužanin*, *Tulužanka*. Odnosni pridjevi izvedeni od vlastitih imena – ktetici – tvore se pomoću sufiksa *-ski*, te se transkribiraju i prilagođavaju grafijskom sustavu hrvatskoga jezika: *lajpciški*, *frajburški*, *nantski*. Drugi način, koji se smatra dubletnim, odnosi se na to da se imenice i pridjevi izvedeni od takvih imena tvore dodavanjem hrvatskih tvorbenih sufiksa na izvornu osnovu: *avignonski* (*Avignon*), *münchenski* (*München*), *newyorški* (*New York*)⁵².

⁵⁰ Takav način pisanja dokaz je da se Hrvati prilično dosljedno pridržavaju povijesne tradicije.

⁵¹ Slično je i u češkome jeziku: *Pravidla českého pravopisu*, Academia, Praha, 2002, str. 33.

⁵² Anić, Vladimir, Silić, Josip, *Pravopis hrvatskoga jezika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Pergamena, Školska knjiga, Novi Liber, Zagreb, 2001, str. 214. Pravopis S.

Takav način prenošenja koristi se u pravopisu za osobna imena i prezimena. Ti nazivi, kao i njihove izvedenice, prelaze u svojoj grafijskoj interpretaciji u izvornome jeziku u hrvatski jezik dodavanjem sufiksa *-ov* ili *-ev*: *Boccaccio – Boccacciov*, *Chomsky – Chomskyev*, *Hugo – Hugoov*, *Florschütz – Florschützev* i dr. Odnosni pridjevi, koji se tvore uz pomoć sufiksa *-ski* od tih stranih imena i prezimena, transkribiraju se i prilagođavaju grafijskom sustavu hrvatskog jezika: *bokačovski*, *čomskijevsi*, *šekspirovski*.

Strana imena i prezimena sklanjaju se prema istim obrascima kao i domaća hrvatska: *Charles de Gaulle – Charlesa de Gaullea*, *Dizzy Gillespie – Dizzyja Gillespiea*. Prije smo već naveli uvjete za dodavanje odgovarajućih pridjevnih sufiksa tim nazivima. Treba napomenuti da je u sklonidbi takvih imenica moguća varijantna uporaba u skladu s hrvatskim morfološko-fonološkim pravilima *Chomsky – Chomskyja*; *Chomsky – Chomskoga*. Govornici hrvatskoga jezika već dugo koriste takav način prenošenja vlastitih imena. Iako nije uvijek očit, on ipak ne izaziva protivljenje. Danas se taj način koristi i za prenošenje vlastitih imena koja je hrvatski jezični sustav već prije posudio zbog širenja međunarodnih kontakata, funkcioniranja interneta i povećanja broja govornika Hrvata koji vladaju stranim jezicima.

Očito je da Hrvati pokušavaju pronaći puteve rješavanja problema koji su vezani za standardizaciju onima. Koristeći domaće sufikse za tvorbu izvedenica od posuđenih onima, pokušavaju prilagoditi nazive zahtjevima svoga sustava, brinu se o tome da u onomastici vladajući položaj ponovno zauzmu povijesno prikupljena jezična sredstva. Polazeći od toga, postupak hrvatskih znanstvenika, vezan za normiranje vlastitih imena može biti zanimljiv za Ukrajinke, kao i za druge Slavene.

No, pojavljuju se neke nedoumice u pogledu pristupa normiranju onima u hrvatskim pravopisima i gramatikama. Na primjer, postavlja se pitanje je li dopušteno uvođenje u standard, koji se temelji na štokavštini, kajkavskih onima koji su elementi drugog jezičnog sustava, budući da to narušava temelj hrvatskog standarda. S druge strane, Hrvati osjećaju kajkavski sustav kao svoj, a ne tuđ. Oni uvode one činjenice koje su dugo vremena bile sastavni dio hrvatske jezične tradicije te su samo nakratko umjetno uklonjene iz aktivne uporabe jer su narušavale srpskohrvatsku normu.

Babića, B. Finke, M. Moguš preporučuje dvojnost za uporabu sličnih pridjeva – za adaptirane i za one koji su izvedenice od originalnog naziva sa sufiksom *-ski*: *bohumski i bohumski* od *Bochum*, *leipzigski i lajpciški* od *Leipzig* itd.: Babić, Stjepan, Finka, Božidar, Moguš, Milan, *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 1991, str. 61), a također Babić, Stjepan, Ham, Sanda, Moguš, Milan, *Hrvatski školski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 2005, 163 str., Babić, Stjepan, Moguš, Milan, *Hrvatski pravopis* (usklađen sa zaključcima Vijeća za normu), Školska knjiga, Zagreb, 2011, 454 str.

U ovom velikom spektru mogućnosti normiranja domaćih i posuđenih onima u hrvatskome jeziku, htjeli bismo obratiti posebnu pozornost i na pitanje standardizacije ukrajinskih onima u tom jeziku, s kratkim osvrtom o tom pitanju i na druge slavenske jezike. U pravopisu S. Babića, B. Finke, M. Moguša prenošenje specifičnih glasova iz ukrajinskog jezika spominje se vrlo površno. Navode se zajedno s ruskim glasovima. U Aniće-Silićevom pravopisu uopće se ne navode pravila prenošenja ukrajinskih i bjeloruskih onima. Pratimo samo ona pravila koja su vezana za standardizaciju ruskih⁵³. U njemu nailazimo na niz transliteriranih i transfonemiziranih ruskih imena među koja je uvršteno i rusificirano ime ukrajinskoga grada Harkiva (od rus. Харьков – Harkov). Neriješenost tog pitanja odnosi se i na druge hrvatske pravopise, samo što neki hrvatski izvori bilježe kao ravnopravna i normativna po dva oblika nekih onima. To se odnosi samo na najčešće uporabljene ukrajinske nazive, među kojima je Kijiv i Čornobilj, a u posljednje vrijeme i Ljviv, Dnjipro, Dnjipropetrovsk, Harkiv.

Hrvatski jezični savjetnik (1999) bilježi oblike Čornobilj i Černobilj (str. 442, 449)⁵⁴, derivati su navedeni od oblika Čornobilj (čornobiljski, Čornobiljanin i Čornobiljanka, str. 449) prema izvornom ukrajinskom *Чорноби́ль* i od Černobilj, prema ruskom obrascu *černobiljski*, *Černobiljanin* i *Černobiljanka*. Istovremeno u istom savjetniku nailazimo na onim *Kijev* (str. 701), oblik prema ruskomu obrascu *Киев* bez dvojnosti. Derivati su *Kijevljanin*, *Kijevljanka* (usp. rus. *Киевлянин*, *Киевлянка*). Nazive drugih velikih ukrajinskih gradova Hrvatski jezični savjetnik ne bilježi. U Školskom rječniku hrvatskoga jezika naveden je samo jedan oblik za Černobil (str. 942) i jedan – za Kijev (str. 950) s izvedenicama Černobilac, Černobilka, černobilski, Kijevljanin, Kijevljanka, kijevski (str. 942, 950).

⁵³ Aniće, Vladimir, Silić, Josip, *Pravopis hrvatskoga jezika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Pergamena, Školska knjiga, Novi Liber, Zagreb, 2001, str. 200–201.

⁵⁴ Naziv Čornobilj poput onima Kijiv jedan je od najučestalijih onima u slavenskim pravopisima. Oko prenošenja ovog konkretnog onima u hrvatski jezik možemo se složiti s mišljenjem M. Nosića da je bio posuđen u vezi s nesrećom nuklearne elektrane 1986. god., upravo je tada ime ovog ukrajinskog grada postalo međunarodnica i u sve jezike je ušlo posredstvom ruskoga jezika; prije toga je malo tko znao za taj ukrajinski grad. TASS (Telegrafska agencija Sovjetskoga Saveza) je informirala svijet o nuklearnoj katastrofi u Čornobilju, od nje su naziv preuzele druge svjetske agencije, među njima i jugoslavenski TANJUG. Budući da je ruski jezik u to vrijeme u Sovjetskom Savezu bio „jezik međunacionalne komunikacije“, a Ukrajina je u svijetu bila shvaćana kao dio Sovjetskoga Saveza, svi jezici svijeta (slavenski jezici također) preuzeli su ruski oblik imena ukrajinskog grada (Srbi kao Чернобил (Černobil), Hrvati i Slovenci kao – Černobil, Česi kao – Černobyl, Slovaci kao – Černobyľ, Bugari kao – Чернобил itd.): Nosić, Milan, „Hrvatski jezik i ukrajinsko ime Čornobyľ“, <https://www.hkv.hr/kultura/jezik/23718-m-nosic-hrvatski-jezik-i-ukrajinsko-ime-cornobyly.html>

U Hrvatskom pravopisu Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje (2013) čitamo da je moguće koristiti onime *Kijev* i *Kijiv*, *Lvov* i *Ljviv*, *Dnjepar* i *Dnjipro*, *Černobil* i *Čornobilj*, *Dnjepropetrovsk* i *Dnjipropetrovsk*, *Harkov* i *Harkiv* (str. 71, 191). Tako da su u njemu navedeni nazivi prema ukrajinskom i prema ruskom obrascu, a u uporabi tih i drugih ukrajinskih onima dopušta se dvojnost. Evo kratkog navoda iz tog pravopisa koji zorno predoduje netom navedeni pristup: „S obzirom na to da su i osobna i ostala imena iz ukrajinskoga u hrvatski često ušla prema ruskom izgovoru, istovrijedno je i njihovo pisanje prema transfonemizacijskim pravilima koja vrijede za prenošenje ukrajinske ćirilice na hrvatsku latinicu: Čornobilj, Kijiv, Ljviv, Dnjipro, Dnjipropetrovsk, Harkiv, Sergij Bubka, Andrij Ševčenko, a za nova imena mjesta i osobna imena preporučuje se transfonemizacija iz ukrajinskoga jezika. Za znanstvene potrebe (zemljovid, filološka istraživanja i sl.) moguće je primjenjivati i transliteraciju“ (str. 71). I ovdje čitamo da se ukrajinska imena mogu prenositi u hrvatski jezik transfonemizacijski i transliteracijski te se može postaviti pitanje zašto se preporučuju dva istovrijedna načina prenošenja ukrajinskih imena? U vezi s takvim pristupom standardizaciji onima treba navesti mišljenje lingvиста M. Nosića da su u Hrvatskom pravopisu navedena „dvojna imena ukrajinskoga grada Čornobylya (njegovo istraživanje posvećeno je upravo ovom konkretnom onimu – Lj. V.) za koja je rečeno da su istovrijedna, što znači da je svejedno koji ćemo oblik rabiti u grafijskom i fonijskom ostvarenju. Oblici Černobil i černobilski, po njemu, jesu srbizmi ruskoga podrijetla, a oblici Čornobilj i čornobiljski su isto to, samo što je na drugoj poziciji u tim riječima transliteriran ukrajinski vokal o umjesto srpskoga e.“⁵⁵

Prije nego prijeđemo na tvorbu derivata od ukrajinskih naziva u hrvatskom jeziku, treba spomenuti kako se tvore riječi izvedene od ukrajinskih onima u ukrajinskom jeziku. Derivati se tvore uglavnom pomoću niza različitih sufiksa: (**etnici** – *-анин/-анка* (*-янин/-янка*) *донецчанин*, *донецчанка* (Донецьк), *луганчанин*, *луганчанка* (Луганськ), *л'вів'янин*, *л'вів'янка* (Л'вів)⁵⁶; – *ець* / *-ка*, *-ець* / *-ка*, *херсонець*, *херсонка* (Херсон),

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ U ukrajinskom tvorbenom sustavu taj tip derivata je prilično produktivan. Većina je riječi tvorbenoga načina sa sufiksom *-анин* (*-янин*) – nazivi prema nacionalnoj pripadnosti, boravištu ili mjestu rođenja (motivirajuće riječi su uglavnom toponimi koji označavaju zemlje, gradove, mjesta, rjeđe opće imenice koje znače kraj: *росіянин*, *вінничанин*, *побережанин*, *горянин*: *Словотвір сучасної української літературної мови* / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Наук. думка, Київ, 1979, с. 79–80. Toj skupini pripadaju riječi koje znače pripadnike starih slavenskih plemena: *полянин*, *древлянин*, *волинянин* тощо. U manjim skupinama su zastupljene tvorenice ovoga tipa sa značenjem „sljedbenik određene vjerske skupine“ (*лютеранин*, *християнин*), kao i „član određenog kolektiva, grupacije“ (*каторжанин*, *мирянин*, *односільчанин*).

чорнобилець, чорноби́льна (Чорнобиль) криворожець, криворожка (Кривий Ріг), коломи-єць – коломи́й-к-а (Коломия), -инець/-инк-а: алушт-инець – алушт-инк-а (Алушта); -івець/-івк-а (Броди). По izboru se sufiksi -анин, -янин, -чанин sprajaju s nekim osnovama toponima koji u svom sustavu imaju pripadnost -ів/-їв, npr., Київ – ки-ян-ин (није киевлянин) – ки-ян-к-а ili paralelni oblik prema харків-ц-і – харків ’-ян-и – харків ’-ян-к-а; **ktetici** – -ськ(ий) рівенський, -івськ(ий) хмелівський, -инськ(ий) шахтинський, -ицьк(ий) (галицький)⁵⁷). Velik izbor sufiksa iz jezičnog sustava za tvorbu etnika i ktetika koji se precizno u ukrajinskom jeziku ne normiraju, razlog je što znanstvenici tvrde da za tvorbu ove skupine riječi nije moguće točno odrediti stroga pravila tvorbe imenica i pridjeva, a to se potkrepljuje rječnicima.

Dapače, nije čudno da ima problema i u tvorbi izvedenica od ovih ukrajinskih naziva prenesenih u druge jezike. Npr. u najnovijim hrvatskima pravopisima i pravopisnim rječnicima imamo oblike *čornobiljski*, *Čornobiljanin* i *Čornobiljanka*, str. 449 prema izvornom ukrajinskom Чорнобиль i prema ruskomu obrascu Чернобыль – *černobiljski*, *Černobiljanin* i *Černobiljanka*, str. 443, *kijevski*, *Kijevljanin*, *Kijevljanka* prema ruskomu obrascu Киев, str. 701. (Hrvatski jezični savjetnik); *Černobilac*, *Černobilka*, *černobilski* prema *Černobil*, *Kijevljanin*, *Kijevljanka*, *kijevski* prema *Kijev* (Školski rječnik, str. 942, 950); *Černobilac*; *Černobilka*, *černobilski* (Hrvatski pravopis, 2013). Oblici *Čornobiljac* i *Čornobiljka* u tom pravopisu nisu navedeni, ali se podrazumijeva da se mogu tvoriti na način naveden u pravilu na str. 71. Sva tri ova izdanja objavili su znanstvenici Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, ali se u njima daje prednost različitim tvorbenim nastavcima što, naravno, izaziva određen normativni nered.

Ipak primjećujemo da je prije navedeni navod u Hrvatskom pravopisu, po našem mišljenju, prvi korak prema ostvarivanju temeljnog principa za koji se zalažemo u ovom članku, posuđivati onime onako kako se koriste u izvornome jeziku bez posrednika. Navedeno je dokaz da i danas u tom problemu postoje tragovi nekadašnje srpskohrvatske norme, kada su ukrajinska imena u hrvatski jezik ulazila prema ruskom izgovoru, pa bi slijedom toga ruski jezik bio posrednik između ukrajinskoga i srpskohrvatskoga (u tom smislu i današnjeg hrvatskog) jezika⁵⁸. Smatramo da hrvatski jezikoslovci trebaju iznaći

⁵⁷ A također: -овецьк(ий), -анецьк(ий), -инецьк(ий), (-ів), -анськ(ий), -ецьк(ий):

⁵⁸ M. Nosić smatra da je ukrajinska imena potrebno izravno preuzimati iz ukrajinskoga jezika, a ne iz srpskoga (sva ta imena su, po njemu, srbizmi ruskoga podrijetla, uneseni u hrvatski standardni jezik), a ne posredništvom dvaju jezika, srpskoga i ruskoga. Prema njemu, ruski jezik je, kad se radi o ukrajinskim imenima, bio samo posrednik između ukrajinskog i srpskog jezika. Ipak smatramo da je to posljedica prethodne srpsko-hrvatske norme. Nosić, Milan, „Hrvatski jezik i ukrajinsko ime Čornobyľ“, <https://www.hkv.hr/kultura/jezik/23718-m-nosic-hrvatski-jezik-i-ukrajinsko-ime-cornobyly.html>

rješenje i ovog pitanja, kao i pitanja standardizacije bjeloruskih onima⁵⁹, jer se u Pravopisu Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje bjeloruski onimi uopće ne spominju. Dakle, nije jasno vrijedi li taj prije navedeni pristup za ukrajinske i za bjeloruske onime, kako ih treba pisati, treba li i njih preuzimati posredstvom ruskoga jezika, transfonemizacijski ili transliteracijski, ili koristiti oba principa..? Mislimo da bi transfonemizacija prilikom preuzimanja riječi iz stranoga jezika u hrvatski jezični sustav na način da se strani fonemi zamijene hrvatskim fonemima, fonološki istima ili sličnima, za početak mogla biti prikladan način za preuzimanje ukrajinskih i bjeloruskih onima, bez obzira na to što to pitanje još treba razmotriti.

Vratimo se ipak transliteraciji⁶⁰, jer upravo se za nju zalaže lingvist Milan Nosić koji tvrdi: „Kad se preuzimaju riječi iz latiničkih jezika u ćirilčke, onda se na osnovi izgovora vrši transfonemizacija, odnosno fonetizacija, jer u ćirilčkim pismima ne postoje slova za sve latiničke foneme, temeljeći se na tome da je transliteracija, kao način grafijskoga prenošenja imenā iz jezika u jezik, normativan postupak u hrvatskom, a transfonemizacija u srpskom i u drugim slavenskim jezicima koji se služe ćirilicom (bjeloruski, bugarski, crnogorski, makedonski, ruski i ukrajinski.)“⁶¹ Kako slijedi iz Pravopisa srpskoga jezika, uobičajen pristup na kojem se temelji prenošenje stranih onima u srpskom jeziku je normativna transfonemizacija (i u slučajevima kada se ta imena pišu latinicom). U vezi s tim M. Nosić smatra da je prije navedeni pristup koji se odnosi na prenošenje ukrajinskih onima u Pravopisu Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, tj. transfonemizacija, nepotrebno prenesen u hrvatski standardni jezik iz srpskoga jezika, te je u normi hrvatskoga jezika doveo do uporabe dvojnih stranih imena, npr. Dnjepar i Dnjipro, Harkov i Harkiv, Lvov i Ljviv..., dakle vidimo posredničko i izvorno ostvarenje ukrajinskih imena⁶². Da se taj postupak ukine, M. Nosić predlaže u hrvatskom jeziku uporabu oblika Čornòbylj, a za slovenski – oblik Čornobýlj, koristeći za nepalatalni stražnjojezični vokal *H* u ukrajinskom jeziku slovo *y* koje nije grafijsko ostvarenje nijednog fonema u tim jezicima⁶³.

⁵⁹ Pravila grafijskog prenošenja specifičnih ukrajinskih i bjeloruskih glasova dosljedno su razrađena u češkom pravopisu: *Pravidla českého pravopisu*, Academia, Praha, 2002, str. 79–81.

⁶⁰ Prijenos slova iz pisma sustava jednoga jezika u pisani sustav drugoga jezika, dakle iz jedne grafije u drugu grafiju.

⁶¹ Nosić, Milan, „Hrvatski jezik i ukrajinsko ime Čornobyľ“, <https://www.hkv.hr/kultura/jezik/23718-m-nosic-hrvatski-jezik-i-ukrajinsko-ime-cornobyly.html>

⁶² Isto.

⁶³ Prema M. Nosiću, u hrvatskom jeziku nenormativnima treba smatrati sve oblike imena Čornobyľ i njegovih izvedenica čornobyľski, Čornobyľjac, Čornobyľjka ako imaju fonem /e/ umjesto /o/ nakon fonema /č/, ako imaju fonem /i/ umjesto /y/ na poziciji nakon /b/,

Međutim, u svim slavenskim jezicima postoji mnogo onima motiviranih različitim općim nazivima koji nastaju onimizacijom apelativa (biljaka, životinja, boja, zanimanja, zanata itd.). Među njima je, npr. ukrajinski onim *Lavov*, kao i *Čornobilj*. Posljedni je onim nastao onimizacijom apelativa *чорнобиль* što je jedan od ukrajinskih naziva za biljku „crni pelin“. Budući da postoji gotovo istoimeni hrvatski naziv ove biljke – *crnobilj*, kao naziv ukrajinskog grada sasvim bi bio u redu i onim *Crnobilj*. Npr. već se dugo u hrvatskoj jezičnoj praksi koristi kalkirani onim *Lavov*!

Oko prenošenja ovog onima u hrvatski jezik možemo se složiti s mišljenjem M. Nosića da je poslije nesreće u nuklearnoj elektrani taj ruski oblik ukrajinskog naziva u većini slavenskih jezika postao normativan, što jezikoslovci opravdavaju udomaćenošću izraza, umjesto da taj normativni nedostatak uklone u skladu s normom vlastitoga jezika, osobito poslije nastanka neovisne Ukrajine. Iznimku pak do sada čini bjeloruski jezik u kojem se taj onim odrazio kao *Чарнобыль* (u bjeloruskom *чарнобыль* zapravo je naziv prije spomenute biljke), tj. zamijenjen je udomaćenim bjeloruskim oblikom (kao i izvedenica *чарнобылец*, *чарнобылька*, *чарнобыльскі* (str. 517)).

Već samo pitanje ovog konkretnog onima koji je, kao što vidimo, postao poznat širom svijeta, karakterizira opći pristup jezikoslovaca prilikom prenošenja drugih ukrajinskih onima. Gotovo svi slavenski jezici i dalje koriste preuzete ruske oblike imena i tog ukrajinskog grada i drugih gradova Ukrajine, prilagodivši ih vlastitom grafijskom sustavu i u tom pristupu u posljednje vrijeme nema nikakvih promjena. Do sada je bila opća praksa da su svi slavenski jezici bjeloruska i ukrajinska imena preuzimali u ruskom obliku, a to i dalje ostaje norma uporabe. Treba napomenuti da se ta praksa odnosi i na nazive iz drugih jezika republika bivšeg Sovjetskoga Saveza: zemljopisna imena u hrvatskome i drugim slavenskim jezicima funkcioniraju onako kako su bila preuzeta posredstvom ruskoga jezika još za vrijeme Sovjetskog Saveza.

Polazeći od toga, sada je posebice važno da norma suvremenoga hrvatskoga jezika uskladi barem uporabu ukrajinskih onima s vlastitim normativnim pravilima⁶⁴. To pak ne vrijedi za druge pravopise. Npr. slovenski pravopis i dalje koristi onime preuzete posredstvom ruskog jezika. To pokazuje sljedeći navod iz Slovenskoga pravopisa (2001. g.): „Ruski oblici ukrajinskih imena

---

ako imaju fonem /l/ umjesto /t/ na kraju riječi, ako imaju inicijalni kratkosilazni umjesto medijalnog kratkouzlaznog naglaska. Normativan treba biti samo jedan oblik (Čornobyľ, čornobyľski, Čornobyľjac, Čornobyľka). Isto.

⁶⁴ Iako je osnovno pravilo da se strana imena preuzimaju iz jezika s latiničnom abecedom u izvornom grafijskom obliku, a iz onih jezika koji nemaju latinične sustave grafije u transliteriranom obliku. To vrijedi za sva imena, osim za pojedine zemljopisne pojmove koji su davno kroatizirani.

čuvaju se, jer su kod nas uobičajeni nazivi, npr. Kijev, Lvón, Hárkov, Černobíl (ukrajinsko Чорнобиль), Zaporóžje“ (str. 180). Od nastanka neovisne Ukrajine do nastanka pravopisa prošlo je više od deset godina, što vjerojatno nije bilo dovoljno da se ukrajinski oblici utemelje među posuđenim onimima.

Treba spomenuti i uporabu nekih ukrajinskih naziva u suvremenom poljskom jeziku. U njemu umjesto očekivanog grafijskog ostvarenja ukrajinskog onima Czornobyl prema Чорнобиль, službeni poljski pravopis propisuje oblik *Czarnobyl* koji koriste pripadnici poljske manjine u Bjelorusiji (usp. bjelor. Чарнобыль), dakle prema bjeloruskom obrascu, a umjesto *Lwiw, Kijiw, Zaporiza* rabe se povijesni poljski onimi *Lwów, Kijów, Zaporóże*, tako da imamo samo polonizirane oblike imena ukrajinskih gradova.

U bugarskom, crnogorskom, makedonskom i srpskom jeziku *И* se transliterira kao *И* – *Чернобил*. Npr. za Чорнобиль prikladniji oblik bi, naravno, bio Чорнобиљ (Čornobilj), ako bi se uzeo u obzir princip prenošenja naziva prema izvornom jeziku. U posljednim srpskim pravopisima je čak bila izvršena jedna promjena u odnosu na nekadašnje normativno rješenje na kraju onima Černobil te su tako, u skladu sa zakonitostima transfonemizacije, dvoslov *ль* u ćirilici ostvarili jednoslovom *љ*, a u latinici dvoslovom *lj*, ali i dalje prema ruskom obrascu (rus. Чернóбыль – srp. Чернобиљ, Černobilj)⁶⁵, isto je navedeno u Pravopisnom rečniku srpskog jezika sa pravopisno-gramatičkim savetnikom M. Šipke, normativan oblik u njemu je isti – Černobilj (str. 1284).

Kao što vidimo, većina slavenskih jezika i dalje zadržava oblike ukrajinskih onima prema ruskom obrascu, a ne preuzimaju ih izravno iz ukrajinskog jezika u obliku koji grafijski sustav tih jezika omogućava. Ostaju također neriješena pitanja u vezi s dvojnošću u uporabi i tvorbi hrvatskih izvedenica od ukrajinskih onima: *Kijev – Kijiv, Černobil – Čornobyļj*, ali taj prvi korak hrvatskih lingvista za izvorno ostvarenje ukrajinskih imena jako je važan postupak koji će, nadamo se, utjecati na pristup njihove standardizacije u drugim slavenskim jezicima. Naravno, drugi Slaveni ne mogu primjenjivati sve pristupe koje koriste Hrvati, barem ne oni slavenski narodi koji se služe ćirilicom. Ali i mi Ukrajinci imamo posuđene zemljopisne nazive s kojima ukrajinski narod trajno vežu kulturne i druge činjenice, npr. *Відень, Краків, Перемишль*, kao i *Рим, Париж* – oni imaju tradicionalno udomaćene ukrajinske oblike. U tu skupinu svrstavamo nazive *Воронеж, Белгород, Люблін* (prema ukrajinskoj tradiciji bi trebalo biti *Вороніж, Білгород, Люблін*⁶⁶),

⁶⁵ To potvrđuju navodi iz Pešikan-Jerković-Pižuričina Pravopisa srpskog jezika sa pravopisnim rečnikom: „rusko *л* i *н* ...na kraju reči *ль, нь > љ, нь*“ (str. 219) i „Černobilj, ne Černobil“. Пешикан, Митар, Јерковић, Јован, Пижурица, Мато, *Правопис српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 1995, 328 стр.

⁶⁶ Шевельов, Юрій, „Про критерії в питаннях українського офіційного правопису“, In:

koje je ukrajinski jezik usvojio tijekom povijesti. Zašto onda i dalje koristimo *Воронеж, Белгород, Люблін*, a ne oblike *Вороніж, Білгород, Люблин*, to je u suprotnosti s jezičnim sustavom? A zašto je danas normirano ime *Сенкевич*, a ne *Сінкевич* ili *Сєнкевич*? Oblik *Сенкевич* ne možemo smatrati ni tradicionalnim nazivom, ni nazivom prenesenim prema obrascu iz izvornog jezika.

Česi imaju mogućnost sredstvima svog jezika prenijeti ukrajinsku i rusku varijantu prezimena *Житник* – *Žytnyk* i *Žitnik*, piše ukrajinski istraživač V. K. *Žitnik*⁶⁷ (oni imaju i domaće često rabljeno prezime *Žitnik* – koje odgovara ukrajinskoj i ruskoj varijanti⁶⁸). Češki jezikoslovci pokušavaju maksimalno prilagoditi svom jezičnom sustavu ove strane onime transliterirajući ih i za prenošenje posuđenih vlastitih prezimena ne koriste domaća prezimena, te tako ne izazivaju nesporazume u vezi s nacionalnom pripadnošću govornika. Slično čine i Poljaci: *Nalyvajko, Kolas, Mohylnycki*⁶⁹.

Nažalost, listajući Pravopis ukrajinskog jezika vidimo da ima pravila (koja su vezana i za onime) iza kojih slijedi niz iznimaka, ponekad ih ima onoliko koliko ima i pravila, a ponekad imamo više iznimaka nego pravila. Iz toga proizlazi da nije prikladno na takav način utvrđivati iznimke. Stvara se dojam da taj pristup u navođenju građe u pravopisu ne odgovara pravilima normiranja, on je prikladniji za mrtve jezike.

Zaključak

U uvjetima postojanja jezika vladajućih nacija i u određenom smislu jezika drugih nacija ovisnih o vladajućima, postoje različiti pristupi normiranju onima. U suvremenoj promijenjenoj jezičnoj situaciji u Slavena pojavljuje se neophodnost usavršavanja norme njihovih jezika, u istoj količini i u odnosu na onime koji su neodvojiv dio jezičnog sustava svakog jezika. Dakle, formirajući pravopisnu normu domaćih onima svaki slavenski jezik trebao bi se, prije svega, pobrinuti za očuvanje identičnosti i odgovarajuće sustavno-strukturalne posebnosti vlastitoga jezika. Sva sredstva kojima se koriste pravopisi, a odnose se na onime, moraju se temeljiti na sustavnim činjenicama tog jezika.

Prilikom normiranja posuđenih onima, racionalno je uzeti u obzir sljedeće glavne mogućnosti: 1) navoditi onime prema izvornome jeziku; 2) kalikirati onim u skladu s mogućnostima sustava jezika primatelja, zaobilazeći

---

Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення, Львів, 1996, с. 27.

⁶⁷ *Pravidla českého pravopisu*, Academia, Praha, 2002, s. 77–80.

⁶⁸ Житник, Володимир К., „Відтворення слов’янських назв українською мовою“, In: Кієво-Могилянська академія. Наукові записки, Т.18, 2000, с. 17.

⁶⁹ *Słownik poprawnej polszczyzny*, PWN, Warszawa, 2002, s. 1697.

jezik posrednik. U prvom slučaju navođenja naziva prema izvornome jeziku postoji opasnost niveliranja određenog jezika s drugim jezikom (susjednim, vladajućim ili svjetskim). Zato u standardu mora biti jasno određena granica što u procesu posuđivanja treba navoditi bukvalno, a što zahtijeva korekciju u skladu sa sustavom jezika primatelja.

Primjeri onima koje smo naveli u ovome članku svjedoče da upravo nedovoljno promišljen pristup njihovom normiranju ponekad može narušiti sustav vlastitoga jezika/jezika primatelja. Dakle, smatramo da je osnovno pravilo normiranja onima, domaćih i posuđenih, maksimalno uzimanje u obzir sustavnih osobitosti vlastitoga jezika/jezika primatelja. Potrebno je obratiti pozornost i na različite tradicije vezane za posuđivanje onima koji postoje čak i u srodnim jezicima, a uvjetovani su povijesnim razvojem.

Literatura

- Багмут, Алла, „Дешиця як фактор мовної реальності“, In: Тези наукової конференції з проблем сучасного українського правопису і термінології, Київ, 1997, с. 23–24.
- *Беларускі клясычны правапіс. Збор правілаў. Сучасная нормалізація*; Аудра, Вільна – Мінск, 2005, 159 с.
- Васильєва, Людмила, *Штокавські літературні мови: проблеми становлення, розвитку, сучасний стан*, Видавництво ЛНУ ім. Ів. Франка, Львів, 2002, 344 с.
- Видоески, Божидар, Димитровски, Тодор, Конески, Кирил и др., *Правопис на македонскиот литературен јазик. Х издание*, Просветно дело, Скопје, 1989, 189 с.
- Виноградов, Виктор В., *Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития*, Наука, Москва, 1967, 134 с.
- Габлевич, Марія, „Попередні рекомендації до правопису слів іншомовного походження“ In: Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення, Львів, 1996, с. 76–82.
- Дешић, Милорад, *Правопис српског језика: Приручн. за школе*, Београд, 1995, 181 с.
- Житник, Володимир К., „Відтворення слов’янських назв українською мовою“, In: Києво-Могилянська академія. Наукові записки, Т.18, 2000, с. 14–18.
- Ижакевич, Галина П., „Украинские лексические элементы в системе выразительных средств русского литературного языка“, In: Л.А.Булаховский и современное языкознание, Наукова думка, Київ, 1987, с. 86–90.

- Клајн, Иван, „Лексика“, In: Српски језик на крају века, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1996, с. 37–86.
- Конески, Блаже, *Граматика на македонскиот литературен јазик*, Детска радост, Скопје, 2004, 652 с.
- Космеда, Татьяна А., „В. В. Виноградов о проблемах украинского языкознания в контексте славянской лингвистики“, In: Международная юбилейная сессия, посвященная 100-летию со дня рождения академика Виктора Владимировича Виноградова: Тезисы докладов; Москва, 1995, с. 365–366.
- Космеда, Татьяна, Мацюк, Галина, „Тенденции развития русского и украинского языков конца XX столетия“, In: Язык. Культура. Взаимопонимание: материалы международной научной конференции /под ред Т. А. Космеды, Львов, 1997, с. 217–225.
- Коць-Григорчук, Лідія, „Задля єдиного правопису“, In: Про український правопис і проблеми мови, Нью-Йорк, Львів, 1997, с. 87–96.
- Коць-Григорчук, Лідія, *Хто і чому гальмує?*, In: Скинємо чужі правописні кайдани, Львів, 2001, с. 37–46.
- Наум’як, Пилип, „Дещо про російщення українського правопису“, In: Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення, Львів, 1996, с. 102–112.
- Пешикан, Митар, Јерковић, Јован, Пижурца, Мато, *Правопис српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 1995, 328 с.
- *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі*, Акадэмія навук БССР, Мінск, 1959, 154 с.
- *Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі (проект новай редакцыі). 3-і варыянт*, Ін-т ім. Я. Коласа, Мінск, 2004, 153 с.
- *Правопис српскохрватскога књижевног језика. Са правописним речником*, Матица српска, Нови Сад, 1960, 556 с.
- Рамза, Татьяна Р., „Імя ўласнае. Грамадскі густ і граматычная сістэма“, In: Мова – Літаратура – Культура: Мат.міжнар.навук.конф., Минск, 1999, с. 86–87.
- Симић, Радоје, „Смисао и домети књижевно-језичких реформи код Срба на почетку XIX. века“, In: Научни састанак слависта у Вукове дане, Књ. 25/2, 1996, с. 131–132.
- *Словник української мови*: В 11-ти т./за ред. І. К. Білодіда, т.3, АН УРСР, Інститут мовознавства, Київ, 1972, с. 6.
- Гнатюк, Галина М., К. Городенська, Катерина Г., Грищенко Арнольд П. та ін., *Словотвір сучасної української літературної мови* /АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Наук. думка, Київ, 1979, 405 с.

- *Тезисы Пражского лингвистического кружка*, In: История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях, Ч.2., Прогресс, Москва, 1960, с. 77–78.
- *Український правопис. Проект найнов. ред.*; Київ, 1999, 252 с.
- *Український правопис*, Наукова думка, Київ, 1993, 1996, 240 с.
- Шевельов, Юрій, „Про критерії в питаннях українського офіційного правопису“, In: Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення, Львів, 1996, с. 19–29.
- Шевельов, Юрій, *Портрети українських мовознавців*, Київ, 2003, 153 с.
- Яворська, Галина М., *Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада*, НАН України, Київ, 2000, 288 с.
- Anić, Vladimir, Silić, Josip, *Pravopis hrvatskoga jezika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Pergamena, Školska knjiga, Novi Liber, Zagreb, 2001, 970 str.
- Babić, Stjepan, Finka, Božidar, Moguš, Milan, *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 1991, 466 str.
- Babić, Stjepan, Ham, Sanda, Moguš, Milan, *Hrvatski školski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 2005, 163 str.
- Babić, Stjepan, Moguš, Milan, *Hrvatski pravopis (usklađen sa zaključcima Vijeća za normu)*, Školska knjiga, Zagreb, 2011, 454 str.
- Barić, Eugenija, Hudeček, Lana, Kovačević, Milan i dr., *Hrvatski jezični savjetnik*, Pergamena, Zagreb, 1999, 1660 str.
- Brozović, Dalibor, „Aktuelna kolebanja hrvatske jezične norme“, In: Jezik, Br. 5, 1998, str. 161–176.
- Halilović, Senahid, *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo, 1996, 626 str.
- Halilović, Senahid, *Pravopis bosanskoga jezika. Priručnik za škole*, Dom štampe, Sarajevo, 1999, 216 str.
- Karadža, Mevlida, „Ustavni aspekti jezične problematike u Jugoslaviji“, In: Funkcionisanje jezika u višenacionalnim zemljama, Sarajevo, 1990, str. 170–180.
- *Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku*, Sarajevo, 1974, 223 str.
- Nikčević, Vojislav, *Pravopis crnogorskog jezika*, Matica crnogorska, Cetinje, 1996, 469 str.
- Nosić, Milan, „Hrvatski jezik i ukrajinsko ime Čornobyľ“, <https://www.hkv.hr/kultura/jezik/23718-m-nosic-hrvatski-jezik-i-ukrajinsko-ime-cornobyly.html>
- Perović, Milenko, Silić, Josip, Vasiljeva, Ljudmila i dr., *Pravopis crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010, 384 str.

- *Pravidla českého pravopisu*, Academia, Praha, 2002, 391 str.
- Radovanović, Milorad, *Sociolingvistika*, Matica srpska, Novi Sad, 1986, 304 str.
- Silić, Josip, „Hrvatski jezik kao sustav i kao standard“, In: Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika, Matica hrvatska, Zagreb, 1999, str. 235–245.
- *Slovenski pravopis*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 2001, 1805 str.
- Težak, Stjepko, Babić, Stjepan, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1996, 296 str.
- *Słownik poprawnej polszczyzny*, PWN, Warszawa, 2002, 1786 str.

Liudmyla VASYLYEVA

DEVELOPMENT OF ORTHOGRAPHIC NORMS OF SLAV ONOMASTICS (THE END OF THE 20TH AND THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURIES)

The onyms from the ancient times gave the possibility to investigate the elements of the living people's speech most completely. The proper names of separate peoples can also indicate the cultural, religious, language, and national belonging of their bearers. In the opinion of some linguists the proper names do not belong to the language and are not the object of their activity, but they are separate extralinguistic factors. Taking this into account the very language status of the onyms, particularly this concerns the proper names and surnames, is rather contradictory: they are and are not the language factors at the same time. They are influenced by different criteria that are used during compiling or changing the orthographic rules of the particular language or its grammar normalizing. The problem of the onyms is among those that need to be defined taking into consideration certain changes of the language situation in the Slav region. It is determined by the extralinguistic factors, i.e, it is connected with the disappearance of the multinational states on the geographic map and the tendency to forming the mononational states to a great extent, which has become the cause of certain changes of the general approaches to standardizing the Slav languages, the onyms standardizing as well. Standardizing onyms it is worth taking into account the inner reserves of each language in the historical context and its systematic and structural peculiarities.

Key words: *onym, standardization, orthographic and grammar normalizing, language system*

UDK 811.163.4*255(497.16)

Izvorni naučni rad

Deja PILETIĆ (Podgorica)

Univerzitet Crne Gore

Filološki fakultet – Nikšić

dejap@ucg.ac.me

ANALIZA LEKSIČKOG NIVOA PREVODA DIPLOMA I POTVRDA O STEČENOM OBRAZOVANJU SA ITALIJANSKOG NA CRNOGORSKI JEZIK

U radu se iznose rezultati kvalitativne analize leksičkog nivoa paralelnog korpusa diploma i uvjerenja o stečenom obrazovanju, sačinjenog od italijanskih dokumenata i njihovog ovjerenog prevoda na crnogorski jezik. Rezultati rada su upotrebljivi kako u prevodilačkoj, tako i u nastavnoj praksi, a služe i kao potvrda neophodnosti poznavanja vanjezičkih elemenata kao preduslova za ostvarivanje ispravnog prevoda, ali i kao potvrda neophodnosti postojanja pravilnika koji bi detaljnije i preciznije definisao postupak pismenog sudskog prevođenja u Crnoj Gori.

Ključne riječi: *jezik prava, pravni tekst, sudsko prevođenje, diplome, crnogorski, italijanski, lažni parovi*

1. Uvod

Budući da ovaj rad, najšire gledano, spada u domen proučavanja jezika prava s jedne i sudskog prevođenja s druge strane, u njegovom uvodnom dijelu nastojaćemo da bliže definišemo ta dva ključna pojma.

Jezik prava spada u posebnu vrstu sektorskih ili stručnih jezika. Kako objašnjava Maria Laura Pierucci (2009: 161), riječ je o varijetetu običnog jezika koji se koristi kada „pravo govori“ ili kada se „o pravu govori“, a karakterišu ga poseban izbor leksike i morfosintakse tipičan za različite proizvode pravnog teksta.¹ U definisanju jezika prava, Giuliana Garzone (2007:

---

¹ „[C]on l'espressione 'lingua del diritto' si intende quella varietà della *lingua comune* (o *linguaggio ordinario*) che viene utilizzata nei „discorsi *del* diritto“ e nei „discorsi *sul* diritto“ e si caratterizza per specifiche scelte lessicali e morfosintattiche che contraddistinguono i vari prodotti della testualità giuridica“ (M. L. Pierucci 2009: 161).

196–197) napominje da različite vrste pravnih tekstova, pored specifičnosti u leksici i morfosintaksi, odlikuju i specifičnosti u semantičko-pragmatičkim aspektima i tekstualnoj organizaciji, kao i različiti stepen stručnosti i funkcije koju tekst ima u vanjezičkom kontekstu. Prema funkciji, pravne tekstove autorka dalje dijeli u dvije makrokategorije – tekstove sa pravnom vrijednošću ili dejstvom (ugovori, presude, zakonski tekstovi i sl.) i tekstove sa informativnom vrijednošću (naučni ili stručni članci u kojima se diskutuje o nekom pravnom problemu i sl.). Sličnu podjelu daje i Susan Šarčević (2006: 26), razlikujući pravne tekstove sa preskriptivnom od onih sa deskriptivnom funkcijom. Vrstama pravnih tekstova bavi se i Bice Mortara Garavelli (2001: 26–34), koja nudi njihovu nešto precizniju klasifikaciju dijeli ih na normativne, aplikativne (tekstove koji predstavljaju proizvod primjene normativnih pravnih tekstova) i interpretativne, napominjući da ova podjela ni u kom slučaju ne smije da se shvati kao kruta ili konačna. Nju dalje razrađuje Stefania Cavagnoli (2009: 163) dijeleći svaku od gore navedenih kategorija na potkategorije, pri čemu u normativne tekstove ubraja zakone, zakonske akte, pravilnike, internacionalne i nadnacionalne propise, ugovore, upravne akte; u aplikativne ubraja parnične i pretparničke akte, žalbe, presude, dok pod interpretativne svrstava udžbenike, priručnike, monografije, zbornike sa naučnih skupova, pripremne zakonske tekstove, članke u naučnim časopisima, eseje, tumačenja, komentare.

Budući da nastaju kao proizvod primjene normativnih pravnih tekstova, različite potvrde o stečenom stepenu obrazovanja, koje predstavljaju predmet ovog rada, možemo svrstati u aplikativne pravne tekstove. Riječ je, naime, o dokumentima koji imaju pravno dejstvo – služe kao dokaz činjenica koje se u njima iznose i u skladu sa tim proizvode određene pravne efekte u kulturi primjenom čijih zakona su nastali. Često se dešava da navedena dokumenta, iz različitih razloga, treba da posluže i kao dokaz činjenica u kulturi koja se služi drugim jezikom. U tom slučaju zahtijeva se njihov „ovjereni prevod“, tj. sudski prevod čiju „vjernost“ originalu svojim potpisom i pečatom garantuje sudski prevodilac. Pitanje vjernosti, međutim, mnogo je kompleksnije nego što se u prvi mah čini. Njime su se bavile različite teorije prevođenja, kao jednim od ključnih problema nauke o prevođenju ili traduktologije. Zajednički zaključak savremenih teorija prevođenja jeste da se poimanje vjernosti, tj. ekvivalentnosti izvornog i ciljnog teksta mijenja u zavisnosti od vrste prevođenja, vrste teksta koji se prevodi i od svrhe prevodilačkog procesa.

Pismeno sudsko prevođenje, spada u poseban vid stručnog prevođenja². Ono podrazumijeva prevođenje, prije svega, aplikativnih pravnih teksto-

² O specifičnostima sudskog prevođenja i posebnim kompetencijama kojima sudski prevodilac mora vladati da bi mogao obavljati ovu vrstu prevodilačke djelatnosti svjedoči i činjenica da se u pojedinim državama, a među njima je i Crna Gora, podrazumijeva posjedovanje

va većeg ili manjeg stepena stručnosti, a ciljni tekst kao ishod prevodilačkog procesa, izaziva određene posljedice u ciljnoj kulturi – u konkretnom slučaju prevođenja univerzitetskih diploma i uvjerenja, pruža dokaz i detaljne informacije o stečenom stepenu obrazovanja i stručnim kvalifikacijama na osnovu kojih se dalje odlučuje o mogućnostima zaposlenja ili nastavku školovanja u određenoj društvenoj zajednici. Zbog toga je izuzetno važna preciznost u prevođenju, koja, pak, velikim dijelom zavisi od vanjezičkih znanja prevodioca, vezanih konkretno za sistem obrazovanja u izvornoj i ciljnoj kulturi, ali i od njegove prevodilačke kompetencije – vladanja odgovarajućim prevodilačkim strategijama kojima prevazilazi prevodilačke probleme nastale prije svega usljed nepoklapanja izvorne i ciljne kulture u datom segmentu i kojima postiže propisanu vjernost originalu. Naglašavamo – propisanu – iz razloga što u pojedinim sredinama postoje posebni pravilnici u pogledu pismenog sudskog prevođenja kojih se sudski prevodioci moraju pridržavati. U tom smislu Antony Pym (1992: 174) navodi takoreći ekstremni primjer Španije, gdje, u skladu sa strogim pravilima sudskog prevođenja, prevodioci veoma često toliko doslovno prenose izvorni tekst, da prevod ponekad bude gotovo nerazumljiv³.

U svakom slučaju, nepostojanje bilo kakvog pravilnika koji bi davao smjernice, kako tehničke (izgled prevoda, njegova formalna podudarnost sa izvornikom i sl.), tako i prevodilačke prirode (u smislu opštih strategija u prevođenju određenih vrsta pravnih tekstova), u specifičnom i zahtjevnom procesu kao što je sudsko prevođenje, donosi rizik nastanka neadekvatnih prevoda, a svakako ne doprinosi postizanju precizne i ujednačene terminologije koja bi trebalo da karakteriše sve sudske prevode određene vrste tekstova, bez obzira na to koji ih prevodilac potpisuje. Upravo takav je slučaj sa Crnom Gorom, gdje ne postoji organizovana obuka za sudske prevodioce, a postupak sudskog prevođenja u potpunosti je prepušten intuiciji svakog prevodioca ponaosob.

2. Cilj rada i metodologija

---

posebne licence za sudsko prevođenje. Ona se dobija ispitnom provjerom poznavanja pravne terminologije oba jezika, kao i poznavanja Ustava i organizacije sudske vlasti.

³ „The Spanish translation of legal documents, for example, is traditionally literalist to the point of illegibility. A group of teachers from the Granada Translation School have nevertheless begun arguing for explanatory expansion and addition as legitimate strategies in such cases. Their innovations might be criticised as an imposition of English criteria on Spanish tradition. But from the perspective of translation as intercultural communication, their attempt to change conventions is surely laudable. It should moreover be noted that this change has necessarily come from within the profession itself, since the government exam for sworn translators still recommends basic literalism.“

U radu se bavimo kvalitativnom analizom leksičkog nivoa prevoda diploma i uvjerenja o studijama budući da se upravo na tom nivou ogledaju specifičnosti ove vrste pravnog teksta, koju, s druge strane, karakteriše prilično jednostavna sintaksička struktura i morfosintaksičke osobine tipične za stručne jezike uopšte.

Cilj nam je da utvrdimo kojim se prevodilačkim strategijama koriste prevodioci u prevodenju kulturno i sektorski specifičnih termina, te koliko se u praksi vodi računa o „nevidljivosti prevodioca“, tj. o prirodnosti jezika ciljnog teksta, što se, kada je u pitanju leksički nivo, posebno odnosi na (ne) upotrebu ustaljenih kolokacija koje karakterišu istu vrstu teksta na ciljnom jeziku. Posebnu pažnju posvetićemo lažnim parovima, koji predstavljaju najveću zamku u prevodenju svih vrsta tekstova, pa tako i ovih.

Svrha istraživanja je da se doprinese ustaljivanju najadekvatnijih prevodilačkih ekvivalenata, kako bi se postigao što bolji kvalitet i što veća preciznost prevoda ove vrste dokumenata sa italijanskog na crnogorski jezik i izbjegle prevodilačke greške, te da se, na jednom širem planu, skrene pažnja na neophodnost institucionalnog definisanja prevodilačkih strategija ove specifične vrste pismenog stručnog prevodenja.

Istraživanje je sprovedeno na paralelnom korpusu koji obuhvata ukupno 60 dokumenata na italijanskom jeziku (diplome (sa ili bez dodatka uz diplomu), uvjerenja o položenim ispitima/ studijama/ stepenu obrazovanja) i njihove prevode na crnogorski, s potpisom i pečatom prevodilaca licenciranih za sudsko prevodenje od strane Ministarstva pravde Crne Gore.

Pristup evaluaciji prevoda usklađen je sa pristupom prevodenju stručnih tekstova koji predlaže Federica Scarpa (2001).

U evaluaciji prevodilačkih rješenja koristimo se kriterijumima zasnovanim na rezultatima ranijeg istraživanja sprovedenog na uporednom korpusu italijanskih i crnogorskih diploma, a koje je, između ostalog, imalo za cilj utvrđivanje prevodnih ekvivalenata na leksičkom, ortografskom, sintaksičkom i morfosintaksičkom nivou. Rezultati tog istraživanja dijelom su objavljeni u radu „I dottori del triennio – dottori triennali: le sfide della traduzione giuridica in Montenegro“ (Piletić 2018). Kako bismo što bolje objedinili teoriju i praksu, u analizi prevoda oslanjamo se i na smjernice sadržane u „Priručniku za prevodenje pravnih i drugih akata u procesu evropskih integracija“⁴ koji je izdala Vlada Crne Gore (u daljem tekstu *Priručnik*), kao i na savjete koje Udruženje prevodilaca Italije (AITI) daje kandidatima za polaganje ispita za prijem u Udruženje. Savjeti su sadržani u dokumentu „Va-

⁴ *Priručnik za prevodenje pravnih i drugih akata u procesu evropskih integracija*, Vlada Crne Gore, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Podgorica, 2012.

demecum per i candidati alla prova di idoneità per traduttori“⁵ (u daljem tekstu *Vademekum*), pretežno su tehničke prirode, a nastali su na osnovu najučestalijih grešaka uočenih na korpusu prevodilačkih ispitnih zadataka izrađenih od strane prevodilaca sa različitim brojem godina iskustva.

3. Pristup prevođenju i kriterijumi za evaluaciju leksičkog nivoa prevoda

Kao i svaka druga vrsta prevođenja i sudsko prevođenje zavisi od specifičnih faktora koji se nalaze unutar i izvan teksta koji se prevodi, tj. od karakteristika samog teksta, kao i od konkretnih pragmatičkih faktora koji čine kontekst prevodilačkog procesa (Eva Wiesmann 2011: 1). Iz tog razloga, prije nego što se započne sa prevođenjem, neophodno je načiniti niz koraka koji vode ka odabiru određene prevodilačke strategije. Federica Scarpa (2001: 88) predlaže sljedeće:

1. Utvrditi tip izvornog teksta (IT);
2. Utvrditi karakteristike iste vrste teksta u ciljnom jeziku (CJ);
3. Utvrditi ko su korisnici prevoda, tj. ciljnog teksta (CT);
4. Utvrditi koji se tip prevoda želi ostvariti i to u skladu sa: a) stepenom zavisnosti između IT i CT; b) upotrebom prevoda.

Navedeni pristup je neophodno sprovesti i prilikom evaluacije prevoda, kako bi se utvrdili osnovni kriterijumi koje bi ciljni tekst morao da zadovolji. Primijenjeno na naš konkretan slučaj, možemo zaključiti sljedeće:

1. Izvorni tekst spada u aplikativne pravne tekstove. U izvornoj kulturi on ima pravno dejstvo, dok u ciljnoj ima prevashodno informativnu vrijednost, koja, međutim, ima presudan značaj: na osnovu prevoda odlučuje se dalje o priznavanju stečenih zvanja i izdavanju ekvivalentnih javnih isprava u ciljnoj kulturi.

2. Tekstovi iste vrste u ciljnoj kulturi su analizirani i utvrđene su njihove leksičke odlike, te ustanovljen izvjestan broj prevodnih ekvivalenata.⁶

3. Korisnik ciljnog teksta je Ministarstvo prosvjete Crne Gore, koje na osnovu njega odlučuje o priznavanju datog stepena obrazovanja.

4. Imajući u vidu upotrebu prevoda u ciljnoj kulturi, kao i činjenicu da izvorni i ciljni tekst imaju istu funkciju, ali ne i isto pravno dejstvo, osnovni cilj prevođenja treba da bude pronalaženje odgovarajućih prevodnih ekvivalenata ili prevodnih rješenja za stečena zvanja, kvalifikacije i postignuti uspjeh, što ponekad iziskuje prevodiočeva objašnjenja ili napomene.

⁵ www.aiti.org/.../vademecum_candidati_prova_idoneita_traduttori

⁶ V. Piletić 2018.

Osim toga, treba zadržati istu formalnu strukturu izvornog teksta, tj. raspored informacija prezentovanih u njemu. Međutim, kako bi se obezbijedilo da ciljni tekst bude jasan i u duhu ciljnog jezika, u prevodu treba koristiti funkcionalno ekvivalentnu jezičku strukturu, kao i registar karakterističan za datu vrstu teksta u ciljnoj kulturi. Ove prevodilačke strategije u skladu su sa uputstvima datim u Vademekumu⁷, kao i sa smjernicama sadržanim u Priručniku.⁸

4. Evaluacija leksičkog nivoa prevoda – rezultati

Kada se uporedi leksički nivo diploma i uvjerenja pisanih na italijanskom i crnogorskom jeziku, i na jednom i na drugom korpusu uočavaju se neke od tipičnih osobina leksike pravnog registra o kojima govore Bice Mortara Garavelli (2001: 10–19), Fabrizio Megale (2008: 74–75) i Eva Wiesmann (2011: 2). Tako, primjećujemo prisustvo takozvanih „semantičkih redefinicija“⁹, tj. specijalističke upotrebe leksike običnog jezika (*corso, indirizzo...* – kurs, smjer...), kao i prisustvo „kolateralnih tehnicizama“, tj. stereotipnih izraza i kolokacija koji nijesu svojstvo samo pravnog već i birokratsko-administrativnog stila, a ne koriste se radi postizanja preciznosti, već više radi svog „stručnog prizvuka“. Osim toga, primjetno je i očekivano prisustvo opšte pravne terminologije (*articolo, comma, decreto, legge, legislativo, ordinamento, vigente...* – član, stav, uredba/ukaz, zakon, zakonski, propisi, važeći/na snazi...), kao i „specifičnih tehnicizama“¹⁰, tj. termina koji pripadaju akademskom kontekstu i koji velikim dijelom vode zajedničko porijeklo iz latinskog ili grčkog jezika, što često utiče na stvaranje lažnih parova u prevodenju (*laurea, diploma, tesi, curricolo, anno accademico...* – diploma, teza, disertacija, kurikulum (nastavni plan), akademska/školska godina...). Uočena

⁷ „Birajte odgovarajući registar (jezik, nivo formalnosti) u skladu sa vrstom teksta. Budite dosljedni u stilu i u terminologiji. Nemojte dodavati objašnjenja ili napomene osim ako nijesu neophodne kako bi se ciljnom čitaocu omogućilo da u potpunosti shvati poruku. Ne mijenjajte formu izvornog teksta (masna slova, podvučena mjesta, stavke s oznakama i sl.) i nemojte dodavati oznake za nove odjeljke“ – prevod autorke članka.
„Vademecum per i candidati alla prova di idoneità per traduttori“ www.aiti.org/.../vademecum_candidati_prova_idoneita_traduttori.p

⁸ „Prevodioci imaju obavezu da naprave „vjeran“ prevod, ali ne prenoseći svaku riječ izvornog teksta i preslikavajući njegovu sintaksu, tj. stvarajući prevod koji će biti u potpunosti orijentisan ka jeziku izvoru. [...] Neophodno je, zatim, da prevodilac u potpunosti razumije normu napisanu na jeziku izvoru, ali i da ne bude opterećen njenom formom, već da njeno značenje prenese na jezik cilj u formi koja se u jeziku cilju koristi.“

Priručnik za prevodenje pravnih i drugih akata u procesu evropskih integracija, Vlada Crne Gore, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Podgorica, 2012, str. 4, 5.

⁹ Prevod je autorke teksta. Italijanski termin glasi *ridefinizione semantica*.

¹⁰ V. Megale (2008: 74).

je i upotreba skraćenica, kao i posuđenica iz engleskog jezika. O tome ćemo govoriti u poglavljima koja slijede.

4.1. Lažni parovi

Iako se pod lažnim parovima najčešće podrazumijevaju dvije riječi dva različita jezika, koje imaju isti ili slični oblik, a sasvim različito značenje, Vladimir Ivir (1984: 106) daje detaljnije pojašnjenje i klasifikaciju ovog jezičkog fenomena. On, naime, lažne parove definiše kao „parov[e] jezičnih (ne samo leksičkih) jedinica u dva razna jezika koje imaju nešto zajedničkog, ali nisu u svemu jednake“, pojašnjavajući da se problem stvaranja lažnih parova na leksičkom nivou naročito ispoljava u prevođenju na strani jezik, ali se, iako u prilično manjoj mjeri, srijeće i u prevodima na maternji. Razlozi njihovog nastanka najčešće su vezani za zajedničko porijeklo, direktno ili indirektno posuđivanje.

Na leksičkom nivou Vladimir Ivir (1984: 108–122) razlikuje lažne parove s jednakim značenjima; lažne parove sa sasvim različitim značenjima; lažne parove sa djelimičnim poklapanjem u značenju i izmišljene parove.

Na našem korpusu najprimjetnije je prisustvo lažnih parova sa jednakim značenjem, a nailazimo i na parove sa djelimičnim poklapanjem u značenju.

Lažne parove sa jednakim značenjem čine riječi dva različita jezika koje imaju sličan oblik i isto značenje, ali ne i istu upotrebnu vrijednost i kolokacijski potencijal, tj. mogućnost kombinovanja sa drugim riječima i stvaranje manje ili više čvrstih leksičkih sklopova (Ivir 1984: 108). Ova vrsta lažnih parova najčešće ne utiče na razumijevanje ciljnog teksta, ali se negativno odražava na njegovu „pitkost“ jer doslovno prenesene kolokacije izvornog jezika nijesu u duhu jezika cilja, što se vidi iz primjera prikazanih u Tabeli 1.

<i>Certificato</i> – certifikat	<i>Certificato</i> di studi	<i>Certifikat</i> o studijama	<i>Uvjerjenje/Potvrda</i> o studijama
<i>Direttore</i> – direktor	<i>Direttore</i> del dipartimento	Direktor odsjeka	<i>Šef/rukovodilac</i> Studijskog programa
<i>Finale</i> – finalni	<i>Votazione finale</i>	<i>Finalna</i> ocjena	<i>Konačna</i> ocjena
<i>Funzionario</i> – funkcioner	<i>Funzionario</i> incaricato	Ovlašćeni <i>funkcioner</i>	Ovlašćeni <i>službenik</i>
<i>Settore</i> – sektor	<i>Settore</i> scientifico disciplinare	Naučni <i>sektor</i>	Naučna <i>oblast</i>
<i>Segreteria</i> – sekreterijat	<i>Segreteria</i> studenti	Studentski <i>sekretarijat</i>	Studentska <i>služba</i>
<i>Legislativo</i> – legislativni	<i>Decreto legislativo</i>	<i>Legislativni</i> dekret	<i>Zakonodavni</i> dekret
<i>Tesi</i> – teza	<i>Tesi</i> di laurea	Diplomska <i>teza</i>	Diplomski <i>rad</i>
<i>Titolo</i> – titula	<i>Titolo</i> di studio acquisito	Stečena <i>titula</i>	Stečeno <i>zvanje/stepen obrazovanja</i>
	<i>Titolo</i> accademico	Akademski <i>titula</i>	Akademski <i>naziv</i>

Tabela 1 – *Lažni parovi sa jednakim značenjem*

Lažni parovi sa djelimičnim poklapanjem značenja, pak, kako Ivir (1984: 111) navodi, rijetko se spominju kao lažni parovi, iako su oni potencijalno daleko opasniji kao izvor prevodilačkih grešaka nego pravi lažni parovi¹¹. Ovu činjenicu autor objašnjava psihološkim razlozima koji su, kada je u pitanju pogrešno poistovjećivanje leksičkih jedinica iz dva jezika, znatno jači nego u slučaju lažnih parova sa sasvim različitim značenjem budući da, kako on kaže, ovdje djeluje i pritisak sličnog oblika i zajedničkog dijela značenja. Ova vrsta lažnih parova nerijetko utiče na greške u prevođenju koje narušavaju smisao ciljnog teksta, a nastaju naješće iz nedovoljnog poznavanja kako vanjezičkog konteksta, tako i precizne terminologije jezika cilja. Tipičan

¹¹ Pravi lažni parovi su, prema Ivirovoj definiciji, parovi riječi istog ili sličnog oblika ali sasvim različitog značenja. Ilustracije radi, na primjeru italijanskog i crnogorskog jezika, to bi bio leksički par *comma* – „koma“ zato što u italijanskom pravnom registru *comma* znači „stav“, dok u crnogorskom jeziku ima značenje interpunkcijskog znaka „zarez“. Poriijeklo riječi je isto – grčka riječ *κόμμα* u značenju fragment, odsječak, što se i prepoznaje u osnovama značenja ove dvije riječi koje, ipak, označavaju različite pojmove u dva različita jezika.

slučaj jeste prevođenje titula i zvanja, koje, iako imaju isto jezičko porijeklo (najčešće latinsko ili grčko) nemaju isto značenje u svim kontekstima. Kada je u pitanju naš istraživački uzorak, ovu pojavu možemo ilustrovati prevodima italijanske imenice *dottore/dottoressa*. Samom zvanju *dottore/dottoressa* u crnogorskom jeziku odgovara nivo svršenog studenta osnovnih studija, pa je odgovarajući ekvivalent u crnogorskom jeziku ili „diplomirani student“ ili „bačelor“, a ne „doktor“. Osim toga, titula „dott./dott.ssa“ veoma često stoji uz ime i prezime osobe kojoj se izdaje uvjerenje ili potvrda o završenim studijama i u tom slučaju ispravno je prevesti kao „gđin/gđa“ ili, još bolje, izostaviti u prevodu jer je takvo rješenje najviše u duhu istog registra u crnogorskom jeziku, a ni u kom slučaju ne prevoditi sa „dr“, osim ako nije riječ o svršenom studentu medicine ili stomatologije. Dalje, italijansko *dottore magistrale* odgovara zvanju „magistar“ ili „master“ u crnogorskom sistemu obrazovanja, a jedino sintagmem *dottore di ricerca* (skraćeno *dott. ric. ili Ph.D*) odgovara našem zvanju „doktor (nauka)“ – skraćeno „dr“. Slično je i sa titulom *prof./prof.ssa* koja u kontekstu crnogorskih univerzitetskih diploma ima značenje „prof. dr“ a ne samo „prof.“, kao što često nalazimo na našem istraživačkom uzorku, pa je tako treba i prevesti. Takođe, uz titulu profesora, u crnogorskom jeziku nije uobičajeno dodavanje i titule inženjera, pa italijansko *prof. (dott.) ing.* ne treba prevoditi „prof. dr ing.“, već samo „prof. dr“. Vrstu lažnih parova, koji uključuju apelative tipične za akademski kontekst, ilustuju i primjeri poput *il docente* – „docent“, gdje pravi ekvivalent za imenicu *docente* u crnogorskom jeziku jeste „predavač“, „profesor“, dok se „docent“ upotrebljava samo u kontekstu akademskih zvanja, što približno odgovara italijanskom *ricercatore/-trice*, jer potpunog ekvivalenta nema. Zatim, *diplomato* – diplomac, kada imenica *diplomato* označava osobu sa srednjom stručnom spremom, pa u tom slučaju „diplomac“ predstavlja njen lažni par u crnogorskom jeziku; ili *laureato* – laureat, gdje *laureato* znači „diplomirani student“, a ne laureat, tj. dobitnik neke prestižne nagrade na polju nauke ili umjetnosti. I u oblasti srednjoškolskog obrazovanja nailazimo na lažne parove poput *istituto tecnico* – tehnički institut, umjesto: „srednja stručna škola“. Pažnju treba obratiti i na imenicu *licenza (media)* kada ona ima značenje „svjedočanstvo (o završenoj nižoj srednjoj školi)“, a ne „licenca“.

4.2. Doslovni prevodi

Kao što smo ranije zaključili, najvažniji segmenti prevoda o kojima je ovdje riječ jesu akademski nazivi i nivoi postignutih kvalifikacija i uspjeha, koji se moraju adekvatno prenijeti iz izvornog u ciljni jezik tj. iz izvorne u ciljnu kulturu. Budući da se italijanski i crnogorski obrazovni sistem ne

poklapaju u potpunosti, prevodilac mora biti upoznat sa jednim i sa drugim, kako bi izbjegao greške u prevodu, odnosno pronašao adekvatna prevodilačka rješenja.

Analizirajući istraživački uzorak, primjećujemo glavne strategije kojih se prevodioci pridržavaju: 1. upotreba ekvivalenata ukoliko ih ima; 2. doslovan prevod ukoliko ekvivalenti ne postoje, uz, veoma rijetko, objašnjenje u fusnoti ukoliko je od izdavanja konkretne diplome ili uvjerenja došlo do izmjena u sistemu obrazovanja, što se odražava i na vrijednost određenih zvanja.

Doslovan prevod, iako poželjan u prenošenju naziva studijskih programa i stručnih smjerova koji najčešće nemaju potpune ekvivalente u jeziku cilju, u nekim slučajevima može da uzrokuje greške u prevodenju. Uzmimo za primjer prevod sintagmema *Scuola media* – „srednja škola“ (umjesto „niža srednja škola“ što, pored prevoda „osnovna škola“, na našem istraživačkom uzorku nalazimo kao jedno od mogućih rješenja, uz neophodno pojašnjenje prevodioca u fusnoti¹²). Takođe, neadekvatan je i doslovni prevod sintagmema *scuola superiore* kao „viša“ umjesto „srednja škola“, dok *istruzione superiore*, u nekim kontekstima, može značiti „visokoškolsko obrazovanje“. Slično je i sa pogrešnim prevodima sintagmema *Laurea specialistica* ili *Corso di Laurea Specialistica* kao „specijalistička diploma“ i „specijalističke studije“ umjesto kao „diploma magistra/master“, odnosno „magistarske/master studije“, što jeste nivo koji im kod nas odgovara, dok specijalističke studije, prema donedavno važećem crnogorskom sistemu visokoškolskog obrazovanja, predstavljaju stepenik ispod magistarskih/master studija.

Kada su doslovni prevodi u pitanju, na istraživačkom korpusu primjećujemo i pojavljivanje sintagmema „fiskalni kod“ ili „fiskalni/poreski broj“ što ne smatramo adekvatnim prevodom italijanskog *codice fiscale (C. F.)* koji je jedinstven za svaku osobu i koji u Italiji ima vrijednost našeg „jedinstvenog matičnog broja građanina (JMBG)“, pa ga treba prevesti tako, ili opisno kao „jedinstveni identifikacioni kod“ budući da sadrži i slova i brojeve.

Kada je u pitanju postignuti uspjeh u okviru pojedinih predmeta u školi ili na studijama, on se u crnogorskoj i italijanskoj kulturi ne izražava na jednakim brojčanim skalama. Primjera radi, ocjena 5 u italijanskom osnovnoškolskom sistemu je negativna i nalazi se na skali koja se kreće od 1 do 10. Na italijanskom univerzitetskom nivou, pak, raspon pozitivnih ocjena kreće se od 18 do 30, a za izuzetan uspjeh na maksimalnu ocjenu dodaje se: *con lode* – što se u prevodima najčešće ispravno prenosi: „sa pohvalom“, mada je na određenom broju prevoda iz našeg istraživačkog korpusa upotrijebljen i

¹² Italijanski sistem obaveznog obrazovanja uključuje dva ciklusa: *scuola elementare (primaria)* u trajanju od pet i *scuola media (secondaria di primo grado)* u trajanju od tri godine.

latinizam *cum laude*, što nam se, zbog transparentnosti značenja, čini manje adekvatnim rješenjem od prvog navedenog. Adekvatna prevodilačka strategija u prenošenju ocjena svakako ne podrazumijeva pronalaženje ekvivalenata u ciljnoj kulturi jer je to nemoguće ako se ima u vidu da se sami rasponi ocjena ne podudaraju. Međutim, njihovo doslovno prenošenje, na koje nailazimo u određenom broju prevoda, takođe se ne čini pravim rješenjem jer ne pruža cjelovitu informaciju. Najadekvatnijim nam se u ovim slučajevima nameće strategija dodavanja informacije o skali ocjenjivanja, ukoliko ona nije sadržana u samom tekstu diplome.

4.3. Specifični i kolateralni tehnicizmi

Pod specifičnim tehnicizmima ovdje podrazumijevamo termine koji pripadaju akademskom kontekstu, a u njih spadaju i ranije pomenute „semantičke redefinicije“ – riječi običnog jezika koje posebno značenje dobijaju u datom stručnom registru. Upotreba adekvatnih prevodnih ekvivalenata kada su tehnicizmi u pitanju otkriva kako jezičku, tako i vanjezičku (ne)kompetenciju prevodioca. Na našem korpusu pronalazimo neadekvatna prevodilačka rješenja poput: *il relatore* – „izvjestilac“, umjesto „mentor“; *l'indirizzo comune* nije „opšta adresa“ već „opšti smjer“; *preside (della Facoltà)* je „dekan“, a ne „predsjedavajući“ fakulteta; *laurea triennale* nije „trogodišnja diploma“, već „diploma osnovnih/trogodišnjih studija“; *riportare la votazione* ne znači „podnositi ocjene“ već „ostvariti ocjene“, *crediti formativi universitari* ili *CFU* su „ECTS krediti“ i nema potrebe prevoditi ih doslovno kao „obrazovni univerzitetski krediti“ i sl.

Na korpusu italijanskih diploma uočena je i upotreba specifičnih tehnicizama preuzetih sa engleskog govornog područja, a većina njih, kada su u pitanju zvanja stečena na univerzitetskom nivou, upotrebljava se i kada je crnogorski jezik u pitanju. Ipak, postoje razlike u učestalosti njihove upotrebe, a ponekad i u značenju koje imaju u izvornoj i ciljnoj kulturi. Primjera radi, u crnogorskom jeziku titula „master“ gotovo je izjednačena je sa titulom „magistar“, dok u italijanskom jeziku ne postoji podudarnost između zvanja *master* i *dottore magistrale*. Zvanje *Master* u italijanskom obrazovnom sistemu ima nešto drugačiju vrijednost u odnosu na ostatak Evrope.¹³ Ima dva različita ni-

¹³ L'Italia ha costituito una propria interpretazione del Master universitario, che non trova alcuna similarità con il sistema europeo. Il master universitario è rilasciato dalle università italiane al termine di „corsi di perfezionamento scientifico e di alta formazione permanente e ricorrente“. Il master universitario di I livello è rilasciato al termine di corsi a cui si può accedere con la laurea (o titoli legalmente equipollenti, come i diplomi ISEF, AFAM o equiparati come ad esempio i titoli accademici stranieri); quello universitario di II livello

voa (*master di I i master di II livello*¹⁴) i ne omogućava uvijek prolaz ka nivou doktorskih studija. Stoga je, u vezi s tim, neophodno voditi računa posebno u smjeru prevoda sa crnogorskog na italijanski jezik. Zvanje stečeno nakon završenih trogodišnjih studija u Italiji jeste *dottore*, premda se ponekad pojavljuje i anglicizam *bachelor*. Budući da je ovaj posljednji u redovnoj upotrebi u crnogorskom sistemu obrazovanja, treba ga koristiti kao prevodni ekvivalent u oba navedena slučaja. U italijanskom korpusu nailazimo takođe i na upotrebu anglicizma *workshop*, u korpusu prevoda najčešće „radionica“, mada nailazimo i na slučajeve neopravdanog prenošenja engleske riječi, uz mijenjanje po u broju „workshopovi“ bez primjene obavezne fonetske transkripcije.

Upotreba odgovarajućih „kolateralnih tehnicizama“, stereotipnih fraza tipičnih za birokratsko-administrativni stil u jeziku cilju umjesto prevoda „riječ za riječ“, čini da prevod bude „pitak“. Analizirajući u tom pogledu istraživački uzorak, primjećujemo da se prevodioci uglavnom pridržavaju ove strategije, iako je uočen i znatan broj doslovnih prevoda. Kao ilustraciju adekvatnih prevodilačkih riješenja, u Tabeli 3, navodimo nekoliko primjera:

Ai sensi dell'articolo...	U skladu sa članom...
L'addetto al rilascio	Ovlašćeni službenik
...alla data odierna...	...na dan izdavanja potvrde...
Dagli atti depositati presso questa segreteria/ufficio...	Na osnovu službene evidencije...
Dichiarazione sostitutiva di certificazione	Izjava
Dichiarazione non veritiera	Lažna izjava
Firma per esteso del dichiarante	Potpis davaoca izjave
Firma autografa	Svojeručni potpis
Risulta quanto segue	Potvrđuje se da je...
Su/A richiesta personale dell'interessato	Na lični zahtjev imenovanog/imenovane...
Si attesta che...	Potvrđuje se da...
...si rilascia per gli usi consentiti dalla legge	...izdaje se u zakonom propisane svrhe.

è rilasciato al termine di corsi a cui si viene ammessi se in possesso di laurea magistrale o equivalenti. (https://it.wikipedia.org/wiki/Master_universitario); Za detaljne informacije v. takođe: <https://miur.gov.it/web/guest/offerta-e-orientamento>.

¹⁴ Najpoželjnije je prevesti doslovno „master prvog“ i „master drugog nivoa“ – uz objašnjenja u fusnoti ukoliko prevod ne uključuje dodatak uz diplomu.

In virtù dei poteri di (legge)	U skladu sa (zakonskim) ovlaštenjima
Visti gli atti d'ufficio...	Na osnovu uvida u dokumentaciju...

Tabela 3: „Kolateralni tehnicizmi“

U kategorije specifičnih i kolateralnih tehnicizama svrstavamo i skraćenice i akronime tipične za odgovarajuće registre. Na italijanskom korpusu nailazimo na skraćenice koje su karakteristične za birokratsko-administrativni i pravni stil (*Reg. n.* – br. iz evidencije, *F.to* – svojeručni potpis, *D.M.* – ministarska uredba, *L.* – zakon, *art.* – član...), kao i one (pored skraćenica za zvanja i titule o kojima smo govorili ranije u tekstu) specifične za akademski registar (*ann.* – godina studija, *CFU* – ECTS krediti, *DU* – univerzitetska diploma, *LM* – diploma magistarskih studija, *MD* – modul...) Analizom istraživačkog korpusa primjećujemo da se u većini slučajeva skraćenice prevode, iako su prevodi prilično neujednačeni, ali i da ponekad bivaju samo prenesene, što, ukoliko se skraćenica ne pojasni u zagradi ili u fusnoti, može negativno da utiče na razumijevanje ciljnog teksta.

4.4. Vlasite imenice i pravopis

Prema pravopisu crnogorskog jezika (u daljem tekstu Pravopis), sve riječi stranog porijekla moraju biti fonetski transkribovane. Iz tog pravila se izuzimaju slučajevi stranih toponima i antroponima u poštanskom saobraćaju (Pravopis: 44, 45). Kada je riječ o vlastitim imenima u javnim ispravama, premda o tome nema pomena u Pravopisu, niti u dostupnim prevodilačkim priručnicima, čini se najispravnijim ostaviti ih u izvornom obliku, onom u kom su navedena u ličnim ispravama. Na istraživačkom korpusu primjećujemo takvu praksu, premda ima slučajeva fonetske transkripcije vlastitih imena, iako su znatno manje prisutni. Različit pristup, kod različitih prevodilaca, primjećujemo u prenošenju naziva univerziteta i fakulteta – od fonetske transkripcije, preko prilagođavanja (*Politecnico di Milano* – Politehnikum/Politehnika/Politehnike...), do prenošenja u izvornom obliku, što se čini najčešćom i najopravdanijom strategijom, uz eventualno pojašnjenje ili dodatnu prevodiočevu intervenciju: „*Politecnico di Milano* – Politehnički fakultet u Milanu“ i sl.

Imajući u vidu da poznavanje jednog jezika uključuje poznavanje i njegovog pravopisa, te da se kvalitet svakog pisanog teksta, bilo da je riječ o prevodu ili ne, mjeri i njegovom usklađenošću sa pravopisnim normama datog jezika, pravopisne greške na koje nailazimo u korpusu crnogorskih prevoda

čine se neprihvatljivim. Nepoklapanje italijanskog i crnogorskog pravopisa u segmentima kao što su oblici navodnika, (ne)upotreba tačke uz redne brojeve i skraćenice, upotreba velikog slova, ne bi smjele biti izvor grešaka u jeziku cilju, te i tom jezičkom nivou treba posvetiti dužnu pažnju prilikom prevođenja.

5. Zaključci

Ovaj rad predstavlja uvod u jedno šire istraživanje koje će imati za cilj poređenje italijanskog i crnogorskog jezika prava u funkciji sudskog prevođenja. U njemu smo izložili rezultate kvalitativne analize leksičkog nivoa reprezentativnog korpusa prevoda italijanskih diploma i uvjerenja o studijama i stečenom stepenu obrazovanja na crnogorski jezik. Neophodnost istraživanja ove vrste nametnula se iz prevashodno praktičnih razloga. Imajući, u vidu na jednoj strani izuzetnu složenost i odgovornost sudskog prevođenja, a na drugoj nepostojanje preciznih smjernica kako u formalnom smislu (potreba za opisivanjem logoa, pečata, potpisa, rukom ispisanih intervencija u tekstu ili na marginama originala i sl.), tako i u pogledu koncepta „vjernosti originalu“ i osnovnih prevodilačkih strategija vezano za ovu posebnu vrstu stručnog prevođenja, cilj nam je bio da, na osnovu postojeće literature pokušamo da postavimo odgovarajući prevodilački pristup¹⁵ na osnovu koga ćemo kasnije i analizirati paralelne korpusne ne samo ove već, u budućnosti, i ostalih podvrsta pravnih tekstova. Istraživanje smo započeli, analizom prevoda diploma i uvjerenja, kao tekstova koji, i pored svoje sintaksičke jednostavnosti, sadrže leksičke, morfosintaksičke i pragmatičke karakteristike stručnih uopšte i konkretno, pravnih tekstova. Nastojali smo da skrenemo pažnju na greške koje smo uočili na korpusu prevoda na crnogorski jezik i da ustanovimo njihov uzrok, te da na osnovu rezultata ranije izvršene analize uporednog korpusa italijanskih i crnogorskih tekstova, kao i na osnovu konkretnih primjera nađenih na istraživačkom uzorku, izdvojimo određeni broj ekvivalenata na leksičkom nivou i time doprinesemo ustaljivanju prevodilačkih rješenja za ovu vrstu tekstova, a posebno u slučajevima gdje ne postoje podudaranja u izvornoj i ciljnoj kulturi.

Analiza prevoda ove vrste tekstova otvorila je i nova pitanja, kao što je pitanje vidljivosti prevodioca. Naime, osim prenošenja sadržaja izvornog teksta, jedan od osnovnih prevodilačkih ciljeva, jeste postizanje prirodnosti u jeziku cilju, tj. nastojanje da prevodilac ostane „nevidljiv“, da čitalac prevod ne doživljava kao takav. U sudskom prevođenju se pitanje (ne)vidljivosti prevodioca relativizuje: samim pečatom i potpisom na svakoj stranici prevedenog

¹⁵ V. Piletić 2018.

teksta prevodilac skreće pažnju na svoje prisustvo. To mu otvara veće mogućnosti za intervencije u vidu pojašnjenja i tumačenja određenih sadržaja kako bi ih ciljnom čitaocu učinio jasnijim, ali ga, kao što smo vidjeli, ne oslobađa zahtjeva da se u prevođenju koristi jezičkim konstrukcijama i terminologijom karakterističnom za dati registar jezika cilja, kako bi prevod bio pitak i jasan.

Zbog svoje sintaksičke jednostavnosti, specifične morfosintakse, leksičkih posebnosti i specifičnog prevodilačkog pristupa, ova vrsta teksta se čini jako pogodnom za didaktičku vježbu u nastavi stručnog prevođenja, naročito imajući u vidu segmente nepoklapanja u izvornoj i ciljnoj kulturi kao ilustraciju karakterističnih prevodilačkih problema i strategija u njihovom prevazi-
laženju.

Rezultati rada mogu koristiti u prevodilačkoj praksi, a tabele sa ponuđenim primjerima, koje svakako nijesu konačne, moguće je proširivati dodavanjem novih primjera iz prakse i literature.

Literatura:

- Cavagnoli, Stefania ed Elena Ioratti Ferrari, *Tradurre il diritto*, CEDAM, Padova, 2009.
- Garzone, Giuliana, „Osservazioni sulla didattica della traduzione giuridica“, in: *Tradurre le microlingue scientifico-professionali. Riflessioni teoriche e proposte didattiche*, a cura di Patrizia Mazzotta e Laura Salmon, UTET, Torino, 2007, str. 194–238.
- Ivir, V., *Teorija i tehnika prevođenja*, Centar „Karlovačka gimnazija“ – Zavod za izdavanje udžbenika, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1984.
- Mortara Garavelli, Bice, *Le parole e la giustizia. Divagazioni grammaticali e retoriche su testi giuridici italiani*, Piccola Biblioteca Einaudi Saggistica letteraria e linguistica, Torino, 2001.
- Megale, Fabrizio, *Teorie della Traduzione giuridica. Tra diritto comparato e Translation Studies*, Editoriale Scientifica, Napoli, 2008.
- Pierucci, Maria Laura, „Introduzione alla lingua del diritto“, in: *Tradurre il diritto. Nozioni di diritto e di linguistica giuridica*, a cura di Stefania Cavagnoli ed Elena Ioratti Ferrari, Cedam, Padova, 2009, pp. 161–223.
- Piletić, Deja, I dottori del triennio – doktori trogodišnjih studija? Le sfide della traduzione giurata dall’italiano in montenegrino e viceversa, *Mimesis/Studi italiani*, Torino, 2018, str. 61–76
- *Pravopis crnogorskoga jezika i rječnik crnogorskoga jezika (pravopisni rječnik)*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010.
- *Priručnik za prevođenje pravnih i drugih akata u procesu evropskih integracija*, Vlada Crne Gore, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih inte-

- gracija, Podgorica, 2012, str. 4, 5.
- Pym, Antony, *Translation and Text Transfer. An Essay on the Principles of Intercultural Communication*, International, Tarragona, 1992.
  - Scarpa, Federica, *La traduzione specializzata. Lingue speciali e mediazione linguistica*, Hoepli, Milano, 2001.
  - Šarčević, Susan e Maurizio Gotti, eds., *Insights into Specialized Translation*, Peter Lang Berlin, 2006.
  - Wiesman, Eva, „La traduzione giuridica tra teoria e pratica“, InTRAlinea Special Issue: Specialised Translation II, Department of Interpreting and Translation of the University of Bologna, 2011, http://www.intralinea.org/specials/article/la_traduzione_giuridica_tra_teorica_e_pratica, sajt posjećen: 5. 2. 2017.

Deja PILETIĆ

ANALYSIS ON THE LEXICAL LEVEL OF TRANSLATIONS OF DIPLOMAS AND CERTIFICATES FROM ITALIAN TO MONTENEGRIN

The paper presents the results of a qualitative analysis on the lexical level of a parallel corpus consisting of the Italian diplomas and certificates and their certified translations into the Montenegrin language. The results of the analysis are applicable both in translation and translation didactics, and serve as a proof of the importance of the encyclopedic knowledge as an indispensable part of translation competence and a precondition for the proper translation, but also as a proof of the necessity of the existence of a rulebook that would define more precisely general strategies and procedures of the written legal translation in Montenegro.

Keywords: *language of law, legal text, legal translation, certified translation, false pairs, diplomas, Montenegrin, Italian*

UDK 811.163.42:323.1(497.1)

Izvorni naučni rad

Robert BOŃKOWSKI (Katowice)

Uniwersytet Śląski – Katowice

robert.bonkowski@us.edu.pl

JĘZYK CHORWACKI, JAKO JĘZYK MNIEJSZOŚCIOWY W USTAWACH ZASADNICZYCH WYBRANYCH PAŃSTW BYŁEJ JUGOSŁAWII*

Artykuł związany jest z konstytucyjnymi gwarancjami prawnymi języka chorwackiego, jako języka mniejszościowego w wybranych państwach byłej Jugosławii, tzn. w Republice Czarnogóry, Republice Kosowa, Republice Macedonii i Republice Serbii. Każde z tych państw zamieszkuje różnorodna mniejszość chorwacka. Z różnorodnych względów prawa do języka, a tym bardziej do narodowości chorwackiej jako mniejszości nie są w każdym z tych podmiotów państwowych zagwarantowane w równomiernym stopniu.

Słowa-klucze: *wybrane państwa byłej Jugosławii, mniejszość chorwacka, język chorwacki jako język mniejszości, gwarancje prawne, ustawa zasadnicza*

Po rozpadzie Jugosławii Chorwaci, którzy pozostali poza terytorium Republiki Chorwacji w nowopowstałych państwach postjugosłowiańskich znaleźli się w różnorodnej sytuacji polityczno-społecznej. Różnorodne były / stały się też gwarancje prawne na zachowanie i pielęgnowanie swojej odrębności, a zwłaszcza języka. Początkowo, z uwagi na konflikt zbrojny, problem ten był bagatelizowany i pomijany. Później jednak, w miarę jak należało sobie ułożyć poprawne stosunki z sąsiadami, a przede wszystkim – w związku z aspiracjami związanymi z akcesją – z Unią Europejską, zaczęto rozpatrywać i ten problem.

Język jest dobrem ogólnoludzkim o wyjątkowym charakterze – jest nie tylko najistotniejszym środkiem komunikacji między ludźmi, którzy należą

---

* Artykuł jest zmienioną i poszerzoną wersją tekstu: Robert Bońkowski, *Sytuacja prawna języka chorwackiego jako mniejszościowego w konstytucjach państw byłej Jugosławii*, [w:] *Komparativnolingvističke lingvokulturalne teme*, ur. N. Pintarić, I. Čagalj, I. Vidović Bolt, Srednja Europa, Zagreb, 2019, s. 25–32.

do danej [...] *wspólnoty kulturowo-językowo-komunikacyjnej ale też i swoistą formą długoterminowego zapisu kultury teżę wspólnoty [...], jej modelu świata, bogactwa nagromadzonej w dłuższym przedziale czasu wiedzy o świecie jak i ewolucyjnie rozwiniętych i preferowanych przez tę wspólnotę form komunikacji werbalnej*¹.

Niewątpliwie najbardziej istotnym w tym zakresie wzorcem jest *Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych*², która daje gwarancje ochrony w wielorakich aspektach. Poszczególne języki, analogicznie do gatunków biologicznych, poddawane są tym samym procesom zanikania, które noszą nazwę „śmierci / zaniku języków”³. Dlatego obecnie, jako szczególnie istotne dobro kulturowe, każdy język (narodowy, etniczny itp.) podlega wyjątkowej ochronie w następujących aspektach:

a) (...) *obiektywnego faktu, tj.:*

– *istnienia języka jako doniosłego faktu społeczno-kulturowo-komunikacyjnego, obejmującego całą ludzkość zorganizowaną w lokalne wspólnoty kulturowo-językowo-komunikacyjne,*

– *istnienia różnorodności językowej przejawiającej się w formie istnienia ciągle jeszcze wielkiego bogactwa języków narodowych i etnicznych o różnym zasięgu i sile oddziaływania jako jednego z najistotniejszych elementów dziedzictwa kulturowego określonych wspólnot kulturowo-językowo-komunikacyjnych, a więc różnorodności wartej nie tylko zachowania ale i stałych wysiłków pielęgnacyjnych zarówno przez indywidualnych użytkowników jak i organizacji do tego powołanych,*

b) *w wymiarze uniwersalnego prawa każdej ludzkiej jednostki do używania języka tej wspólnoty kulturowo-komunikacyjnej, w której wyrosła i z którą dana jednostka się utożsamia, zarówno w warunkach członkostwa w uprzywilejowanej większościowej wspólnocie kulturowo-komunikacyjnej jak i w warunkach uczestnictwa w podobnej wspólnocie o charakterze mniejszościowym*⁴.

W związku tym instytucje i organizacje międzynarodowe, zarówno o znaczeniu światowym (np. ONZ), jak też regionalno-kontynentalnym (np. Rada Europy), czynią starania, aby język, jako dziedzictwo kulturowe i skarb ludzkości, podlegał wyjątkowej ochronie przede wszystkim za pomocą różnego rodzaju dokumentów prawnych, które dzielą się na następujące kategorie:

¹ *Ochrona języków naturalnych*, red. S. Puppel, t. I., Wydawnictwo UAM, Poznań, 2007, s. 9.

² *Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych*, Strasburg, 5 listopada 1992 roku, wyd. internetowe: http://www.dbg.vdg.pl/attachments/article/10/Europejska_Karta_Jezykow_Regionalnych_lub_Mniejszosciowych.pdf (dostęp: 2. 8. 2019).

³ *Ochrona języków naturalnych*, red. S. Puppel, t. I., Wydawnictwo UAM, Poznań, 2007, s. 9.

⁴ *Ochrona języków naturalnych*, red. S. Puppel, t. I., Wydawnictwo UAM, Poznań, 2007, s. 9–10.

- deklaracje;
- konwencje;
- ugody;
- traktaty;
- konstytucje
- statuty;
- rekomendacje oraz
- inne (w tym np.: decyzje konferencji na szczycie, protokoły, oświadczenia i wytyczne stowarzyszeń i organizacji naukowych itd.)⁵.

Priorytetem staje się zagwarantowanie każdemu człowiekowi prawa do wypowiedzi w jego ojczystym języku naturalnym jako najistotniejszym składniku tożsamości kulturowej, etnicznej i narodowej. O ile jednak oficjalne języki urzędowe posiadają zabezpieczenie prawne w ustawach zasadniczych, o tyle języki mniejszości narodowych i regionalne, jako wyjątkowo delikatna materia w tym zakresie, zostały objęte szczególną troską instytucji i organizacji.

Poszanowanie praw człowieka oraz praw mniejszości narodowych i etnicznych, umożliwienie im pielęgnowania własnego języka, tradycji, religii, ogólnie mówiąc własnej kultury, jest podstawą norm dotyczących tych społeczności w Unii Europejskiej. I chociaż Unia jako całość nie sprecyzowała jeszcze własnych standardów w tym względzie, to jednak za jeden ze wzorców uważa się podpisaną 5 listopada 1992 roku w Strasburgu Europejską Kartę Języków Regionalnych lub Mniejszościowych (*European Charter of Regional Or Minority Languages*). W zakresie własnego ustawodawstwa poszczególne kraje szczegółowo same rozwiązują problemy mniejszości. Opierają się przy tym na wytycznych zawartych w Karcie.

Państwa – członkowie Rady Europy, sygnatariusze Karty, wychodzą z założenia, że celem Rady jest [...] *osiągnięcie większej jedności między jej członkami, szczególnie w celu zabezpieczenia i urzeczywistnienia ideałów i zasad stanowiących ich wspólne dziedzictwo, jak też [...] zważywszy, że ochrona historycznych języków regionalnych lub mniejszościowych Europy, w sytuacji, kiedy niektórym z nich grozi ostateczna zagłada, stanowi wkład w zachowanie i rozwój bogactwa kulturalnego i tradycji europejskiej*⁶ [9]. Wskazują także na prawo do używania tychże języków w życiu prywatnym i publicznym jako niezbywalnych praw człowieka i podkreślają wartość wielokulturowości, wielojęzyczności oraz ochronę i popieranie języków regional-

⁵ *Ochrona języków naturalnych*, red. S. Puppel, t. I., Wydawnictwo UAM, Poznań, 2007, s. 10–11.

⁶ Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych, Strasburg, 5 listopada 1992 roku, wyd. internetowe: http://www.dbg.vdg.pl/attachments/article/10/Europejska_Karta_Jezykow_Regionalnych_lub_Mniejszosciowych.pdf (dostęp: 2. 8. 2019).

nych i mniejszościowych. Biorą też pod uwagę specyficzne uwarunkowania i tradycje historyczne w poszczególnych regionach państw europejskich. W związku z powyższym zobowiązują się m.in. do:

- oparcia swojej polityki, ustawodawstwa i praktyki działania w uznaniu języków regionalnych lub mniejszościowych za przejaw własnego bogactwa kulturowego;
- respektowania zasięgu geograficznego każdego z języków, bez administracyjnego wpływania powodującego jego zmiany;
- wspierania tych języków w celu ochrony;
- ułatwiania lub popierania posługiwania się nimi zarówno w mowie i piśmie, tak w życiu prywatnym, jak i publicznym;
- zapewnienia metod i środków do nauczania i studiów w tych językach;
- wspierania badań i studiów nad tymi językami w ośrodkach uniwersyteckich lub innych instytucjach równorzędnych⁷ itd.

Środkami promocji języków regionalnych lub mniejszościowych na terenach, w których liczba mieszkańców posługujących się językiem regionalnym lub mniejszościowym to uzasadnia, ma być oświata, władze sądownicze, władze administracyjne i służby publiczne, media, działalność kulturalna i jej baza materialna oraz życie ekonomiczne i społeczne. W przypadku, gdy któryś z języków regionalnych lub mniejszościowych dzieli granica państwowa, zaleca się umożliwienie współpracy transgranicznej (tak w sferze kultury, oświaty, informacji, szkolenia zawodowego, jak i edukacji ciągłej)⁸.

Ustawy zasadnicze – konstytucje, czyli jeden z istotnych dokumentów prawnych (jeśli nie najistotniejszy) wskazany przez instytucje i organizacje międzynarodowe, zarówno o znaczeniu światowym (np. Organizacja Narodów Zjednoczonych) jak też regionalno-kontynentalnym (np. Rada Europy), czyli instytucje czyniące starania, aby język, jako dziedzictwo kulturowe i skarb ludzkości, podlegał wyjątkowej ochronie, omawianych czterech podmiotów państwowych oznaczonych w tytule w różnym stopniu gwarantują prawa do języka swoich mniejszości narodowych (w tym rozumieniu również mniejszości chorwackiej).

---

⁷ Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych, Strasburg, 5 listopada 1992 roku, wyd. internetowe: http://www.dbg.vdg.pl/attachments/article/10/Europejska_Karta_Jezykow_Regionalnych_lub_Mniejszosciowych.pdf (dostęp: 2. 8. 2019).

⁸ Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych, Strasburg, 5 listopada 1992 roku, wyd. internetowe: http://www.dbg.vdg.pl/attachments/article/10/Europejska_Karta_Jezykow_Regionalnych_lub_Mniejszosciowych.pdf (dostęp: 2. 8. 2019) oraz Bońkowski R., *Słowianie środkowopółnoci na przełomie XX i XXI wieku. Język – religia – naród – państwo*, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydawnictwo PARA, Katowice, 2010, s. 269–272.

Republika Czarnogóry

Autochtoniczni Chorwaci w Czarnogórze zamieszkują wybrzeże Boki Kotorskiej, z czego najwięcej z nich w Tiwacie, Kotorze, Herceg Nowym, Budwie i Barze. Według spisu ludności z 2011 roku, Czarnogórę zamieszkuje 6.021 Chorwatów. Jednak na podstawie danych kościelnych uważa się, że jest ich w tym państwie minimum 10.000.

Narodowościowa sytuacja w Czarnogórze jest swoista, ponieważ samo pojęcie „mniejszość narodowa” w tym państwie jest bardzo specyficzna, gdyż ostatnie rezultaty spisu ludności wskazują, iż w państwie tym nie ma narodu większościowego, a sami Czarnogórcy stanowią 44,98 % populacji tego kraju⁹.

Z chęci i potrzeby utrwalenia czarnogórskich instytucji państwowych oraz stworzenia szerszych ram prawnych do dalszej demokratyzacji społeczeństwa i państwa czarnogórskiego oraz z uwagi na brak przeważającej większości narodowej w Czarnogórze nowa konstytucja akcentuje koncepcję państwa obywatelskiego. Podobnie czyni nazywając nosicielem suwerenności równoprawnego obywatela (Czarnogórca, Serba, Boszniaka, Albańczyka, Muzułmanina, Chorwata i innych) posiadającego obywatelstwo czarnogórskie (*Ustav Crne Gore*, čl. 1, 2). Konstytucja zabrania wywoływania nienawiści (*Ustav Crne Gore*, čl. 7) oraz dyskryminacji (*Ustav Crne Gore*, čl. 8). Prawa mniejszości narodowych szeroko i jasno określają w oddzielnej części (*Posebna – manjinska prava*) dwa jej paragrafy dotyczące zagwarantowania im oraz innym narodowym wspólnotom mniejszościowym praw i swobód obywatelskich tak w przypadkach pojedynczych, jak i we wspólnocie.

Chorwaci w Czarnogórze mają przyznany status mniejszości narodowej, por. „Pripadnicima manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica jamče se prava i slobode koja mogu koristiti pojedinačno i u zajednici sa drugima: [...] na upotrebu svog jezika i pisma u privatnoj, javnoj i službenoj upotrebi“ (*Ustav Crne Gore*, čl. 79).

Językiem urzędowym jest zatwierdzony w Konstytucji Republiki Czarnogóry z października 2007 roku język czarnogórski¹⁰. Oprócz niego w tej republice za urzędowe uważane są także języki serbski, bośniacki, chorwacki i albański¹¹.

⁹ Crna Gora, Zavod za statistiku (wyd. internetowe: [https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf)).

¹⁰ Konstytucyjny zapis o języku czarnogórskim przeciał wszelkie wcześniejsze spekulacje, nieporozumienia i nieścisłości co do nazwy języka oficjalnego w Czarnogórze. Od 2004 roku np. w oświacie używano również terminu „maternji jezik” (materinski), który definowano jako „czarnogórski, serbski, bośniacki, względnie chorwacki”.

¹¹ Рог.: *Одлука о проглашењу Устава Црне Горе*, [in:] „Службени лист Црне Горе”, бр. 1, год. LXIII, Подгорица, 25. октобар 2007.

Republika Kosowa

Chorwaci w Kosowie nie są liczną grupą mniejszościową. Obecnie stanowią oni w tej republice 0,017%. Do starej mniejszości chorwackiej zalicza się Żupę Świętego Mikołaja w Janievie. Nieznaczna liczba Chorwatów zamieszkuje także kilka kosowskich miast. Konstytucja tego państwa, oprócz językom urzędowym – albańskiemu i serbskiemu gwarantuje urzędowe prawa z nazwy także językom tureckiemu, bośniackiemu i romskiemu, por.: „1. Službeni jezici u Republici Kosovo su albanski i srpski jezik. 2. Turski, bosanski i romski imaju status službenih jezika na opštinskom nivou ili će biti korišćeni kao službeni na svim nivoima, u skladu sa zakonom“ (*Ustav Republike Kosova*, čl. 5). Jednak w dalszej części konstytucji Kosowa znajduje się potwierdzenie ochrony prawa mniejszości (choć bez wskazania z nawy), w tym i prawa do języka, por.:

„[Opšta Načela] 1. Stanovnici koji pripadaju istoj nacionalnoj ili etničkoj, jezičkoj ili verskoj grupi koja je tradicionalno prisutna na teritoriji Kosova (zajednice), uživaju posebna prava koja su određena ovim Ustavom, pored ljudskih prava i osnovnih sloboda, određenih Poglavljem II ovog Ustava“ (*Ustav Republike Kosova*, čl. 57).

Warto jednak zaznaczyć, że dnia 8 grudnia 2011 roku Skupština Republiki Kosowa 8 uchwaliła nowelizację konstytucji o promowaniu praw wspólnot i ich członków w Kosowie, w której Chorwaci i Czarnogórcy eksplicite uzyskali oficjalny status mniejszości. Akt ten zagwarantował instytucjonalną ochronę i prawo do pracy w zgodzie z kwotami mniejszościowymi w instytucjach lokalnych i państwowych.

Republika Macedonii

Największe skupiska Chorwatów znajdują się w Skopje i Bitoli, a w mniejszych grupach mieszkają w innych miastach środkowej i wschodniej Macedonii. Według spisu z 1994 r. w Republice Macedonii było 2,248 Chorwatów, co stanowiło 0,1% ogółu ludności. W 2003 r. Centralne Biuro Statystyki Republiki Macedonii ogłosiło, że w spisie z 2002 r. 2 686 osób zadeklarowało, że są to etniczni Chorwaci.

Ustawa zasadnicza tego państwa daje również możliwość pielęgnowania języka i komunikowania się w języku mniejszości, por.:

„Во Република Македонија службен јазик е македонскиот јазик и неговото кирилско писмо. Во единиците на локалната самоуправа во кои како мнозинство живеат припадниците на националностите, во службена

употреба, покрај македонскиот јазик и кирилското писмо, се и јазикот и писмото на националностите наначин утврден со закон. Во единиците на локалната самоуправа во кои како значителен број живеат припадниците на националностите, во службена употреба, покрај македонскиот јазик и кирилското писмо, се и јазикот и писмото на националностите, под услови и на начин утврдени со закон“ (*Устав на Република Македонија*, чл. 7).

Republika Serbii

Według danych serbskiego Republikańskiego Zakładu Statystyki (Republički zavod za statistiku Republike Srbije) dotyczącego spisu ludności z 2011, w stosunku do 2002 roku obecnie w Serbii mieszka prawie 13.000 Chorwatów mniej. Wcześniejszy spis z 2002 roku wskazywał, że wówczas 70.602 obywateli Serbii określiło się jako Chorwaci podczas, gdy w ostatnim (z 2011 roku) – 57.900. Oznacza to, że w przeciągu dziewięciu lat liczba Chorwatów w Serbii zmniejszyła się o około 13.000 i ich udział w ogólnej liczbie mieszkańców zmniejszył się z 0,94% do 0,81%. Mimo wszystko dalej najwięcej Chorwatów w Republice Serbii (47.033) zamieszkuje Wojwodinę, z czego najwięcej w Suboticy, Somborze i Nowym Sadzie.

Porównanie wcześniejszych spisów ludności w Wojwodinie wskazują na stałą tendencję zmniejszania się populacji chorwackiej w tym regionie. Podczas gdy w 1971 roku było 120.303 Chorwatów, to w 1991 roku 74.808. Uważa się, że migracjach z początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku uciekło między 30.000 a 40.000 Chorwatów. Największa populacja Chorwatów mieszka w Suboticy, Somborze i Nowym Sadzie.

Chociaż Serbia podpisała wiele dokumentów dotyczących ochrony mniejszości narodowych i ich języków¹², to jednak w najnowsza konstytucja serbska w zakresie języków mniejszościowych zawiera jedno ogólniko-

¹² Według Komitetu Helsińskiego rozwiązania dotyczące zagadnienia mniejszości narodowych w przypadku Serbii nie należy rozpatrywać wyłącznie pod kątem jej demokratyzacji, ale także z punktu widzenia normalizacji stosunków z państwami sąsiednimi oraz integracji ze wspólnotą międzynarodową. W celu jak najszybszego odcięcia się od polityki Slobodana Miloševića, po przewrocie październikowym w 2000 roku, problem mniejszości stał się otwarty, jak nigdy wcześniej. Dnia 11 maja 2001 roku, jeszcze jako Federacyjna Republika Jugosławii Serbia przystąpiła do Konwencji Ramowej o Ochronie Mniejszości Narodowych. Z końcem lutego 2002 roku uchwałała Ustawę o Ochronie Praw i Wolności Mniejszości Narodowych (*Закон о заштити права и слобода националних мањина*) oraz rok później – 28 lutego 2003 roku – Kartę Praw Człowieka, Mniejszości Narodowych i Wolności Obywatelskich (*Повеља о људским и мањинским правима и грађанским слободама*) (*Ljudska prava i kolektivni identitet – Srbija 2004*, Beograd, 2005, s. 530, 531). Akta te gwarantują równouprawnienie i równość obywateli bez względu na swoją przynależność narodową, religię i język.

we zdanie, por.: „Службена употреба других језика и писама уређује се законом, на основу Устава“ (*Устав Републике Србије*, чл. 10).

Analizując ustawy zasadnicze Republiki Czarnogóry, Republiki Kosowa, Republiki Macedonii i Republiki Serbii wydaje się, że najpełniejsze gwarancje w zakresie języka chorwackiego, jako języka mniejszościowego daje w swojej konstytucji państwo czarnogórskie. Fakt wyszczególnienia języka chorwackiego, jako jednego z języków urzędowych w tej republice jest wyrażeniem i chęcią wskazania na autochtoniczne narodowości zamieszkujące to państwo (w tym oczywiście i narodowość chorwacką), a także specyfikę narodowościową samej Czarnogóry. Czarnogórcy ustawodawcy w tym zakresie przyjęli, wydaje się, słuszną koncepcję mianowanie języków urzędowych w tym państwie pochodzących od nazwy swoich autochtonicznych społeczeństw.

Literatura i źródła

- Bońkowski, R., *Słowianie środkowopółdniowi na przełomie XX i XXI wieku. Język – religia – naród – państwo*, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydawnictwo PARA, Katowice, 2010.
- Crna Gora, Zavod za statistiku, wyd. internetowe: <https://www.monstat.org>
- *Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych*, Strasburg, 5 listopada 1992 roku. European Treaty Series (ETS) / Série des traités européens (STE) Nr 148.
- *Ljudska prava i kolektivni identitet – Srbija 2004*, Helsiński odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005.
- *Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj*, Slovenija, 31. marca 2002 (PDF). Statistični urad Republike Slovenije, wyd. internetowe: <http://www.stat.si/Popis2002/gradivo/si-92.pdf>
- Požgaj Hadži, V., Balažić-Bulc, T., Gorjanc, V. (ur.). 2009. *Med politiko in stvarnostjo. Jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije*, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- *Prvi izveštaj Republike Crne Gore o ostvarianju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina podniet na osnovu člana 25. stav 1. Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina*.
- Puppel, S. (red.), *Ochrona języków naturalnych*, t. I., Wydawnictwo UAM, Poznań, 2007.
- Republika Hrvatska. Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (strona oficjalna: <http://www.hrvatiizvanrh.hr/hr>).
- *Одлука о проглашењу Устава Црне Горе*, [in:] „Службени лист Црне Горе“, бр. 1, год. LXIII, Подгорица, 25. октобар 2007.

Konstytucje

Ustav Crne Gore

Ustav Republike Kosova

Устав на Република Македонија

Устав Републике Србије

Robert BOŃKOWSKI

CROATIAN LANGUAGE AS A MINORITY LANGUAGE IN THE BASIC LAWS SELECTED COUNTRIES OF THE FORMER YUGOSLAVIA

The article is about constitutional legal guarantees of the Croatian language in the countries of the Republic of Montenegro, Republic of Kosovo, Republic of Macedonia and Republic of Serbia. There is a diverse Croatian minority in each of these countries. However, the right to language, and in particular the right of the Croatian national minority, is not universally guaranteed everywhere. Analyzing the basic laws – the laws of the Republic of Montenegro, the Republic of Kosovo, the Republic of Macedonia and the Republic of Serbia, it seems that the Montenegrin state provides the most complete guarantee regarding the Croatian language as a minority language. The fact that the Croatian language is listed as one of the official languages in this republic is an expression of the desire to underline the indigenous people living in this republic.

Keywords: *some countries of the former Yugoslavia, Croatian minority, Croatian language, legal guarantees, constitution*

UDK 811.112.2'25

Pregledni rad

Ružica ZELJKO-ZUBAC (Mostar)

Sveučilište u Mostaru – Filozofski fakultet

Senka MARINČIĆ (Mostar)

Sveučilište u Mostaru – Filozofski fakultet

O NJEMAČKIM PREFIKSALNIM GLAGOLIMA I NJIHOVOM PREVOĐENJU NA HRVATSKI JEZIK

Iako su glagoli prema svojoj brojnosti tek na trećem mjestu u njemačkom vokabularu oni imaju značajnu ulogu. S jedne strane glagol je jezgra predikacije, a s druge strane ima veoma važne semantičke zadaće. Osim jednostavnih glagola u njemačkom jeziku ima i veliki broj glagola koji su tvoreni pomoću različitih prefiksa. Svaki dodani prefiks mijenja u cijelosti ili djelomično značenje novonastalog glagola. Prefiksi se u njemačkom jeziku pojavljuju kao odvojivi ili neodvojivi tvorbeni elementi. U ovom radu se analiziraju njemački prefiksadni glagoli na morfološkoj i semantičkoj razini i uspoređuju s prijevodnim realizacijama u hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: *prefiksadni glagoli, odvojivi, neodvojivi, njemački, hrvatski, morfološka analiza, semantička analiza, prijevodne realizacije*

Uvod

U pogledu tvorbe u njemačkom jeziku razlikujemo jednostavne glagole (Stammverben): *backen, denken, lesen, trennen, ziehen*; izvedene glagole (abgeleitete Verben): *hüsten, lächeln, steigern* ili *erblühen, vernetzen, zerlegen* i složene glagole (zusammengesetzte Verben): *bankrottgehen, handarbeiten, hängenbleiben* ili *annehmen, nachmachen, vorkommen*.

U njemačkom jeziku glagolski fond se većinom obogaćuje pomoću izvođenja iz drugih vrsta riječi (*Dank* > *danken*, *blöd* > *blödeln*, *du* > *duzen*) ili dodavanjem različitih prefiksa na već postojeće glagole (*fahren* – *abfahren, anfahren, ausfahren, befahren, erfahren, mitfahren, nachfahren, zurückfahren* i dr.) pri čemu svaki od ovih prefiksa mijenja semantičko značenje novonastalog glagola.

Sustav prefiksa u njemačkom jeziku je jako kompleksan ponajviše zbog činjenice da postoje različite vrste prefiksa u pogledu njihove naglašenosti/nenaglašenosti što uvjetuje različito pisanje glagola, ali i njihovo značenje.

I različito nazivlje u okviru lingvističke literature dodatno zbunjuje strane govornike. Vodeći njemački jezikoslovci imaju različite poglede o tome što je to ‘glagolski prefiks’ stoga se u prvom dijelu rada bavimo interpretacijama toga veoma značajnog tvorbenog elementa, ali i morfološkim i semantičkim osobinama prefiksálnih glagola.

U drugom dijelu rada bavimo se prijevodnim realizacijama u hrvatskom jeziku s posebnim naglaskom na njemačke ‘prefiksálne glagole’ s istim prefiksom koji mogu biti i naglašeni i nenaglašeni, ali sa znatnom semantičkom razlikom.

1. Glagolski prefiksi u njemačkom jeziku

Tvorbeni ili derivacijski morfem (Wortbildungsmorphem/Derivationsmorphem) pozicioniran ispred osnovnog morfema naziva se **prefiks** (njem. **Präfix**, prema lat. **praefigere** ‘vorn anhaften’). Riječ je o vezanom morfemu koji stoji lijevo od osnove, ima apstraktno značenje tako da se značenski ne može izjednačavati s drugim jednosložnim morfemima. Skoro svaki njemački glagol može se modificirati pomoću prefiksa što ovaj način derivacije čini jako produktivnim. Kao jedan od najvećih problema nameće se promišljanje što je to uopće prefiksalna tvorba, ali i već spomenuta neujednačena terminologija koju nalazimo u relevantnoj lingvističkoj literaturi.¹ Moramo naglasiti da se različiti termini pojavljuju samo kada je riječ o ‘odvojivim prefiksima’ koji u njemačkom jeziku svoju primjenu imaju i kao slobodni leksički morfemi, tj. spadaju u inventar drugih vrsta riječi.

Engel² tako pravi razliku između ‘feste’ i ‘abtrennbare Präfixe’ koje potom označava kao ‘**Verbzusätze**’. Kod Eisenberga³ imamo podjelu u kojoj su **Präfixverben** (npr. *befragen*) oni koji imaju neodvojive prefikse, dok glagole s odvojivim prefiksima naziva „**Partikelverben**“ (npr. *anfragen*). U

¹ Grimm (1878) i Paul (1920) smatraju da se radi o kompoziciji te da su prefiksi prva sastavnica složenice. Henzen prefigiranje čak smatra trećim tipom tvorbe u njemačkom jeziku pored izvođenja (Ableitung) i slaganja (Komposition). Usp. Henzen, Walter: *Deutsche Wortbildung* (= Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte, Ergänzungsreihe Nr. 5), 3., durchgesehene und ergänzte Aufl., Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1965.

² Engel, Ulrich: *Deutsche Grammatik*, 3., korrigierte Auflage, Julius Gross Verlag, Heidelberg, 1996, str. 439.

³ Eisenberg, Peter: *Grundriss der deutschen Grammatik*, Bd. 1: Das Wort. Stuttgart/Weimar, 1998, str. 254.

DUDEN-Grammatik⁴ također nalazimo podjelu na „**Präfixverben**“ i „**Partikelverben**“ s napomenom da su prefiksalsni glagoli naglašeni na glagolu, a ovi drugi na partikuli. Važno je napomenuti da se u ranijim izdanjima pojavljuje i termin **Halbpräfixe** za koje se kaže: „*Sie gehören dem Übergangsbereich zwischen Präfixbildung und Wortkomposition an.*“

Neki prefiksi pojavljuju se i kod drugih vrsta riječi (imenice, pridjevi), međutim u njemačkom jeziku imamo prefikse koji se mogu povezati samo s glagolima. Donalies⁵ o tome kaže slijedeće: „Die zentralen einheimischen Präfixe, die Verben aus Nomina oder Adjektiven ableiten, nämlich *be-*, *ent-*, *er-*, *ver-* und *zer-* (...) werden ausschließlich zur Verbderivation verwendet.“ Za Donalies su samo ovi prefiksi '**pravi prefiksi**', jer se oni nikada ne mogu odvojiti od glagola, uvijek stoje ispred pa otuda i ovo „Prä-“. Većina ostalih tvorbenih elemenata može se odvojiti od glagola i stajati iza njega (*Sie **sieht** ihn unglaublich gerne an.* / *Er **steht** immer früh **auf**.* / ***Geh** du schon mal **vor**!*). Ona takve primjere svrstava pod „**Präverbfügungen**“, tj. kaže za njih da se sastoje od glagola i prijedloga koji stoji ispred njega, dakle sastoje se od sintaktički mobilnih elementa.

Osim g. n. pojavljuju se i drugi nazivi koji često dovode do zabune, pa ćemo za naše istraživanje prefikse označavati kako to čine Fleischer i Barz⁶, jer je njihova podjela na '**untrennbare Präfixe**' i '**trennbare Präfixe**' najjednostavnija za one koji njemački uče kao strani jezik. Važno je pri tome napomenuti da glagole s neodvojivim prefiksom tvorimo pomoću izvođenja (derivacije), a s odvojivim prefiksima pomoću slaganja (kompozicije) iako se i o ovom pitanju mišljenja mnogih lingvista razilaze.

1.1. Neodvojivi prefiksi

Prefiksi **be-** (*beampeln*, *befragen*, *bemuttern*, *beschmutzen*, *betonen*), **ent-** (*entbinden*, *entfallen*, *entkommen*, *entlasten*, *entschuldigen*), **er-** (*erblicken*, *erfordern*, *erkälten*, *erleben*, *erwerben*), **ver-** (*verderben*, *verlesen*, *vermeiden*, *verstoßen*, *vertun*) i **zer-** (*zerbrechen*, *zerkauen*, *zermatschen*, *zerschlagen*, *zertrennen*) spadaju u domaće prefikse i sudjeluju samo u tvorbi glagola. Oni su nenaglašeni i uvijek čvrsto vezani uz osnovni glagol bez obzira u kojem vremenu se pojavljuju (npr. *beampeln* – *beampelte* – *beampelt*;

⁴ DUDEN: *Die Grammatik* 4, 5. / 8. Aufl., Dudenverlag, Mannheim, Wien, Zürich, 2005, 2009, str. 439ff i str. 690ff.

⁵ Donalies, Elke: *Die Wortbildung des Deutschen*, 2. überarbeitete Auflage, Narr Franke Verlag, Tübingen, 2005, str. 26–30.

⁶ Fleischer, Wolfgang i Barz, Irmhild: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, 2., durchgesehene und ergänzte Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1995.

entbinden – entband – entbunden)⁷. Pomoću njih znatno se obogaćuje inventar glagola, međutim ne sudjeluju svi prefiksi podjednako u tvorbi novih glagola⁸. Osim domaćih glagoli se tvore i pomoću prefiksa iz drugih jezika (latinskoga, francuskoga) kao npr. **de(s)-** (*debitieren, deformieren, demarkieren, desorganisieren, desoxidieren*), **dis-** (*disharmonieren, diskreditieren, diskriminieren, diskutieren, dislozieren*), **in-** (*infiltrieren, inkorporieren, insolieren, inszenieren, integrieren*), **re-** (*reaktivieren, redefinieren, refinanzieren, rekreieren, revakzinieren*). Ovo su samo neki od neodvojivih stranih prefiksa i već na prvi pogled uočavamo da su ovakvi glagoli razumljivi bez većih poteškoća u ostalim europskim jezicima pa tako i u hrvatskom. Oni spadaju u tzv. internacionalizme (hrv. *debitirati, infiltrirati, reaktivirati* itd.) pa se njima više nećemo baviti.

Već smo ranije spomenuli da svaki prefiks modificira semantičko značenje osnovnoga glagola bilo djelomično ili u cijelosti. To možemo pokazati na glagolu '*fahren*' koji povezujemo s neodvojivim domaćim prefiksima tako da dobijemo nove glagole *befahren, entfahren, erfahren, verfahren, zerfahren*. Donalies⁹ upozorava na činjenicu da semantički gledano glagolski prefiks s jedne strane može biti „*Determinans*“ (npr. *erblühen*), a s druge strane i „*Determinatum*“ (npr. u *vergolden* '*mit etwas versehen, und zwar mit Gold*').

Od osnovnih intransitivnih glagola uz dodatak prefiksa **be-**, **er-**, **ver-** i **zer-** postaju tranzitivni glagoli. Tako *lügen* postaje *jmdn. belügen* ili npr. za '*in einer Villa wohnen*' (Dat.) možemo reći '*eine Villa bewohnen*' (Akk.). Naročito tvorben je prefiks **ver-** koji se pojavljuje s osnovnim glagolima izvedenim od pridjeva (*veralten, verjungen, verlängern, versüßen, vertiefen*) i imenica (*vergittern, verglasen, verschalen, versteinern, verzäunen*). Tako npr. *Er veraltet* znači *Er wird alt*. Dok kod glagola *vergittern* imamo značenje '*etw. wird mit Gittern versehen*'. Glagoli s prefiksom **zer-** nešto su češći s glagolskom osnovom (*zerbrechen* > *etw. völlig brechen*) nego s imenicama (npr. *zerscherben* > *etw. zu Scherben machen*) ili pridjevima (npr. *zerkleinern* > *in kleinere Stücke schneiden*, d. h. *etwas kleiner machen*). U svakom slučaju radi se o opisu nečega u što se objekt pretvara, odnosno signalizira se provođenje neke radnje koja vodi do totalnog uništenja istoga ('*zerbricht jemand ein Glas*' znači '*das Glas ist völlig zerstört und unbrauchbar*'). Osim prethodno navedenih kao neodvojivi pojavljuje se i prefiks **miss-** (*missachten, missbilligen, miss-*

⁷ Karakteristično za ove glagole je da se particip II. ne tvori pomoću prefiksa **ge-** što je pravilo za većinu njemačkih glagola (*gelernt, gedacht, gegessen, geschrieben, gezogen* i sl.).

⁸ U DUDEN Grammatik (1995) na str. 445 nalazimo slijedeće podatke o frekventnosti: prefiks **ver-** oko 45%, **be-** oko 25%, **ent-** oko 15%, **er-** oko 10%, a za **zer-** i ostatak prefiksa koji se ubrajaju u ovu skupinu oko 5%.

⁹ Donalies (2005), str. 114. Usp. i (2007), str. 89.

handeln, misstrauen, missverstehen). Međutim on se uzima kao iznimka zbog činjenice da se pomoću njega također prefigiraju imenice (*Misserfolg, Missheirat, Missverständnis*) i pridjevi (*missmutig, missvergnügt, misstraurisch*). Glagola s ovim prefiksom nema mnogo, a pomoću **miss-** negira se ono što je opisano osnovnim glagolom (npr. '*jmdn. / etw. missachten*') ili dopunjava značenje „falsch, schlimm“ (npr. '*jmdn. misshandeln*' = '*jmdn. schlimm behandeln*').¹⁰

Neke od ovih glagola jako je teško analizirati ponajprije zbog činjenice što nije sasvim jasno ako uzmemo pravilo 'Righthand Head Rule' što bi u stvari bila glava izvedenice. Ni pridjev, ni imenica, ali ni prefiks koji stoji lijevo ne mogu se smatrati glavom izvedenice pa stalno predstavljaju izazov za lingviste i rješenja koja nam oni nude. Donalies¹¹ pak smatra da su glagolski prefiksi mogući kao glava derivata, jer u svakom slučaju oni mogu biti njihova semantička jezgra. Ona u svom razmišljanju nije usamljena, jer su postojala i ranija tumačenja o tome da se germanski prefiksi smatraju glavom kompleksnih glagola. I Olsen¹² navodi da tvorbeni element koji se nalazi lijevo i kojeg možemo smatrati glavom kompleksne riječi prenosi svoje morfosintaktičke specifičnosti na cijelu konstrukciju te da je u stanju imenice i pridjeve pretvoriti u glagole.

1.2. Odvojivi prefiksi

U skupinu prefiksalsnih glagola spadaju i glagoli koji uz sebe vežu neki od odvojivih prefiksa u njemačkom jeziku (**ab-**, **an-**, **auf-**, **aus-**, **bei-**, **durch-**, **ein-**, **los-**, **mit-**, **nach-**, **über-**, **um-**, **unter-**, **vor-**, **wider-** i **zu-**)¹³. Većinu navedenih glagolskih prefiksa u njemačkom jeziku nalazimo i kao slobodne morfeme, tj. formalno nas podsjećaju na prijedloge¹⁴. Njihova glavna karakteristika je da su naglašeni te da se u prezentu i preteritu odvajaju od osnovnog glagola i zauzimaju poziciju iza njega (**aufmachen** – **macht auf** – **machte auf**). Iako se u participu II. ponovo spajaju s osnovnim glagolom ipak dolazi do morfološkog odvajanja kod glagola koji particip II. tvore pomoću **ge-** (**auf-ge-**

¹⁰ Usp. Fleischer, W. i Barz, I. (1995), str. 324.

¹¹ Više o tome kod Donalies (2005), str. 119f.

¹² Olsen, Susan: GE-Präfigierungen im heutigen Deutsch. Ausnahmen von der 'Righthand Head Rule'?, In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (PBB Tübingen)* 113, 1991, str. 336–366.

¹³ Usp. Fleischer, W. i Barz, I. (1995), str. 29 i kod Talanga, T. (2013): *Einführung in die Wortbildung der deutschen Sprache*, Filozofski fakultet, Osijek, str. 115–127. Talanga ovu temu obrađuje pod naslovom '*Verbale Derivate mit stets trennbaren Halbpräfixen (I)*'.

¹⁴ Ovaj tip glagola često se svrstava u tvorbeni način kompozicije (Präfix + Verb = verbales Kompositum). Oni čak ispunjavaju većinu od 16 kriterija koje su Ortner i Ortner (1984) postavili kao pravila za svrstavanje neke riječi u složenicu.

macht). Isto je i kod infinitivnih konstrukcija sa ‘zu’ (npr. *ein-zu-bauen*, a ne *zu *einbauen*) za razliku od g. n. glagola s neodvojivim prefiksom (*beratet, zu beraten*, ali ne *be-zu-raten).

Njihovo semantičko značenje je posebno kompleksno. Fleischer i Barz¹⁵ upozoravaju na činjenicu da značenjski odnos između osnovnog morfema i istozvučnog prefiksa može biti različito izražen ovisno o derivacijskoj osnovi. Oni navode tri mogućnosti:

a) **značenje prefiksa i osnovnog morfema podudara se u bitnim obilježjima** (usp. *etw. an die Wand (an)kleben – etw. ankleben*);

b) **značenje osnovnog morfema i značenje prefiksa nemaju zajednička obilježja** (*anbraten* znači ‘nur teilweise braten’) i

c) **prefiks povezan s istom osnovom ima različita značenja koja manje ili više odstupaju od značenja osnovnog morfema** (*eine Stadt anfahren* znači ‘Richtung auf ein Objekt zu’ za razliku od npr. *eine Person anfahren* sa značenjem ‘Richtung auf ein Objekt zu und Berührung des Objekts’, *am Berg anfahren* ‘Beginn des Prozesses’ ili *angefahren kommen* ‘Bewegung auf den Sprecher zu’).

Odvojivi prefiksi mogu modificirati jednostavne i složene glagole, ali u nekim slučajevima mogu poslužiti i kao tvorbeni element za transpoziciju pridjeva (*ab-fett-en*) i imenica (*ab-sahne-n*) u glagole. Za svaki od navedenih prefiksa postoji velik broj različitih semantičkih nijansi koje ćemo predstaviti u kratkim crtama.

Prefiks **ab-** opisuje: ‘das Fortbewegen oder Entfernen’, često služi kao antonim za **an-**: (*abfahren, abmarschieren, abschneiden*); ‘Abtrennen, Unterbrechen oder außer Betrieb setzen’ (*abklemmen, abstellen, abgrenzen*); ‘die Tätigkeit läuft von Anfang bis zum Ende ab’ (*abbezahlen, abpumpen, abwarten*); ‘Bedeutungsintensivierung des Basisverbs’ (*abändern, absichern, abschulften*); ‘Zustandsveränderung’ (*abkühlen, abmagern, abschwächen*); ‘Vorbildnachahmung’ (*abbilden, abschreiben, jmdm. absehen*); ‘etw. Negatives und Abwertendes beim Basisverb’ (*annutzen, abqualifizieren, abwerten*); ‘Beseitigung von etw.’ (*abbestellen, abmelden, abgewöhnen*); ‘etw. wird vertikal nach unten vollzogen, antonim za **auf-**’ (*abrunden, abspringen, absteigen*).

Prefiks **an-** je visoko produktivan i može imati slijedeća značenja: ‘Berühren od. Verbinden von etw.’ (*anbinden, anfühlen, anknüpfen*); ‘die Handlung ist auf jmdn. / etw. gerichtet’ (*jmdn. anblinzeln, anflehen, anlächeln*); ‘die Tätigkeit wird nur bis zu einem gewissen Grad vollzogen’ (*anbeissen, anbrechen, anzahlen*); ‘Beginn einer Tätigkeit’ (*anfahren, angreifen, anschalten*); ‘Intensivierung des im Basisverb genannten’ (*anhäufen, anlü-*

¹⁵ Više o tome kod Fleischer, W. i Barz, I. (1995), str. 29.

gen, anzweifeln). Vrlo često se particip II. kod takvih glagola pojavljuje s glagolom **kommen** i označava ‘Bewegung eines Objekts auf den Sprecher zu’ (*angerannt kommen, angeritten kommen, angeschlichen kommen*).

Za prefiks **auf-** također možemo reći da je dosta produktivan. Povezuje se najčešće s drugim glagolima (*aufbeißen, auffallen, aufklappen, aufpassen, aufschneiden* i sl.). Rjeđe se pojavljuje s imenicama (*auftischen*) i pridjevima (*aufbessern*). Njegova značenja mogu biti: ‘etw. wird geöffnet (suprotnost izražavaju s **zu-**)’ (*aufbinden, aufmachen, aufschließen*); ‘ein Geschehen wird nach oben vollzogen’ (*aufblicken, sich aufrichten, aufwirbeln*); ‘Beginn eines Geschehens’ (*aufblühen, aufflammen, aufleuchten*); ‘ein plötzliches (meist kurzes) Geschehen’ (*aufbrüllen, aufleuchten, aufschluchzen*); ‘Vollendung eines Geschehens’ (*aufessen, aufheben, aufräumen*); ‘**auf-** izražava da se nešto može s nečim drugim dovesti u vezu ($\approx$ **an-**)’ (*etw. / auf etw. (Akk) aufdrucken, etw. / auf etw. (Akk) aufnähen, etw. / auf etw. (Akk) aufsprühen*); ‘Überführung / Übergang in einem anderen Zustand’ (*etw. auffrischen, etw. auflockern, jmdn. aufmuntern*); ‘Intensivierung des im Grundwort genannten Geschehens’ (*aufbewahren, sich aufopfern, auftauen*).

I prefiks **aus-** je dosta produktivan, posebno s glagolima (*ausatmen, ausdenken, ausgeben*) dok se s imenicama (*auszahlen*) i pridjevima (*ausnüttern*) rjeđe povezuje. Značenja mnogih glagola s ovim prefiksom su višeznačna tako da je precizna podjela vrlo teško ostvariva. Glagol **auslesen** može značiti slijedeće: ‘zu Ende lesen / aufhören zu lesen / aussondern / auswählen’¹⁶. Ostala moguća značenja su: ‘etw. kommt nach außen oder wird nach außen gebracht’ (*ausatmen, auslaufen, ausladen*, a dovode se u vezu s prefiksima *hinaus-, heraus-* i *ein-*); ‘etw. wird intensiv bis zum Schluss gemacht’ (*ausbrennen, ausschlafen, ausziehen*); ‘ein Gerät wird außer Funktion gesetzt’ (*ausdrehen, auslöschen, ausschalten*); ‘etw. wird leer gemacht’ (*etw. ausgießen, etw. ausleeren, etw. ausschütten*); ‘Entfernung des im Basiswort Gennanten ($\approx$ **ent**)’ (*auskernen, auskrauten, aussteinen*); ‘negatives Äußern gegenüber einer Person’ (*auslachen, auspfeifen, ausschimpfen*).

Prefiks **bei-** se uglavnom povezuje s glagolima (*beifügen, beibringen, beidrehen, beimessen, beispringen, beitragen*). Mnogi glagoli ovoga tipa su leksikalizirani. **Bei-** dakle znači ‘dass etw. zu anderem hinzukommt oder bei ihm dabei ist ($\approx$ **hinzu-**)’. Često stoje s objektom u dativu, npr. *jmdm. beispringen* znači ‘jmdm. der in Not ist (schnell) helfen’, ali i s dva objekta *jmdm. etwas beibringen* znači ‘jemanden etwas lehren’ i sl. Fleischer i Barz navode da se s ovim prefiksom ne tvore više novi glagoli.¹⁷ S ovim prefiksom

¹⁶ Usp. Talanga (2013), str. 119f.

¹⁷ Usp. kod Fleischer i Barz (1995), str. 337.

rijetko se tvore tranzitivni glagoli (*etw. beisetzen, etw. beibehalten*).

S prefiksom **ein-** povezuju se glagoli (*einbrechen, eindrehen, einfahren*), nešto rjeđe imenice (*eincremen, einrahmen*) i dosta rijetko pridjevi (*einfetten, eintiefen*). Etimološki *ein-* odgovara prijedlogu *in* (mhd. *īn*) što se može dokazati na primjeru glagola *einbegriffen* i *inbegriffen* koji se koriste paralelno s istim značenjem.¹⁸ Prefiks *ein-* može signalizirati slijedeće: ‘jmd. / *etw.* bewegt sich von außen her in das Innere von etwas’ s glagolima kretanja kao osnovom (intransitivni glagoli), npr. *einfahren, einparken, einwandern* ili s glagolima koji označavaju ‘*etw.* wird in das Innere von *etw.* gebracht’ (*etw.* in *etw.* + Akk.), kao npr. *einbauen, einfüllen, einstecken*; ‘*etw.* umschließt das im Basiswort Genannte’ (*eingittern, einkreisen, einzäunen*); ‘Intensivierung des im Basisverb Genannten’ (*einnehmen, einmassieren, einstürzen*); ‘der Übergang / die Überführung in einen anderen Zustand’ (*einbürgern, eindeutschen, einschlafen*). S ovim prefiksom se tvore brojni novi glagoli, a velik broj glagola se smatra leksikaliziranim (*eintreffen* sa značenjem ‘ankommen’, *einladen* sa značenjem ‘zum Besuch auffordern’ i sl). Za mnoge glagole možemo potvrditi i njihovu polisemantičnost koja često predstavlja problem za one koji se njemačkim bave kao stranim jezikom. Talanga¹⁹ navodi zanimljiv primjer, tj. glagol *einweihen*. S jedne strane imamo značenje ‘*etw.* in feierlicher Form der Öffentlichkeit übergeben’ (*Die neue Schule wurde gestern eingeweiht. / Jučer je otvorena nova škola.*) ili sa značenjem ‘jmdn. mit *etw.* vertraut machen’ (*Sie ist in seine Pläne eingeweiht. / Ona je upoznata s njegovim problemima.*). Glagoli s ovim prefiksom mogu biti intransitivni i tranzitivni pri čemu mogu zahtijevati različite padeže (s dat. *sich einbilden*; s akuz. *einladen jmdn. zu*; dat. / akuz. *sich einbilden etw.*; s prijedložnim objektom *sich einstellen auf* itd.).

S **nach-** povezuju se uglavnom glagoli (*nacharbeiten, nachbilden, nachlegen*), a dosta rijetko s glagolima nastalim od imenica (*nachäffen, nachzahlen*) ili pridjeva (*nachdunkeln*). Fleischer i Barz²⁰ napominju da su glagoli s ovim prefiksom često komplementarni s **vor-**, osobito pri opisu horizontalnog kretanja ili za vremenske odnose ali s napomenom da se oni ne mogu proizvoljno mijenjati kod jednog te istog osnovnog glagola. Raspon njihovog značenja je slijedeći: s glagolima kretanja, ako opisuju ‘hinter *etw.* her’ (*jmdm. nacheilen, nachfahren, nachrennen / jmdm. etw. nachsenden, nachschicken, nachwerfen*); također opisuju i ‘Wiederholung des im Basisverb Genannten’ (*nachimpfen, nachprüfen, nachrechnen*); ‘*etw.* wird nachträglich, später als erwartet gemacht’ (*nacharbeiten, nachliefern, nachzahlen*); ‘die In-

¹⁸ Isto.

¹⁹ Talanga, T. (2013), str. 123.

²⁰ Fleischer i Barz (1995), str. 340.

tensivierung des im Basisverb genannten Geschehens' (*nachdenken, nachfragen, nachsehen*); kod glagola koji opisuju akustičko opažanje označavaju 'die Dauer des im Basisverb Gesagten' (*nachhallen, nachklingeln, nachtönen*); 'jmd. orientiert sich nach dem Vorbild / dem Original, das er imitieren will' (*nachbauen, nacherzählen, nachsingen*).

Prefiks **vor-** se uglavnom povezuje s glagolima kao osnovom (*vordringen, vorfahren, vortreten* itd.) i za njega se može reći da je slabo produktivan. Značenja glagola s ovim prefiksom su slijedeća: opisuje 'eine Bewegung nach vorn bzw. bis zu jmdm. oder einem Ziel' (*vorrücken, vorfahren / s. vordrängen, vorgehen*); 'ein Geschehen, um zu zeigen, wie etw. gemacht wird' (*vormachen, vorspielen, vortanzen*); 'eine Handlung, die vor der eigentlichen Haupthandlung stattfindet' (*vorarbeiten, vorkochen, vorwärmen*); 'eine Handlung, die vor jmdm. ausgeführt wird' (*vorbringen, vorlesen, sich vorstellen*); 'ein Plan liegt vor' (*vordatieren, sich vornehmen, vorsehen*). Mnogi glagoli s ovim prefiksom su leksikalizirani (npr. *etw. vorschreiben* znači 'ein bestimmtes Verhalten oder Handeln fordern'). Većinom su tranzitivni glagoli, a nije rijetkost da zahtijevaju dva objekta (dat. + akuz.).

Kod odvojivih prefiksa **zu-** spada u jako produktivne prefikse. Povezuje se s jednostavnim (*zuhauen, zumachen, zunehmen*) ili složenim glagolima (*zubereiten, zubekommen, zugestehen*). Nekolicina glagola može biti povezana i s osnovama od imenica (*zuschlagen* ← *schlagen* (← *Schlag*) ili još rjeđe pridjeva (*zuheilen* ← *heilen* (← *heil*)). Moguća značenja su: 'dass etw., was offen war, geschlossen, bedeckt oder gefüllt wird' (*zudecken, zunageln, zuschaukeln*), a često se koristi kao suprotnost za **auf-** (*aufmachen* ↔ *zumachen*); 'bezeichnet die Richtung auf jmdn. / etw. hin' (*auf jmdn. / etw. zufahren, auf jmdn. / etw. zufliegen, auf jmdn. / etw. zuspringen*); 'jmd. wendet sich durch eine Geste an eine bestimmte Person' (*jmdm. zublinzeln, jmdm. zulächeln, jmdm. zuwinken*); 'jmd. / ein Tier macht etw. mit viel Energie' (*zubeißen, zugreifen, zuschlagen*); 'jmd. bekommt etwas' (*jmdm. etw. zubilligen, jmdm. etw. sichern, jmdm. etw. zuteilen*); 'etw. wird in eine bestimmte Form / einen Zustand gebracht' (*etw. zuschneiden, etw. zurichten, etw. zuspitzen*); 'jmd. / etw. kommt hinzu' (*etw. zugießen, etw. zurechnen, etw. zuwenden*). Najveći broj 'zu-glagola' spada u tranzitivne glagole, a imamo i glagole koji zahjevaju dva objekta (akuz. i dat.).

1.3. Odvojivi / neodvojivi glagolski prefiksi

Ostali prefiksi koji se pridodaju glagolima kako bi se modificiralo njihovo značenje su i **durch-, über-, um-, unter-** i **wider-**.²¹ Izdvojili smo ih u

²¹ Talanga (2013), str. 128 navodi da je broj glagola tvorenih s ovim prefiksima 735 poziva-

posebnu skupinu iz razloga što ovisno o njihovom naglašavanju oni mogu biti odvojivi, ali i čvrsto povezani s osnovnim glagolom, dakle neodvojivi.

Ako je naglasak na prefiksu on se uvijek odvaja od glagola u prezentu (*durchlesen – liest durch*) i preteritu (*las durch*) dok se u participu II. ponovo spaja s osnovnim glagolom uz napomenu da se između prefiksa i osnove glagola dodaje *ge-*²² ukoliko je to prema pravilima o tvorbi participa II. (*dur-ch-ge-lesen*). Ako je naglasak na osnovi riječ je o neodvojivom prefiksu koji ostaje uvijek čvrsto povezan uz glagol bez obzira u kojem se vremenu koristi (*durchschreiten – durchschreitet / durchschritt*) uz napomenu da u tom slučaju particip II. tvore bez prefiksa *ge-* (*durchschritten*).

Posebnu podskupinu čine glagoli koji su naočigled isti, samo njihov izgovor ukazuje na morfološke i semantičke razlike među njima što ćemo pokazati na slijedećim primjerima: *durchfahren – fährt durch – fuhr durch – dur-ch-ge-fahren*. Značenje ovoga glagola je 'durch eine enge Stelle, eine Öffnung (hindurch)fahren / durch etw. (quer) durchfahren (*Im Urlaub fahren wir durch Kroatien durch.*) / ohne Pause durchfahren'. Za razliku od prvoga glagol *dur-chfahren – durchfahrt – durchfuhr – durchfahren* je naglašen na osnovnom glagolu, ne odvaja se nikada od osnove i ne tvori particip II. s prefiksom *ge-*. Njegovo značenje je 'von einer Grenze eines Gebietes zur anderen fahren (*Im Urlaub durchfuhren wir Kroatien*)'.

Prefiks *durch-*²³ povezuje se isključivo s jednostavnim glagolima (*durchgehen*), ali i s denominalnim tvorenica nastalim konverzijom (*dur-chbluten*). Značenja prefikslnih glagola s naglašenim *durch-* su: 'etw. ist vollständig, von Anfang bis zum Ende, gemacht' (*etw. durchdiskutieren, etw. durchlesen, etw. durchrechnen*); 'etw. wird geteilt oder gespalten' (*etw. durchbeißen, etw. durchreißen, etw. durchsägen*); 'jmd. / etw. geht in einen Raum, ein Gebiet hinein- und wieder hinaus' (*durch etw. durchgehen, durch etw. durchreisen, durch etw. durchschwimmen*); 'ein Material, Stoff wird als

---

jući se na Velimira Petrovića (1991) i njegovu knjigu *Bildung und Gebrauch des Verbs in der deutschen Gegenwartssprache*, Osijek, str. 214–273. Glagoli su pobrojani u *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 6 Bänden* (Dudenverlag Mannheim, 1977–1981).

²² Particip II. se u njemačkom jeziku tvori pomoću prefiksa *ge-* (*kommen / gekommen; lernen / gelernt*) osim kod glagola koji završavaju na *-ieren* (*studieren / studiert*) i glagola kojima prethodi nenaglašeni prefiks (*bekommen / bekommen; erlernen/ erlernt*). Kod prefikslnih glagola s naglašenim prefiksima *ge-* se pozicionira između prefiksa i osnovnog glagola (*ankommen / an-ge-kommen; anlernen / an-ge-lernt*).

²³ Talanga (2013) na str. 129 navodi da ima oko 290 glagola s *durch-* od kojih je 160 (55,2%) uvijek odvojivo (naglašeno na prefiksu), 40 (13,8 %) uvijek neodvojivo (naglašeno na osnovnoj riječi), 70 (24,1%) glagola se upotrebljava i naglašeno i nenaglašeno, ali sa semantičkom razlikom, a 20 (6,9%) glagola se koristi i kao odvojivi i kao neodvojivi glagol bez semantičke razlike.

Hindernis überbrückt' (*durch* *etw.* durchblicken, *durch* *etw.* durchhören, *durch* *etw.* durchsehen); 'Überwindung eines Hindernisses' (*sich* *durch*boxen, *sich* *durch*lügen, *sich* *durch*schlagen); 'Intensivierung des im Basisverb Gennanten' (*d*urchbiegen, *d*urchhauen, *d*urchpeitschen).

Glagoli kod kojih se prefiks **durch-** ne odvaja od osnove imaju slijedeće značenje: 'eine Bewegung geht von der Grenze eines Raumes oder Gebietes zur anderen' (*etw.* *durch*eilen, *etw.* *durch*segeln, *etw.* *durch*wandern).

S prefiksom **über-** spajaju se uglavnom jednostavni glagoli (überfahren, überlesen), rijetko konverzijom od imenica ili pridjeva nastali glagoli (überpflanzen ← pflanzen (← Pflanze) / übermüden (← müde)). Uglavnom se radi o neodvojivim glagolima. Njihova značenja su: 'eine Bewegung von einem Punkt zum anderen machen, indem man über *etw.* fährt, fliegt, springt usw.' (*ü*berfliegen, *ü*berschreiten, *ü*berqueren); prefiksom se izražava da 'etw. eine Fläche bedeckt' (*etw.* *ü*berdecken, *etw.* *ü*berkleben, *etw.* *ü*berziehen); 'eine Person oder Sache ist größer, länger, stärker u. Ä. als eine andere' (*jmdn.* / *etw.* *ü*berbieten, *etw.* *ü*berragen, *etw.* *ü*bertönen); 'man prüft *etw.*, um es dann besser zu machen' (*ü*berarbeiten, *ü*berdenken, *ü*berprüfen).²⁴ Broj glagola s naglašenim prefiksom je dosta manji i njima se opisuje 'dass *etw.* über eine Grenze oder über einen Rand hinausgeht' (*ü*berkochen, *ü*berschäumen, *ü*bersprudeln); oni također označavaju 'dass eine Handlung von einer Seite zur anderen geht' (irgendwohin *ü*berlaufen, *ü*bertreten, *ü*berwechseln).

Um- se kao prefiks pojavljuje kod jednostavnih (*umdrehen*, *umkehren*, *umschreiben*) i složenih glagola (*umbenennen*, *umbesetzen*, *umerziehen*) ali i osnovama koje su izvedene od pridjeva (*umrunden* ← *runden* (← *rund*)) ili imenica (*umsegeln* ← *segeln* ← (*Segel*)). Ako je prefiks naglašen značenja su slijedeća: 'die Stellung oder Lage einer Person oder Sache wird, z. B. von vorn nach hinten, von innen nach außen oder vom Stehen zum Liegen verändert' (*etw.* umbiegen, *etw.* umhauen, *jmdn.* / *etw.* umstoßen); 'eine Bewegung führt von einem Ort an einen anderen, von einem Behälter in einen anderen' (*etw.* umgießen, *etw.* umladen, *u*mziehen); 'eine Handlung wird in neuer, anderer Weise wiederholt, um einen Zustand zu ändern' (*etw.* umbauen, *jmdn.* / *sich* umkleiden, *etw.* umstellen). Ako je prefiks **um-** nenaglašen on opisuje 'eine Bewegung oder Lage in der Form eines Kreises oder eines Bogens' (*etw.* *um*fahren, *etw.* *um*fliegen, *jmdn.* / *etw.* *um*lagern).²⁵

²⁴ Ovih glagola je 203. Od toga je uvijek neodvojivo (nenaglašeno) 90 (55,2%) glagola, uvijek odvojivo 30 (18,4%), i odvojivo i neodvojivo 40 (24,5%), a tek 3 (1,8%) glagola bez obzira jesu li naglašena ili nenaglašena ne pokazuju nikakvu semantičku razliku (*ü*berführen / *ü*berführen; *ü*berpflanzen / *ü*berpflanzen; *ü*bersiedeln / *ü*bersiedeln). Usp. Talanga (2013), str. 130f.

²⁵ Od 278 glagola s prefiksom **um-** 136 spada u odvojive, a 72 glagola u neodvojive glagole.

Glagoli s naglašenim prefiksom **unter-** imaju slijedeća značenja: ‘eine Bewegung verläuft so, dass jmd. / etw. nach unten (tiefer als erwartet) kommt’ (etw. **unterlegen**, etw. **unterschieben**, jmdn. / etw. **untertauchen**); ‘etw. wird mit etw. gemischt’ (etw. **untergraben**, etw. **untermischen**, etw. **unterrühren**); ‘etw. ist zu klein (intensiv), zu niedrig’ (etw. **unterbelegen**, etw. **unterbezahlen**, etw. **unterbewerten**). S nenaglašenim prefiksom značenje je ‘die Bewegung ist unter etw.’ (**unterfahren**, **unterführen**, **unterqueren**).²⁶

S prefiksom **wider-** tvore se i naglašeni (**widerspiegeln** – *spiegelte wider* – h. **widergespiegelt**) i nenaglašeni glagoli (**widersprechen** – *widersprach* – h. **widersprochen**). Značenje glagola s ovim prefiksom je: ‘das Dagegensein, mit der Bedeutung *wider-*’, što odgovara i značenju istoimenoga prijedloga (**widerraten**, **widerstehen**, **widerstreiten**); ‘etw. bewegt sich hin ↔ zurück’ (**widerhallen**, **widerklingen**, **widerstrahlen**).²⁷

1.4. Analiza prijevodnih ekvivalenata

Od 239 prefiksálnih glagola koji čine naš korpus 119 (49,79%) primjera spada u skupinu pravih prefiksálnih glagola, 98 (41%) primjera su glagoli s odvojjim prefiksima, a 22 (9,21%) primjera spadaju u skupinu glagola s odvojjim / neodvojjim prefiksima.

Primjeri za analizu ekscerpirani su iz udžbenika „Deutsch für Juristen 1“²⁸ prema kojem studenti prava uče i polažu ispit iz njemačkog kao jezika struke. Kako su i prijevodne vježbe sastavni dio ovog kolegija pokušali smo morfosemantičkom analizom odrediti smjernice za lakše prevođenje ove vrste glagola na hrvatski jezik vodeći računa o njihovoj uporabi i značenju unutar pravne struke te ujedno utvrditi kako ih prevodimo na hrvatski jezik. Zbog ograničenosti prostora prikazat ćemo samo neke od analiziranih glagola i njihove specifičnosti unutar jezika pravne struke.

a) Kao prave prefiksálne glagole izdvojili smo 119 primjera u navedenom udžbeniku. Od toga su 44 glagola s prefiksom **be-**, 33 s **ver-**, 31 s **er-**, 10

35 glagola pojavljuje se u oba oblika s (uglavnom) različitim značenjem (**umgeben** / **umgeben**). Više kod Talanga (2013), str. 131f.

²⁶ S ovim prefiksom od 104 glagola 48 ih je s naglašenom osnovom, kod 20-ak je naglasak na prefiksu, ostalih 18 parova su i naglašeni i nenaglašeni s jasnom razlikom u značenju.

²⁷ Talanga (2013: 134), navodi da ima samo 15 glagola od kojih 9 spada u nenaglašene (**widerfahren**, **widerlegen**, **widerraten**, **widerrufen**, **sich widersetzen**, **widersprechen**, **widerstehen**, **widerstreben** i **widerstreiten**), 4 su s naglašenim prefiksom (**widerklingen**, **widerschallen**, **widerscheinen**, **widerstrahlen**), a kod dva se naglasak mijenja bez semantičke promjene (**widerhallen** / **widerhallen**; **widerspiegeln** / **widerspiegeln**).

²⁸ Šarčević, S., Sokol, N., Topolnik, V.: *Deutsch für Juristen I*, VII. potpuno prer. i dop. izd., Narodne novine, Zagreb, 2002, 114 str.

s *ent-* i samo 1 glagol s prefiksom *zer-*. (Usp. 1.1.)

Da nam prefiksi osim što modificiraju značenje osnovnog glagola služe kako bismo nešto sažeto (ekonomično) izrazili te izbjegli preduge opisujuće fraze već smo ranije naglasili, međutim uporabom prefikslnih glagola aktiviraju se i novi semantički sadržaji pa se njihovo značenje često ne može više izvesti iz zbira značenja njihovih dijelova. Riječ je o idiomatiziranim glagolima koje studenti (pre)poznaju i ispravno prevode (kao npr. *beginnen*, *besitzen*; *verbreiten*, *verlangen*, *erlauben*, *erklären*; *entscheiden*, *entsprechen*; *zerstören* i sl.)²⁹. Nešto veće poteškoće nastaju kod glagola kao što su *beerben*, *beglaubigen*, *bestreiten*; *verabschieden*, *verhängen*, *vernehmen*; *erstrecken*, *erlassen*, *erstatten*; *entheben*, *entlassen*, *entziehen* itd. Unatoč tome što nam je poznato značenje osnovnoga glagola nedoumice nastaju pri tumačenju prefikslnoga glagola. Postavlja se pitanje u kojoj je mjeri značenje drugačije u odnosu na osnovni glagol. Ako analiziramo glagole *erben* i *beerben* prvo što uočavamo jeste da prefigirani glagol postaje tranzitivni glagol (*beerben*_(vt) – *beerbte* – *h. beerbt*) koji parafraziramo kao ‘jmds. Erbe antreten / jmds. Nachlass erhalten’, za razliku od njega osnovni glagol (*erben*_(vt/i) – *erbte* – *h. geerbt*) znači ‘(etw.) von jmdm. erben’. Ako analiziramo slijedeće rečenice primjećujemo da u hrvatskom prijevodu između *erben* i *beerben* nema bitne semantičke razlike (*Otto hat ein Haus von seinem Onkel geerbt.* – *Otto je naslijedio kuću od svoga ujaka.* / *Otto hat seinen Onkel beerbt.* – *Otto je naslijedio svoga ujaka.*). Razlika je samo na morfosintaktičkoj razini pa je zbog toga važno glagol promatrati u kontekstu u kojem se pojavljuje.

Zanimljiv primjer je i *verabschieden* (*Der Kroatische Sabor hat das Gesetz verabschiedet.* – *Hrvatski sabor je prihvatio zakon.*). Ovdje se radi o pravnom terminu ‘*ein Gesetz verabschieden* (*prihvatiti zakon*)’, a ne o značenju ‘otпустiti’ koji također nalazimo kao značenje u Njemačko-hrvatskom rječniku.³⁰

Za glagol *entheben*_(vt) – *enthob* – *h. enthoben* u njemačkom jeziku imamo slijedeća značenja: ‘jmdn. etwas (Gen.) entheben’, npr. *Der Minister wurde wegen einer Affäre seines Amtes enthoben.* – *Ministar je otpušten iz službe zbog jedne afere.* / *Dieser Mühe kann ich dich entheben.* – *Mogu te riješiti te muke.*

Glagol *erlassen* – *erließ* – *h. erlassen* može imati različita značenja. U pravnom jeziku njegovo značenje je ‘etw. Offizielles schriftlich beschließen

²⁹ Više o značenju i primjeni ovih glagola u *Langenscheids Großwörterbuch – Deutsch als Fremdsprache*, 5. Aufl., Langenscheidt KG, Berlin – München, 2002. i *DUDEN – Das Herkunftswörterbuch*, Bd. 7, 2. Aufl., Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich, 1997.

³⁰ Šamšalović, dr. Gustav: Njemačko-hrvatski ili srpski rječnik, 10. izd., Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1986, str. 973.

(und der Öffentlichkeit bekannt machen)', u hrvatskom jeziku bismo koristili glagol 'donijeti (zakon, uredbu, naredbu i sl.)'. Npr. *Ohne Landtag kann kein Gesetz erlassen oder abgeändert werden. – Bez pokrajinskog parlamenta ne može se nijedan zakon donijeti ili promijeniti.* Ovisno o kontekstu ovaj prefiksni glagol može u hrvatskom jeziku imati i slijedeća značenja: 'otпустiti, oprostiti (*jmdm. etw. erlassen*), brisati (*Steuern erlassen*), izdati (*ein Schreiben, einen Brief erlassen*), zapovijediti (*einen Befehl erlassen*), raspisati (*einen Steckbrief gegen jmdn. erlassen*)'.

Od 119 pravih prefiksanih glagola 77 (63,87%) su pravilni glagoli, a 43 (36,13%) spada u skupinu jakih i nepravilnih glagola u njemačkom jeziku. Za njih je karakteristično da se prefiks ne odvaja od osnovnog glagola te da particip II. ne tvore pomoću prefiksa **ge-** (*bestrafen – bestrafte – hat bestraft; entkommen – entkam – ist entkommen*).

Analizom smo utvrdili da se za svaki njemački prefiks prilikom prijevoda u hrvatskom jeziku koristi i po nekoliko različitih prefiksa.³¹ Ako je njemački glagol s prefiksom **be-** u hrvatskom jeziku također prefiksni glagol na raspolaganju nam stoje slijedeći prefiksi s njihovim alternantama: *do-*, *iz-* (*is-*), *na-*, *nad-*, *o-*, *od-* (*ot-*), *ob-*, *po-*, *pri-*, *pro-*, *ras-*, *su-*, *za-*. Za **er-** imamo *do-*, *iz-* (*is-*), *od-* (*ot-*), *po-*, *pre-*, *pri-*, *pro-*, *su-*, *u-*, *za-*; za **ent-** pojavljuju se *iz-*, *na-*, *od-* (*op-*), *od-* (*ot-*), *po-*, *pro-*, *raz-*, *s-* (*sa-*) i *u-*, a za **ver-** stoje *do-*, *is-*, *ob-*, *od-*, *na-*, *po-*, *pre-*, *pri-* i *us-*. Za **zer-** smo u korpusu imali samo 1 primjer koji se prevodi s prefiksom *raz-* u hrvatskom jeziku. Međutim pregledom 'zer-glagola' u rječniku uočili smo da je upravo *raz-* sa svojim alternantama (*ras-* / *raš-*) najčešći, iako se pojavljuju i primjeri s *iz-* (*is-*), *po-* i *pre-*.

b) Od 98 prefiksanih glagola s naglašenim prefiksom u našem korpusu je 17 (17,35%) glagola s **ab-**, 16 (16,33%) s **an-**, 5 (5,1%) s **auf-**, 14 (14,29%) s **aus-**, 5 (5,1%) s **bei-**, 20 (20,41%) s **ein-**, 4 (4,08%) s **nach-**, 10 (10,2%) s **vor-** i 7 (7,14%) s **zu-**.

Glagole s odvojitivim prefiksima uglavnom možemo parafrazirati i (pro) tumačiti, ako poznamo značenje njihovog osnovnog glagola te značenje prefiksa koji se u njemačkom jeziku pojavljuju i kao prijedlozi. Pa tako **ab-** može imati različita značenja u smislu nekog odvajanja, prekidanja, promjene stanja, intenziviranja ili negativnog vrednovanja (usp. 1.2.). S ovim prefiksom se podjednako povezuju i pravilni i nepravilni glagoli, a najčešći prefiksi u hrvatskom jeziku su *o-* (*opozvati* < *abberufen*), *od-* (*odustati* < *absehen*), *iz-*

³¹ U hrvatskom jeziku glagoli se tvore s 19 prefiksa, od kojih 9 ima više alternanti. To su: *do-*, *iz-* (*is-* / *iš-* / *iza-* / *i-*), *mimo*, *na-*, *nad-* (*nat-* / *nada-*), *o-*, *ob-* (*op-* / *oba-*), *od-* (*ot-* / *oda-*), *po-*, *pod-* (*pot-* / *poda-*), *pre-*, *pred-* (*pret-*), *pri-*, *pro-*, *raz-* (*ras-* / *raš-* / *raž* / *raza-* / *ra-*), *s-* (*z-* / *š-* / *sa-*), *su-*, *u-*, *uz-* (*us-* / *uš-*, *uza-*) i *za-*. Više o tome kod BARIĆ, E. i dr.: *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1997, str. 379ff.

(*iznuditi / iznuđivati* < *abnötigen*), *raz-* (*razgraničiti, razmeđiti* < *abgrenzen*), *u-* (*ukinuti / ukloniti* < *abschaffen*) i *za-* (*zaključati* < *abschließen*).

An- spada u visoko produktivne prefikse u njemačkom jeziku, a najčešće opisuje početak ili izvršavanje neke radnje do određene točke, povezivanje s nečim ili intenziviranje nečega. U našem korpusu ga nalazimo s 10 primjera pravilnih i 6 primjera nepravilnih glagola od kojih su većina glagoli koje koristimo i u razgovornome jeziku. Možda je glagol *anstrengen* jedan od rijetkih glagola koji možemo opisati kao pravni termin. Ovaj glagol inače ima značenje *naprezati (se) / sich anstrengen*, međutim u pravnom kontekstu njegovo značenje je '*započeti / pokrenuti postupak ili parnicu = ein Verfahren / einen Prozess anstrengen*'. Zanimljiv primjer je i *anrufen* sa značenjem *dozivati / dozvati*, međutim u pravnom kontekstu on može značiti '*prizvati / prizivati se na viši sud < ein höheres Gericht anrufen*'. Kao što vidimo i za ovaj prefiks imamo nekoliko različitih hrvatskih prefiksa koji se koriste prilikom prevođenja. Najčešće su to *iz-* (*izjednačiti* < *anarten*), *o-* (*odati* < *angeben*), *po-* (*pokazati* < *angeben*), *pri-* (*priznati* < *anerkennen*) i *za-* (*započeti* < *anstrengen*).

S prefiksom *auf-* imali smo samo 5 primjera iako se radi o dosta produktivnom prefiksu. Kod glagola *aufheben* (*podići nešto*) u pravnom jeziku dolazi do promjene značenja. Tako izraz '*ein Gesetz aufheben*' ima značenje '*dokinuti zakon*' ili '*Räuber aufheben*' = '*pohvatati razbojnike*'. Za prevođenje na hrvatski jezik glagoli s *auf-* pojavljuju se sa slijedećim prefiksima što smo provjerili u rječniku: *do-* (*dokazati* < *aufzeigen*), *iz-* (*izlaziti* < *aufgehen* (*Sonne*)), *na-* (*nametnuti* < *aufserlegen*), *o-* (*oprati* < *aufwaschen*), *po-* (*popraviti* < *aufbessern*), *pro-* (*proglasiti* < *aufbieten*), *ras-* (*raspremiti* < *aufräumen*), *u-* (*utisnuti* < *aufdrucken*), *us-* (*uspraviti se* < *s. aufrichten*), *u-* (*uhvatiti* < *auffangen*) *uz-* (*uzdići se* < *aufbringen*)³².

Prefiksalsni glagoli s *aus-* dosta su zastupljeni u pravnom kontekstu. U švicarskom zakonodavstvu se za '*izreći kaznu*' kaže '*eine Strafe ausfallen*'. I glagoli kao *aussagen* (*izreći*) u pravnom jeziku dobivaju drugačije značenje: '*gegen jmdn. aussagen*' znači '*svjedočiti protiv koga*'; '*ein Urteil aussprechen*' znači '*osuditi / izreći presudu*' i sl. Najčešći hrvatski prefiksi za interpretiranje prefiksa *aus-* su: *is-* (*ispasti* < *ausfallen*), *iz-* (*izlagati* < *auslegen*), *ot-* (*otpraviti* < *ausfertigen*), *pro-* (*proširiti* < *ausdehnen*) i *ras-* (*raspisati* < *ausschreiben*).

Značenje prijedloga *bei* je *kod/pri*, međutim glagolski prefiks *bei-* se u hrvatskom jeziku realizira najčešće s *na-* (*nadoliti* < *beigießen*), *pri-* (*priložiti* < *beifügen*) i *do-* (*dodati* < *beigeben*). Ovaj prefiks nije više produktivan.

³² Usp. Šamšalović (1985), str.78ff.

S prefiksom **ein-** imamo dosta glagola koji se koriste u pravnoj struci s izmjenjenim značenjem: *einsetzen* (umetnuti, postaviti, smjestiti) u izrazu 'jmdn. in seine früheren Rechte einsetzen' = 'vratiti kome oteta prava'; *einleiten* (uvesti, uputiti) dobiva u pravnim izrazima slijedeće značenje 'eine Untersuchung einleiten = povesti istragu'; *eingreifen* (zahvaliti) u 'in jmds. Rechte eingreifen' znači 'dirati u nečija prava' ili 'in einen Streit eingreifen = miješati se u nečiju svađu'; *einbringen* (unositi) za razliku od 'eine Klage einbringen' (predati tužbu / utužiti) ili *Gefangene einbringen* (utamničiti). Kao što vidimo mnogi hrvatski glagoli su također prefiksadni, a najčešće se pojavljuju s **o-** (*ocijeniti* < *einschätzen*), **ras-** (*raspodijeliti* < *einteilen*); **raz-** (*razbiti* < *einschlagen*); **po-** (*postaviti* < *einsetzen*); **pri-** (*priučiti* < *einarbeiten*); **raz-** (*einschlagen* < *razbiti*) i dr.

Glagoli s **nach-** se u hrvatskom jeziku često prevode s 'naknadno + značenje osnovnoga glagola' *nachbestellen* = **naknadno** naručiti i sl. Ukoliko se i u hrvatskom jeziku pojavljuju kao prefiksadni glagoli vrlo često su tvoreni pomoću **do-** (*dograditi* < *nachbauen*); **na-** (*nadoplaciti* < *nachbezahlen*); **o-** (*oponašati* < *nachahmen*); **po-** (*popustiti* < *nachlassen*); **pod-** (*podrediti* < *nachordnen*); **pre-** (*pretiskati* < *nachdrucken*); **u-** (*ugledati se* < *nacharten*) itd.

Vor- kao prefiks u našem korpusu imamo kod 10 glagola koji su i u hrvatskim prijevodima većinom prefiksadni glagoli s **iz-** (*izvijestiti* / *izvoditi* < *vortragen*); **po-** (*pozvati* < *vorrufen*) ili **pri-** (*pripravljati* < *vorbereiten*). Također često označavaju da je nešto 'ispred' ili 'da se postavlja ispred nečega', npr. *vorsetzen* < staviti **pred**; *vorstellen* < staviti **pred** (**naprijed**); *vortreiben* < goniti **naprijed** i dr.

Zadnji prefiks koji spada u ovu skupinu je **zu-**. Unatoč činjenici da spada u jako produktivne glagolske prefikse u korpusu je zastupljen tek sa 7 primjera koji nisu posebni pravni izrazi. U hrvatskim se prijevodima realiziraju kroz tvorbu sa slijedećim prefiksima: **do-** (*dosuditi* < *etw. zusprechen*); **na-** (*namijeniti* < *zudenken*); **po-** (*pokriti* < *zudecken*); **pri-** (*prilicati* < *zustehen*) ili **za-** (*zahtijevati* < *zumuten*).

Svi navedeni prefiksi spadaju u naglašene i prema pravilima tvorbe prezenta i preterita odvajaju se od osnovnog glagola i pozicioniraju iza njega (*einteilen* – *ich teile ein* / *ich teilte ein*) neovisno da li se radi o pravilnim ili nepravilnim glagolima. U participu II. prefiks se ponovo spaja s osnovnim glagolom dopuštajući umetanje prefiksa **ge-** između njih (*ein-ge-teilt*).

c) Za prefiksne glagole koji su tvoreni s odvojjivim / neodvojjivim prefiksima imali smo 22 primjera od kojih je po 7 (63,64%) s **unter-** i **über-**, 5 (22,73%) s **um-**, 3 (13,64%) s **durch**, dok s prefiksom **wider-** nismo u korpusu imali nijedan primjer.

– *Das Untersuchungsverfahren wurde durchgeföhrt.*

Kod glagola *durchführen* (*führt durch – führte durch – h. durchgeführt*) prefiks **durch-** se ubraja u naglašene prefikse, dakle odvojive od osnovnog glagola, a particip II. se u tom slučaju tvori s prefiksom *ge-*. Moguća značenja u njemačkom jeziku su ‘durch etw. führend begleiten / (etwas Geplantes) in allen Einzelheiten verwirklichen’ (hrv. *provoditi, provesti*).

– *Die Polizei hat die Wohnung durchsucht.*

Ovdje se radi o nenaglašenom prefiksu koji se ne odvaja od osnovnog glagola (*durchsuchen – er durchsucht / durchsuchte / h. durchsucht*) te ne tvori particip II. pomoću prefiksa *ge-* (kao ni kod ‘pravih prefiksa’). Značenje glagola je ‘in etw. gründlich suchen, um etw. / jmdn. zu finden’ (hrv. *pretražiti*).

Neko opće pravilo je da se u slučaju naglašanih (odvojivih) prefiksa radi o konkretnom, a kod nenaglašanih (neodvojivih) prefiksa o prenesenom značenju. Ponekad potpuno isti glagol u grafičkom smislu ovisno o tome da li je prefiks naglašen ili ne ima različita značenja što ćemo najbolje pokazati na slijedećim primjerima iz korpusa:

– *übergehen – geht über / ging über / ist übergegangen* (*prijeći / prelaziti prije*)

Als der Vater starb, ging das Haus in den Besitz seiner Kinder über.
(konkretno)

– *übergehen – es übergeht / überging / hat übergangen* (*mimoići*)

Man hat sie im Testament übergangen. (u prenesenom smislu)

1.5. Zaključak

Glagoli općenito vrijede kao dosta složen dio njemačke gramatike koji strancima pričinjava dosta poteškoća. Prefigiranje glagola znatno obogaćuje njemački leksik, ali sa sobom nosi i niz problema. S jedne strane to je neujednačena terminologija za prefikse kao tvorbene elemente koja znatno varira od autora do autora, a s druge strane to su semantičke interpretacije samoga prefiksa, ali i prefigiranoga glagola u cjelini. Najjednostavnija podjela je na *nenaglašene* (*neodvojive*) i *naglašene* (*odvojive*) *prefikse*. Nenaglašeni prefiksi (*be-*, *er-*, *ver-* i *zer-*) smatraju se pravim prefiksima, za njih postoje jasna gramatička pravila o tvorbi, morfološkim karakteristikama i njihovom korištenju u sintaktičkom smislu. Međutim na semantičkoj razini prefigirani glagoli uglavnom se (dosta) udaljavaju od osnovnoga glagola, a pomoću neodvojivog prefiksa dobivaju sasvim drugačije značenje koje obično nije u prepoznatljivoj vezi s njim (*Ich gebe dir das Buch. / Ich vergebe dir das Buch*). Prilikom prevođenja za svaki od navedenih prefiksa na raspolaganju nam stoji čitava lepeza prefiksa u hrvatskom jeziku, tako da se sama po sebi nameće opcija konzultiranja riječnika i učenja takvih glagola u kontekstu.

Prefiksi koji se u literaturi navode kao odvojivi (*ab-, an-, auf-, aus-, bei-, nach-, vor-, zu-*) u jeziku se pojavljuju i kao druge vrste riječi (prijedlozi). Oni se mogu definirati kao višeznačni pa je stoga potrebno znati / naučiti značenje koje pojedini prefiks sam po sebi ima, ali i sintagmu (npr. *jmdm. etw. nachsenden*) u kojoj se prefigirani glagol u rečenici koristi.

Prilikom analize kao posebno zahtjevni pokazali su se glagolski prefiksi koje u njemačkom jeziku nalazimo i kao odvojive i neodvojive (*durch-, über-, um-, unter- i wider-*). Osim gramatičkih pravila potrebno je znati da se ovisno o njihovoj naglašenosti svaki od ovih prefiksa može pojaviti s konkretnim ili apstraktan značenjem.

Analizom prijevodnih ekvivalenata iz korpusa utvrdili smo da se većina njemačkih prefikslnih glagola kao takvi pojavljuju i u hrvatskom jeziku (229 odn. 95,82%). Kao najveći izazov nameće se potreba jedne iscrpnije analize hrvatskih prefiksa kao i njihova povezanost sa svakim od ranije navedenih njemačkih prefiksa neovisno o vrsti prefigiranja njemačkih glagola.

LITERATURA

- BARIĆ, E. i dr., *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
- DONALIES, E., Präfixverben, Halbpräfixverben, Partikelverben, Konstitutionsverben oder verbale Gefüge? Ein Analyseproblem der deutschen Wortbildung, In: *Studia Germanica Universitatis Vesprimiensis* 3, 1999a, s. 127–143.
- DONALIES, E., *Die Wortbildung des Deutschen*, 2. überarbeitete Auflage, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 2005.
- DUDEN, *Die Grammatik* 4, 5./ 8. Aufl., Dudenverlag, Mannheim, Wien, Zürich, 2005.
- EISENBERG, P., *Grundriss der deutschen Grammatik*, Bd. 1: Das Wort. Stuttgart/Weimar, 1998.
- ENGEL, U., *Deutsche Grammatik*, 3., korrigierte Auflage, Julius Gross Verlag, Heidelberg, 1996.
- FLEISCHER, W. & BARZ, I., *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, 2., durchgesehene und ergänzte Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1995.
- HENZEN, W., *Deutsche Wortbildung* (= Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte, Ergänzungsreihe Nr. 5), 3., durchgesehene und ergänzte Aufl., Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1965.
- LANGENSCHIEDS GROSSWÖRTERBUCH, *Deutsch als Fremdsprache*, 5. Aufl., Langenscheidt KG, Berlin und München, 2002.

- OLSEN, S., GE-Präfigierungen im heutigen Deutsch. Ausnahmen von der ‘Righthand Head Rule’?, In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (PBB Tübingen)* 113, 1991, str. 336–366.
- ORTNER, H. & ORTNER, L., *Zur Theorie und Praxis der Kompositaforschung*, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1984.
- ŠAMŠALović, Dr. G., *Njemačko-hrvatski ili srpski rječnik*, 10. izd., Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1986.
- ŠARČEVIĆ, S., SOKOL, N., TOPOLNIK, V., *Deutsch für Juristen I*, VII. Potpuno prer. i dop. izd., Narodne novine, Zagreb, 2002.
- TALANGA, T., *Einführung in die Wortbildung der deutschen Sprache*, Filozofski fakultet, Osijek, 2013.
- ZELJKO-ZUBAC, R., *Deutsche Wortbildung für Germanistikstudenten*, Sveučilište u Mostaru, Pressum, Mostar, 2019.

Ružica ZELJKO-ZUBAC & Senka MARINČIĆ

ON GERMAN PREFIX VERBS AND THEIR TRANSLATION INTO CROATIAN LANGUAGE

Although verbs are in the third place according to their number, they have a very significant role in the German vocabulary. From one side verb is a core of predication, from the other side it has very significant semantic tasks. Besides simple verbs, in the German language there are many verbs that are formed by different prefixes. Every added prefix changes the meaning of the newly-formed verb either completely or partly. In German prefixes appear as separable or inseparable formation elements. This paper analyzes German prefix verbs at the morphological and semantic level and compares them to the translation realizations in the Croatian language.

Key words: *prefix verbs, separable, inseparable, German, Croatian, morphological analysis, semantic analysis, translation realizations*

UDK 811. 161.2'281'34

UDK 811'34

Izvorni naučni rad

Ганна МАРТИНОВА (Черкаси)

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
ganmart@meta.ua

ФОНОЛОГІЧНИЙ ОПИС ДІАЛЕКТУ: ДО ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ ГОВІРОК

У статті висвітлено загальні теоретичні й методологічні засади системного вивчення фонологічного і фонетичного рівнів діалектної мови загалом та їхнє практичне застосування для типології середньонадніпрянських говірок.

Відзначено, що повноту фонологічного та фонетичного аналізу забезпечили: нове джерельне підґрунтя – відповіді на фонологічну й фонетичну частини питальника ЗЛА і фонозаписи та їхня текстова репрезентація для уточнення й конкретизації матеріалу під час його опрацювання; згущення мережі обстежених говірок (346); поєднання структурного аналізу з представленням в ареалогічній проєкції та використанням методик моделювання фонологічних систем говірок і лінгвістичної статистики.

Такий підхід дав змогу укласти характеристики мікросистем середньонадніпрянських говірок шляхом уточнення інвентарю голосних і приголосних фонем, вирізнення системи опозицій, установлення специфіки їхньої репрезентації у звуковій структурі слова залежно від позиції, виявити функціональну навантаженість голосних і приголосних фонем та синтагматичні характеристики.

Синтез парадигматичного й синтагматичного аспектів дозволив дослідити фонологічну систему середньонадніпрянського говору, що належить до південно-східного наріччя української мови, як цілісний об'єкт, в основі структурної організації якого фонемні опозиції, виокремлені за різними диференційними ознаками.

Такі методологічні засади дослідження уможливили виявлення різних типів структурної організації вокалізму і консонантизму та відповідно різних типів говірок, що є ареальними опозитами і репрезентують внутрішню діалектну диференціацію.

Ключові слова: *середньонаддніпрянський діалект, фонологічна і фонетична системи, системний аналіз, опозиція, нейтралізація, архіфонема, типологія, ареальна диференціація*

Комплексне вивчення різних діалектних зон слов'янського континууму, повний опис говіркових мікросистем та їхня типологічна характеристика залишається актуальним напрямом сучасного мовознавства не тільки з огляду на важливість таких свідчень для різних галузей наук про людину, а й тому що традиційне мовлення та життєвий досвід носіїв говірок незабаром можуть бути втрачені назавжди. Для збереження цієї інформації необхідні уніфіковані описи вокалізму і консонантизму окремих говірок і діалектів, що забезпечує об'єктивність і повноту вивчення говіркових мікросистем, стає ґрунтом для їхньої типології.

Типологічну фонологію заснували представники Празької школи, а вплив її для типології фонологічних систем великої кількості мов М. Трубецької (Трубецкой 1960). Перші спроби дослідження способів структурної організації фонологічних систем у плані парадигматики, рідше синтагматики їхніх компонентів у різних говорах української мови знаходимо в працях О. Брока, І. Верхратського, І. Панькевича, М. Пшепюрської, З. Штібера, К. Дейни, М. Павлока, І. Робчука, Ф. Жилка, Т. Назарової, Л. Калнинь, С. Толстої, Т. Попової тощо. Створення цілісної картини фонологічної системи мови з усіма зв'язками її компонентів забезпечила методика, запропонована представниками Московської фонологічної школи (Р. Аванесов, П. Кузнецов, Л. Калнинь, О. Реформатський, М. Панов, С. Бромлей, К. Горшкова, Р. Пауфошима та інші), які поєднали парадигматичний і синтагматичний аспекти досліджень (докладніше див. Мартинова 2003: 7–14).

Розгортання системного вивчення говірок пов'язане з опрацюванням матеріалів до Загальнослов'янського лінгвістичного атласу (ЗЛА), де обов'язковим додатком до програмних записів стали фонологічні розвідки. Це спричинило створення низки описів фонологічних систем говірок, метою яких є повнота їх репрезентації. За докладністю охоплення фрагментів фонологічної системи в слов'янському мовознавстві вирізняють дослідження І. Лекова (Леков 1960), Б. Відоескі (Відоескі 1962), К. Горалека (Horalek 1962), З. Тополинської (Topolińska 1970), С. Урбанчика (Urbańczyk 1976), О. Лешки (Лешка 1978: 227–268), С. Толстої (Толстая 1983: 113–114), А. Басара, Я Басара (A. Basara, J. Basara 1983), П. Івіча (Ивић 1985), В. Курашкевича (Kuraszkewicz 1985), С. Реметича (Реметич 1985), Ф. Чижевського (Czyżewski 1994), І. Савіської (Sawicka 2007), Л. Йоча (Jocz 2016) та ін. Матеріал українських діалектів найповніше

представлено в працях С. Пожарицької (Пожарницкая 1967: 40–43), Т. Назарової (Назарова, 1970), Т. Попової (Попова 1971: 79–87), Л. Калнинь (Калнынь 1973), А. Залеського (Залеський 1973), П. Ткачука (Ткачук 1975), С. Чемеркіна (Чемеркін 1995), Г. Мартинової (Мартинова 2003) та ін. У цих дослідженнях засвідчено, що для повного опису звукового складу мови (наріччя, діалекту чи говірки) важливо встановити не тільки репертуар її структурних елементів, а й специфіку синтагматичних відношень, залежність реалізації фонем від конкретної позиції в слові чи фраз. Щоправда, у більшості з них об'єктом опису стали одна чи кілька говірок. **Метою нашої розвідки** є представлення теоретичних і методологічних засад типології великої кількості середньонаддніпрянських говірок за матеріалами фонологічного і фонетичного рівнів діалектної мови.

Джерельним підґрунтям дослідження стали польові записи автора (відповіді на фонологічну й фонетичну частини питальника ЗЛА та тексти як основне джерело інформації) із 346 середньонаддніпрянських говірок південно-східного наріччя української мови. Фонозаписи та їхні текстові аналоги були головним джерелом уточнення й конкретизації матеріалу під час його опрацювання. Це дало змогу перевірити реалізацію фонологічних одиниць, умови текстової поведінки кожного із зафіксованих елементів. Матеріали записів зіставлено зі свідченнями Атласу української мови (АУМ), регіональних атласів, діалектних словників, збірників текстів та окремих праць. Важливим чинником, що забезпечив повноту фонологічного і фонетичного аналізу, є згущення мережі обстеження, що стало однією з методологічних засад нашого дослідження. Для опрацювання матеріалу використано описовий та лінгвогеографічний методи із залученням методик моделювання фонологічних систем говірок і лінгвістичної статистики.

Характеризуючи вокалізм і консонантизм середньонаддніпрянських говірок, виходимо із засад фонологічного аналізу, які вимагають виокремлення інвентарю фонем і звуків, установлення правил їхньої сполучуваності, особливостей реалізації фонем залежно від позиції в слові. Дослідження звукового і фонемного складу діалектної мови та характеристики фонем провадимо за методикою, згідно з якою тотожність фонетичного оточення не пов'язують із мінімальними парами, а достатнім для встановлення функціональної вартості звуків вважають можливість їх появи в ідентичних фонетичних позиціях (Мартинова 2003: 11–12). Оскільки завдання нашого дослідження не дають змоги провести докладний аналіз фонологічної й фонетичної систем кожної із середньонаддніпрянських говірок за уодноманітненою схемою, як це запропонувала Л. Калнинь (Калнынь 1973), то ми, беручи за основу повний набір тих ознак, які використовувала ця дослідниця, поставили за мету

створити узагальнений портрет фонологічної й фонетичної систем середньонаддніпрянського говору, здійснивши типологію говірок цього континууму.

Фонемний інвентар визначено на основі опозицій, у яких фонemi мають релевантні диференційні ознаки (ДО). Virізнєння системи опозицій ґрунтується на тому, що компоненти фонологічного протиставлення мають підстави для диференціації та ідентифікації, зокрема різне підняття і однаковий ряд для голосних фонем, різний локальний ряд, спільний спосіб творення для приголосних та інші. Для зручності аналізу використано надговіркову інваріантну модель, яка включає повний набір фонем, для яких характерне поєднання всіх ДО, реалізованих у позиціях максимального розрізнення для типової середньонаддніпрянської говірки. Однак для окремих говіркових мікросистем чи їхніх груп характерні позиції, де внаслідок нейтралізації протиставлень на місці однієї з фонем з'являється одиниця – архіфонема, яку, згідно з концепціями Л. Зіндера, М. Трубецького, А. Мартіне, В. Виноградова, Л. Калнинь, реалізує звук, проміжний між двома членами опозиції (Мартінова 2003: 11–12). Виявлення архіфоном дозволяє повніше схарактеризувати фонологічні мікроструктури вокалізму і консонантизму досліджуваних говірок.

Повноту аналізу забезпечує врахування всіх позицій для виявлення кожної фонemi, установлення місця її репрезентантів у фонетичній структурі слова. Досліджуючи вокалізм, звертаємо увагу на такі позиції: початок, середина, кінець слова; наголошена, ненаголошена позиції; відкритий, закритий склад; тип консонантного оточення голосних фонем (після та перед губними, передньоязиковими – зубними й піднебінно-зубними, середньоязиковим [й], задньоязиковими, фарингальним [ґ], твердими й м'якими приголосними); позиція перед наступними складами з голосними різного підняття. Аналізуючи консонантизм, установлюємо правила сполучуваності окремих одиниць із голосними та приголосними звуками після паузи, між голосними й перед паузою в словоформах і складах, за особливостями артикуляції (локальний ряд, спосіб творення тощо).

Для вивчення звукової синтагматики використано методику, розроблену М. Пановим у його описі фонетики російської літературної мови (Панов 1967) й апробовану Л. Калнинь у діалектологічних дослідженнях (Калнинь 1973). З'ясування синтагматичних особливостей фонологічних одиниць на підставі суцільних текстів із великої кількості говірок дозволило укласти їхню дистрибуцію, виявити значно більшу варіативність звуків, увиразнити реалізацію фонологічних опозицій у різних умовах, установити позиції їхньої релевантності й нейтралізації, функціональну

навантаженість фонем, а відтак – об'єктивно відтворити структурну організацію фонологічної і фонетичної систем середньонаддніпрянських говірок. Дослідження провадимо в синхронному аспекті, проте в описі є елементи діакронії. Зокрема, це виявлено в розмежуванні позицій різного генетичного плану, наявності відсилок до історично відмінних рефлексів праслов'янських голосних і їхньої репрезентації у фонологічній і фонетичній системах середньонаддніпрянського говору. Крім цього, розглядаючи структури вокалізму й консонантизму, виділяємо в них типи, характерні для окремих груп говірок досліджуваного континууму.

Запропонований комплексний підхід до аналізу виявлених мовних фактів дав змогу виявити склад, структурну організацію й ареальні типи фонологічної і фонетичної систем середньонаддніпрянських говірок. Він засвідчив, що в досліджуваному континуумі наявна диференціація як на рівні репертуару фонем та їхніх реалізаторів, так і на рівні тих процесів, що відбуваються в говірках. Відмінності в інвентарі фонем та їхніх репрезентантів у підсистемі вокалізму залежать насамперед від наголошеності / ненаголошеності. За цією ознакою виявлено **6 типів** структур наголошеного і ненаголошеного вокалізму, у межах яких на реалізацію фонем можуть впливати сусідство окремих груп голосних і приголосних, характер складу, місце в слові. Усі ці фактори послідовно враховано в аналізі, унаслідок чого виявлено типи вокальних систем, протиставні за поширенням. На підставі картографування встановлено, що для більшості середньонаддніпрянських говірок характерний шестифонемний наголошений вокалізм, який репрезентують надговіркові моделі двох типів (А, Б) (к. 1). У говірках зі структурною організацією голосних типу А (/i/, /u/, /e/, /y/, /o/, /a/), зону поширення яких позначено горизонтальним штрихуванням, репрезентантами фонем здебільшого є їхні основні вияви; у говірках типу Б інвентар голосних /i/, /u/, /e/, /y/, /o/, /a/ ускладнюють архіфонемі <i>, <u>, які нейтралізують протиставлення /i/ : /u/ в північних середньонаддніпрянських говірках в ініціальній позиції, зрідка в середині слова незалежно від наголошеності / ненаголошеності: <ineŭ, <u'n'ŭŭ, <i'ŭ'n'ŭŭ, <i'ŭ'niŭŭ, <u'nače, митла, м'ітл'а, митл'а, проте ці вияви мають нерегулярний характер. Аналіз показав, що зменшення функціонального навантаження /i/, виявлене в північних середньонаддніпрянських говірках, зумовлене також тим, що в них *и, *о, *е, зрідка *ѣ в окремих словоформах не рефлексує звук [i]. Це засвідчено в прийменниках, префіксах пид-, оби-, оди-, зи-, рози-: пид'нар, пидн'ом, пидн'імайу, пі'доходит', п'ідийшло, пі'длийу, зрідка в середині слова: ри(i'ŭ)л'а, рил'а, сим'й(н')а, сем'н'а, <пони(e, e'ŭ)л, роу'чак, <тул'еу', пошила, у закінченнях іменників 3 відміни у род., дав., місц. в. одн., іменників жін. р. з основою на шиплячий у род. в. одн. та наз. в. мн., прикметників і займенників у наз. в. мн.: <соли,

сов'істи, пам'яти, з'осини, з'ночи, п'р'ажі, д'їжі, з'роши, уиши, та'ки гарни'кисли гур'ки, мис'ки ви'лики по'лиу'їани тощо. Перерозподіл функціонального навантаження фонем /i/ та /и/, зрідка /e/, /o/, /y/, поява архіфоном <і_и>, <и_е> представлені переважно в північній смузі середньонаддніпрянських говірок, а в окремих словах (ин'її, ин'дик, соли) на всій території досліджуваного ареалу.

За особливостями ненаголошеного вокалізму досліджуваних говірок виділено чотири типи структур (А, Б, В, Г), кожна з яких характеризує наявність архіфоном, що виникли внаслідок нейтралізації протиставлень (к. 2). Типовою для ненаголошеного вокалізму говірок центральної зони є п'ятифономна структура /i/, /и/, /y/, /o/, /a/, ускладнена архіфономемами <е_и>, <и_е> (тип А), що зрідка нейтралізують опозицію фонем /и/ : /e/ за рахунок репрезентантів /e/ в суспільстві із сонорними (здебільшого її реалізує звук [и]): розви'де, зави'зем, приве'зут', ми'не, хриш'чений, ви'чер'айут', тип'л'ен'ким, жи'ну, замир'зайе, на'вир'стат'ї, зир'но, зи р'нини. Залежно від позиції в говірках цього типу можуть бути різні набори фонем і архіфоном (див. табл. 1).

Таблиця 1

Позиційні набори фонем і архіфоном у середньонаддніпрянських говірках

Група говірок	Позиційні набори фонем і архіфоном
Центральна	/i/, /и/, <е _и >, <и _е >, /y/, /o/, /a/ – у середині слів після різних груп приголосних у перед- і післянаголошених складах, /i/, /и/, /e/, /y/, /o/, /a/ та /i/, /и/, /e/, <е _и >, <и _е >, /y/, /o/, /a/ – перед складом із наголошеним [e], /i/, /и/, /e/, <е _и >, <и _е >, /y/, /o/, /a/ – у кінці слів
Північна	у наголошеній позиції – /i/, /и/, <и _і >, <і _и >, /e/, /y/, /o/, /a/, у ненаголошеній позиції – /i/, /и/, <и _і >, <і _и >, /y/, /o/, /a/ – у середині слів після різних груп приголосних у перед- і післянаголошених складах, /i/, /и/, <и _і >, <і _и >, /e/, /y/, /o/, /a/ – у кінці слів
Південна, східна, зрідка в центральній	у позиції перед складом з наголошеним [e]: /i/, /и/, /e/, <е _и >, <и _е >, /y/, /o/, /a/; /i/, /и/, <е _а >, <а _е >, /y/, /o/, /a/; /i/, /и/, <е _и >, <и _е >, <е _а >, <а _е >, /y/, /o/, /a/

Західна	у ненаголошеній позиції: /i/, /и/, <e _и >, <и _е >, /y/, /o/, <o _у >, <у _о >, /a/, /і/, /и/, /е/, <e _и >, <и _е >, /y/, /o/, <o _у >, <у _о >, /a/, <e _а >, <а _е >, <а _и >, <и _а >; /i/, /и/, /е/, <e _и >, <и _е >, /y/, /o/, /a/, <e _а >, <а _е >, <а _и >, <и _а >

Як бачимо, у говірках центральної зони виявлено такі набори – /i/, /и/, <e_и>, <и_е>, /y/, /o/, /a/ – у середині слів після різних груп приголосних у перед- і післянаголошених складах; /i/, /и/, /е/, /y/, /o/, /a/ та /i/, /и/, /е/, <e_и>, <и_е>, /y/, /o/, /a/ – перед складом з наголошеним [е] та /i/, /и/, /е/, <e_и>, <и_е>, /y/, /o/, /a/ – у кінці слів. Структурна організація голосних типу Б включає такі елементи: /i/, /и/, <i_и>, <и_і>, <e_и>, <и_е>, /y/, /o/, /a/ (на карті представлена накладанням на горизонтальне штрихування вертикального в північній частині досліджуваного континууму). Її ускладнюють ахіфоними <i_и>, <и_і>, <e_и>, <и_е>, що відповідно нейтралізують протиставлення /i/ : /и/ (незалежно від наголошеності / ненаголошеності), /и/ : /е/ (в ненаголошеній позиції) в північних середньонаддніпрянських говірках. Структура ненаголошеного вокалізму типу В (/i/, /и/, /е/, /y/, /o/, /a/) властива окремим говіркам центральної, південної та східної зон, де в позиції перед складом із наголошеним [е] фонема /е/ зберігає свій основний вияв – голосний [е] чи її реалізують проміжні варіанти [e^и], [и^е] (на карті цей тип позначено скісним штрихуванням). Напр.: *пе'чем, бе(е_и)'ре, бе'рем, хреш'ченіі, те'пер, кер'сет, п'ідеперезана, те'че*. У низці говірок цього типу з'являються архіфоними <e_а>, <а_е>, що в згаданій позиції нейтралізують опозицію /е/ : /а/: *ба'реза, ва'шен', ва'чер'ат', в'ипа(е_а)'ре, бе(а_е)'ре, не(а_е)'се, дона(е_а)'се, ўна'се, не(а_е)'сем, спе'чец'а, зале'нен'ка, зале'нен'ке, та(а_е, е_а)'пер* (цей підтип репрезентує ізоглоса, суцільна у випадку послідовної зміни, пунктирна, якщо обнижені вияви /е/ поодинокі). Структуру ненаголошеного вокалізму типу Г (/i/, /и/, /y/, /o/, /a/) ускладнюють архіфоними <e_и>, <и_е>, <o_у>, <у_о>, що нейтралізують опозиції /и/ : /е/, /y/ : /o/ за рахунок виявів фонем /е/ та /o/ (зону поширення цієї структури передає накладання на горизонтальне штрихування вертикального хвилястого), напр.: *виздо'ро'в'йе, чо'ло'в'ік, то'д'і, пирибу'л'іла, по'хо'л'одн'і вод'і по'хо'дила, в'иго'дували, по'чу'ла, го'р'іло, ви'с'ільно'йі, ко'л'і-на, на'сто'л'і, дл'а'чо'ло'в'ік'ів, ко'жух*. Відзначимо, що ненаголошені звужені вияви /o/ в говірках цього типу мають різну частотність: від послідовного вияву в окремих позиціях до фіксації в поодиноких словах. Структура зі звуженими виявами фонем /е/ та /o/ характерна переважно для говірок західної зони, хоч зрідка трапляється в окремих південних і східних. Крім цього, у низці говірок типу Г позиційний набір фонем і архіфоном зростає, оскільки з'являються архіфоними <а_и>, <и_а>, <o_и>, <и_о>:

ви_ареніки, гла_ад'іл'а, ва_арен'а, ти_об'і, со_аб'і, п'ідти_очку, які зрідка нейтралізують протиставлення /и/ : /а/ : , /и/ : /о/.

У процесі дослідження підсистеми консонантизму середньо-наддніпрянських говірок виявлено такі структурні ланки, що є стабільними в усьому досліджуваному ареалі: це склад і реалізація губних /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, передньоязикових /т/, /т'/, /д/, /д'/, /н/, /н'/, /с/, /с'/, /з/, /з'/, середньоязикової /й/, задньоязикових /к/, /х/, /г/ та глоткової /ґ/, однак функціональне навантаження частини з цих фонем є різним для говірок центральної та периферійних зон. Крім цього, виявлено варіативні ланки щодо структурної організації фонем: наявність /р'/ і відповідно опозиції /р/ : /р'/; наявність /л'/ та опозиції /л' : /л'/, наявність м'яких піднебінних /ж'/, /ш'/, /ч'/ та опозицій /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/.

Таблиця 2 репрезентує стабільні та варіативні ланки консонантизму, що дало підстави виокремити типи структурної організації консонантизму і відповідно типи досліджуваних говірок (табл. 2).

Таблиця 2

Варіативність консонантних структур у середньонаддніпрянських говірках

Типи	Структури консонантизму																					
	б п в м ф	т т' д д' н н' с с' з з'	ц ц' V V'	р	р'	л	л'	л'	й	ж	ж'	ш	ш'	ч	ч'	U	U'	к	х	г	г'	
А	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Б	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
В	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Г	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Д	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	

У більшості середньонаддніпрянських говірок центральної зони (тип А) переважає 35-фонемна структура приголосних, для якої характерні м'які піднебінні фонемі /ж'/, /ш'/, /ч'/, передньоязикова /р'/, альве-

олярна /л'/, незначне функціональне навантаження мають фонemi /V/, /V'/, /U/, /U'/ . Мінімально представлені фонemi /г/ та /ф/, що можливі лише спорадично в словах, перейнятих із літературної мови, тому вважаємо їх лише потенційними для системи досліджуваних говірок. У північних середньонадніпрянських говірках (тип Б) склад приголосних фонем зазнає незначних змін. Здебільшого до нього входить 35 фонем, як і в говірках центральної зони, проте в позиції перед голосним [у] переважно в дієслівних закінченнях 1 ос. одн. теп. ч., рідше перед звуком [о] втрачено фонему /р'/: *п'ід'жару*, *виору*, *сикрита'ром*, *за'паруйе*, *ви'варуйе*, *пови'оруйи*, *по'д'руч'ку*, *за'баїстру'ка*, *при'куруйе*, у зв'язку з чим її функціональне навантаження зменшене. Для говірок західної зони (тип В) характерна 31-фонемна структура консонантизму, оскільки в них відсутні м'які фонemi /р'/, /ш'/, /ж'/, /ч'/, проте зросло функціональне навантаження /V /, /V'/, /U /; мовці ширше використовують фонemi /г/ і /ф/, що навіть здатні субститувати фонему /г/ та звукосполюку [хв]. У цих говірках функціонує переважно фонема /л/, хоч в окремих із них у кількох позиціях фіксуємо /л'/; зменшене використання фонем /б/, /д/, /з/, /ж/, /г/ унаслідок повного чи часткового оглушення в різних позиціях. У консонантизмі говірок східної та південної зон (відповідно типи Г і Д) виявлено здебільшого 32 фонemi: у них функціонує /р'/, але здебільшого відсутні /ж'/, /ш'/, /ч'/ . Однак склад приголосних і їхнє функціональне навантаження у цих говірках може бути відмінним: в окремих із них наявні м'які /ж'/, /ш'/, /ч'/, в інших спорадично втрачено /р'/, ще в інших – тверду африкату /ч/, м'які /ж'/, /ш'/, а в позиції кінця слова – /р/.

Отже, опрацювання матеріалу з великої кількості говірок за структурами вокалізму і консонантизму дозволяє стверджувати, що в досліджуваному континуумі виявлено різні типи структурної організації вокалізму і консонантизму і відповідно різні типи говірок, які є ареальними опозитами, тобто існує внутрішньодіалектна диференціація. Поєднання структурного аналізу говірки як окремої системи з її розглядом в ареалогічній проекції уможливило виокремлення типових елементів середньонадніпрянського говору та рис, характерних для периферійних груп говірок, виявити такі фонетичні й фонологічні особливості, що не були засвідчені іншими дослідниками.

Перспективу запропонованого підходу вбачаємо в можливості його використання для докладного студіювання фонетичної та фонологічної систем інших діалектів української та різних слов'янських мов.

Література

- Залеський, Антон, Вокалізм південно-західних говорів української мови, Наукова думка, Київ, 1973, 155 с.
- Калнынь, Людмила, Опыт моделирования системы украинского диалектного языка, Наука, Москва, 1973, 398 с.
- Лешка, Олаф, Звуковой строй говора села Звала Восточной Словакии, in: Studie ze slovanske jazykovedy 1, Praha, 1978, s. 227–268.
- Мартинова, Ганна, Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика, Черкаси, 2003, 365 с.
- Назарова, Татьяна, Фонологическое описание говора контактной зоны, in: Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования, Наука, Москва, 1970, с. 63–72.
- Панов, Михаил, Русская фонетика, Просвещение, Москва, 1967, 437 с.
- Пожарицкая, София, Опыт описания фонологической системы говора на материале ОЛА, in: Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу, Тезисы докладов (Львов, 5–7 июня 1967 г.), Львов, 1967, с. 40–43.
- Попова, Татьяна, Вокалізм однієї гуцульської говірки, in: Праці XII Республіканської діалектологічної наради, Наукова думка, Київ, 1971, с. 79–87.
- Ткачук, Петр, Фонетическая система западнopoдoльских говоров украинского языка (вокализм и консонантизм), Киев, 1975, 177 с.
- Толстая, Светлана, К типологии вокалических систем полесских говоров, in: Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі, XV Республіканська діалектологічна нарада, Тези доповідей, Житомир, 1983, с. 113–114.
- Трубецкой, Николай, *Основы фонологии*, Издательство иностранной литературы, Москва, 1960, 372 с.
- Чемеркін, Сергій, Типологія фонологічних систем західнополіських говірок, Київ, 1995, 306 с.
- Basara, Anna, Basara, Jan, Opis fonologiczne polskich punktów „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego”, Zeszyt 11: Małopolska, PAN, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1983, 153 s.
- Відоєські, Божидар, Кумановскиот говор, Скопје, 1962, 349 с. + карта.
- Czyżewski, Feliks, Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasa, Lublin, 1994, 467 s.
- Horalek, Karel, Uvod do studia slovanskyh jazyku, Praha, 1962, 488 s.
- Jocz, Lechosław, System samogloskowy gwary Dąbrowki Wielkopolskiej, in: Gwary Dziś, Vol. 8, 2016, s. 115–140.

- Ивић, Павел, Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје, Матица српска, Нови Сад, 1985, 215 с.
- Kuraszkewicz, Władisław, Ruthenika. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej, Warszawa, 1985, 313 s.
- Леков, Иван, Насоки в развоја фонологичните системи на славјанските езици, Софија, 1960, 114 с.
- Реметић, Слободан, Говори централне Шумадије, САНУ, Београд, 1985, 555 с.
- Sawiska, Irena, Język polski, [w:] Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Fonetyka i fonologia, red. I. Sawiska, Opole, 2007, s. 305–320.
- Topolińska, Zuzanna, Opisy fonologiczne punktów „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego”, Z. 1. Kaszuby, Wielkopolska, Śląsk, Ossolineum, Wrocław, 1982, 150 s.
- Urbańczyk, Stanisław, Zarys dialektologii polskiej, PWN, Warszawa, 1976, 100 s.

Легенди і коментарі до карт

Карта № 1 Структури наголошеного вокалізму

▣ – /i/, /и/, <i₁>, <i_и>, /e/, /y/, /o/, /a/

▤ – /i/, /и/, /e/, /y/, /o/, /a/

⊥⊥⊥ – обниження виявів фонем /и/ до звука [е] і звуження репрезентантів фонем /е/ до звука [и]

⊥⊥⊥ – спорадичні випадки обниження виявів фонем /и/ до звука [е] і звуження репрезентантів фонем /е/ до звука [и].

Карта № 2 Структури ненаголошеного вокалізму

▣ – /i/, /и/, <i_е>, <e_и>, /y/, /o/, /a/ (у середині слова)

▤ – /i/, /и/, <i₁>, <i_и>, <e_и>, <i_е>, /y/, /o/, /a/

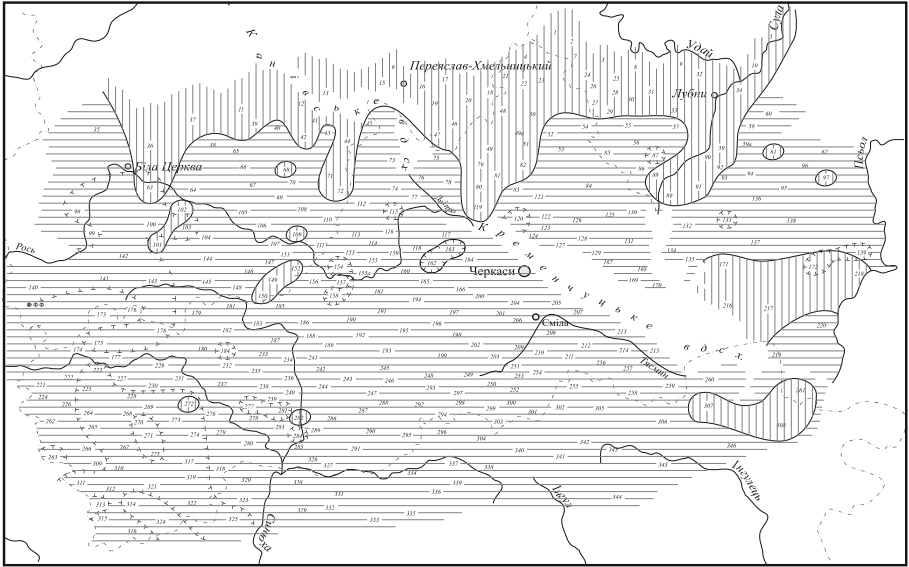
▨ – /i/, /и/, <i_е>, <e_и>, /e/, /y/, /o/, /a/ (перед складом з наголошеним звуком [е])

⊥⊥⊥ – /i/, /и/, <i_е>, <e_и>, /e/, /y/, /o/, <o_y>, <y_o>, /a/

⊥⊥⊥ – /i/, /и/, <i_е>, <e_и>, <e_а>, <a_е>, /y/, /o/, /a/

⊥⊥⊥ – /i/, /и/, <i_е>, <e_и>, <e_а>, <a_е>, /y/, /o/, /a/

№1

№2

Ganna MARTYNOVA

PHONOLOGICAL DESCRIPTION OF THE DIALECT: PROBLEM OF PATOIS TYPOLOGY

The article regards general theoretical and methodological grounds for systematic research of phonological and phonetic levels of the dialectal speech on the whole and their practical application for typology of the Mid Upper Dnieper patois. The paper points out the accomplished phonological and phonetic analysis being maintained by new source material, answers to the phonological and phonetic parts of the EVIL questionnaire together with the sound tapes and their textual representation for versifying and interpreting the material during its working out; concentrating the boundaries of the patois under consideration (346); combination of the structural analysis with representation in the areal aspect and applying methods of model building for phonological systems of the patois and linguistic statistics. The approach enabled to characterize in detail the microsystems of the Mid Upper Dnieper dialects through specification of the vowels and consonants, singling out their oppositions, establishing their peculiarity in the sound structure of the word according to its position, and also to reveal functional significance of vowels and consonants and their syntagmatic characteristics. Combination of paradigmatic and syntagmatic aspects enabled to analyze phonological system of the Mid Upper Dnieper patois that belongs to the South- Eastern dialect of the Ukrainian language as a wholesome object the structure of which being arranged for phoneme oppositions that are signified for various differential features. These methodology grounds of the research enabled to reveal various types in the structural arrangement of the vowel and consonant sounds and in the various types of patois correspondingly that appear to be areal opposites and represent the inner dialect differentiation.

Key words: *the middle-Dnieper dialect, phonetic and phonological systems, systematic analysis, opposition, neutralization, archiphoneme, typology, the arealogical differentiation.*

UDK 165.194

UDK 811'342.2

Pregledni rad

Alla KALYTA (Kyiv)

Linguistics Department, National Technical University
of Ukraine „Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute“
kalitanewadd@gmail.com

Aleksandr KLYMENIUK (Kyiv)

International University of Finance
san-aleksandr@ukr.net

SPEECH UNIVERSALS: ENERGETIC ESSENCE, REASONS OF GENERATION, RESEARCH METHODOLOGY

On the grounds of postulates put forward in the paper, the authors advance a systemic energetic model of leading communicative factors interplay that function as the reasons of speech universals generation in the person's psyche. By applying methods of deductive logic, the model proves the appropriateness of differentiating all possible varieties of speech communication into three major types: situational, pragmatic and emotional. The authors also substantiate the mechanism of energetic saturation of synergetic self-developing processes of the individual's speaking-and-thinking and thinking-and-acting activities. The laws governing the localization of the speaker's psycho-physiological energy are considered from the methodological point of view. As a result, six existing subtypes of his/her communicative behaviour are terminologically defined.

Keywords: speech universals, pragmatic, situational and emotional complexes of factors, cognitive speaking-and-thinking processes, self-developing energetic interaction, varieties and types of communication

1. Introduction

To understand the complexity, relevance and essence of the problems under consideration, it is quite enough to grasp the sense of the title of the article. The appropriateness of the particular attention of researchers to the general problem of generation and functioning of universals in language and

speech is convincingly confirmed by a significant number of scientific linguistic publications aimed at solving a number of important issues under the scope of the above mentioned problem.

These issues should in the first place include two main problems, in the processes of consideration of which researchers seek to describe the energetic essence and find out the reasons for the generation of prosodic universals as the most important means of oral speech actualisation. Therefore, the **aim** of the paper lies in the necessity to explain the energetic essence of speech universals, the reasons of their generation as well as to substantiate their research methodology.

2. Theoretical background of the research

From the standpoint of biological science, the universality of intonation was considered by J. Okhala (1983: 1–18; 1994: 1–16) (see also Hokket 1970: 51–59), who searched for the biogenetic sources of intonation universals and in particular for their reflections in the sign systems that exist in the animal world (Bronowski 1967: 374–394). D. Bolinger (1972: 228), associating the universality of intonation with physiological processes (respiration phases, blood circulation, etc.), noted that the speaker's emotional tension is reflected in the tension of the vocal cords, leading to an automatic increase in the overall tonal level of the utterance. According to his ideas, the dichotomy of tension / relaxation is the basis of the universality of fluctuations of the utterance melodic peaks and is consistent with the speaker's psychological state.

Generalizing the ideas of predecessors, K. Gussenhoven (2001) talks about the existence of three universal biological codes, which are the basis of the connection between the form and meaning of the speech signal. Thus, he considers the effort code as a universal communicative reason for identifying certain lexical units with a greater degree of articulation prominence, widening the tonal range, greater amplitude of the fundamental frequency, etc. The term „the frequency code“, introduced by J. Ohala (1983, 1984, 1994), is interpreted as the basis for generating universal intonation models (e.g., actualization of the rising tone and increase of its pitch level in questions as well as a low-pitched falling tone in the affirmative sentences, etc.). The essence of the production code consists in the speaker's spending more energy when pronouncing the beginning of the utterance comparatively with its end, which is due to the correlation between the structure of the utterance and the speaker's breathing phases: at the beginning of the expiratory phase the subglottic air pressure is higher than at its ending. The natural consequence of the drop in energy while uttering any speech segment is the universal phe-

nomenon of the gradual reductions of its intensity and fundamental frequency (Lieberman 1967).

The universal character of the intonational expression of the speaker's emotions and mood is recognised in the works of A. M. Antipova (1986: 125), M. S. Trubetskoy (2000: 30–32), N. V. Cheremisina (1982: 41), Je. A. Nushikyan (1986), I. V. Jurova (1997). They associate universals with the changes in the mental processes that accompany human's speech activity in any language. Developing D. Bolinger's idea about the physiological nature of universals, M. K. Rumyantsev (1997: 31) concludes that the universality of acoustic expression of emotions in intonation is connected not only with the general psychophysiological basis of human emotions, but also with general semantics of communicative units that convey certain emotions. In his turn, S. S. Khromov (2013) within the scope of the comprehensive analysis of intonation as a language universality examines the history of the issue, substantiates methods of the intonation universals inventory and differentiates them into universal, group-related, national-specific and individual.

Let us also point out that characterising the variety of universals, linguists denote them in their works with such notions as: deductive (implicative), inductive (empirical), absolute (complete), relative, statistical (incomplete), simple, complex, synchronous, diachronic, language, speech, marked, unmarked, linguistic, extralinguistic, semiotic, semantic, structural-formal, phonetic, grammatical, paralinguistic, symbolic, intonation, melodic, contextual, situational, etc.

As we see, at present the energetic essence and causes of speech universals generation are generally perceived by linguists quite adequately. At the same time, on the one hand, even a cursory analysis shows the potential possibility of using practically unlimited number of characteristics for the linguistic description of existing and not yet studied varieties of language universals. Being fully aware of this fact, in the previous works (see: Kalyta 2018) we emphasised the need to systematise the universals themselves into certain classes, subclasses, groups, etc.

On the other hand, and it is quite obvious from the stated above, any designation of the main reasons by too general concepts such as „biogenetic source“, „mental process“, „psychophysiological basis“, „universal biological code“, „psychophysiological basis of emotions“, etc., does little to develop a clear systematic methodology for studying the phenomenon of universals obviously being of the interdisciplinary nature.

As for the energetic essence of phonetic universals generation in speech, the basic conceptual statements and models for studying patterns and mechanisms of its manifestation as one of the phenomena of communication are

widely and systematically considered in a number of works (Kalyta 2001: 182–193; Kalyta, Klymeniuk 2004: 70–74; Kalyta 2007: 33–45; Kalyta, Taranenko 2009: 359–365; Kalyta 2013: 33–53; Kalyta 2014: 24–34; Kalyta 2016: 24–94; Kalyta, Klymeniuk 2017: 18–38; Klymeniuk 2017: 438–460), devoted directly to the conceptual justification of the Speech Energetics Theory.

3. Methodology and Modelling

From the works presented above let us single out one aspect, which is of the paramount importance from the methodological point of view. It lies in the fact that the strict methodological requirement for analysing the processes of universals generation and functioning in language and speech is a clear distinction between the reasons, mechanisms and means of their communicative actualisation. This is especially important since only such a distinction will make it possible in the future scientific research to minimise the inevitable conventional procedures for developing the concepts framework of the interdisciplinary research.

The second equally important axiom, on which in one way or another a number of fundamental theoretical constructs of the Speech Energetic Theory are based, is the following methodological statement (Kalyta, Klymeniuk 2017: 36). According to this statement, the psychophysiological energy of generation and stochastic self-development of cognitive speech processes in the speaker's mental sphere is exclusively derived from the genetic energy of their instincts, self-distributed according to the laws of chaos into the corresponding energy flows of their feelings, sensations, experiences, states, emotions, etc., which can develop in the direction from instincts to feelings, from feelings to instincts of one level or another, from emotions to feelings, and vice versa.

We should also note that to avoid gross methodological errors in describing the results of interdisciplinary cognitive research, we substantiated (Klymeniuk 2004: 38) two invariant algorithmic schemes reflecting the sequence of assumed movement of a person's psychic energy in the processes of emotions transformation into feelings and feelings into emotions in his/her spiritual sphere.

The first scheme, according to which the individual's emotional energy is excited by external (events, physical and verbal actions, etc.) or internal (pains of organs or tissues of the body, etc.) stimuli, can be represented as the following logical chain: *irritation* → *emotion* → *state* → *sensation* → *understanding* → *feeling* → *reaction*. Then the second scheme, in which the role of the primary stimulus is played by the consciousness accumulative effect, can

be presented as follows: *understanding* → *feeling* → *sensation* → *state* → *emotion* → *reaction*.

In view of the stated above, we get an opportunity to implement a methodologically adequate scheme of the most complete conceptual modelling of the interaction of many communicative factors which form the system of their certain leading complexes that generate speech universals. The rationale for such a scheme should include the following algorithmic sequence of implementation of logical and analytical procedures: *modelling of the complexes of reasons for universals generation* → *description of the mechanisms of reasons interaction in the processes of universal generation* → *systematisation of universals features* that ensure the development of an interdisciplinary conceptual and terminological framework necessary to further deepen the existing linguistic knowledge.

The results of the implementation of the first procedure, based on a system analysis of the complex of reasons for speech universals generation in general and intonation ones in particular, allowed us to justify the model presented below in Fig. 1.

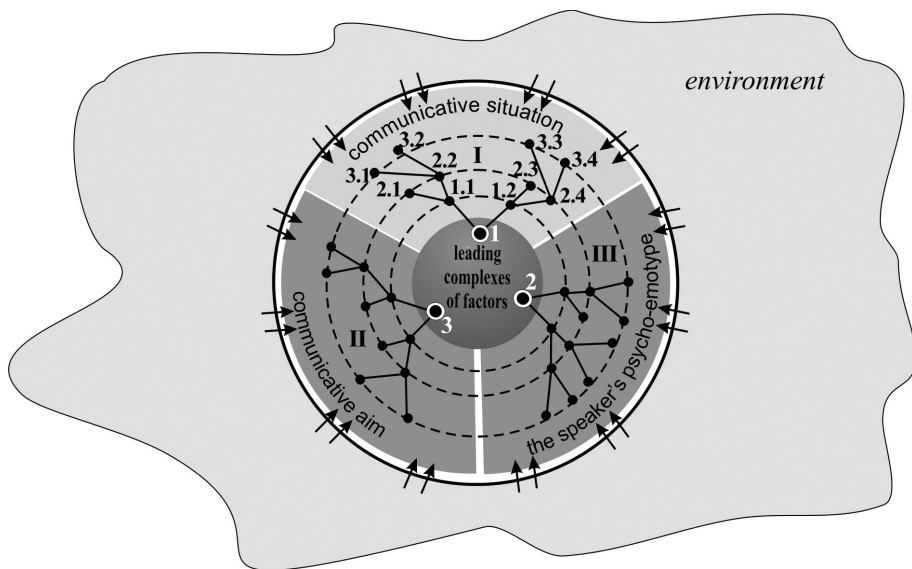

Fig. 1. The generalised system model of the interaction of leading complexes of communicative factors (1 – pragmatic, 2 – situational, 3 – emotional), generating speech universals

The model is formed on the basis of the known and introduced by the authors following axiomatic assumptions, as well as on the basis of a number of methodological stipulations of system engineering:

1) it is rational to classify the leading complexes of communicative factors, generating speech universals, into pragmatic, situational and emotional ones;

2) each of these complexes should be considered as a complex multi-level autonomous system or a tree of factors which, according to the laws of synergetics, are capable of influencing to a certain degree on the self-development of cognitive speaking-and-thinking processes generating speech universals;

3) in the majority of cases, the reason of increasing the energetic potential of any factor of a higher level of abstraction within the three considered systems and in the super-system that unites them, is the result of the energetic interaction of two dialectically contradictory factors activated by the individual's psyche at the adjacent lower level of abstraction;

4) in some rare cases, due to the synergistic stochastic nature of the speaking-and-thinking processes self-development, the energetic interaction of contradictory factors of different hierarchical levels of the system of speech universals generation, activated by the speaker's psyche, can be the reason of increasing the energetic potential of any factor of a higher level of abstraction;

5) the energy supersystem formed by the leading factors' complexes, which determines the flow of cognitive processes that generate linguistic universals as its functional outputs, interacts with the environment, whose main elements should include communicative and verbal cultures of the speaker's macro- and micro-society;

6) the inputs of this energetic supersystem are the following types of information: the external information, entering from the environment through the individual's perception channels, and the internal information generated directly in the psychic sphere of his/her spiritual existence;

7) the source of generation and redistribution of psycho-physiological energy potentials in the processes of speech universals generation is always the physiological energy of the speaker's instincts.

With a propaedeutic goal, let us consider somewhat more specifically a number of stated above assumptions. Thus, on the model (Fig. 1) the energetic potential of a *situational factors complex* (see point 1, highlighted by a white circle) is excited as a result of the speaker's psyche reaction to the information about the presence in the communicative situation of factors 1.1 and 1.2 of the first level of the system that have a significant impact on his/her speaking-and-thinking process. Such factors can, for instance, include: the

speaker's social status (1.1) and his/her role status in conversation (1.2). In its turn, the energy of the role status (1.2) can be produced due to the contradictory interaction of factors 2.2 and 2.3, being the elements of the second level of the considered system. The following factors may well serve as factors 2.2 and 2.3: the speaker's gender (2.2) and his/her age (2.3). At the second level of the system, the energy potential of factor 2.3 can be formed as a result of the psycho-energetic interaction of such factors on the third level of the system: the speaker's age ambitions (3.3) and the interlocutor's assessment of his/her age (3.4).

It should be noted here that the described process is individual in each specific case, since its self-development is subjected to the laws of synergetics. It is quite obvious that as a result of further logical preparation of the obtained models, we inevitably encounter an artefact that proves the relevance of substantiating clearer criteria for differentiating the elements that form the systems (1, 2 and 3) of leading complexes of situational, emotional and pragmatic factors.

We shall remind here that generally a psycho-energetic potential of leading complexes of factors generating a cognitive need for the speaker to use speech universals is always formed in such a way that one of them (whether it is a pragmatic, situational or emotional complex) performs a crucial role in the speaker's choice and actualisation of their specific types. In their turn, the other two complexes are of a secondary influence, which in the mathematical form can be approximated by a well-known regression equation applied for the experimental description of multifactor phenomena.

It should also be added that in Fig. 1, the arrows passing through the system shell indicate the so-called perturbing influences, i.e. the elements of information entering this system from the environment.

Proceeding from the fact that communication is always characterised by the energetic dominance of one of the three main complexes of factors, we acquire the possibility to model the possible variants of the real interaction of these complexes in the processes of speech universals generation (Fig. 2).

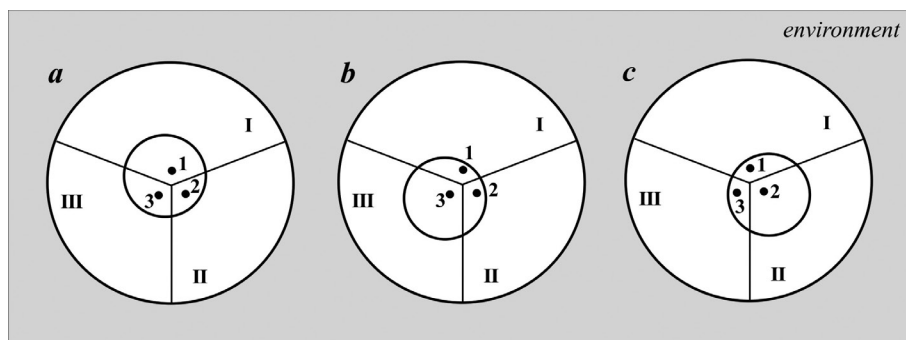

Fig. 2. Variants of models depicting a real interaction of main complexes of factors generating speech universals: *a* – dominance of situational factors; *b* – dominance of pragmatic factors; *c* – dominance of emotional factors

In the centre of each model there is a circle that indicates the energy nucleus. The nucleus fluctuations around its centre interpret possible variants of the speaker's psychophysiological energy domination in a definite sector (I, II, III) of the his/her psychic sphere, being responsible for their consciousness control of the communicative situation, communicative aim and emotions experienced by them at the moment of speaking.

As a result of this model analysis, the second important artefact becomes clearly evident that from the energetic point of view it is rational to consider three types of verbal communication: *situational*, *pragmatic* and *emotional* ones. Hence, this logically leads to the terminological possibility of denoting, respectively, three types of communicative personalities: *situationally oriented*, *emotionally oriented*, and *pragmatically oriented* ones.

At the same time, considering the dominance of a psycho-energetic potential of leading complexes of factors in a particular sector of the individual's mental sphere, which basically determines the choice and actualisation of specific types of speech universals, as well as taking into account the fact that the influence of the other two complexes or their energetically most powerful factors is of a regressive character, we acquire the model presented in Fig. 3.

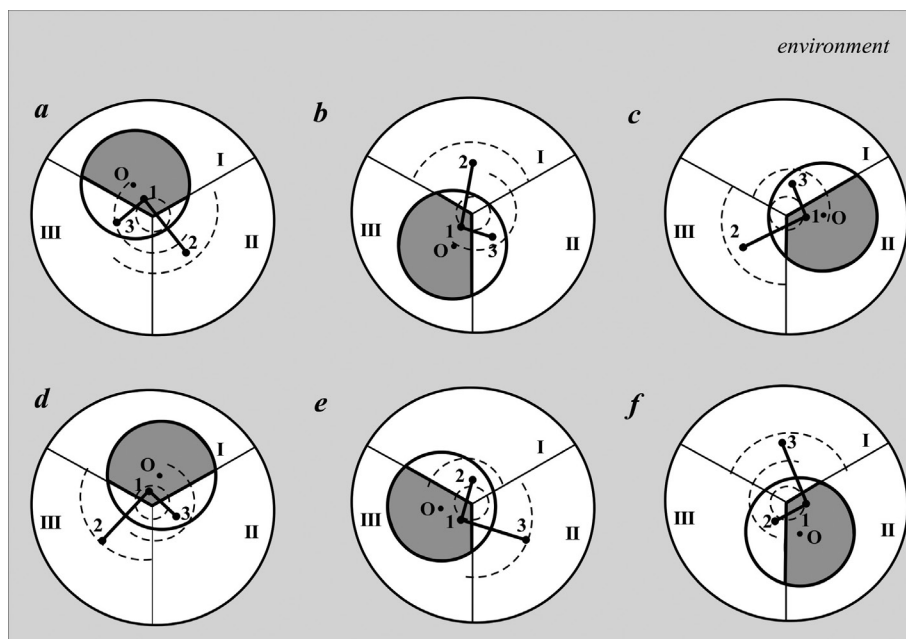

Fig. 3. Models of the influence of main complexes of factors on the universal laws of the individual's psychophysiological energy redistribution in the processes of speaking-and-thinking and thinking-and-speaking activities

Referring to this model, let us first consider the features of the mechanism of energy saturation of the synergetic self-developing processes occurring in the speaker's psyche during his/her speaking-and-thinking and thinking-and-acting activities. We know that the speaker's natural communicative reaction is the psycho-energetic compensation of the influence on his/her psyche of one, two, or several simultaneous factors indicated on the model (1, 2, and 3). We also should emphasize that, depending on the priority (importance for the speaker's psyche) of any of the indicated complexes, the other two complex factors become of a secondary importance in communication. We are to point out here that the degree of the factors' influence is inversely proportional to the distance of the points denoting them (1, 2, and 3) from the centre of the model. Due to this, the priority factor will evoke the maximum excitation of the energy of self-developing cognitive processes, directed by the speaker's psyche to the relevant sector (I, II, III) of his/her speaking-and-thinking activities. On the model, this maximum amount of energy is depicted by the tinted part of the communication energy nucleus. One can easily notice that the point designating the influence of the second most important complex factor (see,

for example, point 3 in Fig. 3b) will reflect the second largest potential energy saturation corresponding to the light part of the energy nucleus, located in its vicinity, in the sector II. It is quite obvious that the minimal amount of psychic energy is localized by the individual's self-consciousness in sector I. Therefore, a complex communicative factor (point 2) may well not fall into the zone of the energy nucleus being the reason of the third level of significance in the speaker's cognitive self-developing processes, whose psycho-emotional type is usually denoted by the notion of an accentuated personality.

Thus, we naturally come across a third equally important artefact, indicating that due to the universality of redistribution patterns of the individual's psychophysiological energy in the processes of his/her thinking-and-speaking activities, we can also speak about the existence in each of the three types of communication singled out above (situational, pragmatic, emotional) of its two main sub-types: 1 – situational (1.1 – situational-and-emotional, 1.2 – situational-and-pragmatic); 2 – emotional (2.1 – emotional-and-situational, 2.2 – emotional-and-pragmatic); 3 – pragmatic (3.1 – pragmatic-and-situational, 3.2 – pragmatic-and-emotional). In a similar way, it becomes possible to classify the types of communicative personalities' orientation in terms of priorities of the communicant's psychophysiological energy distribution as follows: situational-and-emotional, emotional-and-situational, emotional-and-pragmatic, pragmatic-and-emotional, pragmatic-and-situational and situational-and-pragmatic types of personalities.

This gives us grounds to use in future these concepts as terminological universals necessary for an interdisciplinary description of characteristics and properties of all actually existing cognitive-energetic processes of generation and actualisation of a person's speaking-and-thinking and thinking-and-acting processes.

As is known, speech universals are traditionally revealed by forming their inventory in oral speech fragments of different types and length. At the same time, to analyse the causative-consecutive regularities of their occurrence from a methodological point of view it is sufficient to identify the reasons and mechanisms of their generation. The stated above indicates that these two factors are also in fact the universals, although of a different order (Filosofskij jenciklopedicheskij slovar, 1983: 702–703), on the basis of which it is logical to qualify and further systematize all known and newly defined speech universals.

4. Conclusions

There arises the fact that the substantiated above systemic models of the interaction of leading complexes of communicative factors represent, in fact, the methodological tools for structuring the tasks of studying all possible types of speech universals on the basis of prevalence of one of the three complexes of leading factors (communicative situation, the speaker's psycho-emotional type and communicative setting) in the individual's speaking-and-thinking and thinking-and-acting processes, while the terminological apparatus formulated in the paper is quite sufficient for the adequate description of their results.

The prospects of the carried out theoretical search are seen in the experimental testing of its main assumptions which should confirm the validity of the supervenience principle application to the phenomenon of speech universals generation.

References

- Antipova, A. M., *Napravlenija issledovanij po intonacii v sovremennoj lingvistike* [Approaches in modern linguistics to the study of intonation], *Voprosy jazykoznanija*. – Issues in Language Studies, 1, 1986, pp. 122–132, (in Russian).
- Bolindzher, D., (1972). *Intonacija kak universalija* [Intonation as a universal], in: B. A. Uspenskij (ed.), *Principy tipologicheskogo analiza jazykov razlichnogo stroja* [Principles of a typological analysis of languages of different structures], Nauka Publ., Moscow, pp. 214–230, (in Russian).
- Bronowski, J., Human and animal languages, in: *To honor of Roman Jakobson*, The Hague: Mouton, 1, 1967, pp. 374–394.
- Cheremisina, N. V., *Russkaja intonacija: poezija, proza, razgovornaja rech'* [Russian intonation: poetry, prose, conversational speech], 2nd ed., Rus. jaz. Publ., Moscow, 1989.
- *Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'* [Philosophic encyclopedic dictionary], Sovetskaja jenciklopedija Publ., Moscow, 1983.
- Gussenhoven, C., Intonation and Biology, in: Haike Jacobs and W. Leo Wetzels (eds.), *Liber Amicorum Bernard Bichakjian*, Shaker, Maastricht, 2002, pp. 59–82.
- Hokket, Ch. F., *Problema jazykovyh universalij* [The problem of speech universals], in: *Novoe v lingvistike* [New in Linguistics], Progress Publ., 5, Moscow, 1970, pp. 45–76, (in Russian).

- Hromov, S. S., Intonacija kak universalija [Intonation as a universal], *Vesti Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta – Volgograd State Univ. Messenger*, 1 (17), 2013, pp. 84–91, (in Russian).
- Jurova, I. V., Intonacionnye universalii i vosprijatie jemocional'nyh i nejemocional'nyh intonacij (jeksperimental'no-foneticheskoe issledovanie na materiale francuzskogo jazyka), Diss. kand. filol. Nauk [Intonation universal and perception of emotional and non-emotional intonations (and experimental-phonetic study of French), PhD in philol. sci. diss.], Leningrad, 1984, 352 p., (in Russian).
- Jurova, I. V., Vosprijatie nejtral'nyh i jemocional'no-modal'nyh intonacij v rodnom i nerodnom jazyke [Perception of neutral and emotional intonations in native and non-native languages], *Jeksperimental'no-foneticheskij analiz rechi: Problemy i metody – Experimental phonetic analysis of speech: problems and methods*, St. Petersburg, 3, 1997, (in Russian).
- Kalyta, A. A., Fonetychni zasoby aktualizaciyi smyslu anglijskogo emocijnogo vyslovlyuvannya [Phonetic means actualizing the English emotional utterance], *Kyiv State Linguistic Univ. Publ.*, Kyiv, 2001.
- Kalyta, A. A. and Klymeniuk, A. V., Funkcional'no-jenergeticheskij podhod: mehanizm aktualizacii jemocional'no-pragmaticheskogo potencijala vyskazyvanija [Functional energetic approach: the mechanism of the utterance emotional-and-pragmatic potential actualization], *Visnyk Kharkiv. Nats. Un-tu im V. N. Karazina. – V. N. Karazin Kharkiv. National Univ. Messenger*, 635, 2004, pp. 70–74, (in Russian).
- Kalyta, A. A., Aktualizaciya emocijno-pragmatychnogo potencijalu vyslovlenja [Actualization of the utterance emotional-and-pragmatic potential], *Pidruchnyky i posibnyky Publ.*, Ternopil', 2007.
- Kalyta A. A. and Taranenko, L. I., Metod kompleksnoi' energetychnoi' ocinky procesu prosodychnogo oformlennja movlennja [The method of a complex energetic evaluation of the speech prosodic organization], *Naukovi zapysky, Serija: Filologichni nauky – Scientific Notes, Series: Philological studies*, Kirovograd, 81 (1), 2009, pp. 359–365, (in Ukrainian).
- Kalyta, A. A., Energeticheskaja teorija rechi: ee sushhnost', sovremennoe sostojanie i perspektivy issledovanija [Speech energetics theory: its essence, present day state and research prospects], *Kognicija, kommunikacija, diskurs – Cognition, communication, discourse*, Kharkiv, 2013, pp. 7, 33–53, (in Russian).
- Kalyta, A. A., Psihojenergetika pazv zvuchashhej rechi [Psychoenergetics of speech pauses], *Naukovi zapysky, Serija: Filologichni nauky – Scientific Notes, Series: Philological studies*, Kirovograd, 127, 2014, pp. 24–34, (in Russian).

- Kalyta, A. A., *Energetika rechy* [Speech energetics], Kafedra Publ., Kyiv, 2016.
- Kalyta, A. A., and Klymeniuk, O. V., Synergy of the flow of thinking. Cognition, Communication, Discourse, 2017, pp. 15, 18–38.
- Kalyta, A. A., Energetic Paradigm of Studying Phonetic Universals, Proc. of the 25th International Scientific conference of Jonas Jablonskis „Variation across languages and their varieties“ (27–28 September 2018, Vilnius), Vilnius, 2018, pp. 48–49.
- Klymeniuk, A. V., Metodologicheskij aspekt problemy differenciacii jemocij i chuvstv [Methodological aspect of the problem of emotions and feelings differentiation], Materialy III Mizhnarodnoi' naukovo-praktychnoi' konferencii', Tom 10: Filosofija [Proc. 3d Int. Conf.], Dnipropetrovs'k, 2004, pp. 36–38, (in Russian).
- Klymeniuk, A. V., Kognitivistika: problemy, predstavlenija i real'nost' [Cognitive studies: problems, views, and reality], Naukovi zapiski – Scientific Notes, Kropivnic'kij, 2017, pp. 153, 438–460, (in Russian).
- Lieberman, P., *Intonation, Perception and Language*, MA: MIT Press, Cambridge, 1967.
- Nushikyan, Je. A., Tipologija intonacii jemocional'noj rechi [Typology of the emotional speech intonation], Vishha shkola Publ., Kiev, Odessa, 1986.
- Ohala, J. J., Cross-language Use of Pitch: An Ethological View, *Phonetica*, 40 (1), 1983, pp. 1–18.
- Ohala, J. J., An Ethological Perspective on Common Cross-language Utilization of F₀ of Voice. *Phonetica*, 41 (1), 1984, pp. 1–16.
- Ohala, J. J., The frequency code underlies the sound-symbolic use of voice pitch, in: Hinton et.al. (eds.), *Sound Symbolism*, Cambridge University Press, Cambridge, N.Y., 1994, pp. 325–347.
- Rumjancev, M. K., Jemocional'nye intonacii v jazykah raznoj tipologii [Emotional intonations in the languages of different typology], Materialy IV Mezhdunarodnoj konferencii po jazykam Dal'nego Vostoka, Jugo-Vostochnoj Azii i Zapadnoj Afriki [Proc. 4th Int. Conf. on the languages of the Far East, South-Eastern Asia and Western Africa], Moscow, 1997, pp. 29–33, (in Russian).
- Svetozarova, N. D., Intonacionnaja sistema russkogo jazika [Intonational system of the Russian language], Leningrad university Publ., Leningrad, 1982, (in Russian).
- Trubetskoy, N. S., *Osnovy fonologii* [Basics of Phonology], Aspekt Press Publ., Moscow, 2000, (in Russian).

Alla KALYTA & Aleksandr KLYMENIUK

**МОВЛЕННЄВІ УНІВЕРСАЛІЇ: ЕНЕРГЕТИЧНА СУТНІСТЬ,
ПРИЧИНИ ПОРОДЖЕННЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ЇХНЬОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ.**

На основі представлених у статті аксіоматичних положень авторами обґрунтовано системну енергетичну модель, яка відображає механізм взаємодії комплексів комунікативних факторів, що виконують роль причин породження мовленнєвих універсалій у психіці людини. Шляхом застосування методів дедуктивної логіки на підставі запропонованої моделі автори доводять правомірність і доцільність диференціації всіх можливих різновидів комунікації на три укрупнені групи: ситуативна, прагматична й емоційна. У статті представлено також опис механізму енергетичного насичення процесів породження й синергетичного саморозвитку мовлення та мисленнєвої діяльності мовця, які здійснюють свій перебіг у його психіці. Обґрунтування закономірностей локалізації психофізіологічної енергії мовця дозволило авторам термінологічно визначити шість підтипів його комунікативної поведінки.

Ключові слова: *мовленнєві універсалії, прагматичні й емоційні комплекси факторів, когнітивні мовленнєво-мисленнєві процеси, енергетична взаємодія, що само розвивається, види і типи комунікації.*

UDK 811'271.2

Pregledni rad

Мирослава МАМИЧ (Одеса)

Національний університет „Одеська юридична академія“

Одеса, Україна

miroslavamiroslav@ukr.net

Олена ШЕВЧЕНКО-БІТЕНСЬКА (Одеса)

Національний університет „Одеська юридична академія“

Одеса, Україна

shevchenkobitenskaya@gmail.com

**ЮРИДИЗАЦІЯ МЕДІАПРАКТИКИ:
ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ ТА
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ
(НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ „УКРАЇНСЬКОГО ТИЖНЯ“)**

У статті проаналізовано одне з виразних явищ сучасної мовної практики – юридизацію мовомислення. Його прояви представлено у чотирьох аспектах: як надання суспільним процесам, діям, що набувають інформаційної ваги, правового характеру; як медіатизацію текстів офіційно-ділового стилю; як насичення сучасного медійного простору поняттями і термінами із галузі права; як посилення уваги до конфліктного спілкування, що принижує честь і гідність комунікантів, до слововживання, що спричинює юридичну рефлексію у свідомості того, хто сприймає висловлення. Диференційовано процеси юридизації загальноновживаної мови і мови медіа.

Запропоновано аналіз явища юридизації медіапрактики на матеріалі публікацій у виданні „Український тиждень“. При цьому застосовано методи лексико-семантичного, лінгвокультурологічного і лінгвостилістичного аналізу.

Окреслено перспективи вивчення мови ЗМІ в антропоцентричному аспекті з акцентом на одному із важливих напрямків професійної діяльності – юридичної, а також в аспекті міждисциплінарності.

Ключові слова: *юридизація, мова права, правовий термін, лінгвокультурологія, лінгвостилістика, медіатекст, мовомислення*

Актуальність проблеми. Мова засобів масової інформації – „лакмусовий папірець“, який відбиває трансформації в мовомисленні носіїв національної мови. Українські медіа зорієнтовані на політематичність, а отже „переплавляють“ лексикон будь-якої сфери професійного повсякдення, зокрема і юридичного.

Акцент у вихованні підростаючого покоління на формуванні правової свідомості, високий ступінь запитаності юридичної освіти свідчить про те, що медійна аудиторія за останні два десятиріччя виросла у правовому плані. Вона готова сприймати „юридизовану“ інформацію, виявляє зацікавлення до проблем, пов'язаних із юридичною сферою (судова реформа, реформа прокуратури, поліції, адвокатури, зміни в законотворчому процесі, увага до діяльності Верховної Ради та Генеральної прокуратури України і под.) і сферою правового захисту населення (обговорення в медійному просторі проблем злочинності, результатом чого є формування кримінального контенту, з одного боку, та підтримка іміджовості зацікавлених осіб, з іншого). Такі спостереження підтверджують і висновки, яких дійшла Т. Кузнєцова, яка вивчала частоту функціонування у газетах „Дзеркало тижня“ (від 1994 р.), „День“ (від 1997 р.) та „Україна молода“ (від 2004 р.) маркерів позитивних / негативних цінностей. Вона зауважила, що, хоча „у сучасних журналістських текстах активно використовуються номінанти позитивних цінностей, [але серед] негативних найчастотнішими є *смерть, війна, вбивство*“ [Кузнєцова 2012: 113–115]. Наприклад, серед номінантів антицінностей, що підлягають юридичній оцінці, у мас-медіа превалюють *брехня, катастрофа, корупція, кримінал, насильство, неправда, тероризм, смерть, убивство* [Кузнєцова 2012: 114].

Поняття *юридизація сучасної медіапрактики* не слід плутати із поняттям криміналізації ЗМІ, адже останнє пов'язане з поширенням медіатекстів із кримінальною тематикою, що спровоковане, з погляду фахівців, економічними, політичними і психологічними причинами [Маляр 2013]. Причиною криміналізації інформації медій є не лише надмірне зацікавлення відповідними новинами, але й використанням ЗМК як засобів розкриття злочину [Д'ячкова 2018]. Утім, явище юридизації є ширшим, воно охоплює, звичайно, і цю ланку буття.

Застосовуючи поняття юридизації до вивчення мови, загальної літературної практики, насамперед актуалізуємо антропоцентричний підхід, ставимо у центр людину, яка продукує тексти у сфері правової професійної діяльності і яка сприймає неюридичні тексти під кутом зору відповідності їх законодавству, загальнолюдським морально-правовим принципам, правовим нормам, оцінює викладені в них факти з право-

вого погляду – як конфліктогенні чи неконфліктогенні, маніпулятивні чи позбавлені інформаційно-оцінного „тиску“. При цьому мова в аспекті юридизації спримається чи то як засіб юридичної діяльності, чи то як її об’єкт [Голев 2008: 139–142].

Слово „юридизація“, як засвідчують інтернет-джерела, словники близькоспоріднених мов, усталилося не так давно – від 2012 року. Але в наукових текстах воно актуалізується від кінця XX ст., коли починає формуватися методологія лінгвістичної експертизи, предмет юридичної лінгвістики, лінгвоконфліктології. Відомі у зв’язку з цим у лінгвістиці праці Л. В. Ажнюк, Л. І. Шевченко, М. Д. Голева, К. М. Єгорової, Д. Ю. Сизонова та ін. Варто розрізняти (1) юридизацію загальної (природної) мови (засвоєння юридичного словника, термінів права, зразків-шаблонів офіційно-ділового спілкування; вербальне реагування на побутовий чи суспільний конфлікт у аспекті його правової оцінки із актуалізацією когнітивно-дискурсивних засобів, комунікативно-прагматичних засобів єдиного лінгвоправового простору української та міжнародної спільноти), (2) юридизацію професійного спілкування (формування мовно-правового мовомислення у фахівців) і (3) юридизацію медій.

Під юридизацією медіапрактики розуміємо (1) надання суспільним процесам, діям, що набувають інформаційної ваги, правової оцінки; (2) медіатизацію текстів офіційно-ділового стилю; (3) насичення сучасного медійного простору поняттями і термінами із галузі права; (4) посилення уваги до конфліктного спілкування, що принижує честь і гідність комунікантів, до слововживання, що спричинює юридичну рефлексію у свідомості того, хто сприймає висловлення.

Для обґрунтування висловлених положень використано як **матеріал дослідження** публікації у виданні „Український тиждень“, оскільки це наразі одне з актуальних, популярних інтернет-джерел інформації, що користується високим авторитетом в українських читачів (пор.: Tyzhden.ua уперше моніторився експертами ІМІ (Інституту масової інформації) і потрапив до моніторингу Меморандуму „Медіа за усвідомлений вибір“. 98% матеріалів на нашому ресурсі не містили порушень професійних стандартів журналістики: <https://tyzhden.ua/News/227231>).

Основними **методами аналізу** вибраних контекстів є лінгвостилістичний як спосіб визначення функціональної семантики медіатекстів, їхньої модальності, лексико-стилістичних маркерів книжності, офіційності, діловитості, а також лінгвокультурологічний підхід, спрямований на окреслення жанрово-стильових і ціннісно-аксіологічних координат мікроконтекстів із ознаками юридизації (за активністю номінантів із сфери права).

Основні результати дослідження. Згідно із сформульованим вище змістом поняття „юридизація медіапростору“ подаємо такі аргументи:

1. Правова оцінка – один із поширених способів представлення медійної інформації. В одній із навчальних програм у сфері соціальних комунікацій її укладачі зазначають, що увагу журналістів в аспекті реалізації прав людини мають привертати такі медіатопіки: проблематика меншин та вразливих груп; антидискримінаційна практика; протидія мові ворожнечі, застосуванню маніпуляцій і кіберзалякування, поширення сексистських, гомофобних та ксенофобних стереотипів, упереджень; місця несвободи; гендерна рівність; проблеми насильства; формування інклюзивного суспільства та прийняття інклюзивних рішень; інвалідність (біомедична, філантропічна, соціологічна, економічна, соціально-правова); пандемії ВІЛу / СНІДу; релігія; ромська, молодіжна, екологічна проблематика; проблеми літніх людей; судова система в Україні та у світі; фото- і відеозйомка; робота поліції; кіберзлочинність тощо [Права 2018].

Спостерігаємо, що новинарники „Українського тижня“ ті чи інші суспільні процеси, дії, що набули інформаційної ваги, подають із елементами правової оцінки. Так, повідомлення про цькування дітей у школах журналіст супроводжує розгорнутим юридичним коментарем: *Не секрет, що найчастіше в такі ситуації діти втрапляють у школах, де контакт із соціумом найтісніший. Для вирішення проблеми в Україні ухвалили так званий закон із протидії булінгу в школах – у Кодекс про адміністративні порушення внесли статтю 173-4 „Булінг (цькування) учасника освітнього процесу“. Згідно із законом, булінг – це дії учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, в тому числі „із застосуванням засобів електронних комунікацій“. Однією зі сторін цих дій, як жертвою, так і агресором, має бути неповнолітня особа, а вчинки могли заподіяти чи заподіяли шкоду психічному чи фізичному здоров'ю потерпілого. Порушник повинен заплатити штраф від 50 до 100 неоподаткованих мінімумів або відбутися від 20 до 40 годин громадських робіт. Повторне порушення посилює покарання, а за малолітніх порушників відповідають їхні батьки. Закон набув чинності у січні, і поліція навіть почала звітувати про перші результати* (УТ 13. 2. 2019). Або ж соціально вагома інформація увиразнюється за допомогою книжних юридично-правових кліше, понять, які притаманні професійній сфері уживання і увійшли у лінгвоправову свідомість пересічних читачів: *У травні 2019-го Україна представить у Комітеті ООН*

з економічних, соціальних і культурних прав доповідь про дотримання прав своїх громадян. Уряд звітує в цьому Комітеті кожні п'ять років на виконання **Міжнародного пакту з економічних, соціальних і культурних прав**, який наша країна ратифікувала у 1973-му. Цей документ регулює питання **права на працю, справедливую винагороду за неї, права на культурний та освітній розвиток, права на соціальний захист**. [...] Востаннє Україна подавала такий звіт в ООН у травні 2014-го. Коаліція громадських організацій, які опікуються правами людей, постраждалих від конфлікту, надіслала в Комітет ООН свої **зауваження: не виплата пенсій переселенцям, слабкий соціальний захист, порушення майнових прав тощо**. Правозахисники звернулися до Комітету з тим, щоб він поставив ці питання українському уряду, а той дав на них відповіді у своєму звіті (УТ 6. 9. 2018) і под.

Навіть побіжний перегляд матеріалів „Українського тижня“ виявляє навантаження у медійних текстах правових концептів СУД, ПРАВО, ЗАХИСТ, ДОПОМОГА, НАСЕЛЕННЯ, ЗЛОЧИН, ДЕРЖАВА, РЕГІОН, АГРЕСІЯ, ПРОТИДІЯ, ОПІКА, КОНФЛІКТ тощо.

2. У медійному просторі специфічні жанри юридичної сфери діяльності подаються трансформовано, репрезентуючи ділову інформацію як важливу з погляду права. У такому разі офіційна подія подається описово. За лінгвокультурологічним критерієм, медіатексти, що представляють таку інформацію у ЗМІ, створюють офіційно-діловий субконтент [Мамич 2015]. Провідне комунікативне інтенційне наповнення (офіційно-ділове та ідеологічно-пропагандувальне) аналізованого субконтенту пов'язане з його мовно-стилістичними особливостями, а тому детерміноване поширенням інформації, впливом на адресатів за допомогою цієї інформації з метою трансформації офіційного дискурсу влади, її ідеології, з метою регулювання громадсько-політичної ситуації, стосунків між владою і людьми, обслуговування потреб читачів у офіційній інформації. Наприклад, як медіатизовану кваліфікуємо офіційно-ділову модальність повідомлення „Денісова отримала понад 700 звернень про порушення виборчих прав“, пор.: **У день президентських виборів в Україні, станом на 19:00, до Уповноваженої з прав людини Верховної ради Людмили Денісової надійшло 702 звернень про порушення прав виборців. Про це йдеться у повідомленні у Facebook. Зазначається, що телефоном надійшло 475 звернень та ще 184 електронних. Гаряча лінія Уповноваженого працює до 22:00. За словами Денісової, найпоширенішою проблемою є невключення громадян у списки виборців та неточності у цих списках. Водночас актуальним залишається питання реалізації виборчого права громадянами, які за станом здоров'я не можуть прибути до дільниці.**

Для голосування на дому необхідно мати **медичну довідку**, яка подається із **заявою до дільничної комісії**. „Також, наші моніторингові групи сьогодні зіткнулися з невчасним відкриттям виборчих дільниць (після 8:00). **З цього питання на гарячу телефонну лінію надійшло 15 повідомлень і 11 від моїх представників в областях**“, – підкреслила вона. Раніше Денісова отримала понад 200 звернень у зв'язку з **порушеннями на виборах президента України** (УТ 31. 3. 2019). Медіатизований офіційний звіт чи доповідна записка про проміжні результати виборів – це один із стилістичних варіантів повідомлення. Воно містить низку юридичних термінів, пов'язаних з реалізацією виборчого права, формулювання з констатаційною модальністю, характерні для модифікованого ділового першоджерела.

3. У назвах інформаційних заміток (наприклад: „ООН про Україну: загроза справам Майдану і мовний закон“, „У Мін'юсті повідомили, коли ЄСПЛ (Європейський суд з прав людини), розгляне позов України проти Росії“ і под.), у самих медіатекстах нерідко фігурують терміни на позначення назв юридичної документації, юридичних назв установ, організацій – закон, рішення, позов, вирок, заява, ухвала, резолюція, звіт, запит, ЄСПЛ, Українська Гельсінська спілка з прав людини тощо: **Нагадаємо, 27 серпня Європейський суд з прав людини zareєстрував нову Міждержавну заяву України проти Росії, позов стосується порушення прав українців, які незаконно утримувалися чи утримуються в Криму та РФ** (УТ 1. 1. 2019); **Як зазначається, Грузія представила суду докази і порушила питання щодо відповідальності РФ на окупованих грузинських територіях та адміністративної практики порушень прав населення по лінії окупації** (УТ 22. 8. 2018) та ін. Юридизація мови медіажанрів є засобом підтвердження істинності інформації: **Згодом прокуратура Київської області відкрила кримінальне провадження за фактом отруєння 12 дітей у приватному таборі „Славутич“ у Київській області. Зазначається, що за даним фактом внесено відомості **ЄРДР (єдиний реєстр досудових розслідувань) по 1 ч. ст. 325 (порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційних захворювань та масових отруєнь) Кримінального кодексу України**** (УТ 4. 7. 2018).

Медіатексти заміток інформаційного характеру в „Українському тижні“ насичені дієслівною лексикою, притаманною офіційно-ділової практики, яка забезпечує констатаційну та вольову модальність висловлення, пор.: **заявив, ухвалив; Нагадаємо, Генеральна асамблея ООН ухвалила резолюцію щодо проблеми мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь, а також частин Чорного та Азовського морів у понеділок, 17 грудня** (УТ 1. 1. 2019); **Суддя Європейського суду з прав**

людини від України Ганна Юдківська повідомила, що міждержавна справа за скаргою України щодо масових порушень РФ прав людини в окупованому Криму в період анексії вже готова до розгляду, у справі має бути проведено два слухання, однак лише одне з них буде відкритим (УТ 4. 2. 2019); 14 червня Європарламент ухвалив резолюцію щодо Грузії, а саме – „захоплені території Грузії через 10 років з російської інтервенції“, у якій закликав Росію припинити окупацію грузинських територій (УТ 22. 8. 2018) тощо.

4. Посилення уваги до конфліктного спілкування, що принижує честь і гідність комунікантів, до слововживання, що спричинює юридичну рефлексію у свідомості того, хто сприймає висловлення. Довільно виокремлений фрагмент із кількох медіатекстів кількістю 15 тис. слів, надрукованих в „Українському тижні“ за 2018–2019 роки, містить, за нашими підрахунками, 20 слововживань із коренем „конфлікт“. При цьому відповідна номінатема актуалізується у двох значеннях: ‘гостра суперечка’ і ‘збройна сутичка’. Щодо першого, то йдеться про психологічні, громадські, етнічні розбіжності між людьми за певними ознаками: *Здебільшого це викликає істеричу ліволіберальної громадськості, яка вирізняється феноменальними виявами соціального дальтонізму, здатного в будь-якому громадському чи етнічному конфлікті бачити лише одну сторону й одного винуватця... Тоді представники меншин є для них виключно жертвами, що потребують захисту й підтримки, а інші учасники конфлікту – апріорі винними й мають виправдовуватися та посипати свої голови попелом* (УТ 21. 7. 2018); *Ще одну історію повідомив сайт Міністерства внутрішніх справ. У селі Бориспільського району на Київщині між дев’ятикласницями виник конфлікт, одна з них напала на іншу в коридорі школи і почала бити ногами. У школу викликали поліцію, і, як пише МВС, „мати агресивної учениці притягнута до адміністративної відповідальності за булінг, вчинений її донькою“* (УТ 13. 2. 2019). Щодо другого, то саме через таке узагальнене поняття, як „конфлікт“, подають інформацію про перебіг фактичної війни між Росією та Україною, Грузією, яка впливає на порушення прав і свобод громадян. Унаслідок цього з’явилися в мові сучасного права терміни на позначення таких категорій суб’єктів юридичного дискурсу, як *люди, постраждали від конфлікту* (УТ 6. 9. 2018), *особи, що отримали інвалідність внаслідок конфлікту* (УТ 28. 12. 2018). Актуальними стали публіцистичні кліше *врегулювання конфлікту, вирішення конфлікту*, як-от: *А державна політика має сприяти інтеграції переселенців у нові громади чи безпечному поверненню додому після припинення конфлікту* (УТ 6. 9. 2018).

Висновки. Сучасний медійний простір, зокрема інтернет-видання „Український тиждень“, має виразні ознаки юридизації на концептуальному, лексико-тематичному, лексико-семантичному, лексико-фразеологічному, текстовому, жанрово-стильовому рівнях. Це засвідчує як юридизацію загальнонаціональної літературної практики, так і її окремого важливого і впливового сегмента – мови публіцистики, медій.

Перспективи дослідження юридизованої мови ЗМІ пов'язуємо з теоретичними і практичними завданнями її вивчення в антропоцентричному аспекті з акцентуацією на одному із важливих напрямків професійної діяльності – юридичній, а також в аспекті міждисциплінарності.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк, Л. В., Конфліктний медійний текст як об'єкт лінгвістичної експертизи, *Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика*, вип. 27, 2013, с. 18–32.
- Голев, Н. Д., Юридизация языковых конфликтов как основание их типологии, *Юрислингвистика*, 2008, с. 137–157.
- Д'ячкова, М. О., *Засоби масової інформації як кримінологічний феномен* : автореф. дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.08 „Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право“, Одеса, 2018, 20 с.
- Егорова, Е. Н., *Проблема юридизации языковых средств в современной лингвистике (на примере исследования концепта „словесное оскорбление“)* : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык“, Архангельск, 2010, 25 с.
- Кузнєцова, Т., *Аксіологія соціальних комунікацій : Навчальний посібник*. Суми, 2012, 300 с.
- Кусов, Г. В., Лингвоправовое пространство языковых средств как особый способ кодирования смыслов в судебно-экспертной практике. *Вопросы современной юриспруденции*: сб. ст. по матер. VI междунар. науч.-практ. конф. Часть II. Новосибирск, 2011.
- Маляр, А., Причини „криміналізації“ новин у вітчизняних ЗМІ. URL, 2013: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2013/11/14/7002099/>
- Мамич, М. В., *Вербальний контент журналу „Жінка“ в аспекті лінгвокультурології та медіастилістики*, Одеса, 2015, 528 с.
- Шевченко, Л. І., Лінгвістична експертиза медіатексту: критерії фахової аргументації, *Одеський лінгвістичний вісник. Спецвипуск*, Одеса, 2017, с. 237–239.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Права – *Права людини та медіадіяльність* : зб. навч. програм викладачів і викладачок журналістики ; за ред. К. Шендеровського, Київ, 2018, 176 с.
- УТ – Український тиждень. – URL : <https://m.tyzhden.ua/tag/судова+реформа>

**Мирослава МАМИЧ &
Олена ШЕВЧЕНКО-БІТЕНСЬКА**

MEDIA PRACTICE JURISDICTION: LINGO-STYLISTIC AND LINGOCULTURAL ASPECTS (ON THE MATERIALS OF THE UKRAINIAN WEEK TEXTS)

The article analyzes one of the expressive phenomena of modern linguistic practice – the legalization of linguistic thinking. Its demonstrations are presented in four aspects: the provision of social processes, information gaining actions, legal status; as medialization of official-business style texts; as saturation of the modern media space with concepts and terms in the field of law; as increasing the attention to conflict communication, that humiliates the dignity and communicants, to the use of words, which causes a legal reflection in the minds of the one who perceives the statement. Differentiated processes of legalization of commonly used language and language of the media.

The analysis of the phenomenon of the legalization of media-practice on the material of publications in the publication „Ukrainkiy Tizden“ is offered. In this case, methods of lexical-semantic, linguocultural and linguistic-stylistic analysis are applied.

The prospects of studying the language of mass media in the anthropocentric aspect with emphasis on one of the important directions of professional activity – legal, as well as in the aspect of interdisciplinary – are outlined.

Key words: legalization, language of law, legal term, linguistic culture, linguistic stylistics, media text, thinking

UDK 811.111'25

Izvorni naučni rad

Andrea ROGOŠIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

arogosic@ffst.hr

**BRITANSKI HUMOR NA HRVATSKI NAČIN:
PRIJEVODNE STRATEGIJE U PODSLOVLJAVANJU
TV SERIJE *ONLY FOOLS AND HORSES***

Predmet su ovog istraživanja prijevodne strategije korištene u podslovljavanju jezično i kulturološki uvjetovanoga verbalnog humora britanske TV serije *Only fools and horses*, odnosno *Mučke*. Uzimajući u obzir činjenicu da britanski humor uvelike počiva na specifičnim kulturološki i jezično obojenim elementima, ovaj rad polazi od pretpostavke da je zadatak prevoditelja približiti izvorni tekst ciljnoj publici podomaćivanjem izvornika, odnosno uporabom intervencijskih prijevodnih strategija koje su usmjerene ciljnoj publici kako bi se u prijevodu ostvarila jednaka ili barem približna razina humorističnosti. Cilj rada je dokazati navedenu hipotezu ukazujući na to da svrha ili *skopos* humorističnog audiovizualnog teksta ima prednost u odnosu na formalnu ekvivalenciju između izvornog i ciljnog teksta. Transkripcijom izvornika i kontrastivnom usporedbom sa službenim hrvatskim podslovima prikupljen je korpus koji broji ukupno 227 primjera. Analizom korpusne građe utvrđeno je da su, u kontekstu kulturološki uvjetovanoga humora, dominantne prijevodne strategije generalizacija i supstitucija. U okviru vrlo kompleksnog jezično uvjetovanog humora ustanovljeno je da su paronomazije najčešće prevedene doslovno ili su prilagođene ciljnome jeziku. Kroz analizu korpusa potvrđeno je da je za uspjeh navedene serije na našim prostorima važnu ulogu imao upravo autor podslova koji je britanski humor vješto prilagodio ciljnome jeziku, odnosno enciklopedijskom znanju i očekivanjima ciljne publike.

Ključne riječi: *verbalni humor, kulturološki elementi, paronomazije, podslovljavanje, prijevodne strategije*

1. Uvod

Britanska humoristična TV serija naslovljena *Only fools and horses*, ili u hrvatskom prijevodu *Mučke*, prvi put se emitirala na programu *BBC One* u razdoblju od 1981. g. do 1991. g. Radnja serije smještena je u Peckham, istočni dio Londona, a protagonisti su ambiciozni preprodavač Derek Trotter, zvani Del ili Delboy, njegov mlađi brat Rodney, te njihov vremesni djed kojeg je kasnije zamijenio ujak Albert. Serija prati njihove životne uspone i padove, a posebice bezuspješne pokušaje da se konačno obogate.

Iako je od njezina nastanka prošlo više od tri desetljeća i danas se smatra jednom od najpopularnijih britanskih humorističnih serija. Ross (1998: 92) navodi da je posljednju epizodu serije gledalo čak 24,5 milijuna ljudi, a o njezinu uspjehu na području Hrvatske svjedoči činjenica da se u mnogo navrata reprizno emitirala kako na nacionalnoj televiziji, tako i na drugim privatnim TV mrežama. Seriju obilježava specifičan britanski smisao za humor koji je uvelike sklon paronomazijama i igrama riječi, te oslanjanju na kulturološke elemente za razliku od, primjerice, američkih komedija koje preferiraju univerzalni tip šala to jest nespecifični humor (Chiaro 2005: 138). U tom kompleksnom međuodnosu kulturoloških i jezičnih humorističnih elemenata leži ključ uspjeha serije *Mučke*, te se pretpostavlja da autor hrvatskih podslova nije imao nimalo lak zadatak pred sobom. Upravo je ta činjenica pobudila interes za proučavanjem strategija kojima se prevoditelj koristio kako bi britanski humor približio domaćoj publici, odnosno postigao željeni humoristični učinak.

2. Podslovljavanje: tehnička ograničenja

Termin audiovizualno prevođenje odnosi se na prevođenje različitih vrsta medija, a u vrste ili tehnike takvoga prevođenja spadaju podslovljavanje ili titlovanje, sinkronizacija ili dubliranje, komentiranje ili glas preko kadra (*voice-over*), tumačenje ili interpretiranje i audiodeskripcija.¹

Pri podslovljavanju dolazi do dijamezijske transformacije teksta, odnosno, pretvaranja govornoga jezika u pisani koji je obično znatno sažetiji. Podslov se prema Babić (1991: 187) definira kao „pismovna filmska rečenica, najmanja filmska prijevodna jedinica i osnovna jedinica filmskoga prijevoda“.

Na temelju izbora vodeće tehnike u audiovizualnom prevođenju, Europa je podijeljena u dva velika bloka: zemlje, poput Hrvatske, koje najčešće koriste podslovljavanje, te one koje uglavnom koriste sinkronizaciju. Većina europskih zemalja preferira tehniku podslovljavanja ponajprije zbog toga što

---

¹ Detaljnije o svim navedenim tehnikama vidi u Macan i Primorac-Aberer (2014).

je jeftinija i brža metoda te, između ostalog, čuva integritet izvornog dijaloga. Sinkronizacija, kao primarna metoda, zastupljena je u svega sedam europskih zemalja: Italiji, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Španjolskoj, Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj (Perego 2005: 17–22).

Specifičnost, odnosno kompleksnost audiovizualnog teksta ogleda se u činjenici da njegovo značenje proizlazi iz kombinacije verbalnih i neverbalnih znakova koji, s druge strane, mogu biti i slušni i vizualni (Delabastita 1989: 199). Tehnika podslovljavanja dodatno otežava stvaranje adekvatnog prijevoda jer uz postojanje slušnih i vizualnih, te verbalnih i neverbalnih znakova podrazumijeva određene restrikcije tehničke prirode kao što je ograničen broj znakova koji podslov može sadržavati, te brzina izmjene podslova na ekranu. Naime, podslov se treba sastojati od najviše dvaju redaka pri čemu svaki od redaka može sadržavati maksimalno 37 znakova s razmacima, dok je preporučeno trajanje podslova na ekranu 6 sekundi. Pri tome treba voditi računa i o tome da, ukoliko nije moguće postići da dva retka budu jednako duga, tada bi donji redak trebao biti dulji od gornjega kako bi slika bila što manje prekrivena (Díaz Cintas i Remael 2007: 84–89). Kako navodi Díaz Cintas (2003: 202), zbog prostorne i vremenske ograničenosti ponekad se u podslovljavanju izgubi čak i do 40% izvornih dijaloga ako su isti opsežni, a tempo govora izuzetno brz.

U konačnici, postoje i stilska ograničenja kakva, primjerice, određuje Hrvatska nacionalna televizija koja od prevoditelja zahtijeva korištenje standardnog hrvatskog jezika, te izbjegavanje vulgarizama.² Često nije lako udovoljiti takvim zahtjevima, posebice kada je u pitanju film ili TV serija koja obiluje kolokvijalizmima ili dijalektalizmima dok se u podslovima čita potpuno neutralizirana i zapravo neprirodna inačica dijaloga (Nikolić 2005: 34).³

Uz sva navedena ograničenja, valja također istaknuti da je kod podslovljavanja humorističnih TV serija poput *Mučki*, uz podslove na ciljnome jeziku, istovremeno prisutan i zvučni zapis izvornog dijaloga uz koji je snimljen i tzv. *canned laughter* ili ‘umjetni smijeh’ koji prati humoristične prizore. Postoja-

² U nekim zemljama podslovi su učestalo „hibridnog“ oblika, odnosno sadrže elemente govornoga jezika u pisanome obliku. Općenito govoreći, smatra se da su nacionalne televizije obrazovnoga karaktera pa iz tog razloga zahtijevaju od prevoditelja veću primjenu intervencijskih strategija, odnosno veću usmjerenost ciljnoj publici, dok komercijalne televizije pokazuju suprotnu tendenciju (Pedersen 2011: 115).

³ Zbog sličnih razloga nastao je u talijanskome termin *dubbese* (< engl. *dubbing* ‘sinkronizacija’), a odnosi se na „umjetan“ jezik karakterističan za talijanske sinkronizacije filmova i TV serija, a koji je, prije svega, daleko od govornoga jezika jer je vrlo neutralan na svim razinama i blizak je standardnom jeziku (Pavesi 2005). Po analogiji s terminom *dubbese*, skovan je također i termin *subtilese* (< engl. *subtitle* ‘podslov’) koji se odnosi na specifičan jezik podslova (Romero Fresco 2006).

nje tog umjetnog smijeha dodatna je otegotna okolnost u stvaranju adekvatnog podslova koji bi trebao i kod ciljne publike izazvati smijeh u točno određenom trenutku. Ukoliko se to ne dogodi podslov će doći u konflikt sa zvučnim zapisom i publika će upravo zbog postojanja umjetnog smijeha biti svjesna da je u prijevodu očigledno izgubljen neki humoristični element. Ukoliko se to ponovi više puta dovodi se u pitanje kvaliteta prijevoda, odnosno kredibilitet prevoditelja, a posljedično i popularnost same TV serije (Zabalbeascoa 1996: 256). Međutim, iako je titlovanje humora uvjetovano i dodatno ograničeno slikom i zvukom, u nekim situacijama takva ograničenja pretvaraju se u prednost jer se humor često oslanja upravo na semiotiku vizualnoga (Díaz-Cintas i Remael 2007: 216).

3. Verbalni humor u audiovizualnom prevođenju

Ovaj rad polazi od pretpostavke da je upravo verbalni humor jedan od najzahtjevnijih elemenata u domeni prevođenja općenito. Razlog zašto je tomu tako treba tražiti u činjenici da su prijevodne strategije, kada je humor u pitanju, često protivne temeljnom konceptu ekvivalencije (Chiaro 2005). Kada govorimo o audiovizualnom prevođenju, tada ova problematika po-prima još veće razmjere zbog činjenice da su audiovizualni proizvodi poput filmova ili TV serija polisemiotski, to jest istovremeno komuniciraju kako putem verbalne komponente, tako i putem neverbalnih komponenti kao što su slika, glazba ili različiti zvukovi. S druge strane, proces prevođenja ograničen je isključivo na verbalnu komponentu, to jest dijalog.

Iako se mnoge poteškoće u procesu prevođenja, a koje su vezane za verbalni humor, javljaju također i u prevođenju pisanih tekstova, ipak se naj-složeniji primjeri vezuju upravo uz audiovizualno prevođenje (Whitman-Lin-sen 1992: 141). U takvom kontekstu opći pojam „vjernosti originalu“ pada na drugo mjesto, a primarni cilj postaje izazivanje smijeha kod publike. Drugim riječima, *skopos* ili svrha prevođenja u takvim situacijama preuzima primat nad formalnom ekvivalencijom.⁴ U teoriji koju je razradio Nida (1964: 159) pojam formalne ekvivalencije oponira se pojmu dinamičke ekvivalencije, pri čemu formalna ekvivalencija podrazumijeva doslovan prijevod izvornika, a dinamička ili funkcionalna ekvivalencija fokus pomiče sa samoga teksta na odnos između teksta i primatelja poruke, odnosno podrazumijeva postizanje istoga učinka koji je izvorni tekst imao na izvornu publiku. Temeljni uvjet

---

⁴ Razvijajući svoju teoriju *skoposa*, Vermeer (1987) prevođenje vidi kao neku vrstu akcije smatrajući da svaka akcija, pa tako i prevođenje, ima određenu svrhu. U svjetlu ove teorije prevoditi znači „proizvesti tekst u ciljnom okruženju za ciljnu svrhu i ciljne korisnike u ciljnim okolnostima“.

za postizanje jednakoga učinka kod ciljne publike jest „prirodnost izričaja“ pri čemu su nužne adaptacije na gramatičkoj, leksičkoj i kulturološkoj razini (Nida 1964: 167).

Promišljajući o tome što sačinjava uspješan prijevod audiovizualnog teksta Zabalbeascoa (1996: 243) zaključuje da je potrebno sagledati odnos prioriteta i restrikcija, odnosno da je nužno razvrstati prioritete po stupnju važnosti i u skladu s time odlučivati o prijevodnim strategijama, imajući u vidu određene restrikcije kao što su pravila koja određuje televizijska kuća. Kod prevođenja humoristične TV serije humor, odnosno postizanje jednako-vrijednog humorističnog efekta u prijevodu zauzima prvo mjesto na ljestvici prioriteta. Drugim riječima, humorističan element u izvornom tekstu zahtijeva humorističan element u prijevodu čak i ako to podrazumijeva potpunu promjenu semantičkog značenja, to jest zamjenu izvornog elementa potpuno drugačijim elementom. Iz navedenoga logično proizlazi da se kvaliteta prijevoda humoristične serije procjenjuje upravo na temelju činjenice u kojoj mjeri je prijevod uistinu smiješan, a ne na temelju toga koliko je vjeran izvorniku. Zabalbescoa (1996: 252) zastupa mišljenje da bi publika zacijelo više cijenila prijevod koji je jednako zabavan i smiješan kao izvorni tekst, nego onaj koji je strogo vjeran značenju izvornika, a što je u skladu sa stavovima koje zagaraju, primjerice, Nida (1964), Toury (1980) i Vermeer (1987) koji u fokus stavljaju ciljni tekst, odnosno njegovu svrhu i funkciju u ciljnom socio-kulturnom kontekstu.

Nedostatak enciklopedijskog znanja kod ciljne publike može uvelike umanjiti doživljaj humorističnosti audiovizualnog proizvoda, pa je u tom smislu kvalitetan prijevod jedan od ključnih elemenata u postizanju uspjeha humorističnih filmova i serija na globalnoj razini. Iz tog razloga prevoditelj mora imati u vidu razinu poznavanja strane kulture kod ciljne publike i u skladu s time prilagoditi prijevod do te mjere da konačan proizvod na ciljnom jeziku postigne jednak učinak na publiku kao izvornik. Istražujući strategije prevođenja verbalnog humora Chiaro (1992: 85) primjećuje da se prevoditelji nerijetko boje napraviti takav radikalni semantički pomak od izvornoga teksta te primijeniti tehniku prijevodne supstitucije, iako bi se baš na takav način mogao očuvati željeni humorističan učinak.

3.1. Kategorizacija verbalnoga humora

Humor u domeni audiovizualnog prevođenja Chiaro (2018: 51–59) dijeli na neverbalni i verbalni. Neverbalni humor ne uključuje jezične elemente, nego isključivo sliku i različite zvučne efekte i/ili glazbu. Verbalni humor kategoriziran je na sljedeći način:

Tablica 1. Kategorije verbalnoga humora

verbalni humor	a) jezično uvjetovan humor
	b) kulturološki uvjetovan humor
	d) nespecifičan humor
verbalno-vizualni humor	a) verbalni humor popraćen vizualnim elementom
	b) verbalni humor s vizualnim uporištem

Jezično uvjetovan humor ostvaruje se jezičnim sredstvima, odnosno uključuje različite oblike igre riječima, frazeme, paronomazije te druge retoričke figure poput rime, aliteracije ili ponavljanja. U fokusu dosadašnjih istraživanja verbalnog humora u audiovizualnom prevođenju bile su upravo paronomazije (Delabastita 1989; 1993; 1996; Zabalbeascoa 1994; 1996; Chiaro 2005; 2018) koje se definiraju kao figure iskaza koje sadrže riječi slične na planu izraza, a različite na planu značenja pri čemu se stavljaju u relacije sličnosti ili oprečnosti osobe, pojave, radnje ili predmeti, najčešće s humorističnim efektima (Bagić 2012: 239). Drugim riječima, pojam paronomazije obuhvaća homonimiju, paronimiju i polisemiju, a osim na leksičkoj, može se ostvariti također i na sintaktičkoj razini, odnosno na razini frazema ili čitave rečenice (Delabastita 1996: 128). S obzirom na to da se temelji na specifičnim strukturalnim osobitostima izvornog jezika, paronomaziju je često nemoguće (doslovno) prevesti.

Kod homonimije, dvije ili više riječi različita podrijetla i različita značenja jednako se pišu (homografija) ili jednako izgovaraju (homofonija). Vladimir Anić (2004: 1001) pod pojam paronima svrstava riječi srodne po postanku (npr. *reći* i *izricati*), ali također i „prividno slične riječi“ koje su različite i po postanku i po značenju te kao primjer navodi riječi *remizirati* i *rezimirati*.⁵ Polisemija ili višeznačnost predstavlja obilježje prema kojemu je riječi ili jezičnom obliku svojstveno više značenja, a ne samo jedno, pa tako, primjerice, riječ *miš* može označavati životinju, ali i računalno pomagalo.

Kulturološki uvjetovan humor temelji se na kulturološkim elementima koji su više ili manje specifični za izvornu kulturu. Jednu od uvrješčenijih definicija nalazimo u radu Vlahova i Florina (1969: 438) koji tvrde da su kulturo-

⁵ Također, u mrežnoj inačici *Hrvatske enciklopedije* Leksikografskoga zavoda „Miroslav Krleža“, pojam paronima definira se kao „riječ ili niz riječi različita značenja, ali razmjerno slična oblika u izgovoru ili u pisanju, zbog čega među njima nerijetko dolazi do paroni-mičke atrakcije, odnosno do pojava tzv. pučke etimologije (usp. *previdjeti* – *predvidjeti*, *presjesti* – *prisjesti*). Valja, međutim, istaknuti da u literaturi postoje i drugačija tumačenja rečenog termina prema kojima su paronimi riječi istoga korijena i istoga leksičko-gramatičkoga i leksičko-semantičkoga razreda, slične po izrazu i po sadržaju (usp. Tafrá 2005: 254).

loški elementi riječi ili sintagme kojima se imenuju objekti i koncepti karakteristični za geografsko okruženje, kulturu ili društveno-povijesne specifičnosti određenog naroda, zemlje ili plemena zbog čega su nacionalno, lokalno ili povijesno obojeni i nemaju precizne ekvivalente u drugim jezicima. U audiovizualnim proizvodima njihova specifičnost očituje se ne samo u jezičnoj/ audio domeni, nego također i u svim komponentama vizualne domene, kao što su, primjerice, odjevni predmeti, neverbalna komunikacija i slično (Chiaro 2009: 156). Jasno je da kulturološki elementi nisu sami po sebi nositelji humorističnog efekta, nego on proizlazi iz njihove jukstapozicije s drugim verbalnim elementima (Bucaria 2008: 223). Prema taksonomiji koju predlažu Díaz-Cintas i Remael (2007: 201) kulturološki elementi mogu se podijeliti na tri velike skupine, a to su geografski, etnografski i sociopolitički uvjetovani elementi, koji uključuju, primjerice, lokalna jela i pića, toponime, nazive institucija i *brandova*, imena poznatih ličnosti i slično.

Pedersen (2011: 107) smatra da je među navedenim elementima potrebno razlikovati transkulturalne od monokulturalnih i infrakulturalnih. Transkulturalni su oni elementi koji su nekada pripadali isključivo jednoj kulturi, a zatim su, zahvaljujući procesima globalizacije, postali poznati na globalnoj razini. Monokulturalni su elementi karakteristični isključivo za izvornu kulturu i kao takvi generalno nisu poznati široj ciljnoj publici, odnosno uvjetovani su enciklopedijskim znanjem svakog pojedinca. U konačnici, infrakulturalni su elementi toliko specifični da znanje o njima posjeduju samo određene skupine pripadnika izvorne kulture. Činjenica je da se u dijakronijskoj perspektivi, a uslijed sve jačih procesa globalizacije, odnos transkulturalnih i monokulturalnih elemenata kontinuirano mijenja i u tom se kontekstu može reći da prijevodi mogu zastarjeti jer ono što je publici u jednom trenutku bilo strano ili egzotično, nakon svega nekoliko godina može postati transkulturalno. S druge strane, treba imati u vidu da je i prosudba prevoditelja relativno subjektivna, te da je izbor prijevodnih strategija uvjetovan kako vremenom u kojem je prijevod nastao, tako i žanrom, te znanjem publike kojoj je primarno namijenjen.

Nespecifični verbalni humor teško je precizno definirati, a riječ je o britkim i dovitljivim, često ironičnim, dijalozima koji nisu ni jezično ni kulturološki uvjetovani, a upravo takvi su ujedno i najbrojniji u humorističnim filmovima i TV serijama. Ipak, čak i kod takvih oblika humora, unatoč jasnom i nedvosmislenom prijevodu, konačni efekt komičnosti kod ciljne publike može izostati jer i takav oblik humora pretpostavlja određene kognitivne kompetencije i enciklopedijsko znanje publike kao bitan faktor u razini ostvarenja humorističnog efekta, a što potencijalno stavlja u drugi plan kvalitetu samog prijevoda (Chiaro 2006: 203–206).

U konačnici, u kategoriji verbalno-vizualnog humora, humorističan efekt rezultat je bliske sveze teksta i određenog vizualnog elementa. Vizualni element koji se istovremeno pojavljuje na ekranu u vidu, primjerice, nekog predmeta, geste ili izgleda određenog lika može biti popratni element izgovorenog teksta koji dodatno osnažuje njegovu humorističnost ili može predstavljati uporište samom značenju teksta, odnosno biti neizostavan element za ostvarenje humora (Chiaro 2006: 202).

Ipak, važno je imati u vidu da je kod audiovizualnog proizvoda vizualna komponenta uvijek prisutna i kao takva uvijek u manjoj ili većoj mjeri pojačava verbalni humor. Drugim riječima, kada lik u određenoj sceni izgovori nešto što publiku tjera na smijeh, efekt komičnosti vrlo često uključuje i njegovu mimiku, geste, izgled, boju glasa i slično (Bucaria 2008: 221).

3.2. Kulturološki i jezično uvjetovan humor u podslovljavanju

Britanske se humoristične serije, kako je već navedeno, u znatno većoj mjeri oslanjaju na jezično i/ili kulturološki uvjetovan humor za razliku od, primjerice, američkih. Prevođenje verbalnog humora u filmovima ili serijama postaje dodatno otežano kada stvaranje humorističnog efekta ravnopravno ovisi i o vizualnoj komponenti i o verbalnoj komponenti, i to posebice kada potonja sadrži paronomazije i/ili kulturološki uvjetovane elemente.

U svjetlu te spoznaje, za očekivati je da će podslovljavanje britanskog humora predstavljati veći izazov za prevoditelja koji će morati iznaći adekvatna prijevodna rješenja za brojne kulturološki ili jezično uvjetovane elemente. Ponekad takav kulturološki i jezično uvjetovan humor predstavlja nepremostivu prepreku zbog čega neke TV serije ili filmovi ne postignu velik uspjeh izvan granica zemlje u kojoj su nastali. Analizirajući popularnost pojedinih američkih i britanskih humorističnih TV serija u Italiji, Chiaro (1992: 6) dolazi do zaključka da je njihov uspjeh veći ako humor nije izrazito kulturološki uvjetovan što onda posljedično diktira i TV program na kojem se emitiraju kao i sam termin emitiranja.

3.2.1. Kulturološki uvjetovani elementi: taksonomija prijevodnih strategija

Lawrence Venuti (1999: 44) tvrdi da se, u kontekstu prilagodbe kulturoloških elemenata, prevoditelj može odlučiti ili za postranjivanje ciljnog teksta (engl. *foreignization*) ili za njegovo podomaćivanje (engl. *domestication*). Pretjerano prihvaćanje stranih elemenata može dovesti do „koloniziranja imaginarija“, ali se, isto tako, pretjerano podomaćivanje teksta odnosno nametanje domaćih kulturoloških elemenata može promatrati kao „imperijalistički

čin“. Iz navedenoga logično proizlazi da je oprezno balansiranje između navedenih strategija idealan put za prevoditelja kako bi kod ciljne publike postigao jednak učinak kakav je izvorni tekst imao kod izvorne publike. Valja također istaknuti da u okviru poslovljavanja potpuno podomaćivanje izvornoga teksta nije moguće jer je izvorni dijalog uvijek prisutan.

Analiza korpusa u ovom radu temelji se na taksonomiji prijevodnih strategija kulturoloških elemenata u podslovljavanju koju je razradio Pedersen (2011: 74).⁶ Riječ je o sljedećih sedam strategija:

a) zadržavanje izvornog elementa uz eventualnu ortografsku prilagodbu pravilima ciljnoga jezika;

b) specifikacija ili dodavanje novih informacija u prijevodu u svrhu pojašnjenja;

c) izravni ili doslovni prijevod;

d) generalizacija ili upotreba općenitijega pojma, odnosno parafraze;

e) supstitucija ili zamjena izvornog kulturološkog elementa potpuno drugačijim;

f) potpuno izostavljanje kulturološkog elementa;

g) upotreba službenog ekvivalenta koji je kao takav usvojen na institucionalnoj razini.

Po analogiji s Venutijevim modelom postranjivanja i podomaćivanja, Pedersen (2011: 75) razlučuje strategije koje su usmjerene prema izvornom tekstu i kulturi (zadržavanje izvornog elementa u nepromijenjenom obliku, specficiranje izvornog elementa putem dodavanja elemenata, te izravno prevođenje) od onih koje su usmjerene prema ciljnom tekstu, odnosno ciljnoj kulturi, a to su generalizacija, supstitucija i izostavljanje elementa. Tri potonje strategije Pedersen (2011) naziva intervencijskim strategijama jer kroz njihovu uporabu prevoditelj provodi određene izmjene izvornoga teksta kako bi on postao prihvatljiviji ciljnoj publici. Razina transkulturalnosti pojedinih kulturoloških elemenata, odnosno kulturalna udaljenost izvorne i ciljne kulture diktiraju primjenu intervencijskih strategija ovisno o tome je li kulturološki element poznat ciljnoj publici ili joj je nužna intervencija prevoditelja (Leppihalme 1997: 4). Osim razine transkulturalnosti elementa, vrlo važnu ulogu imaju i ograničenja tehničke prirode koja redovito zahtijevaju sažimanje ili kondenziranje sadržaja (Gottlieb 2004: 219). Stoga je razložno očekivati da će strategija poput specifikacije, koja podrazumijeva dodavanje elemenata, biti znatno manje zastupljena u odnosu na, primjerice, supstituciju.

⁶ S tim u vezi bitno je istaknuti da se u prijevodima često uočavaju kombinacije dviju ili čak više rečenih prijevodnih strategija pri čemu se u fokus stavlja ona strategija koja je dominantna.

Kvantitativna analiza prijevodnih strategija primijenjenih u korpusu može nam dati odgovor na pitanje je li prevoditelj težio tome da izvorni tekst što više približi ciljnoj publici obogaćujući ga elementima ciljne kulture ili je težio što manjim odstupanjima od izvornoga teksta, odnosno očuvanju elemenata izvorne kulture. Njegov izbor trebao bi se temeljiti na procjeni očekivanja ciljne publike i razine njezinog poznavanja izvorne kulture. Međutim, žanr poput komedije, kod kojega je primarni cilj očuvanje humorističnosti, zahtijeva veću upotrebu intervencijskih strategija.

3.2.2. *Strategije prevođenja paronomazija*

U ovome radu, a u kontekstu jezično uvjetovanoga humora, isključivi predmet analize su paronomazije. Kada je riječ o strategijama prevođenja paronomazija, jedna od najcitiranijih klasifikacija je ona koju je razradio Delabastita (1996: 134). Prema rečenoj klasifikaciji prevoditelj za paronomaziju u izvorniku, kao optimalno rješenje, može upotrijebiti paronomaziju u ciljnome tekstu. Može je također prevesti doslovno ili upotrijebiti srodnu retoričku figuru poput rime, aliteracije ili ponavljanja.⁷ Paronomazija se može prevesti i bez upotrebe paronomazije na ciljnome jeziku, a može se u krajnjoj liniji i potpuno izostaviti. Kompromisno rješenje predstavljaju kompenzacijske paronomazije koje se umeću u tekst prijevoda na mjestima na kojima u izvorniku ne postoje. S obzirom na to da je Delabastitina klasifikacija nastala na predlošku prijevoda književnih tekstova, pa uključuje i strategije poput objašnjenja i korištenja fusnota, nije u potpunosti primjenjiva na audiovizualni tekst.

Za razliku od Delabastite, Gottlieb (1997: 211) je na primjeru audiovizualnih tekstova razradio nešto manje kompleksnu klasifikaciju koja je primjerenija za analizu korpusa u ovome radu. Prijevodna rješenja koja predlaže Gottlieb su sljedeća:

- a) paronomazija > prilagođena paronomazija;⁸
- b) paronomazija > prijevod ne sadrži paronomaziju;
- c) paronomazija > doslovan prijevod;
- d) paronomazija > potpuno izostavljanje elementa;
- e) paronomazija > kompenzacija na drugom mjestu u tekstu.

Jasno je da bi idealan prijevod maksimalnog učinka uključivao prvu strategiju kojom bi se paronomazija očuvala u ciljnom jeziku (Schröter 2010:

⁷ Delabastita (1996: 134) za ovu kategoriju koristi kovanicu *punoid* (< engl. *pun* 'paronomazija') koja bi se mogla prevesti kao pseudoparonomazija.

⁸ Ovu prijevodnu strategiju Gottlieb (1997: 210) naziva „prilagodбом lokalnom kontekstu“, a što zapravo podrazumijeva iznalaženje ekvivalentne, odnosno funkcionalne paronomazije na ciljnome jeziku.

149). Ipak, čak i prijevod koji odstupa od izvornika i pri tome ne sadrži paronomaziju, ni bilo kakvu srodnu retoričku figuru, također može donekle očuvati humorističan efekt. S druge strane, potpuno izostavljanje dijela izvornog teksta koji sadrži paronomaziju predstavlja rješenje koje bi trebalo biti posljednje u nizu i to isključivo ukoliko zaista ne postoji nikakav način očuvanja ili kreiranja jezično uvjetovanog humora, čak ni u vidu umetanja kompenzacijske paronomazije na drugome mjestu u ciljnome tekstu.

Ono što Gottlieb (1997: 219) posebno ističe u svom radu jest stav da se paronomazije, odnosno igre riječima u većini slučajeva mogu uspješno reproducirati u ciljnom jeziku, dok se potpuno izostavljanje paronomazija u ciljnome tekstu pripisuje različitim tipovima ograničenja. Jezična ograničenja temelje se prvenstveno na anizomorfizmu jezika, to jest na različitoj organizaciji postojećih konceptualnih odnosa između riječi i odgovarajućih elemenata izvanlingvističkog svijeta (Bratanić 1986: 55). Osim tehničkih ograničenja same tehnike podslovljavanja, koja podrazumijevaju značajna sažimanja izvornoga teksta, od ključne su važnosti također i ograničenja vezana za samog prevoditelja u smislu njegova iskustva, sposobnosti, motivacije i slično.

Gottliebov stav je u opoziciji sa stavom kakav zastupaju Díaz-Cintas i Remael (2007: 222) smatrajući da se jezično uvjetovan humor rijetko kada može prevesti jer se prvenstveno temelji na specifičnim strukturalnim osobitostima izvornog jezika kakve se očituju, primjerice, kod homofonije ili homografije. Delia Chiaro (2005: 136) tvrdi da su supstitucija i kompenzacija najčešća rješenja za ovakav tip humora, pri čemu je prvi zadatak prevoditelja određivanje očekivanoga efekta kod publike koji je moguće postići i uporabom drugačijih (ne)jezičnih mehanizama bez obzira na moguće manje pomake u značenju. Prevođenje je prijenos smisla, a zadatak prevoditelja je prenijeti namjeru izvornog u ciljni tekst koji mora predstavljati „jeku izvornika“ (Benjamin 1996: 19). Primarni cilj paronomazije je zabaviti i nasmijati publiku, a da bi se to dogodilo, potrebno ju je uočiti, otkriti dvosmislenost, te usporediti različita značenja kako bi se izazvao učinak komičnosti. Uz anizomorfizam jezika, koji čini paronomaziju teškom za prevesti, prevođenje je dodatno otežano činjenicom da kod paronomazije nije bitno samo značenje teksta, nego i njegova forma.

Međutim, potrebno je istaknuti da je u kontekstu neprevodivosti jezično uvjetovanog humora riječ o striktno formalnoj ekvivalenciji. Ako paronomaziju promatramo u svjetlu dinamičke ili funkcionalne ekvivalencije, odnosno ako je primarni cilj paronomazije postizanje humorističnog učinka, tada je u potpunosti jasan stav da je u većini slučajeva jezično uvjetovan humor moguće prevesti na ciljni jezik kroz razne vidove adaptacija, naknadnih kompenzacija u tekstu ili pak kreiranja humora sredstvima koja nisu striktno jezično

uvjetovana. U konačnici, smijeh kao reakcija ciljne publike važniji je od samoga značenja izvornoga teksta. Ukoliko ciljni tekst ne izazove smijeh, tada se prijevod ne može smatrati uspješnim (Rowe 1960: 120).

4. O odabiru korpusne građe: metodologija i ciljevi istraživanja

O popularnosti serije *Mučke* u Hrvatskoj svjedoče brojna repriziranja, kao i brojni napisi na internetskim forumima koji predstavljaju javno mnijenje hrvatske publike i koji su bili jedan od poticaja za ovo istraživanje. Tako, primjerice, na web-stranici *Forum.hr* o rečenoj seriji postoji čitava tema koja je započeta još 2005. godine, te je i danas još uvijek aktivna. U moru komentara na preko stotinu stranica čitaju se samo i isključivo pohvale i izrazi oduševljenja u kojima korisnici čak tvrde da je to „najbolja TV serija svih vremena“. Osobito su zanimljivi neki od komentara u kojima se navodi da je serija izvrsna upravo zbog dobrog prijevoda, počevši od prijevoda samog naslova koji je u potpunosti izmijenjen odnosno prilagođen ciljnome jeziku, a istovremeno sjajno obuhvaća sukus serije.⁹

Zbog prisutnosti brojnih kulturološki i jezično uvjetovanih elemenata, logično je za pretpostaviti da je upravo kvalitetan prijevod jedan od stupova uspjeha *Mučki* na našim prostorima. Iz svega navedenoga proizašla je i polazišna pretpostavka da je prevoditelj uspio približiti izvorni tekst ciljnoj publici podomaćivanjem izvornika, odnosno upotrebom intervencijskih prijevodnih strategija koje su okrenute ciljnome tekstu pri čemu je postigao jednaku ili približnu razinu humorističnosti.

Cilj analize korpusa je dokazati navedenu hipotezu metodom kvantitativne i kvalitativne analize zastupljenih prijevodnih strategija kulturološki uvjetovanih elemenata i paronomazija oslanjajući se na taksonomije navedene u odjeljcima 3.2.1. i 3.2.2. Rečenim analizama pokušat će se utvrditi u kojoj je mjeri, odnosno, na koji je način očuvana humorističnost kao prioritet u ostvarenju *skoposa* kod prevođenja ovakve vrste teksta.

Korpus koji broji 227 primjera prikupljen je iz ukupno 25 nasumično odabranih epizoda iz različitih sezona serije *Mučke*¹⁰ na način da su transkribirani izvorni dijalozi koji su potom kontrastirani sa službenim podslovima HRT-a, čiji je autor Tomislav Pisk. Sustavno su popisani svi primjeri humora koji su vezani uz jezične ili kulturološke specifičnosti ili pak vizualnu komponentu, dok primjeri nespecifičnoga humora nisu bili predmetom ovoga istraži-

---

⁹ <http://www.forum.hr/showthread.php?t=140966&page=48>. Datum posjete stranici: 8. 5. 2019.

¹⁰ Korpusna građa prikupljena je iz sljedećih epizoda serije: sezona 1 (epizode 1–7), sezona 2 (epizode 1–6), sezona 3 (epizode 1–6), sezona 4 (epizode 5 i 6), sezona 5 (epizode 4 i 5), sezona 6 (epizode 4 i 5).

vanja.¹¹ Naime, kako je već rečeno, a na temelju prijašnjih istraživanja, takvi primjeri jesu očekivano najbrojniji, ali ne predstavljaju izazov za prevoditelja, odnosno ne zahtijevaju primjenu posebnih prijevodnih strategija upravo zbog toga što nisu uvjetovani ni izvornim jezikom ni kulturom, a niti vizualnom komponentom.

5. Analiza korpusne građe

Kvantitativnom analizom korpusa utvrđena je značajna dominacija kulturološki uvjetovanoga humora (167 primjera), slijedi ga jezično uvjetovan humor (45 primjera) dok jezično-kulturološki uvjetovan humor broji 8, a verbalno-vizualni humor svega 7 primjera među kojima nema ni jedan primjer jezičnog humora s vizualnim uporištem, već je riječ isključivo o verbalnome humoru koji je popraćen vizualnim elementom. U tablici 2 prikazan je udio svake od navedenih kategorija verbalnoga humora:

Tablica 2. Zastupljenost pojedinih kategorija verbalnog humora u korpusu

vrsta verbalnog humora	udio u korpusu
kulturološki	74,8%
jezični	22,2%
verbalno-vizualni	3%

5.1. Dominantne prijevodne strategije kulturološki uvjetovanoga humora

U okviru kulturološki uvjetovanoga humora najčešće primjenjivane strategije su generalizacija i supstitucija. Znatno rjeđe zadržan je izvorni kulturološki obojen element u nepromijenjenome obliku, dok su tek sporadični primjeri upotrebe službenih ekvivalenata, izostavljanja dijela teksta koji sadrži kulturološki element i specifikacije. U tablici 3 prikazani su odnosi navedenih prijevodnih strategija:

¹¹ Kod navođenja primjera iz korpusa u nastavku rada navodi se broj sezone (s), epizode (e) te točna minuta/sekunda početka projekcije dotičnih podslova. Kada podslovi značajnije semantički odstupaju od izvornoga teksta, uz izvornik (I), a prije navođenja podslova (P), navodi se i doslovni prijevod u zagradama kako bi se jasno uočile primijenjene prijevodne strategije.

Tablica 3. Zastupljenost prijevodnih strategija kulturološki uvjetovanog humora

strategije prevođenja kulturoloških elemenata	udio u korpusu
generalizacija	46,7%
supstitucija	38,8%
zadržavanje izvornog elementa	6,8 %
izostavljanje	3,6%
službeni ekvivalent	2,3%
izravni prijevod	1,2 %
specifikacija	0,6%

Kvantitativna analiza potvrđuje polazišnu hipotezu istraživanja s obzirom na to da su dvije najzastupljenije strategije prevođenja kulturološki obojenih elemenata usmjerene k ciljnom tekstu što bi, prema Venutijevoj terminologiji, značilo da prijevod teži podomaćivanju stranih kulturoloških elemenata. Kako smo već naveli, slabije poznavanje izvorne kulture može značajno umanjiti doživljaj humorističnosti kod ciljne publike što posljedično dovodi i do slabije gledanosti. Sukladno tomu, strategije poput generalizacije i supstitucije služe ostvarenju *skoposa* izvornog teksta jer potencijalno nerazumljive kulturološke elemente približavaju publici putem uvođenja elemenata ciljne kulture ili pojašnjavanjem izvornih elemenata.

Generalizaciju ili poopćavanje kulturoloških elemenata prevoditelj je ostvario češće kroz uporabu općenitijeg pojma, odnosno hiperonima, a rjeđe kroz uporabu eksplanatorne parafraze. Razlog češćoj upotrebi hiperonima vjerojatno je uvjetovan tehničkim ograničenjem koje diktira maksimalan broj znakova u jednom podslovu. Sukladno tomu, generalizacija, kao jedna od intervencijskih strategija, diktirana je tehničkim ograničenjima više nego potrebom da se ciljni tekst prilagodi i približi ciljnoj kulturi. Hiperonimi se javljaju u gotovo svim kategorijama kulturološki uvjetovanih elemenata, a najčešće je riječ o imenima stranih *brandova*, restorana ili trgovina, kao što je razvidno iz sljedeća tri primjera:

(1a) s1e2, 14:20

(I)

*Del: Granadad, go easy on the **Iron Jelloids** tonight.*

(P)

*Del: Djede, nemoj pojesti sve **bombone**.*

(1b) s3e4, 16:55

(I)

*Miranda: I did feel a bit over-dressed for a **Berni Inn** though.*

(P)

*Miranda: Ali osjećala sam se suviše svečano odjevena za **pizzeriju**.*

(1c) s5e5, 17:56

(I)

*Del: In a few years time young married couples won't go to the doctors, they'll nip down the road to **Bejams!***

(P)

*Del: Parovi uskoro neće ići doktoru nego u **samoposluživanje!***

Eksplanatorne parafraze kojima se objašnjava značenje izvornoga elementa obično su znatno dulje od istoga, pa se iz tog razloga rjeđe i koriste. Međutim, ponekad je njihova upotreba neizbježna, pa se tada duljina parafraze kompenzira sažimanjem i/ili izostavljanjem manje bitnih dijelova izvornoga teksta, što se osobito uočava u primjeru (2) u kojemu je podslov znatno kraći od izvornoga teksta. Humoristični učinak u navedenom primjeru bio bi vjerojatno još snažniji da je, umjesto deskriptivne parafraze, velški prženi sir zamijenjen nekim drugim jednostavnim jelom koje je poznato ciljnoj publici:

(2) s5e4, 09:00

(I)

*Del: If it was left up to you the poor little cow'd have been down for **Welsh rabbit**.*

(Da ti odlučuješ ta jedna mala krava bi dobila velškog zeca.)

(P)

*Del: Ti bi jadnici dao **topljeni sir na kruhu**.*

Supstitucija, kao druga prijevodna strategija po učestalosti u prijevodu *Mučki*, s pravom se može nazvati najkreativnijom prijevodnom strategijom u okviru audiovizualnog prevođenja, a samim time i najzahtjevnijom. Za razliku od parafraze ili specifikacije, supstitucijom se obično dobivaju kraća prijevodna rješenja, a što je od osobite važnosti u kontekstu podslovljavanja (Pedersen 2011: 92). Iako ova strategija obično podrazumijeva uporabu elemenata ciljne kulture, primjer (3) pokazuje da to nije uvijek tako. Naime, kod kulturološke supstitucije, monokulturalni element izvorne kulture može se zamijeniti transkulturalnim elementom izvorne ili neke sasvim druge kulture, a za koji prevoditelj smatra da je dobro poznat većem dijelu publike.

U rečenom primjeru, ime poznatog britanskog stručnjaka za antikvitete (*Arthur Negus*) zamijenjeno je prezimenom *Lovejoy*. *Lovejoy* je naslov popularne britanske TV serije, a ujedno i prezime glavnoga lika koji je također stručnjak za antikvitete. Serija je emitirana 80-ih godina, a uživala je veliku popularnosti u Hrvatskoj, pa je dotično prezime iz naslova bilo dobro poznato hrvatskoj publici i zato se može smatrati transkulturalnim elementom. U ovom kontekstu *Arthur Negus's youngest* ('najmlađe dijete Arthura Negusa'),

odnosno *gđica Lovejoy* odnosi se na trgovkinju antikvitetima, Mirandu, ženu koju Del uzaludno pokušava impresionirati:

(3) s3e4, 11:19

(I)

Rodney: Del, most of your French phrases come straight out of a Citroen manual, don't they?

Del: A lot of people are impressed by things like that.

*Rodney: Yeah, maybe the cave-men down at the Nag's Head. But it's not going to cut any ice with **Arthur Negus's youngest** in there, is it?*

(P)

Rodney: Pokupio si francuski iz Citroenova priručnika.

Del: To na mnoge ostavlja dojam.

*Rodney: Na pikantropu u Kobiljoj glavi. Ali neće se dojmiti **gđicu Lovejoy!***

Na isti je način, u primjeru (4) upotrijebljen transkulturalni element u vidu vrlo popularne američke TV sapunice *Santa Barbara*, emitirane u razdoblju od 1984. do 1993. g., koja je u ciljnome tekstu zamijenila australijsku TV sapunicu *Neighbours* koja se nikada nije emitirala u Hrvatskoj:

(4) s6e5, 38:01

(I)

*Del: I don't care if „**Neighbours**“ has just started.*

(P)

*Del: Baš me briga ak' je počela „**Barbara**“!*

Ipak, česti su primjeri kulturološke supstitucije u kojima se koristi monokulturalni element ciljne kulture pa tako u primjerima (5a) i (5b) podslov sadrži potpuno podomaćenu verziju izvornika:

(5a) s1e4, 28:39

(I)

*Grandad: Here, there's someone on the phone, it's **Tim!***

Del: Tim who?

*Grandad: **Tim, the talking clock.***

(P)

*Djed: Netko je na telefonu! **Željka!***

Del: Koja Željka?

*Djed: **Željka. Točno vrijeme.***

(5b) s1e3, 09:25

(I)

*Del: He's got two 'O' Levels and he thinks he's **Bamber Gascoigne's vest!***

(P)

*Del: Ima malu maturu i misli da je **kralj Kviskoteke!***

U primjeru (5a) kao kulturološki ekvivalent britanskome *Timu*¹², prevoditelj je upotrijebio ime hrvatske televizijske voditeljice Željke Fattorini čiji se glas osamdesetih godina mogao čuti pozivanjem telefonskog govornog automata koji je kazivao točno vrijeme. S druge strane, u primjeru (5b) pojam *Kviskoteka* upotrijebljen je kao kulturološki ekvivalent imenu *Bamber Gascoigne*. Naime, gotovo tri desetljeća Bamber Gascoigne bio je voditelj britanskog TV kviza *University Challenge*, a kao kulturološki ekvivalent u ciljnome tekstu upotrijebljen je naziv popularnog hrvatskoga TV kviza *Kviskoteka*.

Imajući u vidu da je serija *Mučke* emitirana osamdesetih godina prošloga stoljeća, kulturološke elemente iz primjera (3), (4), (5a) i (5b) promatramo kao transkulturalne, odnosno kao monokulturalne elemente ciljne kulture kojima je prevoditelj približio izvornik ciljnoj publici i na taj način postigao željeni humoristični učinak. Međutim, s obzirom na to da se TV serija *Mučke* i dalje emitira u repriznim izdanjima s istim prijevodom, ako se uzme u obzir vremenski odmak od gotovo četiri desetljeća od njegova nastanka, postavlja se pitanje kako mlađa publika percipira prijevodna rješenja koja se temelje na kulturološkoj supstituciji. Vrlo je vjerojatno da kulturološki elementi poput naziva serijala *Lovejoy*, *Santa Barbara*, *Kviskoteka*, pa čak i ime voditeljice Željke Fattorini većini pripadnika mlađe generacije nisu uopće poznati, te je u takvim slučajevima upitna svrsishodnost njihove uporabe i u kontekstu kulturološki uvjetovanog humora postaje jasno da čak i iznimno domišljata i uspješna prijevodna rješenja mogu zastarjeti, odnosno u dijakronijskoj perspektivi mogu biti percipirana potpuno drugačije (Ranzato 2010: 169).

Za razliku od kulturološke supstitucije, situacijska supstitucija koja podrazumijeva upotrebu generičkih pojmova u prijevodu nije podložna takvim promjenama. Ipak, u korpusu je znatno rjeđa od kulturološke supstitucije. Pedersen (2011: 95) situacijsku supstituciju naziva i kvazi-izostavljanjem zbog toga što između elementa izvornika i prijevoda obično nema (gotovo) nikakve značenjske poveznice, dok ju Gottlieb (1997: 75) vidi kao prevoditeljevo odustajanje ili rezignaciju. Međutim, ona ipak čuva koherentnost, a potencijalno i humorističnost ciljnoga teksta kao u sljedećem primjeru u kojemu je *British Legion Club* ('Udruga Britanske Legije'), humanitarna organizacija za pomoć vojnim veteranima, zamijenjena generičkim pojmom *dom umirovljenika*:

(6) s1e2, 10:40

(I)

*Del: Two halves of lager at the **British Legion Club** is like a walk on the wild side for you!*

¹² Iako je kolokvijalno nazivan *Tim*, nije riječ o osobnom imenu, već o kratici TIM prema slovima na telefonskim tipkama pozivnoga broja 846.

(P)

*Del: Tebi je ludi provod malo pivo u **domu umirovljenika!***

Iako je zapravo različit od izvornoga kulturološkog elementa, generički element ciljnoga teksta također označava mirno mjesto u kojemu se okupljaju ljudi starije životne dobi zbog čega je ironičnost Delovog komentara upućenog Rodneyu koji se sprema za večernji izlazak uspješno prenesena u ciljni tekst.

5.2. Primjeri verbalnog humora popraćenog vizualnim elementom

Iako je verbalni humor popraćen vizualnim elementom zastupljen u malobrojnim primjerima u korpusu, kao specifikum audiovizualnoga prevođenja zaslužuje posebnu pažnju. Svi primjeri u korpusu koji su vezani za vizualni element sadrže ujedno i kulturološki uvjetovane elemente što znatno otežava iznalaženje ekvivalenta u ciljnome jeziku. S jedne strane, prijevod mora biti usklađen s vizualnim elementom, a s druge strane monokulturalni elementi zahtijevaju primjenu neke od intervencijskih strategija kako bi publika mogla razumjeti sadržaj, odnosno percipirati tekst kao humorističan.

Sljedeća tri primjera nižu se u prizoru u kojemu se Rodney spremio za večernji izlazak obukavši crne hlače i košulju te bijeli sako i crno-bijelu prugastu kravatu zbog čega neizbježno postaje Delovim predmetom poruge:

(7a) s4e6, 11:40

(I)

*Del: You look like a **liquorice all-sort!***

(P)

*Del: Izgledaš k'o **šareni bombon!***

(7b) s4e6, 11:55

(I)

*Del: You're never gonna pull a tart dressed up like **Bertie Bassett!***

(P)

*Del: Nećeš okrenut' komad obučen k'o **sladoledar!***

(7c) s4e6, 12:43

(I)

*Del: I don't know what it is, but I keep getting this yearning to put my **Bobby Crush LP on!***

(P)

*Del: Ne znam zašto, al' rado bih slušao **Crno-bijeli svijet.***

U primjeru (7a) uporabom općenitijeg pojma *šareni bombon* donekle je oslabljena aluzija koja postoji u izvorniku. Naime, u izvornoj kulturi, za razliku od ciljne, vrlo su popularni bomboni od sladića (*liquorice all-sorts*) koji dolaze

u različitim bojama i oblicima, između ostaloga i u crno-bijeloj kombinaciji boja, baš poput kravate koju Rodney nosi u dotičnom prizoru. U primjeru (7b), aluzija na iste bombone se nastavlja jer je *Bertie Basset* ime maskote engleske tvrtke koja proizvodi takvu vrstu bombona. Tijelo maskote sastavljeno je od nekoliko različitih bombona, među kojima upravo crno-bijeli bombon sačinjava njezin trup. U nedostatku prikladnijeg kulturološkog ekvivalenta, prevoditelj je primijenio situacijsku supstituciju kreiravši podrugljivu aluziju na Rodneyevu odjevnu kombinaciju upotrebom generičkog pojma *sladole-dar*. Posljednji u nizu tri primjera, primjer (7c), predstavlja vrlo uspješnu primjenu kulturološke supstitucije i u potpunosti odgovara vizualnom elementu. Pijanist Bobby Crush uživao je veliku popularnost u Britaniji sedamdesetih i osamdesetih godina te, govoreći da bi rado slušao njegovu ploču, Del ponovno suptilno aludira na crno-bijelu odjevnu kombinaciju svoga brata. Kao kulturološki ekvivalent u ciljnome tekstu upotrijebljen je *Crno-bijeli svijet*, naslov albuma hrvatskog benda „Prljavo kazalište“ koji aluziju čini očitijom, ali se ipak vrlo uspješno povezuje s vizualnim elementom.

5.3. Paronomazije i očuvanje humorističnosti

Prevođenje paronomazija znatno je složenije i zahtjevnije od prevođenja kulturološki uvjetovanih elemenata, stoga je dominacija strategije doslovnog prevođenja izvornika očekivana. Po brojnosti slijede prijevodna rješenja koja sadrže paronomaziju prilagođenu ciljnom jeziku, a u znatno manjem broju zastupljeni su prijevodi koji ne sadrže paronomaziju. U svega jednom slučaju uočen je primjer kompenzacijske paronomazije, dok primjeri izostavljanja dijela teksta koji sadrži paronomaziju nisu pronađeni. U tablici 4 donosimo prikaz zastupljenosti svake od navedenih prijevodnih strategija:

Tablica 4. Zastupljenost prijevodnih strategija jezično uvjetovanog humora

strategije prevođenja paronomazija	udio u korpusu
doslovan prijevod paronomazije	69,1%
prilagođena paronomazija	19,4%
prijevod ne sadrži paronomaziju	8,8%
kompenzacijska paronomazija	2,7%
izostavljanje	0%

Doslovni prijevodi često se javljaju kod paronomazija temeljenih na polisemiji, a koje su razmjerno brojne u korpusu. Polisemija, naime, nije uvjetovana jezičnom strukturom, nego su različita značenja motivirana prvenstveno izvanjezičnom zbiljom i kao takva se pojavljuju čak i u nesrodnim jezicima (Delabastita 1993: 238). Kao ilustraciju ove činjenice, navodimo primjer (8) u kojemu je riječ *cat* ‘mačak’ upotrijebljena u značenju ‘muškarac’, te je prevedena kao *macan* što je i u hrvatskom jeziku također žargonski naziv za snažnog muškarca (Anić 2004: 710):

(8) s1e2, 12:29

(I)

Rodney: *I've got hundreds of friends, yeah. There's the cats from the evening class for a start.*

Grandad: *Cats? Where you going Rodney? Dancing or ratting?*

(P)

Rodney: *Imam stotine prijatelja. Imam macane iz večernje škole.*

Djed: *Macane? Ideš lovit' štakore?*

Doslovan prijevod izvorne paronomazije može rezultirati istim ili sličnim humorističnim efektom također i u slučaju internacionalizama kao što je riječ *reket* (< engl. *racquet*) kojom se označava teniski rekvizit, ali se rabi i u značenju ‘iznuda’ ili ‘ucjena’ kao u primjeru koji slijedi:

(9) s1e2, 26:33

(I)

Del: *Actually we're only in London to get Hot Rodney here measured up for a new bat.*

Nicky: *It's a racquet!*

Del: *Bloody is the prices they charge, darling.*

(P)

Del: *Došli smo u London naručiti novu palicu za Užarenog Roda.*

Nicky: *To je reket!*

Del: *Pa da! Naplaćuju mafijaške cijene.*

Ipak, bitno je istaknuti da, u slučajevima u kojima paronomazija nije temeljena na polisemiji, upotrebom doslovnoga prijevoda humorističan efekt često izostaje. U primjeru (10) zbog grafemske sličnosti engleske riječ *pension* ‘mirovina’ i internacionalizma *pansion* Del ih pogrešno povezuje i po značenju. Međutim, u hrvatskom jeziku navedeni riječi nisu paronimi, pa se u prijevodu u potpunosti gubi humoristična poveznica između pojmova *umirovljenički dom* i *pansion*:

(10) s2e6, 11:13

(I)

*Del: We'll move out, get a villa, get Grandad one of them little old folks' homes that they have out here, we saw 'em in the holiday brochure. What d'they call 'em? **Pensions!***

(P)

*Del: Doselit ćemo se ovamo. Kupit ćemo si vilu, a djedu umirovljenički dom. Imaju ih u prospektu. Kak' ih ono zovu? **Pansioni!***

S druge strane, ponekad je i kod polisemije potrebno prilagoditi paronomaziju ciljnome jeziku, kao u primjeru (11). U engleskom jeziku prekid TV programa naziva se *ghost*, što u doslovnom prijevodu znači 'duh', dok se u hrvatskome u tom kontekstu upotrebljava izraz *snijeg*, te je bilo nužno primijeniti tehniku prilagodbe, odnosno situacijske supstitucije (*horor film* > *skijanje*) putem koje je vrlo uspješno ostvarena jednaka razina humorističnosti u ciljnome tekstu:

(11) s4e5, 01:04

(I)

*Rodney: There was a **ghost** on the screen!*

Albert: Course there was a ghost on the screen. I was watching a horror film.

(Bio je duh na ekranu! – Naravno da je bio duh na ekranu. Gledao sam horor film.)

(P)

*Rodney: Bio je **snijeg** na ekranu!*

*Albert: Naravno, gledao sam *skijanje*!*

Kada se izvorna paronomazija temelji na homonimiji kao što je slučaj u primjeru (12), doslovan prijevod najčešće ne predstavlja moguće prijevodno rješenje. U navedenome primjeru prevoditelj je homonimijsku vezu između prezimena *Chin* i imenice *chin* ('brada') u engleskom frazemu *chin up* ('glavu gore') uspješno prilagodio ciljnome jeziku ostvarivši homofonijsku vezu između prezimena *Chin* i uzvika *čin-čin* koji se izgovara prilikom nazdravljanja:

(12) s2e5, 14:06

(I)

*Del: Don't worry about it Mr **Chin**. In fact, **chin up!***

(Ne brinite o tome, g. Chin. U stvari, glavu gore!)

(P)

*Del: Ne brinite se, g. **Chin**. **Čin-čin!***

U kontekstu paronomazija temeljenih na homofoniji, ponekad je moguće naići i na zanimljive slučajeve u kojima u homofonom odnosu stoje riječi koje pripadaju različitim jezicima (Delabastita 2005). Tako se u primjeru (13)

u homofonom odnosu nalaze njemačka riječ *nein* ('ne') i *neun* ('devet'), ali i engleska riječ *nine* ('devet'):

(13) s4e6, 16:42

(I)

Albert: I fell in love with her the moment I saw her. The little finger on her right hand was missing. It's funny, but even after all this time, if I'm ever watching a German war film and I hear the word 'nein' I always think of Helga.

Rodney: What, 'cos that's how many fingers she had?

(P)

Albert: Zaljubio sam se u nju na prvi pogled! Nije imala mali prst na desnoj ruci. Čudno, i danas kad gledam njemački ratni film i čujem riječ 'nein' sjetim se Helge.

Rodney: Što? Zato jer je imala devet prstiju?

Izvorni tekst je doslovno preveden, to jest njemačka je riječ zadržana u izvornom obliku u ciljnome tekstu, uz vjerojatnu pretpostavku od strane prevoditelja da ciljna publika ipak toliko poznaje njemački, odnosno engleski jezik da će moći razumjeti igru riječi.

U konačnici, prijevod koji ne sadrži paronomaziju također predstavlja sredstvo kojim je moguće ostvariti određenu razinu humorističnosti. Prema stavu koji zastupa Gottlieb (1997), rečena prijevodna strategija može biti vrlo učinkovita u ostvarivanju *skoposa*, odnosno funkcionalne ekvivalencije u kontekstu paronomazija i stoga bi uvijek trebala imati prednost nad jednostavnim izostavljanjem teksta koji sadrži jezično uvjetovan humor. Ipak, takvi primjeri su vrlo rijetki u korpusu jer od prevoditelja zahtijevaju veliku razinu kreativnosti u smislu iznalaženja elementa potpuno drugačijega značenja koji istovremeno ne smije narušiti koherentnost ciljnoga teksta.

6. Zaključak

Kvantitativnom i kvalitativnom analizom korpusne građe potvrđena je polazišna hipoteza istraživanja, te je utvrđeno da je u svrhu ostvarenja *skoposa* ciljnoga teksta, odnosno očuvanja jednakog ili približnog humorističnog efekta kod kulturološki i jezično uvjetovanog humora od velike važnosti bila primjena različitih intervencijskih prijevodnih strategija. Kod kulturološki uvjetovanih elemenata to je značilo oslanjanje na generalizaciju u vidu upotrebe općenitijih pojmova ili parafraza ili pak na supstituciju elemenata polazišne kulture transkulturalnim elementima, odnosno elementima ciljne kulture.

Od kulturološki uvjetovanoga humora još veći izazov predstavljao je jezično uvjetovani humor, odnosno paronomazije koje se temelje na struktu-

ralnim osobitostima pojedinoga jezika zbog čega teško prelaze jezične granice i često se percipiraju kao neprevodive. Ipak, pokazali smo da je i u toj domeni verbalnog humora moguće ostvariti formalnu ekvivalenciju doslovnim prijevodom i to najčešće kada je riječ o polisemiji. S druge strane, funkcionalnu ili dinamičku ekvivalenciju gotovo uvijek je moguće ostvariti kroz prilagodbu izvornih paronomazija ciljnome jeziku ili čak kroz prijevod koji uopće ne sadrži paronomaziju.

Primjena svih rečenih strategija podrazumijeva veliku prevoditeljsku vještinu i široko enciklopedijsko znanje. Drugim riječima, s pravom možemo ustvrditi da je u uspjehu serijala *Mučke* strategija podomaćivanja ili vješte prilagodbe izvornoga teksta ciljnome jeziku i kulturi odigrala značajnu ulogu. U daljnjem istraživanju bilo bi zanimljivo detaljno ispitati percepciju humora u hrvatskim podslovima na reprezentativnom uzorku ispitanika različite dobi jer, u kontekstu vrlo dinamične kategorije kulturoloških elemenata koja se na dijakronijskoj osi značajno i brzo mijenja, razložno je za pretpostaviti da svaki prijevod može zastarjeti. U vremenu intenzivnih procesa globalizacije, mnogi monokulturalni elementi postaju transkulturalni, ali se istovremeno tijekom vremena mnogi monokulturalni elementi ciljne kulture pretvaraju u infrakulturalne i u konačnici postaju opskurni mlađim naraštajima koji ih, slijedom toga, ne mogu percipirati kao humoristične.

Literatura

- Anić, Vladimir, *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 2004.
- Babić, Zrinka, Filmski prijevodi, u: Andrijašević, Marin; Vrhovac, Yvonne (ur.), *Prožimanje kultura i jezika*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistik, Zagreb, 1991, str. 183–189.
- Bagić, Krešimir, *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb, 2012.
- Benjamin, Walter, The task of the translator, u: Bullock, Marcus; Jennings, Michael W. (ur.), *Walter Benjamin: selected writings, 1913–1926*, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1996, str. 253–263.
- Bratanić, Maja, Dvojezični rječnik kao izvor informacija o stranoj kulturi, *Filologija* 14, 1986, str. 53–59.
- Bucaria, Chiara, Dubbing dark humour: A case study in audiovisual translation, *Lodz papers in pragmatics* 2(4), 2008, str. 215–240.
- Chiaro, Delia, *The language of jokes: analyzing verbal play*, Routledge, London, 1992.
- Chiaro, Delia, Foreword. Verbally expressed humor and translation: An overview of a neglected field, *Humor* 18(2), 2005, str. 135–145.

- Chiaro, Delia, Verbally expressed humour on screen: translation, reception and perception, *The journal of specialised translation* 6(1), 2006, str. 198–208.
- Chiaro, Delia, Issues in audiovisual translation, u: Munday, Jeremy (ur.), *The Routledge companion to translation studies*, Routledge, London, 2009, str. 141–165.
- Chiaro, Delia, Translating humour in the media, u: Chiaro, Delia (ur.), *Translation, humour and the media*, 1–16, Continuum, London, 2010.
- Chiaro, Delia (ur.), *Translation, humour and the media*, Continuum, London, 2010.
- Chiaro, Delia, *The language of jokes in digital age*, Routledge, London, 2018.
- Delabastita, Dirk, Translation and mass-communication: Film and TV translation as evidence of cultural dynamics, *Babel* 35(4), 1989, str. 193–218.
- Delabastita, Dirk, *There's a double tongue: An investigation into the translation of Shakespeare's wordplay*, Rodopi, Amsterdam, 1993.
- Delabastita, Dirk, Introduction, *The translator* 2(2), 1996, str. 127–139.
- Díaz-Cintas, Jorge, *Teoría y práctica de la subtitulación: Inglés-Español*, Ariel, Barcelona, 2003.
- Díaz-Cintas, Jorge; Remael, Aline, *Audiovisual translation: subtitling*, Routledge, London, 2007.
- Fuentes Luque, Adrián, Translation of the Marx brother's humour, u: Chiaro, Delia (ur.), *Translation, humour and the media*, Continuum, London, 2010, str. 138–152.
- Gottlieb, Henrik, Subtitles and international anglicisation, *Nordic journal of English studies* 3(1), 2004, str. 219–230.
- Gottlieb, Henrik, You got the picture? On the polysemiotics of subtitling wordplay, u: Delabastita, Dirk (ur.), *Traductio. Essays on punning and translation*, St Jerome, Manchester and Namur, 1997, str. 207–232.
- Leppihalme, Ritva, *Culture bumps: An empirical approach to the translation of allusions*, Multilingual Matters Ltd, Clevedon, 1997.
- Macan, Željka; Primorac Aberer, Zrinka, Audiovizualno prevođenje, u: Stojić, Aneta; Brala, Marija; Matešić Mihaela (ur.), *Priručnik za prevoditelje*, Filozofski fakultet, Rijeka, 2014, str. 181–201.
- Nida, Eugene Albert, *Towards a science of translating: With special reference to principles and procedures involved in Bible translating*, Leiden: Brill, Leiden, 1964.
- Nikolić, Kristijan, The differences in subtitling between public and private television, *Translating today* 4, 2005, str. 33–36.

- Pavesi, Maria, *La traduzione filmica: Aspetti del parlato doppiato dall'inglese all'italiano*, Carocci, Rim, 2005.
- Pedersen, Jan, *Subtitling norms for television*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 2011.
- Perego, Elisa, *La traduzione audiovisiva*, Carocci, Rim, 2005.
- Ranzato, Irene, *La traduzione audiovisiva: Analisi degli elementi culturospecifici*, Bulzoni, Rim, 2010.
- Romero Fresco, Pablo, The Spanish dubbese: A case of (un)idiomatic *Friends*. *The journal of specialized translation* 6(1), 2006, str. 134–151.
- Ross, Alison, *The language of humour*, Routledge, New York, 1998.
- Rowe, T. L., The English dubbing text, *Babel* 6(3), 1960, str. 116–120.
- Schröter, Thorsten, Language play, translation and quality with examples from dubbing and subtitling, u: Chiaro, Delia (ur.), *Translation, humour and the media*, Continuum, London, 2010, str. 138–152.
- Tafra, Branka, *Od riječi do rječnika*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Toury, Gideon, *In search of a theory of translation*, The Porter institute for poetics and semiotics, Tel Aviv, 1980.
- Venuti, Lawrence, *L'invisibilità del traduttore*, Armando editore, Rim, 1999.
- Vermeer, Hans, What does it mean to translate?, *Indian journal of applied linguistics* 13(2), 1987, str. 25–33.
- Vlahov, Sergej; Florin, Sider, Neperovodimoe v perevode. Realii, *Masterstvo perevoda*, 6, 1969, str. 432–456.
- Whitman-Linsen, Candace, *Through the dubbing glass. The synchronization of American motion pictures into German, French and Spanish*, Peter Lang, Frankfurt/New York, 1992.
- Zabalbeascoa, Patrick, Translating jokes for dubbed television situation comedies, *The translator* 2(2), 1996, str. 235–257.
- Zabalbeascoa, Patrick, Factors in dubbing television comedy, *Perspectives. Studies in translatology* 1, 1994, str. 89–100.

Mrežni izvori

- Hrvatska enciklopedija. <http://www.enciklopedija.hr/> (pristupljeno 29. rujna 2019).

Izvori korpusa

- Sullivan, John, *Only fools and horses*, British broadcasting corporation, London, 1981–1991 (prijevod za HRT: Pisk, Tomislav).

Andrea ROGOŠIĆ

BRITISH HUMOUR IN CROATIAN: TRANSLATION STRATEGIES IN THE SUBTITLING OF *ONLY FOOLS AND HORSES*

The object of the present paper are translation strategies used in the subtitling of culture-bound and language-bound verbal humour in the British sitcom *Only fools and horses*. Given the fact that British humour is largely based on culture-specific elements and wordplay, our preliminary presupposition is that the subtitler was compelled to adapt the source text to the target audience by means of domesticating interventional strategies for the sake of humour preservation. The aim of this paper is to demonstrate that formal equivalence often needs to be relinquished in favour of the source text *skopos* which, in this instance, is to amuse the audience. The corpus consists of 227 examples collected through the transcription of source text dialogues and their respective Croatian subtitles. The corpus analysis reveals that culture-bound humorous elements are predominantly rendered through the use of substitution and generalisation. On the other hand, linguistically bound humour usually entails either verbatim translation of the source puns or their adaptation to the local setting. The results of the analysis suggest that the adaptation of the source text to the encyclopaedic knowledge and expectations of the target audience has played an important role in the success of *Only fools and horses* in Croatia.

Key words: *verbal humour; cultural references; puns; subtitling; translation strategies*

UDK 811.161.2'324

Stručni rad

Оксана НАЗАРЕНКО (Одеса)

Національний університет „Одеська юридична академія“
nazoks13@gmail.com

Світлана ЛАЗАРЕНКО (Одеса)

Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського
svetlana.lazarenko.35@gmail.com

СТИЛІСТИЧНИЙ ТА КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ГАЗЕТНОГО ТЕКСТУ

Статтю присвячено дослідженню особливостей сучасного українського газетного тексту в стилістичному та комунікативному аспектах. Описано теорію текстових структур, релевантну для аналізу текстів мас-медіа, де один і той самий текст може по-різному інтерпретуватися, залежно від авторського чи перцептивного типу. Розглянуто жанрові, змістові і прагматичні особливості текстів мас-медіа спричинені зсувом меж між функціональними стилями мовлення і відповідно способами відображення дійсності. Проаналізовано та доведено, що сучасний газетний текст є функціонально неоднорідним, він поєднує елементи художнього та наукового текстів із домінуванням художньої стилістики. Реалізація художньої лінгвопоетики в газетному тексті, здійснюється за допомогою цитування, алюзій, центонних текстів, мовних ігор, текстової поліфонії, актуалізації ролі автора та читача, стилістичних прийомів пародії та імітації, визначено їх маркери вираження. З'ясовано домінування чинника адресанта сучасного газетного тексту, яке виражається через його активну позицію та авторський монолог. Наголошено, що для журналістського тексту характерно використання прийомів, традиційно властивих художній стилістиці та поезії художньої літератури.

Ключові слова: *газетний текст, стилістичні особливості, комунікативний аспект, публіцистичний стиль, адресант, адресат, художня лінгвопоетика*

Газетний текст є компонентом масової комунікації, а саме належить до друкованих ЗМІ, до яких входять газетні та журнальні видання, об'єднані терміном „преса“. Термінологічно газетні видання, що є основною сферою функціонування газетних текстів, визначають як „періодичні друковані видання на розгорнутих аркушах паперу, без обкладинки, що містять текстову й ілюстровану інформацію (фото, малюнки, схеми, графіки тощо), визначеною періодичністю (від 1 до 7 разів на тиждень), або неперіодичні видання з особливим комунікативним впливом“ (Кузнецова 2005: 65). Проте не лише формальні ознаки визначають специфіку газетних видань, їх характеризує особливе функціонально-стилістичне наповнення, що визначає й мовні особливості газетного тексту.

Основним чинником, що впливає на формування газетної стилістики і створює специфічний газетний текст, є функціонування газетних видань в інформаційному просторі масової комунікації. На початку третього тисячоліття саме масова комунікація розширює свої функції – від посередника у спілкуванні до креатора нової, віртуальної реальності. Завдяки ЗМІ реципієнти не стільки сприймають реальний світ, скільки створений журналістами та рекламистами. Така картина світу не завжди відповідає об'єктивній дійсності, проте такий образ світу формується у пересічних споживачів масової інформаційної продукції.

Мета дослідження – проаналізувати особливості сучасного українського газетного тексту в стилістичному та комунікативному аспектах.

У статті використано такі **загальнонаукові методи**, як аналізу та синтезу – для систематизації й узагальнення матеріалів дослідження, а також такі **спеціальні лінгвістичні методи**, як метод контекстуально-інтерпретаційного аналізу – для з'ясування функційного навантаження газетного тексту, зокрема для аналізу макроструктур і змістових категорій тексту; метод діалогічної інтерпретації тексту – для аналізу комунікативної ситуації взаємодії адресанта й адресата газетного тексту; прагматичного й стилістичного аналізу, що уможливили висвітлення експлікованих та імплікованих настанов адресата повідомлення й опис стилістичних особливостей газетних текстів, а також елементи компонентного аналізу – для встановлення семантичних особливостей актуальних складників газетного тексту.

Матеріалом дослідження послуговували статті українських газет „Дзеркало тижня“ (ДТ), „День“ (Д), „Україна молода“ (УМ), „Високий замок“ (ВЗ).

Мова ЗМІ багаторазово ставала предметом лінгвістичних розвідок, при цьому аналіз здійснювали переважно в межах функціональної стилістики з огляду на те, що „тексти ЗМІ підпорядковано нормам

публіцистичного стилю, конструктивним принципом якого є чергування стандартних та експресивних одиниць мови“ (Сметаніна 2002: 10). Дослідження стилю масовоінформаційних видань має давню історію в українському та зарубіжному мовознавстві.

У зарубіжному мовознавстві та теорії масової комунікації вивченню мовних особливостей медіа-текстів було присвячено низку ґрунтовних наукових розвідок, колективні монографії „Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды: Печать, радио, телевидение, документальное кино“ (Г. Солганик, Н. Кохтев, Д. Розенталь) та „Русский язык конца XX столетия (1985–1995)“ (О. Земська), монографія В. Костомарова „Языковой вкус эпохи“, наукове видання С. Сметаніної „Медиа-текст в системе культуры (Динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX в.)“, дослідження окремих аспектів масової комунікації в лінгвістичному висвітленні (А. Васильєва, О. Журавльова, К. Какорина, С. Медведєва, Ц. Юахуа). В українському мовознавстві мову мас-медійних текстів, зокрема мовні особливості преси, ґрунтовно розглянуто в працях М. Жовтобрюха, О. Сербенської та О. Стишова, а окремі аспекти мови ЗМІ досліджено в наукових розвідках Г. Шаповалової – інноваційні процеси в медіа-тексті, І. Завальнюк – синтаксис сучасної української преси, С. Серебрової – заголовки медійних текстів тощо.

Мова ЗМІ перебуває й у центрі вітчизняних журналістикознавчих наукових розвідок (А. Мамалига, В. Різун, К. Серажим, М. Феллер), що стали підґрунтям для формування окремої галузі досліджень тексту – текстознавства (Серажим 2008). У межах текстознавства було розроблено й теорію семантичних структур, релевантну саме для аналізу текстів мас-медіа. В. Різун, говорячи про текст як продукт і результат мовленнєвої діяльності, зазначає, що під час аналізу тексту слід брати до уваги як позицію мовця (автора), так і адресата (реципієнта). З огляду на це дослідник пропонує виділяти два типи текстових структур: авторську (з погляду автора) і перцептивну (з погляду реципієнта) (Різун 1998: 14). Ці структури різняться точкою зору, позицією комуніканта, тобто один і той самий текст може по-різному інтерпретуватися мовцем та реципієнтом. Дослідник називає авторську та рецептивну структуру варіантними, відносячи до варіантних ще й архітектонічну та семантичну. Типологія текстових структур у теорії В. Різуна має такий вигляд: 1) *фактологічна структура* вказує на зв'язок тексту з об'єктивною дійсністю, тобто це по суті денотативний план тексту, він стосується зв'язків між фактами (звідси і термінологічна назва) реальності; 2) *тематична структура* пов'язана з наявністю в тексті певної теми та мікротем: текстові одиниці, зокрема надфразні єдності підпорядковано розкриттю певної теми; 3)

композиційна структура пов'язана зі змістом тексту, тобто вона виділяє в тексті кілька змістових частин, які мають різні функціональні настанови – повідомляти, подавати тему, розкривати зміст теми, деталізувати тощо; 4) *архітектонічна структура* є формальним відбиття композиційної на рівні абзаців, рубрик, заголовку, тобто кожна змістова частина має бути відокремлена в тексті за допомогою певного архітектонічного елемента; 5) *логіко-поняттєва структура* ґрунтується на логічних зв'язках між надфразними єдностями, на логічному викладенні теми тексту; 6) *емоційно-експресивна структура* пов'язана з внутрішньою експресією тексту та емоціями автора; 7) *інформаційна структура* пов'язана з тим, що текст має повідомляти певну нову інформацію, яка є ремоєю повідомлення; 8) *комунікативна структура* полягає в тому, що текст повинен певним чином впливати на людину, і тому його структура має бути пристосованою до виконання цього завдання; 9) *психологічна структура* пов'язана з особливостями породження та сприйняття тексту (Різун 1998: 14). З огляду на це, слід зазначити про виникнення нового типу лінгвістичних досліджень, скерованих на аналіз журналістських текстів.

Домінування засобів масової комунікації в усіх сферах життєдіяльності сучасної людини безпосередньо позначилося й на специфіці ЗМІ, де тривають процеси, що видозмінюють мовні засоби: експресивні засоби використовують у лінгвістичній грі, беруть участь у різноманітних трансформаціях, виражають інтелектуальний потенціал автора та читача. Трансформації на вербальному рівні мас-медійних текстів спричинені загальними змінами в ЗМІ, характерними для всіх видів інформаційних каналів. І. Завальнюк називає такі тенденції, характерні для сучасних медіа-текстів, зокрема газетного тексту: 1) поповнення складу жанрових груп новими видами жанрів, деталізованими внутрішньо; 2) об'єднання газетних жанрів у жанрові типи внаслідок розширення кола жанроутворювальних чинників; 3) ускладнення жанрової типології новими різновидами; 4) акцентуація в межах медіалінгвістики на нових функціонально-стилістичних ознаках, рівнях (формат, зміст, мова) і жанрових типах текстів з позицій співвідношення в них функцій повідомлення та впливу і виокремлення чотирьох функціонально-жанрових груп: новини, інформаційна аналітика, публіцистика, реклама; 5) дифузність, нечіткість вираження специфічних жанрових властивостей, спричинена громіздкістю різноманітних інформаційних потоків, що нерідко дисонують один з одним, посиленням інтернаціональних зв'язків, розширенням масштабів урбанізації населення, ростом його міграції; 6) переорієнтування, видозміна, зникнення деяких газетних жанрів, спричинені демократичними суспільними процесами; 7) майже послідовне зникнення з

газетних шпальт назв жанрів, їх здебільшого заступає проблематика; 8) поява в постперебудовний період нового жанрового різновиду – рекламного (Завальнюк 2010: 6). Такі жанрові, змістові і прагматичні особливості текстів мас-медіа спричинені зсувом меж між функціональними стилями мовлення і відповідно способами відображення дійсності. Так, для текстів масової комунікації характерно використання прийомів, традиційно властивих художній стилістиці та поезії художньої літератури.

Проникнення художньої лінгвопоетики в медіа-тексти пов'язане з домінуванням постмодерністської свідомості, визначальною для сучасного інформаційного суспільства. Під впливом постмодерністської світоглядної системи в текстах ЗМІ з'явилися такі прийоми, як цитатність, варіативність, інтерстилістичність, лінгвістична гра тощо. Нові „техніки“ створення тексту підкреслюють умовність створеної віртуальної картини світу й уможливають відкрити інтерпретацію їхнього змісту. Така організація текстового простору орієнтована передусім на читача – кінцевого споживача мас-медійної продукції. Підвищена „художність“ мас-медійних текстів зумовила й актуалізацію антропоцентричних чинників – мовця й адресата, що в журналістських матеріалах виявляється передусім як домінування авторської позиції, тобто в них яскраво виражена тенденція до активізації авторської позиції. Це уможливорює розвиток суб'єктивізації журналістського тексту, який за своєю сутністю є документальним. На мовному рівні це виявляється у вигляді використання прийомів поезики художнього тексту, зокрема експресивної лексики, підвищеної метафоризації, елементів розмовного стилю тощо.

Прагматичну настанову публіцистичного стилю визначає така його характерна риса, як „орієнтація на усне мовлення, елементи якого не лише виступають у ролі експресем, а й стають одним із прийомів зацікавлення читача, слухача, глядача (Пономарів 2000: 13). З огляду на це в публіцистичному стилі, а особливо в газетному підстилі, широко використовується діалогічна форма мовлення, яка особливо увиразнюється на тлі авторського монологу. Безпосередньо в газетних виданнях реалізація діалогічного мовлення відбувається через такий жанровий різновид журналістських текстів, як інтерв'ю (Кантор 2001), напр.: *Наша розмова з докторкою історичних наук, львів'янкою, сильною жінкою, донькою, дружиною й мамою Оксаною Кісь, що не перший рік виступає як криголам на шляху України до гендерної свободи та рівності, заваленому штампамі і стереотипами, виявилася несподівано легкою. Не можна сказати, що пані Оксана за дві з половиною години навернула мене у свою віру, але й заперечувати того, що в багатьох речах я, як з'ясувалося, давно стою на позиціях фемінізму, теж не буду. Тим часом*

сама співрозмовниця, котра наполегливо й професійно обстоює права жінок, упродовж нашої продуктивної розмови зробила кілька несподіваних пасажів на захист прав чоловіків. **Чим мене здивувала, зворушила й ще раз підтвердила, що не букетом єдиним ми, жінки, можемо бути задоволені в перші дні весни. А тому – читайте і відкривайте нове. У собі. В людях. У своєму житті. (ДТ. № 8. 2019).** Монолог подано перед текстом інтерв'ю, з метою зацікавити читачів, спонукати їх читати текст. Автор аналізує діалогічну взаємодію, висловлює свої позиції та міркування, своє ставлення до розмови, використовуючи оцінну лексику.

В жанровому різновиді інтерв'ю найповніше виявляється реалізація категорії діалогічності. Однак для газетного інтерв'ю характерні несиметричні відношення комунікантів. Домінантна роль автора підкреслюється тим, що він активно висловлює свою позицію та міркування, напр.: *Оксано, кілька годин тому **переді мною** сиділи дві жінки – соціолог Ірина Бекешикіна та журналістка Настя Станко, які, як мені здалося, почуваються абсолютно вільними в цьому світі. А якщо й страждають від якогось тиску, то це насамперед пов'язано з їхньою особистісною та професійною позицією. Тому що ці жінки – першопрохідці, в певному сенсі. Та ви й сама з когорти таких. Ось і я живу з упевненістю, що мої успіхи й невдачі залежать не від того, що я – жінка, а від того, яка я особистість. Чи хочу сама помити чашку після колеги; чи вважаю як мати за важливе взяти на себе більше турботи про дитину; чи лежить у мене до цього душа, як ви справедливо зазначили. Ну, а право голосу та інші речі, за які боролися феміністки наприкінці XIX століття і впродовж XX, у мене є. Чи не застарів інструмент для вивчення?*

– Я розумію, про що ви... (ДТ. № 8. 2019). На мовному рівні такий підхід виражається за допомогою домінування двоскладних та односкладних речень, вставних конструкцій, а також граматичними формами займенника 1-ої особи однини я та відповідними дієслівними формами.

Підвищена увага до мови в сучасних медіа-текстів спричинює те, що баланс між стандартними й експресивними засобами публіцистичного тексту досягається не завдяки їхньому чергуванню, а – навпаки – функціонуванню в одному текстовому фрагменті. Цьому сприяє активізація словотворчості, інтенсивне використання запозичень та інновацій, загальна тенденція лібералізації мови. Наслідком стають цитатний текст, мовні ігри, текстова поліфонія, активна роль автора та читача, стилістичні пародії та імітації, тобто такі лінгвопоетичні прийоми, що раніше були характерні для художніх творів, а наразі стали ознакою журналістського тексту та увиразнюють значущість міжтекстових зв'язків.

Міжтекстова взаємодія, маніфестована категорією інтертекстуальності, в газетному тексті, найповніше реалізується в цитуванні, напр.: *Аби переконатися в цьому, досить відкрити „Главы из автобиографии художника“, де Малевич, згадуючи про найяскравіші миті дитинства, коли жив він в українській глибинці, писав: „Я любив місяць. Коли всі в будинку ляжуть спати, я завжди відкривав фіранку та дивився на місяць і на відбиток вікна на підлозі кімнати або на ліжку“* (Д, № 38–39, 2019); *Ні у вишах, ні в „Знанні“, ні в „Просвіті“ лекції з ідеологічних засад державотворення в Україні не читалися і не читаються. Шкода, бо, як казав Шевченко, „якби ми вчилися так, як треба“, то не тільки „була б мудрість своя“, а давно мали б національну державу* (УМ. № 148.2014). Цитати як і алюзії можуть бути паспортизованими і непаспортизованими.

Прийомом художньої виразності газетного тексту є алюзії. Вони становлять „запозичення елементів передтексту, за якими відбувається їх впізнавання в тексті-реципієнті, де і здійснюється предикація“ (Фатєєва 2000: 128), напр.: *„Запануєм у своїй сторонці“: чому українці мають ексклюзивне право на національну державу“* (УМ, № 12, 2019). Алюзію подано як цитату, в лапках, але вона не вказує на вторинний текст і не є цитуванням, а виконує певну функцію. Фрагмент рядка з гімну України, подано в лапках, у трансформованому вигляді, відомий кожному українцю. Алюзії, ґрунтуються на прецедентних текстах і висловленнях, насамперед це прислів'я та приказки, подані фрагментами або в різних трансформаціях, напр.: *Повернення „блудного сина“ піде на користь збірній України* (ВЗ. № 156.2009).

Елементи мовної гри в газетному дискурсі виявляються в центонних текстах, які поєднують „цілий комплекс алюзій і цитат (переважно неатрибутованих)“ (Фатєєва 2000: 137), в межах одного текстового фрагмента, напр.: *Перший віце-прем'єр Олександр Турчинов заявив, що кадрове питання зависло у парламенті, а „шишки“ за це дістаються уряду. Час, мовляв, розставити крапки над „і“ на найближчому пленарному тижні. Не відкладатимемо на завтра те, що можна зробити сьогодні, наполягають „бютівці“* (ВЗ. № 160.2009) У наведеному фрагменті поєднано чотири прислів'я, більшість з яких подані у фрагментованому або трансформованому вигляді. Поєднання цитат та алюзій спричиняє семантичне нашарування елементів передтекстів та фреймів, репрезентованих алюзіями. Читач розпізнає мовну гру, відчуває внутрішню обґрунтованість газетного тексту і самостійно встановлює діалогічні відношення між текстами.

Вторгнення до публіцистичного стилю художніх прийомів спочатку мало революційний характер (Сметаніна 2002: 15), поступово журналістський текст почав порушувати правила і норми функціонального стилю через використання нових слів, дотримання нових тенденцій мови, реалізації синтагматичних і парадигматичних зв'язків. З публіцистичного стилю зникли кліше та канцеляризми тоталітарного періоду, стереотипні мовленнєві моделі, змінилися принципи композиції матеріалу в газетних статтях.

Нова організація викладу в публіцистичному стилі – це реакція ЗМІ на ситуацію, що виникла на межі XX і XXI століть і яка пов'язана із загальними змінами в сучасному соціумі. Журналістський текст набув нового семантичного наповнення – він став культурологічно орієнтованим, використовуючи різні архетипи та стереотипи, вербальні елементи різних мов, різні галузі мистецтва, звернувся до субкультур та контркультури (Сметаніна 2002: 20). Проте і сам медіа-текст залишається „включеним“ у культуру, його вплив на формування мовних норм і правил, зокрема під час їхнього переосмислення і певних змін, не можна недооцінювати, тому тексти ЗМІ з-поміж інших повинні виконувати й естетичну функцію.

Неоднорідність публіцистичного стилю вимагає розмежування його підвидів, серед яких чільне місце належить газетному тексту та його особливому стилістичному наповненню. Газетний текст традиційно розглядають у межах публіцистичного функціонального стилю мовлення, що характерний для засобів масової інформації загалом – для преси, радіо, телебачення та реклами. На думку українських учених, публіцистичний стиль було започатковано одночасно з художнім, офіційно-діловим та науковим, але він „тривалий час не мав повноцінного розвитку“ (Мацько 2003: 270). Публіцистичний стиль виник на межі художньої літератури й критики і спочатку мав ознаки, притаманні художньо-публіцистичному стилю в сучасному розумінні. Формуючись як стиль авторсько актуалізований, образний, аргументований, публіцистичний стиль наприкінці XX ст. втратив деякі ознаки і був диференційований відповідно до масовоінформаційних галузей, у яких його використовують. Його широке застосування визначає й сутнісні характеристики: публіцистичний стиль – функціональний різновид мови, який містить громадсько-політичну лексику, логічність, емоційність, оцінність і застосовується у сфері політико-ідеологічних, суспільних та культурних відносин (Серажим 2008: 223).

Сфера застосування публіцистичного стилю уможливорює посилення його впливових функцій та актуалізує його призначення – формувати

громадську думку, зважаючи на це, визначальною рисою публіцистичного стилю є „вдале поєднання логізації викладу з емоційно-експресивним забарвленням“ (Пономарів 2000: 12). Ґрунтуючись на функціональних особливостях публіцистичного стилю, можна зробити висновок і про його внутрішні особливості, серед яких слід окремо виділити аргументованість та переконливість (власне публіцистичні ознаки), експресивність та суб'єктивність (ознаки художньої стилістики), логічність і чіткість (ознаки наукового мовлення). Комплексний характер мовних засобів, що використовують у публіцистичному стилі, визначає й інші ознаки, серед яких до основних належать: спрямованість на новизну; динамічність; актуалізація сучасності; інформаційність; політична, суспільна, морально-етична оцінка того, про що пишеться або мовиться; синтез логізації та образності мовного вираження, що нагадує про близькість публіцистичного стилю до наукового і художнього; документально-фактологічна точність; декларативність; закличність; поєднаність стандарту й експресії; авторська пристрасть; емоційність, простота і доступність; переконливість (Мацько 2003: 272). Різним підстилям публіцистичного стилю наведені ознаки властиві різною мірою, тоді як для газетного стилю насамперед характерні логізація викладу, документальна фактологічність, простота і доступність, оперативність та інформативність.

Розмежування сфер застосування публіцистичного стилю та багатогранність сучасного масовоінформаційного простору зумовлює виокремлення в публіцистичному стилі декількох підстилів: власне публіцистичного – стиль ЗМІ (газет, часописів, радіо, телебачення та реклами), художньо-публіцистичного (памфлети, фейлетони, нариси, есе), науково-публіцистичного (критичні статті, аналітичні огляди, соціальні портрети тощо) (Мацько 2003: 272). А на думку Г. Солганика, слід виділяти й газетно-публіцистичний стиль, з огляду на те, що саме він „виконує функції впливу та повідомлення (інформування)“ (Солганик 2002: 204). Газетний підстиль публіцистичного стилю має певні мовнотилістичні особливості, як і мова засобів масової комунікації загалом.

Проте вважаємо, що домінантним підходом у дослідженні мови масової комунікації повинен стати комунікативно-прагматичний, зважаючи на те, що „усі тексти всіх жанрів та функціональних стилів розраховані на зворотну дію адресата, на перлокутивний (той, що настає після ілокуції – мовленнєвого акту) ефект“ (Кухаренко 2004: 83), у тому числі й публіцистичні. На думку І. Завальнюк, „мова української преси початку ХХІ ст. перебуває в комунікативно-прагматичній парадигмі, оскільки її виток – проблема побудови газетного тексту відповідно до комунікативних стратегій автора та інтерпретативних можливостей читача – компетен-

цією прагматики. Завдання сучасних українських газетних текстів – інформація, вплив, агітація, пропаганда, соціальна орієнтація читачів – також розв'язують на підставі складних прагматичних настанов, передусім інтенцій автора“ (Завальнюк 2010: 5). Врахування комунікативно-прагматичного підходу під час аналізу газетного тексту уможливорює актуалізацію діалогічних відношень як інтерактивної взаємодії автора й читача. Річ у тому, що в такому тексті „мовленнєвий вплив і власне інформування вступають у діалогічні відношення“ (Сметаніна 2002: 14), результатом яких є сукупний, цілісний зміст повідомлення. Цей зміст формується із взаємодії нормативного й аномального, реального й віртуального, „свого“ й „чужого“, а діалог створює нефіксований зміст повідомлення, відкритого для інтерпретації та витлумачення. У такий спосіб до сфери реалізації діалогічних відношень потрапляє і читач, який бере участь у творчому процесі смислопородження, декодування поданої інформації. У наслідку змінюється характер впливового публіцистичного мовлення: медіа-текст набуває нового забарвлення, пов'язаного з інтерактивністю.

Отже, газетний текст як компонент масової комунікації функціонує в межах газетно-публіцистичного функціонального підстилю української мови, якому притаманні такі риси: логізація викладу, документальна фактологічність, простота та доступність, оперативність та інформативність. Прагматичну настанову газетно-публіцистичного стилю визначає його орієнтація на усне мовлення, що актуалізує діалогічні відношення мовця й адресата. Сучасний газетний текст є функціонально неоднорідним, він поєднує елементи художнього та наукового текстів із домінуванням художньої стилістики, реалізованою за допомогою цитування, алюзій, центонних текстів, мовних ігор, текстової поліфонії, актуалізації ролі автора та читача, стилістичних прийомів пародії та імітації. Газетний текст став культурологічно орієнтованим, використовуючи різні архетипи та стереотипи, вербальні елементи різних мов, різні галузі мистецтва, звернувся до субкультур та контркультури завдяки реалізації діалогічних відношень на міжетекстовому рівні.

Література

- Завальнюк, Інна, *Синтаксичні одиниці в мові української преси початку XXI ст.: структура та прагматистичні функції*, Національна академія наук України, Інститут української мови, Київ, 2010, 40 с.
- Кантор, Юлия, *Диалогический текст интервью в коммуникативном аспекте (на материале современных российских газет)*, Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, Санкт-Петербург, 2001, 19 с.

- Кузнецова, Олена, *Засоби масової комунікації*, ПАІС, Львів, 2005, 200 с.
- Кухаренко, Валерія, *Інтерпретація тексту*, Нова книга, Вінниця, 2004, 272 с.
- Мацько, Любов; Сидоренко, Олеся; Мацько, Оксана, *Стилістика української мови*, Вища школа, Київ, 2003, 462 с.
- Пономарів, Олександр, *Стилістика сучасної української мови*, Навчальна книга, Богдан, Тернопіль, 2000, 248 с.
- Різун, Володимир; Мамалига, Анастасія; Феллер, Мартен, *Нариси про текст: Теоретичні питання комунікації і тексту*, РВЦ „Київський університет“, Київ, 1998, с. 5–59.
- Серажим, Катерина, *Текстознавство*, Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет“, Київ, 2008, 527 с.
- Сметанина, Светлана, *Медиа-текст в системе культуры (Динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX в.)*, Издательство Михайлова В. А., Санкт-Петербург, 2002, 383 с.
- Солганик, Григорий, *Стилистика текста*, Флинта, Наука, Москва, 2002, 256 с.
- Фатеева, Наталья, *Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов*, Агар, Москва, 2000, 280 с.

Oksana NAZARENKO & Svitlana LAZARENKO

STYLISTIC AND COMMUNICATIVE ASPECT OF MODERN UKRAINIAN TEXT

The article is devoted to the study of stylistic and communicative aspects of the modern Ukrainian newspaper text. The theory of textual structures that is relevant for analyzing of media texts is described. It has been established that one text can be interpreted differently depending on the author's or perceptual type. Genre, meaningful and pragmatic features of the media's texts, which are caused by changes in the boundaries between the functional styles of speech and ways of reflecting reality, are considered. It has been analyzed and proved that modern newspaper text is functionally heterogeneous: it combines elements of artistic and scientific texts with the dominance of artistic style. Means of realization of artistic linguistic poetics in newspaper text are quotations, allusions, centonic texts, language games, text polyphony, actualization of the role of the author or reader, stylistic methods of parody and imitation. It has been established the dominance of the addresser of the modern newspaper text, which is expressed by its active position and author's

monologue. It is noted that newspaper text is characterized by the use of techniques traditionally associated with artistic stylistics and poetics of fiction.

Key words: *newspaper text, stylistic features, communicative aspect, journalistic style, addresser, addressee, artistic lingopoetics*

Olena MATERYNKA (Kyiv)

Nationale Taras-Schewtschenko Universität Kyiv,

olenamaterynska@ukr.net

DAS ANTHROPOMORPHE BILD DES KRIEGES IN DEN DEUTSCHEN UND UKRAINISCHEN MASSEN MEDIEN

In vorliegendem Beitrag wird die anthropomorphe Darstellung des „Krieges“ in den deutschen und ukrainischen Massenmedien untersucht. Anhand der kontrastiven Analyse werden die geschlechtsspezifischen Unterschiede sowie die Besonderheiten der Konzeptualisierung des „Krieges“ in den untersuchten Sprachen bestimmt. Das System der naiven Segmentierung des menschlichen Körpers prägt die Entstehung zahlreicher anthropomorpher Metapher in den analysierten Sprachen. Zu den verbreiteten anthropomorphen Metaphernmustern, die auf der Grundlage der Körperteilbenennungen entstanden sind, gehört die Metapher „das Gesicht des Krieges“. Die Metaphonymie spielt auch eine wichtige Rolle bei der Entwicklung der Metaphernmuster, laut denen der Krieg personifiziert wird und die die regulären Metaphernmuster wie, z. B.: „weibliches / männliches Gesicht des Krieges“, „öffentliches Gesicht des Krieges“ verursachen. Dementsprechend wird das physische und psychische, emotionale Profil des 'Krieges' geschaffen und mit den sprachlichen Mitteln wiedergegeben. Die kausativen Verben helfen den zwingenden und brutalen Charakter des „Krieges“ widerzuspiegeln, der als eine ruinierende den Willen der Menschen unterdrückende Kraft auftritt und nur Tod und Verwüstung hinterlässt. Zu den anthropomorphen Metaphernmustern im Rahmen des Hauptmusters „der Krieg ist ein Lebewesen / der Krieg ist ein Mensch“ gehört auch das Muster „der Krieg ist ein Elternteil“, „der Krieg ist ein Heuchler“. Der „hybride Krieg“, die „Informationskriege“ haben in den letzten Jahren die linguistische Darstellung des „Krieges“ wesentlich verändert.

Schlüsselwörter: *anthropomorphe Metapher, Metaphonymie, naive Anatomie, semantische Entwicklung, anthropomorphes Metaphernmuster, Konzeptualisierung, natürliches (biologisches) Geschlecht / grammatisches Geschlecht, Genderasymmetrie.*

1. Die Einleitung

Die aktuellen politischen und wirtschaftlichen Bedingungen haben sich auf der ganzen Welt grundlegend verändert, wie die modernen Technologien, wissenschaftlicher Fortschritt und die guten Ausbildungsmöglichkeiten. Das 21. Jahrhundert könnte das Jahrhundert des geistigen Aufblühens, des Friedens, der Einigkeit und Solidarität, der Gleichberechtigung und der Prosperität werden. Leider ist unsere Zeit auch von grausamen Konflikten, Auseinandersetzungen und Kriegen gekennzeichnet. Die Sprache ist sehr sensibel, was die sozialpolitischen Ereignisse angeht, und reagiert darauf mit zahlreichen Metaphern und anderen stilistischen Mitteln¹, die von den außersprachlichen Faktoren beeinflusst werden. Der Krieg erhält ein „menschliches Gesicht“, wird personifiziert und zum handelnden Subjekt aufgehoben, der durch seine Unmenschlichkeit, Grausamkeit gekennzeichnet ist.

Das Bild von Salvador Dalí: „Das Gesicht des Krieges“ aus dem Jahr 1940, hinterlässt einen tiefen Eindruck: Abscheu, Angst, Unendlichkeit vom Schmerzen und Leiden. Das anthropomorphe Bild des Krieges beeindruckt doch nicht nur künstlerisch, sondern auch sprachlich. Der Krieg vom 21. Jahrhundert ist anders geworden, dieser wird als hybride, Informationskrieg bezeichnet. Der Krieg „verändert die Ordnung der Welt“², und macht unvermeidliche Korrekturen: „Krieg in Syrien, Fluchtbewegungen, Brexit, rechte Tendenzen in den USA und Europa sind nur einige Indizien dafür, dass es den Westen, wie wir ihn bis vor Kurzem noch gekannt haben, nicht mehr gibt“³. Der mörderische Krieg⁴ in Syrien, der blutige Krieg in Afghanistan⁵, der hybride Krieg⁶ in der Ostukra-

---

¹ Schwarz-Friesel M. (2014), *Konzeptualisierungen von Terrorismus in den Medien vor und nach 9/11*. In: M. Schwarz-Friesel, J.-H. Kromminga (Hrsg.), pp. 7–24. Tübingen: Francke Verlag, p. 7.

² Kueppers A., Reymann K. (2014), *Das Gesicht des Krieges*, <https://p.dw.com/p/1BRWZ>

³ Deutsches Referenzkorpus (DeReKo-2018-II), Institut für Deutsche Sprache, Mannheim, COSMAS II-Server, C2API-Version 4.16.2 – 31. 1. 2019, „Wie kämpferisch muss Journalismus heute sein?“, Z18/JAN.00192 Die ZEIT, 18. 1. 2018, S. 17.

⁴ Alexander D., Was von Syrien übrig bleiben wird – vier Szenarien, 15. 10. 2015, Welt, <https://www.welt.de/politik/ausland/article147656714/Was-von-Syrien-uebrig-bleiben-wird-vier-Szenarien.html>

⁵ Bauer W., Wir sind besiegt, 10. 3. 2018, Zeit online, <https://www.zeit.de/2018/11/afghanistan-taliban-deutschland-militaereinsatz-entwicklungshilfe-gescheitert/komplettansicht>

⁶ Stürmer M., Putins hybrider Krieg folgt historischen Mustern, 29. 6. 2018, Welt, <https://www.welt.de/debatte/kommentare/article178464964/Ukraine-Putins-hybrider-Krieg-folgt-historischen-Mustern.html>

ine, der Krieg der Kriege⁷, der Krieg der Worte⁸, der religiöse und weltanschauliche Krieg tobt schon vor der Haustür⁹ mancher Länder. Sein grausames, brutales Gesicht¹⁰ erschreckt mit seinem teuflischen Grinsen. „Der Krieg hat einen langen Atem“¹¹ und niemand wird in einem Krieg gewinnen. Die Autoren von zahlreichen Publikationen im massenmedialen Bereich können schon vom Thema kaum loswerden. Sowie die Soldaten, die manchmal sagen, dass der Krieg heranzieht¹², bis in die tödliche Umarmung. Das sprachliche Gesicht des Krieges ist auch nicht schöner als seine realen Folgen.

In dieser Studie ist das anthropomorphe Bild des Krieges im Fokus, indem die anthropomorphen Metaphern (Blanco 1999: 252; Hums 1988: 35) auf dem Material der deutschen und ukrainischen Publikationen in den Massenmedien (Artikeln, Presseberichterstattungen) behandelt werden, z.B.: Dt. *Gesicht des Krieges*¹³, Ukr. *обличчя війни*¹⁴, sowie ihre Art – die Personifizierung als anthropomorphe Darstellung einer abstrakten Idee oder materieller Dinge, z.B. *die Unmenschlichkeit des Krieges*¹⁵, „*Війна з офшорами крокує світом* [...]“¹⁶ (Dt. Der Krieg mit Offshoren marschiert um die Welt). Der Krieg wird auch als ein grausames Lebewesen, als ein Ungeheuer dargestellt und verkörpert damit die tierischen Charakteristika, die auf seine Unbarmherzigkeit verweisen, z.B. wird als *teuflisch, scheußlich, blutig, mörderisch* bezeichnet. In seiner Macht ist es, nicht nur Menschen, sondern auch Ideen zu vernichten: Ukr. „Розстріляні дачі – як символ довгої, страшної, нудної війни, що пожирає потроху людей. Ніби якесь чудовисько зі страшної казки збирає

⁷ Deutsches Referenzkorpus, Als die Deutschen das Dichten lernten, Z18/MAI.00380 Die ZEIT, 17. 5. 2018, S. 18.

⁸ Deutsches Referenzkorpus, Eine Welt voller Konflikte, L18/FEB.02065 Berliner Morgenpost, 19. 2. 2018, S. 3.

⁹ Deutsches Referenzkorpus, Gott steht im Grundgesetz, Z18/MAI.00034 Die ZEIT, 3. 5. 2018, S. 4.

¹⁰ Deutsches Referenzkorpus, Abzug in Unehren, BRZ12/MAR.07003 Braunschweiger Zeitung, 13. 3. 2012.

¹¹ Benjamin Lassiwe, „Der Krieg hat einen langen Atem“, 2. 2. 2018, https://www.lr-online.de/nachrichten/brandenburg/der-krieg-hat-einen-langen-atem_aid-7163964

¹² Війна затягує: медик-доброволець про життя на мирних територіях та на війні 19. 2. 2019, https://24tv.ua/medik_dobrovolets_pro_zhittya_na_mirnih_teritoriyah_ta_na_viy-ni_n1095994

¹³ Gellhorn M. (2012), *Das Gesicht des Krieges*, <https://doerlemann.com/?id=495&k=2>

¹⁴ Сирота К., Про рани війни і ваді ЗМІ, 25. 9. 2015, <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/pro-rany-viyny-i-vady-zmii>

¹⁵ Kueppers A., Reymann K. (2014), *Das Gesicht des Krieges*, <https://p.dw.com/p/1BRWZ>

¹⁶ Решетнік О. (2018), „Глобальна деофшоризація. Чи готовий український бізнес?“, <https://news.finance.ua/ua/news/-/419660/olga-reshetnik-globalna-deofshoryzatsiya-chy-gotovyj-ukrayinskyj-biznes>

нові й нові жертви.¹⁷ (Dt. Die beschossenen Sommerhäuser – als Symbol des dauerhaften, scheußlichen und ermüdenden Krieges, der allmählich die Menschen auffrisst. Als ob ein Ungeheuer aus einem schrecklichen Märchen immer wieder die neuen Opfer sammeln würde.“, Ukr. „Або війна „з’їсть“ демократію. Або війна знищить революцію. Або революція і демократія покінчать з війною“¹⁸ (Dt. Entweder der Krieg wird die Demokratie auffressen. Entweder wird der Krieg die Revolution vernichten. Oder die Revolution und Demokratie werden den Krieg abschaffen.). Das anthropomorphe Bild des Krieges in den deutschen und ukrainischen Massenmedien zeugt von der Anthropozentrie des menschlichen Denkens und der Kognition und von der Bildhaftigkeit der anthropomorphen Metapher, die zur Widerspiegelung des sprachlichen Weltbilds dient. Bei der Thematisierung von Gewalt in den Massenmedien prägen die Metaphern nicht nur den krosskulturellen Kontext der Publikationen, sondern auch die evaluative Wahrnehmung von präsentierten Inhalten. In dieser Studie werden die verbreiteten Metaphernmuster bestimmt und einer linguistischen Analyse unterzogen. Dabei sind auch die Arbeiten, die den Körperteilbenennungen aus der semantischen (kontrastiven und typologischen) Perspektive gewidmet sind, (auf dem Material vom Indonesischen (Siahaan 2008), Chinesischen (Yu 2008, 2009)) behilflich. Die Körperteilbenennungen wurden auch in den indoeuropäischen und uralisch-altaischen Sprachen erforscht (Materynska 2012). Die Grundlagen für die Entstehung der anthropomorphen Metapher und der Polysemie der Körperteilbenennungen wurden schon intensiv untersucht (Andersen 1978; Blanco 1999; Filar, Głaz 1996; Hums 1988; Wildgen 1999 u.a.). Diese Studie lehnt sich auch auf die pragmlinguistischen Untersuchungen, die den Krieg und Gewalt thematisieren und sich mit ihren metaphorischen Darstellungen auseinandersetzen (Schwarz-Friesel 2014; Kirchhoff 2014).

2. Forschungsmaterial und theoretische Ansätze

Als Forschungsmaterial für diese Studie dienen Wortverbindungen und Lexeme, Kontexte, die aus den deutschen und ukrainischen Massenmedien (Artikeln, Berichterstattungen) exzerpiert sind und in denen der Krieg anthropomorphisch dargestellt wird. Das Exzerpt wurde auch aus den IDS-Referenzkorpora entnommen. Die Zeitperiode, die die letzten fünf Jahre umfasst (2014–2019), wurde in Betracht gezogen. Die gesamte Anzahl der in diesem Artikel analysierten Kontexte umfasst 600 Kontexte (300 – im Deutschen

¹⁷ Клименко О., Війна під час перемир’я, 12. 2. 2019, <http://www.golos.com.ua/article/313628>

¹⁸ UkrMedia (2014), Україна 2014. Війна, демократія і революція, <https://ukr.media/208169/>

und 300 im Ukrainischen). Die kontrastive empirische Analyse ermöglicht es, die Schlussfolgerungen über die Schaffung des anthropomorphen Bildes des Krieges in den analysierten Sprachen zu ziehen.

Das Hauptmuster der anthropomorphen Metapher in Bezug auf den Krieg kann anhand der Formel „*der Krieg ist ein Lebewesen / der Krieg ist ein Mensch*“ ausgedrückt werden. Als *Mensch* kann der Krieg *physische* und *psychische Tätigkeiten* betreiben. Dementsprechend wird das physische und psychische Profil des Krieges geschaffen und mit den sprachlichen Mitteln wiedergegeben. Die Grundlage für anthropomorphe Vorstellungen ist einerseits die Anthropozentrie des menschlichen Denkens, andererseits die Körperlichkeit als ein der Prinzipien der menschlichen Wahrnehmung (Hübler 2001: 286). Es entsteht das System der „naiven Anatomie“ (Uryson 1995: 3; Materynska 2012: 49), laut dem neben dem wissenschaftlichen Weltbild auch die naiven Vorstellungen über die Körperteile als Container für Gefühle und Emotionen, als Zuhause der menschlichen Seele existieren. Diese ist vielen Sprachgemeinschaften eigen (Taylor 2003: 75). George Lakoff rechnet beispielsweise die anthropomorphe Metapher '*Herz als Container der Gefühle*' (Lakoff, Johnson 2008: 11; Sharifian 2017: 25, Yu 2009: 105), zu den universellen Metaphernmustern. Seine Theorie der konzeptuellen Metapher ist für diese Studie grundlegend. Die Metapher wird als einen der Haupttypen des kognitiven Modells, d.h. „des Modells des Denkmechanismus“ beschrieben (Lakoff, Johnson 2008: 11) und wird zu einem der wichtigsten Mechanismen zur Erkenntnis des Komplizierten mithilfe des Einfachen, des Neuen mit Hilfe des Bekannten und des Abstrakten mit Hilfe des Unabstrakten. In dem Metaphernmuster „*der Krieg ist ein Mensch*“ ist die Übertragung aus dem Bereich der abstrakten Ideen (als *source-domain*) in den Bereich der materiellen Welt (als *target-domain*) zu fixieren. Mithilfe der Komponentenanalyse werden auch die Modelle der metaphorischen Übertragung bestimmt.

Der Überlappung zwischen der Metapher und Metonymie, die auch als Metaphonymie bezeichnet wird (Goossens 2003: 369), gilt ein besonderes Augenmerk. Als Beleg dafür können die fixierten Wortverbindungen *öffentliches Gesicht des Krieges*, *weibliches / männliches Gesicht des Krieges*, *informelles, öffentliches, neues, drittes, fotografisches, Brüsseler Gesicht des Krieges*, Ukr. „Прозахідне“ обличчя vs „проросійське“ обличчя¹⁹ (Dt. *nach Westen orientiertes Gesicht* vs *prorussisches Gesicht*) dienen. In der Wortverbindung *das weibliche Gesicht des Krieges*, zum Beispiel, wird das Lexem *Gesicht* in einer übertragenen Bedeutung verwendet. Hier erfolgt eine Über-

¹⁹ Сірук М., „Прозахідне“ обличчя vs „проросійське“ обличчя, 8. 11. 2016, <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/prozahidne-oblychhya-vs-prorosiyske-oblychhya>

tragung von der Körperteilbenennung auf das Ganze (eine Person) nach dem Muster der Synekdoche. Die Metonymie des Types *pars pro toto* (Birner 2018: 61; Skirl, Schwarz-Friesel 2013: 15), zwar die Synekdoche, basiert nicht auf Ähnlichkeit oder auf einem Vergleich, sondern auf objektiv vorgestellten oder aber zu vermutenden gegenseitigen Verbindungen zwischen Erscheinungen und Merkmalen (Goatly 2007: 15; Hagemann 2017: 245). Auf dieser Grundlage entsteht dann schon die Metapher, in der der Krieg personifiziert wird. Die anderen Beispiele derart sind: Ukr. „[...] у війни взагалі немає обличчя. Є лише обличчя, в яких війна.“²⁰ (Dt. der Krieg hat überhaupt kein Gesicht. Es gibt nur die Gesichter, in denen der Krieg zu sehen ist.), „жіноче обличчя афганської війни.“²¹ (Dt. das weibliche Gesicht des afghanischen Krieges).

3. „Weibliche“ vs „männliche“ *Krieg* im Deutschen und Ukrainischen.

Die Lexeme *der Krieg* im Deutschen und *війна* im Ukrainischen unterscheidet sich schon von der formellen Seite. Das Lexem *der Krieg* ist dem Genus nach Maskulinum im Deutschen und Femininum im Ukrainischen, was auch einen Einfluss auf die Bedeutung dieser Lexeme hat. Das Ähnliche gilt für das Lexem *смерть* 'der Tod', das im Ukrainischen auch Femininum ist. Das Genus im Deutschen (sowie im Ukrainischen), ist nicht immer semantisch motiviert, jedoch oft als semantisch motivierte Kategorie angesehen (Вихованець, Городенська 2004: 90), man unterscheidet zwischen dem grammatischen und natürlichen Geschlecht (Köpcke 1982: 71), grammatical / natural gender (Bulatović & Čarapić 2018: 24). Ivan Vychovanets unterstreicht, dies genau, wenn es im Ukrainischen um Lebewesen geht, wird die Genuszuordnung nach dem semantischen Prinzip erfolgen und auch von den extralinguistischen Faktoren geprägt (Вихованець 2012: 7). Da der Krieg personifiziert wird und als Lebewesen anthropomorphisch dargestellt, wird auch dem männlichen / weiblichen Geschlecht zugeordnet. Für die deutsche Sprache ist das krieglerische und grausame Bild des Krieges und des Todes männlich konzeptualisiert (z.B., der *Gevatter Tod* der Brüder Grimm). Für die Sprachträger der ukrainischen Sprache wird das Bild des Krieges dem grammatischen Geschlecht sowie auch der Semantik nach weiblich dargestellt. Im Ukrainischen wird der Krieg in bestimmten Kontexten als Mutter bezeichnet: Ukr. „Тільки для найманців, які більше нічого не вміли, війна була рідною матір'ю.“²² (Und nur für die Söldner, die nichts mehr konn-

²⁰ Вовкодав Ю., Жіночі обличчя війни, 14. 7. 2017, https://dt.ua/personalities/zhinochi-oblichchya-viyni-248450_.html

²¹ Тиждень.ua, 18. 9. 2013, <https://tyzhden.ua/Gallery/89529>

²² Лютий Т., Звідки береться війна?, 7. 12. 2016, <https://tyzhden.ua/Columns/50/180342>

ten, war der Krieg so gut wie leibliche Mutter). Die assoziativen Grundlagen von der Metapher in dem Fall stimmen in den untersuchten Sprachen nicht überein. Im Rahmen des Metaphernmusters „*der Krieg ist ein Lebewesen / der Krieg ist ein Mensch*“ gilt auch das Muster „*der Krieg ist ein Elternteil*“: Ukr. „Скільки нас тих, кого війна повела в перший клас: „Океан Ельзи“ випустив свіжий промовистий сингл.“²³ (Ukr. Wie viele von uns sind es, die vom Krieg in die erste Klasse gebracht sind. Die Gruppe „Ozean Else“ hat eine frische Single mit ausgesprochenem Titel herausgebracht.“), *Kinder des Krieges*²⁴ sind in jedem Land der Welt zu finden, das sind die Menschen, die vom Krieg stark gelitten haben, und für die der Krieg nie vorbei sein wird.

Solche Äußerung im Ukrainischen wie: *у війни не жіноче обличчя* (Dt. der Krieg hat kein weibliches Gesicht²⁵) ist für die ukrainische Sprache evaluativ und hat auch eine implizite Bedeutung: der Krieg widerspricht der Natur der Frau. Die Antinomie zwischen der Weiblichkeit und Grausamkeit des Krieges ist für den Sprechenden offenbar. Doch genau die Frauen besonders in der letzten Zeit sind im Krieg, so wie die Männer, aktiv beteiligt und nicht nur im Bereich der militären Medizin. Svitlana Aleksievich, Nobellaureatin 2015, hat in ihrem Buch „У войны не женское лицо“ (*Der Krieg hat kein weibliches Gesicht*) die üblichen Vorstellungen vom *männlichen Krieg* erschüttert²⁶. In den letzten Jahren sind auch mehrere Frauen in der Ukraine ins Militär gegangen. Die Genderasymmetrie wird nivelliert und die für die ukrainische Sprachgemeinschaft traditionelle Vorstellung von einer Frau als „*Beregynja*“ ‘*Schützerin (von der Familie, vom Stamm)*’ wird wesentlich erweitert. Die Frau kann auch das Land schützen, wenn es notwendig ist: Ukr. „...коли приходить війна, є жінки, які не можуть бути остеронь неї. „Тому що війна – це смерть, а жінка – життя.“²⁷ (Dt. [...] wenn der Krieg kommt, gibt's die Frauen, die nicht beiseitretreten können. Weil der Krieg der Tod ist. Und die Frau – das Leben). Das übliche Stereotyp, dass die Weiblichkeit und der Tod, sowie der Krieg entgegengestellt sind, stimmt schon nicht immer völlig zu: Russ. „У „женской“ войны свои краски, свои запахи, свое освещение и свое пространство чувств. Свои слова. Там нет героев и невероятных подвигов, там есть просто люди, которые

²³ TCH, 15. 8. 2018, https://tsn.ua/glamur/skilki-nas-tih-kogo-viyna-povela-v-pershiy-klas-okean-elzi-vipustiv-svizhiy-promovistiy-singl-1201485.html?_ga=2.217236822.1321794019.1552147428-475247905.1551003196

²⁴ Knipp K. (2019), HRW: „Menschenrechtsslage in Syrien verschlechtert“, <https://www.dw.com/de/hrw-menschenrechtsslage-in-syrien-verschlechtert/a-47185258>

²⁵ Третьуб Г., Світлана Алексієвич: „Ми звикли, що на війні всі стріляють. Виявилося, є ще така війна, на якій страждають“, 15. 3. 2016, <https://tyzhden.ua/Culture/163012>

²⁶ Алексієвич С., У войны не женское лицо, Москва, Время 2013.

²⁷ Вовкодав Ю., Жіночі обличчя війни, 14. 7. 2017, https://dt.ua/personalities/zhinochi-oblichchya-viyni-248450_.html

заняты нечеловеческим человеческим делом.²⁸ Ukr. „У „жіночої“ війни свої барви, свої запахи, своє світло і свій простір почуттів. Свої слова. Там немає героїв і неймовірних подвигів, там просто є люди, які виконують нелюдську людську роботу.“²⁹ (Dt. Der „weibliche“ Krieg hat seine eigenen Farben und Gerüche, seine eigenen Empfindungen und seinen Raum für Gefühle“). Seine Worte. Der hat keine Helden und keine Heldentaten. Es gibt nur Menschen, die mit der unmenschlichen menschlichen Arbeit beschäftigt sind).

4. Das physiologische Bild des Krieges

Laut dem Metaphernmuster „*der Krieg ist ein Lebewesen / der Krieg ist ein Mensch*“ hat der Krieg auch Körperteile, sowie *Gesicht*: „Nie zuvor hatte man das grauenhafte *Gesicht des Krieges* so schonungslos betrachten können.“³⁰ Ukr. „Глянути війні в лице не конче означає, що треба обирати чи приймати збройний конфлікт як рішення.“³¹ (Ukr. Ins Gesicht des Krieges zu schauen bedeutet gar nicht, dass man den bewaffneten Konflikt als eine Lösung auswählen oder annehmen sollte). Laut dem Muster „Der Krieg hat Körperteile“ hat er auch den *Atem*, obwohl der Atem kaum zu den realen Körperteilen zugerechnet werden kann: Ukr. „[...] відчутти страшне дихання війни [...]“³² Ukr. (den schrecklichen Atem des Krieges zu empfinden). In den Schlagzeilen oder in den Titeln von Projekten und Bildern sind auch solche Wortverbindungen anzumerken wie: „[...] роботи військового фотографа-волонтера Дмитра Муравського із різних циклів проекту: „*Рани війни*“, „*Обличчя війни*“, „*Обійми війни*“ тощо (2014–2016 роки).“³³ (Dt. [...] die Arbeiten vom Volunteer Photographer Dmytro Muravskyj aus verschiedenen Zyklen des Projekts: „*Wunden des Krieges*“, „*Gesicht es Krieges*“, „*Umar-tung des Krieges*“ usw. (2014–2016)). Die Epitheta, die den Krieg von der äußerlichen Seite charakterisieren sind, z.B.: Dt. *schmutzig, dreckig, hässlich, ungeschminkt*, Ukr. *слина* ‘blind’, *потворна* ‘hässlich’: „Das hässliche Ge-

²⁸ Алексієвич С., У войны не женское лицо, Москва, Время 2013, С. 4.

²⁹ Алексієвич, С., У війни не жіноче обличчя, пер. з російської В. Рафєєнка, Харків, Віват, 2016, С. 10; Сюндюков І., Здобути із жахиття сенс. Людина у вогні історії очима Світлани Алексієвич, День, № 197, 30. 10. 2015, <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/zdobuty-iz-zhahittya-sens>

³⁰ Deutsches Referenzkorpus, Die Rolle der Kriegsfotografie – Wer sich in Gefahr begibt, will etwas zeigen, NUZ14/APR.01055 Nürnberger Zeitung, 12. 4. 2014, S. 32.

³¹ Філіпп де Лара, Глянути війні в обличчя, 7. 11. 2018, Тиждень.ua <https://tyzhden.ua/World/222027>

³² Чередніченко О., Я. Війна. Моя сім'я. Три історії підлітків із Маріуполя, День, №10, 24. 1. 2019, <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayiny/ya-viyna-moya-simya>

³³ Мельник С., Подивитися у сміливі очі, 7. 12. 2016, <http://www.golos.com.ua/article/280519>

sicht des Krieges“³⁴, Ukr. *сліпа війна*³⁵ (Ukr. ein blinder Krieg). Der Krieg kann auch als *charmant, schön* beschrieben werden: „Es gibt ja auch eine *Schönheit des Krieges*. Eine entsetzliche Schönheit.“³⁶ Die *Schönheit des Krieges* gerät in den Widerspruch mit seiner Bosheit, deswegen wird solche Schönheit als entsetzliche empfunden. Der Krieg wird mit den Bewegungsverben beschrieben, er kann *kommen* und *sich nähern, vor der Tür toben, töten*: „[...] während draußen der Krieg weitertobte.“³⁷

5. Das psychische Bild des Krieges

Zur Psyche des Krieges gehören seine Logik und Gefühle, die ihm zugeschrieben werden, z.B., *Logik des Krieges, Grausamkeit des Krieges*: „Die Grausamkeit des Krieges und seine parlamentarisch gerechtfertigte Notwendigkeit werfen ein Dilemma auf.“³⁸ Die Logik des Krieges ist brutal „Längst war eine neue Generation herangewachsen, welcher *die brutale Logik des Krieges* und der Besatzung völlig fremd war.“³⁹, „Mir scheint der Schlüssel zum Verständnis dessen, was in Paris geschehen ist und sicher noch anderswo geschehen wird, nicht *in der Logik des Krieges* zu liegen, nicht in der Kultur des arabischen Raums und nicht in der Religion des Islam.“⁴⁰ Die Logik des Krieges erscheint direkt und unvermeidlich zu sein: „Wer nicht als Erster schießt, ist dran. Das ist die *Logik des Krieges*. Der erste Tote ist sicherlich der schwerste.“⁴¹, „*Die Logik des Krieges ist binär*: Frieden jetzt – oder Krieg, bis Sieger und Besiegte feststehen.“⁴² Die Logik des Krieges ist eine permanente Handlungslinie, die zu weiteren Gefahren führen kann: Ukr. „Логіка війни, як чинник зростання соціальних загроз [...]“ (Dt. Die Logik des Krieges als Faktor der Vergrößerung der sozialen Gefahr).

³⁴ Deutsches Referenzkorpus, Das hässliche Gesicht des Krieges, S14/JUN.00529 Der Spiegel, 30. 6. 2014, S. 114.

³⁵ Сирота К., Про рани війни і вади ЗМІ, 25. 9. 2015, <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/pro-rany-viyny-i-vady-zmii>

³⁶ Deutsches Referenzkorpus, Vater der Drachen, S14/NOV.00160 Der Spiegel, 10. 11. 2014, S. 56.

³⁷ Deutsches Referenzkorpus, Das Blut im Boden Europas, FOC18/APR.00040 FOCUS, 7. 4. 2018.

³⁸ Deutsches Referenzkorpus, Tatort-Kommissar berichtet aus Afghanistan, RHZ14/APR.09968 Rhein-Zeitung, 9. 4. 2014, S. 19.

³⁹ Deutsches Referenzkorpus, Auftrag erfüllt, WWO15/DEZ.00214 Weltwoche, 23. 12. 2015, S. 28–29.

⁴⁰ Deutsches Referenzkorpus, Culture Clash, P15/NOV.01771 Die Presse, 15. 11. 2015, S. 47.

⁴¹ Deutsches Referenzkorpus, „Ich wollte einfach fliegen“, Z14/APR.00310 Die Zeit (Online-Ausgabe), 17. 4. 2014.

⁴² Deutsches Referenzkorpus, SYRIEN, U16/FEB.01825 Süddeutsche Zeitung, 13. 2. 2016, S. 4.

Die Epitheta, die das psychische Bild des Krieges schaffen, gehen vom menschlichen Charakter oder seinen Taten aus. Solche evaluative Adjektive haben vorwiegend abwertende, negative Konnotation. Ein Krieg kann *grausam* / *grauenhaft*, *brutal*, *verstörend*, *schrecklich*, *böse* / *übel* sein. „Це прихована, брудна війна [...]“⁴³, (Ukr. Das ist ein geheimer, schmutziger Krieg), Ukr. „Підступна війна Війна нікого не щадить“.⁴⁴ (Der gemeine Krieg schont niemanden). Bei der Beschreibung des Krieges wird oft das Muster verwendet „*der Krieg ist Zerstörer*“. Der Krieg kann das ganze Land verwüsten: Ukr. „[...] для спустошеної війною країни [...]“⁴⁵ (für vom Krieg verwüstetes Land), die materiellen und die geistigen Werte wegnehmen: „Він – ветеран війни. Війни, яка забрала в нього очі й мало не забрала життя“.⁴⁶ (Dt. Er ist Veteran des Krieges. Des Krieges, der seine Augen und fast das Leben weggenommen hat), „[...]...душі обпечені війною...“⁴⁷ (Ukr. die vom Krieg verbrannten Seelen). Solche Epitheta wie: *moderner*, *neuer großer*, *umfassender*, *totaler* / *globaler*, *grenzloser*, *permanenter*, zeugen davon, dass der Krieg immer einen tiefen Eindruck hinterlässt und das Leben der ganzen Welt beeinflusst.

Das Muster „*der Krieg ist ein Lügner* / *ein Heuchler*“ wird in der Übertragung vom *Gesicht* als Körperteilbenennung auf ein geschaffenes Image realisiert. Die Attribute *wahr*, *wirklich*, *wahrhaftig* dienen zur Schaffung der Opposition zwischen der realen Situation nach dem Krieg und dem versprochenen Bild, wo der Krieg als *richtig*, *sauber*, *notwendig* und sogar *heilig*⁴⁸ präsentiert werden kann: Ukr. „Істинне обличчя війни – це зруйнований світ, де повно горя та спустошення [...]“⁴⁹, (Dt. Das wahrhafte Gesicht des Krieges – das ist eine zerstörte Welt, wo nur Leid und Verwüstung herrschen). Der Krieg kann nicht mehr zur Bereicherung oder zum Fortschritt führen: Ukr. Однак, освічені люди вже не вважають війну ознакою культурного поступу. Економісти кажуть, що війни за таких умов не стільки збагачують, як

⁴³ Массаветас А. Нещадна російська війна проти Константинополя, 23. 4. 2018, <https://tyzhden.ua/World/212882>

⁴⁴ Війна нікого не щадить, 4. 8. 2018, <http://www.golos.com.ua/article/306043>

⁴⁵ Reuters, США вимагають від країн Перської затоки тримати Сирію в ізоляції – джерела, 18. 2. 2019, https://dt.ua/WORLD/ssha-vimagayut-vid-krayin-perskoyi-zatoki-trimati-siriyu-v-izolyaciyi-dzherela-303152_.html

⁴⁶ Дубровик-Рохова А., Про життя „після“ війни, День, №110–111, 22. 6. 2018, <https://day.kyiv.ua/uk/article/uspilstvo/pro-zhyttya-pislya-viyny>

⁴⁷ Козирева Т., У Львові представлять проект „Війна. 11 Портретів“, 13. 3. 2015, <https://day.kyiv.ua/uk/news/130315-u-lvovi-predstavlyat-proekt-viyna-11-portretiv>

⁴⁸ Deutsches Referenzkorpus, „Aus Ankara gesteuert“, Z18/MAR.00454 Die ZEIT, 15. 3. 2018, S. 79.

⁴⁹ Руденко А., Братерський дух – ключ до перемоги, День, №117–118, 6. 7. 2018, <https://day.kyiv.ua/uk/article/uspilstvo/bratersky-duh-klyuch-do-peremogy>

виснажують“.⁵⁰ (Dt. Und doch die gebildeten Menschen glauben nicht mehr, den Krieg das Zeichen des kulturellen Fortschritts zu sein. Die Wirtschaftsleute sagen, dass die Kriege unter solchen Bedingungen nicht zur Bereicherung, sondern zur Erschöpfung führen). Die kausativen Verben helfen den zwingenden und brutalen Charakter des Krieges wiederzugeben, Z.B. Ukr. *вимагати* / Dt. *verlangen*, Ukr. *змушувати* / Dt. *zwingen*. Der Mensch und sogar das ganze Volk kann zum Objekt des Krieges werden: „В Радянському Союзі всі, хто намагався говорити про справжнє обличчя війни, ставали ворогами Системи“⁵¹ (Dt. Alle, die in der Sowjetunion über das wirkliche Gesicht des Krieges zu sprechen versuchten, wurden zu den Feinden des Systems), „Якщо говорити про українців як про об’єкт цієї війни [...]“⁵² (Dt. Wenn man über die Ukrainer als Objekt dieses Krieges spricht [...]).

Es ist bemerkenswert, dass die Journalisten selber oft die massenmediale Darstellung des Krieges: die Banalisierung und das Ästhetisieren des Krieges⁵³ beurteilen: Ukr. „А ще є велика вада в журналістиці – естетизація війни, яку подають як комп’ютерну стрілянину“.⁵⁴ (Es gibt ein großer Nachteil im Journalismus – das Ästhetisieren des Krieges, der als eine Schießerei im Computer dargestellt wird). Der Krieg wird heutzutage immer mehr im Cyberraum ausgelöst und entwickelt, solche Begriffe wie: *Informationskrieg*, der *hybride Krieg* zeugen von ganz anderen Technologien, die angewendet werden. Deswegen wird in manchen Kontexten der dynamische Charakter des Krieges unterstrichen. Dementsprechend verändert sich das Gesicht des Krieges.

6. Fazit

In den untersuchten Kontexten wird das anthropomorphe Bild des Krieges in den beiden Sprachen durch Dualität geprägt, da die Unmenschlichkeit das menschliche Gesicht hat. Das wird durch zahlreiche metaphorische Ausdrücke realisiert. Die attributiv verwendeten und vorwiegend negativ konnotierten Adjektive werden gewöhnlicherweise dem Nomen *Krieg* vorangestellt und beziehen sich auf seine physiologische oder psychische Gestalt.

⁵⁰ Лютий Т., Звідки береться війна?, 7. 12. 2016, <https://tyzhden.ua/Columns/50/180342>

⁵¹ Смаль О., Чужа війна сержанта Маріо, 16. 6. 2017, https://dt.ua/HISTORY/chuzha-viyna-serzhanta-mario-245789_.html

⁵² Сирота К., Про рани війни і вади ЗМІ, 25. 9. 2015, <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/pro-rany-viyny-i-vady-zmii>

⁵³ Kirchhoff, S., „Wie hat unsere Welt seither verändert?“ *Die Entwicklung metaphorischer Konstruktionen des Medienereignisses 9/11*. In: M. Schwarz-Friesel, J.-H. Krommninga (Hrsg.), Tübingen, Francke Verlag, 2014, p. 75.

⁵⁴ Сирота К., Про рани війни і вади ЗМІ, 25. 9. 2015, <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/pro-rany-viyny-i-vady-zmii>

Die verbreiteten Metaphernmuster sind: „*der Krieg ist ein Lebewesen* / *der Krieg ist ein Mensch*“, „*der Krieg ist ein Elternteil*“, dem Krieg werden menschliche Emotionen zugeschrieben, sowie bestimmte Charakterzüge, auch nach dem Metaphernmuster „*der Krieg ist ein Lügner* / *ein Heuchler*“. Bei der Beschreibung der Inhalte, wo der Krieg eine zentrale Rolle hat, werden oft Oppositionen verwendet, wo der „männliche“ Kriege dem „weiblichen“ Krieg entgegengesetzt wird, der „richtige / notwendige“ dem „falschen / sinnlosen“, der „wahrhafte“ dem „geheimen / gemeinen“. „*Der Krieg hat Körperteile*“ und so erhält sein Gesicht. Die Metapher *das Gesicht des Krieges* als seine äußere sowie innere Darstellung ist in den beiden untersuchten Sprachen weit verbreitet und wird zu einem wirksamen Instrument der Bildhaftigkeit in jeder Publikation, die eine Möglichkeit gibt nicht nur explizite, sondern auch implizite Semantik zu realisieren. Da die Lexeme *der Krieg* im Deutschen und *війна* im Ukrainisch verschiedene Genuszuordnung haben, stimmt nicht immer die assoziative Grundlage der anthropomorphen Metaphern in den analysierten Sprachen überein.

Die verwendeten anthropomorphen Metaphern werden durch Analogie gebildet, es sind auch Beispiele der Metaphtonymie fixiert. In dem Fall werden die Metaphernmuster auf der Grundlage der früheren metonymischen Übertragung des Typs *pars pro toto* entwickelt.

Die anthropomorphe Darstellung des Krieges erlaubt es, die präsentierten Inhalte beeindruckend darzustellen. Da die Anthropozentrie des menschlichen Denkens einen breiten Spielraum für einen Vergleich schafft, sind die Rezipienten solcher Texte sofort in jeden beschriebenen Kontext involviert.

REFERENCES

- Andersen, Elaine, *Lexical universals of body part terminology*, in: J. H. Greenberg (Hrsg.) *Universals of human language*, vol. 3, Word structure, Stanford University Press, Stanford, 1978, pp. 335–368.
- Birner, Betty, *Language and meaning*, Routledge, London & New York, 2018.
- Blanco, Carmen M., *Das bildliche Potenzial der deutschen Körperteilbezeichnungen: eine historische Darstellung seit indogermanischer Zeit*, Muttersprache, vol. 9 (3), 1999, pp. 246–260.
- Bulatović, Vesna & Čarapić, Dragana, Gender: social or linguistic?, in: *Lingua Montenegrina*, god. XI/1, br. 21, Cetinje, 2018, pp. 19–37.
- Filar, Dorota & Głaz, Adam, *Obraz ręki w języku polskim i angielskim*, in: R. Grzegorzczkowska & A. Padziński (Eds.) *Językowa kategoryzacja świata*, UMCS, Lublin, 1996, pp. 199–219.

- Goatly, Andrew, *Washing the brain. Metaphor and the hidden ideology. Discourse Approaches to Politics, Society and Culture*, vol. 23, John Benjamins publishing Company, Amsterdam & Philadelphia, 2007.
- Goossens, Louis, *Metaphtonymy: the interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action*, in: R. Dirven, R. Pörings (Eds.) *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*, Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 2003, pp. 349–377.
- Hagemann, Jörg, *Metapher und Metonymie*, in: S. Staffeldt, J. Hagemann (Hrsg.) *Semantiktheorien. Lexikalische Analysen im Vergleich*, Stauffenburg Verlag, Tübingen, 2017, pp. 231–262.
- Hübler, Axel, *Das Konzept Körper in den Sprach- und Kommunikationswissenschaft*, Francke Verlag, Tübingen & Basel, 2001.
- Hums, Lothar, *Zur Klassifizierung der Benennungen für Körperteile in übertragener Verwendung*, Sprachpflege, Jg.-37. H.3, 1988, S. 35–37.
- Kirchhoff, Susanne, „Wie hat unsere Welt seither verändert?“ *Die Entwicklung metaphorischer Konstruktionen des Medienereignisses 9/11*, in: M. Schwarz-Friesel, J.-H. Krommninga (Hrsg.), *Francke Verlag, Tübingen*, 2014, pp. 75–92.
- Köpcke, Klaus-Michael, *Untersuchungen zum Genussystem der deutschen Gegenwartssprache*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1982.
- Lakoff, George & Johnson, Mark, *Leben in Metaphern*, Carl Auer, Heidelberg, 2008.
- Materynska, Olena, *Typologie der Körperteilbenennungen*, *Danziger Beiträge zur Germanistik*, vol. 41, Peter Lang, Frankfurt am Main u.a., 2012.
- Schwarz-Friesel, Monika, *Konzeptualisierungen von Terrorismus in den Medien vor und nach 9/11*, in: M. Schwarz-Friesel, J.-H. Krommninga (Hrsg.), *Francke Verlag, Tübingen*, 2014, pp. 7–24.
- Sharifian, Farzad, *Cultural linguistics*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam & Philadelphia, 2017.
- Siahaan, Poppy, *Metaphorische Konzepte im Deutschen und Indonesischen (Herz, Leber, Kopf, Auge und Hand)*, *Europäische Hochschulschriften*, vol. 35, Peter Lang, Frankfurt am Main u.a., 2008.
- Skirl, Helge & Schwarz-Friesel, Monika, *Metapher*, Winter, Heidelberg, 2013.
- Taylor, John, *Linguistic categorization*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- Uryson, Elena, *Fundamentalnye sposobnosti cheloveka i naivnaia anatomiiia*, [The fundamental abilities of a person and the naive anatomy], *Voprosy yazykoznaniiia*, vol. 3, 1995, pp. 3–16.

- Wildgen, Wolfgang, *Hand und Auge: eine Studie zur Repräsentation und Selbstrepräsentation (kognitive und semantische Aspekte)*, Zentrum Philosophische Grundlagen der Wissenschaften, Bremen, 1999.
- Yu, Ning, *From body to meaning in culture*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam & Philadelphia, 2009.
- Yu, Ning, The Chinese heart as the central faculty for cognition, in: F. Sharifian, R. Dirven, N. Yu (Eds.) *Culture, body and language. Conceptualizations of internal body organs across cultures and languages*, Mouton de Gruyter, Berlin & New York, 2008, pp. 131–168.
- Вихованець, Іван & Городенська, Катерина, *Теоретична морфологія української мови*, Університетське вид-во „Пультари“, 2004.
- Вихованець, Іван, *Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови*, Українська мова, № 2, 2012, С. 3–10.

ILLUSTRATIVE QUELLEN

- Алексієвич, Світлана, *У війни не жіноче обличчя*, пер. з російської В. Рафєєнка, Віват, Харків, 2016.
- Алексієвич, С., *У войны не женское лицо*, Москва, Время 2013.
- Газета „День“, <https://day.kyiv.ua>
- Газета Верховної Ради України „Голос України“, <http://www.golos.com.ua>
- „Дзеркало тижня. Україна“ (DT.UA), <https://dt.ua>
- Новини 24 канал, <https://24tv.ua>
- Тиждень.ua, <https://tyzhden.ua>
- ТСН, <https://tsn.ua>
- Фінансові новини, <https://news.finance.ua>
- Deutsche Welle, <https://www.dw.com/de>
- Deutsches Referenzkorpus (DeReKo-2018-II), Institut für Deutsche Sprache, Mannheim, COSMAS II-Server, C2API-Version 4.16.2 – 31. 1. 2019.
- Die Welt, <https://www.welt.de>
- Gellhorn M., *Das Gesicht des Krieges*, Dörlemann-Verlag, Zürich, 2012.
- Lausitzer Rundschau, <https://www.lr-online.de>
- UkrMedia: Останні події України, ключові новини світу, <https://ukr.media>
- Zeit online, <https://www.zeit.de>

Olena MATERYNKA

THE ANTHROPOMORPHIC IMAGE OF WAR IN THE GERMAN AND UKRAINIAN MASS MEDIA

This paper deals with the research of the anthropomorphic representation of 'war' in the German and Ukrainian mass-media. The contrastive approach reveals the main differences in the gender characteristics as well as in the conceptualization of war' in the contrasted languages. The system of naive segmentation of the human body is proved to be the rich source of anthropomorphic metaphor in the compared languages. One of the most widely used anthropomorphic metaphors embracing the body part appellations is the metaphor 'face of war'. The metaphonymy is also highlighted as one of the models of the semantic change paths within the personification patterns of 'war', including such regular patterns as 'male / female face of war', 'public face of war' etc. The 'war' has a physical and psychological, emotional profile in the compared languages. The causative verbs reveal its cruel nature, representing the 'war' as a destructive force suppressing the will of human beings with inevitably devastating consequences. To the anthropomorphic patterns within the main one 'war is a human being' also belong: 'war is a parent', 'war is a liar'. The hybrid, information wars of the last years have obviously changed the language representation of 'war'.

Key words: *anthropomorphic metaphor; metaphonymy, naive anatomy, semantic change, anthropomorphic pattern, conceptualization, natural (biological) / grammatical gender, gender asymmetry*

UDK 82.09-312.9

Izvorni naučni rad

Dijana VUČKOVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore – Nikšić

dijanav@ucg.ac.me

Ljiljana PAJOVIĆ-DUJOVIĆ (Podgorica)

Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore – Nikšić

dljilja@ucg.ac.me

***CUL-DE-SAC* POZICIJA ŽENSKIH LIKOVA U VAMPIRSKIM NARATIVIMA**

Početak XXI vijeka obilježen je snažnim talasom fantastičkih naracija u kojima svoju revitalizaciju doživljavaju mnoge utvare omiljene u gotskoj književnosti. Književni lik vampira popularnost stiče u XIX vijeku konotirajući mnoge strahote sa kojima je ondašnje društvo bilo suočeno. U novim naracijama, korjenito je promijenjena konotacija ovoga lika, pa su muški vampirski likovi u savremenoj književnosti prividno lišeni one monstroznosti koja je odlikovala njihove literarne pretke. Ono što je, ipak, ostalo isto i što je zajedničko obilježje literarnih vampira kroz dijahroniju jeste opredjeljenje za porazan sudbinski tok ženskih likova. Njihove se uloge dominantno vezuju za retrogradne i konzervativne pozicije.

U radu je analiziran položaj ženskih likova u ovom tipu naracije u XIX vijeku (Lusin i Minin iz Stokerovog romana *Drakula*), mjesto i uloge vampirskih heroína u novom milenijumu (Bele Kalen iz tetralogije *Sumrak* Stefani Mejer). Protagonistkinje su posmatrane po analogiji sa tipičnim bajkolikim princezama i vješticama. Pokazano je da je pozicija svih ovih junakinja u suštini *cul-de-sac* (pozicija svojevrsnog ćorsokaka), kao i da je neupitna njihova zavisnost od muških herojskih likova. Današnje naracije sa takvim idejnim slojem posmatraju se kao odraz jednog vida repatrijarhalizacije, a njihova izuzetna globalna recepcija ukazuje na potrebu mladih čitalaca za svijetom koji je – iako obilježen strogim, dijelom i retrogradnim normama – sigurniji od stvarnosti.

Ključne riječi: *lik vampira, fantastika, konotacije, rodne uloge, Drakula, Sumrak, ženski lik*

Uvod

Krajem XX i početkom XXI vijeka u književnosti namijenjenoj dječijoj i tinejdžerskoj publici dominira žanr fantastike, tako da čak i priče osvjedočene realističke mizanscene – poput onih koje se dešavaju u školama – postaju poprišta fantastike različitog tipa (Vučković 2012; 2018). Današnje školske prostore u književnosti ispunjavaju likovi vještica, čarobnjaka, vampira, vukodlaka, zombija i drugih – smatrano je ne tako davno – monstuoznih stvočenja. Većinom, ovi likovi dati su u prirodnom ljudskom obličju i tako u spolašnjem portretu lišeni monstuoznosti (Vučković 2013). Autori su omogućili njihovu recepcijsku interiorizaciju, pa se mlade – nerijetko i zrelije – generacije čitalaca lako identifikuju s njima (Vučković 2012). Oni u savremenoj književnosti konotiraju mnoge socijalno-psihološke teme i obrasce koji su čitaocu ovog vijeka važni i koji mu pomažu da osmisli očito nepodnošljivu realnost, što ubjedljivo obrazlaže Džek Zajps (2008). Tako, mnogi popularni fantastički serijali ovog vijeka (*Hari Poter*, *Sumrak*, *Vampiriska akademija* itd.), obraćajući se mladoj publici školskog uzrasta, nude svjetove koji na prvi pogled djeluju prihvatljivije od realnosti u kojoj se živi i odrasta (Vučković 2012). Ipak, iako su nekad monstuozni likovi učinjeni prihvatljivima publici i dovedeni do nivoa interiorizacije, oni i dalje konotiraju čitav niz potisnutih strahova i skrivenih želja, upravo onako kako su to činili i u XIX vijeku.

Naš cilj u radu je da opišemo status heroína u ovoj književnosti, tj. da pokažemo razvoj ženskih likova u vampirskim narativima. Dijahronijski ispitujemo literarnu karakterizaciju ženskih likova, počevši od Lusi Vestenra i Mine Harker iz romana *Drakula*, a završivši sa Belom Svon, protagonistkinjom serijala *Sumrak*.

Referencijalni sistem vampirskog hronotopa

Engleska književnost viktorijanskog *fin de siècle* problematizovala je mnoge strahote. Književnici su, živeći u vremenu velike krize i vidnog kraja jedne moćne civilizacije, tragali za mogućim uzrocima pada Britanskog Carstva i urušavanja poznatog i sigurnog svijeta. Zahvatali su u daleku prošlost tragajući za uzrocima i krivicama i kreirali slike anticipirane budućnosti koja nije djelovala ohrabrujuće (Smith 2007: IX–XXVI). Stoga je u ovoj književnosti primjetan otpor prema modernosti i upečatljivo preispitivanje grešaka iz prošlosti koje su dovele do promjena i koje su vodile u neizvjesnost.

Gotski roman dugo je bio „sredstvo za kritiku onih pojava koje bismo mogli prepoznati kao simptome modernosti“ (Anderson 1997: 324). Duh umiruće epohe, degeneracija viših društvenih slojeva, propast snažnog sistema i

velike plemićke klase, značajne promjene u sistemu patrijarhalnih tradicionalnih načela i vrijednosti, emancipacija žena, oslobađanje tabu teme o ljudskoj seksualnosti, dostignuća nauke koja su promijenila mnoga gledanja na svijet – sve je to uticalo na zastupljenost mračnih tema u književnosti. U takvim društvenim okolnostima, duhovi, nakaze i vampiri dobijaju prirodno stanište u književnosti. Gotska literatura je „glas za izražavanje neizrecivih socijalnih i moralnih tabua“ (Murga Aroca 2013: 29). Stoga ova književnost predstavlja idealno tlo za rađanje vampira kao književnog lika.

Ako pogledamo razvojnu liniju lika vampira, jasno ćemo uočiti njegova adaptivna i anticipacijska svojstva. Roman *Drakula* (1897) Brema Stokera omogućio je čitaocu da predvidi ostvarenje mnogih njegovih strahova – desio se pad plemstva, degeneracija društva koje više nije moglo da se nosi sa nagomilanim problemima, detabuizirana je tema o ljudskoj, posebno ženskoj seksualnosti i homoseksualnosti. Mina Harker, jedna od glavnih junakinja romana, bila je prototip „nove žene“, one koja se bavi muškim poslovima i ima „muški mozak“. Tako, kroz lik i djelatnost vampira, koji je uvijek usaglašen sa duhom epohe i civilizacijski adaptiran, prepoznamo buduće promjene u nauci, tehnologiji, religiji i društvu uopšte (Vučković i Pajović Dujović 2016a). Ovaj lik je višefunkcionalan i polisemičan jer je atribuiran multitemporalnošću, odnosno istovremeno oslikava prošlost, sadašnjost i budućnost. Vampir se ponaša tako da „reflektuje vrijeme u kome živi i predviđa naredno“ (Bacon 2011: 43).

Vampir je proizvod drevnih civilizacija, pa su stari Grci i Rimljani poznavali lamije i sukube, demone u obliku žena koje su pile krv muškarcima dok su imale seksualne odnose s njima tokom sna, i to sve dok nisu bili lišeni muškosti ili mrtvi. Njihov muški *kolega* bio je inkubus i on se na isti način ponašao prema ženama (D. E. Brown 2002: 96).

O sličnim pojavama govore i neke legende sa Orijenta, a pojava ovog bića zabilježena je i kod Asteka (D. E. Brown 2002). Tereza Bejn obuhvatila je u *Enciklopediji vampirske mitologije* (2010) legende i predanja o vampirima iz svih krajeva svijeta. Iako u mitološkim pričama postoje mnoge vampirice, koje se uglavnom tretiraju kao krvopije posredstvom (pre)naglašene seksualnosti, period srednjovjekovlja, tokom kojega je vampir markiran kao realni vinovnik mnogih nedaća, zabilježio je više muških vampira, posebno u ličnostima aristokrata i uopšte pripadnika viših društvenih slojeva (Vučković i Pajović-Dujović 2016a). To se dovodi u vezu i sa vampirovim preliterarnim precima, stvarnim istorijskim ličnostima koje su parcijalno poslužile kao humanoidni prototip na kome su zasnovani portreti prvih književnih vampira (u Polidorijevom romanu *Vampir*, kod Stokera itd.).

Od romana *Drakula* (1897) pa do Kalenovih iz tetralogije *Sumrak* (serijal publikovan 2005–2008. godine), muški vampiri izmijenili su bazične karakteristike i doživjeli su skoro nevjerovatnu transformaciju od predatora do žrtve (Vučković i Pajović-Dujović 2016b). Metamorfoze koje se odnose na muške vampirske likove, pa time i uopšte na koncept vampirizma u književnosti, ublažile su njihovu tamnu stranu – barem denotativno – i učinile ih prijemčivima, skoro bajkovitim pomoćnicima (Pajović-Dujović i Vučković 2017a). Tako je literarni vampirizam dobio mjesto i u književnosti za djecu i mlade (npr. romani/serijali *Pusti pravoga da uđe* Jona Ajvide Lindkvista, *Sumrak* S. Mejer, *Vampiriska akademija* Rišel Mid itd.). Budući da vampirski lik uvijek nosi konotacije koje se tiču tamne strane čovjekove prirode, one koju teško vidimo u ogledalu, njegova invokacija u književnosti za djecu tumači se kao nezadovoljstvo sadašnjošću i kao strah od budućnosti (Pajović-Dujović i Vučković 2017a).

Svi romani o vampirima imaju interesantne ženske likove i dobar dio značenjskih konotacija ukupne naracije upravo sugerise važne odnose prema ženi, njenom položaju u porodici i društvu, njenim ulogama i mogućnostima.

Značenja lika vampira u romanu *Drakula*

Sve do XVIII vijeka vampir nije bio književni junak. U srednjovjekovlju je imao status pojave iz realnog života, pa su mu pripisivani najrazličitiji prirodni pomori stanovništva, poput kuge ili drugih masovnih zaraznih bolesti. Gotskoj književnosti vampir je poslužio kao prenosnik virusa koji su u stanju da inficiraju čitavo društvo i to zahvaljujući vezi sa ljudskom krvlju, eliksirom koji ga održava u životu. Virusi kojima je lik vampira u literaturi zarazio društvo bili su različiti, ali im je zajednička osobina vidljiva u suštinskim osobinama vampira – smrtna opasnost i s njom u vezi opasnost za ljudsku dušu.

Između ostalog, vampiri gotske književnosti problematizuju veliku temu ljudske seksualnosti, i dalje izuzetno aktuelnu u literaturi. Oni se dovode u vezu sa seksualnim temama koje su kroz duge istorijske periode, naročito pod uticajima monoteističkih religija, smatrane tabuima. Leblank analizira važnost tumačenja seksualnih tema u vezi sa romanom *Drakula* i ističe:

Simbol vampira služi da *potisne* i da *izloži*: on potiskuje ljudsku seksualnost, zamjenjujući je monstroznom anatomijom i natprirodnim reproduktivnim funkcijama, uz to pojačavajući ‘devijantnu’ seksualnost neprihvatljivu u viktorijskoj kulturi, kao što je seks sa više partnera, vanbračni seks, preljuba, homoseksualnost i moćna ženska seksualnost (1997: 253–254).

Ipak, nije samo aspekt seksualnosti ono što vampir konotira u literaturi. Njegove su metamorfoze izuzetne i sugerišu mogućnost da kroz njegov (ne)postojeći odraz u ogledalu (ne) ugledamo sve ono što nas duboko plaši. Vampir može biti: fizička ili psihička prijetnja; metafora svega onoga što je u vezi sa smrću, entropija bilo kojeg živog sistema i njegovog prelaska u ništavilo; metonimija naše tamne strane ličnosti koju ne smijemo invocirati jer je jabuka sa drveta saznanja tabuizirana, odnosno „Galerija hibridnih, grotesknih i bijednih kreatura ispitivana je kako bi bila ilustrovana ideja da je ono što nas istovremeno najviše plaši i oduševljava prepoznavanje svačije veće ili manje latentne monstroznosti“ (Cavallaro 2002: IX).

Dok vampir sa jedne strane predstavlja opasnost za čovjeka i budi njegov strah, sa druge strane možemo da ga posmatramo i kao „inkarnaciju potisnutih želja“ (Murga Aroca 2013: 41). Čak je i roman *Drakula* moguće posmatrati u tom literarnom ključu. Lusi Vestenra u romanu *Drakula* dobija status najotvorenije i najiskrenije osobu koja priznaje ono za čime žudi. Tumačenjem njene pozicije u svijetu teksta osvjetljava se veći dio konotacija koje su u ovom romanu u vezi sa ulogom ženske seksualnosti. Ona, recimo, priznaje poliandrogine želje. Upravo takva njena otvorena priroda dovešće joj vampire, a vrlo je vjerovatno da čitalac upravo nju vidi kao odgovornu za to, tj. *krivu*.

Inicijalni lik vampira u literaturi, onog Drakuline generacije, čitalac je vidio kao đavolovog slugu koji je sasvim odvojen od njega (čitaoca) i kao takav spojen sa nečastivim. Istovremeno, hronotop Stokerovog romana mogao je sugerisati i izvjesnu bliskost sa čitaocem savremenikom jer se radnja vezuje za 1893. godinu, tj. za period od svega četiri godine prije objavljivanja romana. Sva mjesta događanja duboko su konotativna za to vrijeme, a poseban značaj ima Grofovo putovanje sa Istoka (iz Transilvanije u Rumuniji) na Zapad (u Englesku). Čitalac savremenik ispoljavao je strah pred kreaturom sa Istoka. Vampir nije imao odraz u ogledalu, niti sjenku. Noviji literarni vampiri inaugurisani romanom *Intervju sa vampirom* En Rajs iz 1976. godine, kao i oni kasniji, stekli su odraz u ogledalu, tako da se doima da je čovjek priznao svog vampira prepoznavši ga kao mračni dio sebe (Auerbach 1995).

Strah od emancipacije ženske populacije pominjan je često u vezi sa tumačenjem romana *Drakula*, a pitanje položaja žene predstavlja svojevrsno *sinister loci* i savremene literature o vampirima. Tako Orlomoski piše da Stokerov roman „pokazuje snažnu anksioznost povodom promjene načina na koji se izražava ženska seksualnost /.../ Ideali o moralnosti i seksualnosti su ono po čemu je viktorijanska era najpoznatija“ (2011: 14). Ti su strahovi često i opravdani sa stanovišta najviših društvenih slojeva, tj. onih grupa koje kreiraju društvene norme jer „vampir predstavlja drugost: aristokratu, ženu, homo-

seksualca i stranca“ (Murga Aroca 2013: 41). Junakinja Mina Harker u romanu *Drakula* pokazuje da je sposobna da djeluje u „muškim poslovima“. Ona kuca na pisačkoj mašini i pokazuje da ravnopravno sa muškarcima može da učestvuje u rješavanju problema koje društvo ima sa istočnim vampirom. Konotacija njenog ponašanja predstavlja ozbiljnu opasnost od novog društvenog položaja žene. Otud je sasvim logičan i tretman Lusi Vestenre, Minine drugarice koja razmišlja o udaji za tri muškarca, a nakon povampirenja ujeda i djecu. Kao (ne)supruga i (ne)majka, očekivano je da bude tretirana kao *drugačija* (eng. *the Other*). Doživljavaju je kao virus koji prijeti da inficira društvo i zarazi ga otrovom emancipacije. Ova antijunakinja otvoreno ispoljava seksualnu žeđ, a takva manifestacija ponašanja duboko je nepoželjna u društvu patrijarhalnog morala kodifikovanog tabuima. Ženski likovi Lusi i Mina u romanu su dobile različite realizacije. Lusi je prva Grofova žrtva, pa je nakon povampirenja probodena glogovim kocem. Dok će Mina, koliko god na momente djelovalo da će zbog vrlo bliskih kontakata sa Grofom doživjeti istu sudbinu kao Lusi, ipak na kraju ostati među živima kao supruga i majka.

Džek Braun problematizuje uloge ženskih likova u romanu postavljajući pitanja koja bi mogla da reflektuju i nešto drugačije njihovo viđenje. On, recimo, ističe značenjski plodonosan ambigvitet: „Jesu li Lusi i Mina progresivne ‘nove žene’ ili su one samo lutke koje rekonstruišu kompleks posrnule madone?“ (J. Brown 1997: 270). Lusi i Mina iz perspektive čitaoca njihovog vremena predstavljaju prijetnju od „nove žene“, ali isti taj čitalac može ih kroz prizmu čvrstog patrijarhalnog sistema vrijednosti vidjeti i kao posrnule žene, tj. kao one koje se nijesu pridržavale uspostavljenih pravila i kretale po, za njih, predviđenim putevima nego su pokazale radoznalost i „zavirile“ u nepoznato, što je analogno razvoju događaja u poznatoj bajci *Plavobradi* i drugim motivski srodnim tekstovima. U drugom slučaju, Grofov virus očitava se u tome da je i jednu i drugu odabranicu zarazio „otrovom saznanja“, što je grijeh koji je počinila Pramajka, kao što je to i grijeh koji je čovjeka prognao iz Raja. Tragove motivskog kompleksa o praroditeljskom grijehu nalazimo u mnogim bajkama, porijeklo mu je drevno i prepoznaje se još u mitu kakav je npr. *Kupidon i Psiha*.

Analogija sa bajkom

Pozicija ženskih likova u fantastičkoj literaturi u kojoj vampiri imaju vodeću ulogu izvedena je po analogiji sa čudesnim svijetom bajke, što je posljedica pripadnosti istom žanrovskom ključu fantastike. Bajka ubjedljivo predestinira rodne uloge, tj. „Bajke propisuju različite uloge za dječake i djevojčice, ‘ženski likovi zaključani u kuli sto godina’ pronalaze partnera od

koga se očekuje da se ‘bori sa zmajevima i nadmudruje protivnike’“(Cavallaro 2002: 138). To je važan okvir za književne likove i njihove svjetove i to tako postavljen da njegovo narušavanje predstavlja intervenciju zlih sila. Zadatak „sila dobra“ biće u povratku „starog stanja stvari“, tj. u spasavanju ženskih likova predstavljenih tipom „žena kao dijete“, i to od strane hrabrih, požrtvovanih i dosjetljivih muških boraca za pravdu (Vučković i Mašnić 2018). Bajke „jačaju ideološke norme patrijarhalnih društava“ (Zipes 2006: XII). Drugi važan razlog zbog kojeg pominjemo bajke u kontekstu ove teme jeste taj što se smatra da se bajka obraća svijetu ranog djetinjstva edukujući ga da usvoji prihvatljive socijalne uzuse i da uspostavi razliku između dobra i zla (Vučković 2018).

Posredstvom poučnog tona bajke i njene upućenosti na mlađu čitalačku publiku, ta se priča posmatra kao važan obrazovni sadržaj, iz čega se da prepoznati uloga svih onih narativa koji su s njima u vezi, pa su tako vampirske naracije XXI vijeka fokusirane na socijalnu (re)edukaciju tinejdžera (Vučković i Mašnić 2018). Bajka je varirala na stotine priča o bespomoćnim ženama i njihovim odvažnim spasiocima i formirala idealan svijet *srećnog završetka* u strogo tradicionalnom okviru u kojem vladaju rodni stereotipi i gdje su žene predestinirane da budu „lijepe i dobre“ (Vučković i Mašnić 2018: 128). U bajci su vidne „konzervativne tendencije koje se tiču roda, religije, socijalne klase“, tako da su klasične bajke „otvoreno patrijarhalne i politički konzervativne u strukturalno-tematskom pogledu i reflektuju dominantne interese socijalnih grupa koje kontrolišu kulturne snage proizvodnje i reprodukcije“ (Zipes 2006: XII).

Ako se fokusiramo na poziciju junakinja bajki, vidjećemo da su one u mnogo čemu slične. Pozitivne junakinje su vrijedne, poslušne, naivne, lakovjerne i bespomoćne. Nijedna od njih ne bi opstala bez muških spasilaca. One pokazuju i to da su bezgranično zahvalne spasiocu. Bez mnogo premišljanja prepuštaju mu se da ih vodi kroz život. Bajka prepoznaje i likove zlih žena – neposlušnih, samostalnih i moćnih. I one su dobile odgovarajuće uloge kao maćeha, vještice, zle babe i slično. Njihovo zlo bajka kažnjava nemilosrdno, a izvršioci su uglavnom muški likovi čija je uloga oličena u spasavanju „zlato-kosih, ljepotica, pepeljuga“.

Slična organizacija rodni uloga dešava se i u literaturi o vampirima. Drakuline „mlade“, Lusi Vestenra u cjelosti, a Mina Harker djelimično, srodni su zlim junakinjama bajke. Za Lusin u iskazanu seksualnost nema spasa, tako da će glogov kolac biti lijek za njeno „pokvareno“ srce. Mina će biti prototip nove žene, ali žene koja uspijeva da očuva svijest o suštini uloge koja joj pripada, a to je uloga supruge i majke. Snažno povezana dva ženska lika sugerišu nadu implicitnog čitaoca da čak i ako dođe do pojave nove žene, ona

će uspjeti da se izbori sa vampirizmom, ostaće i dalje privržena muškarcu i odlučna u potrebi da se ženski vampirizam (čitaj seksualnost) najoštrije kazni. Cilj i jednog i drugog je očuvanje starog poretka i poznatog svijeta.

Novomilenijumsko referencijalno polje vampirskog hronotopa

Tokom druge polovine XX vijeka, posebno pred njegov završetak, kao i početkom ovog milenijuma, vampirski talas zapljusnuo je literaturu. Mapirao je viruse oslobađanja, mišljenja, odlučivanja, biranja i skrenuo pažnju na brojne stvarne opasnosti koje prijete čovjeku i čovječanstvu. Roman *Ja sam legenda* (1954) Ričarda Metisona pripovijeda o strahu od nauke koja u laboratoriji proizvodi vampire, a pojavljuje se u vrijeme „hladnog rata“; *Intervju sa vampirom* (1976) En Rajs govori o vampiru Luisu i njegovim jezivim dilemama, konotira homoseksualne i religijske tabue; Lindkvistov roman *Pusti pravoga da uđe* (2008) rekonstruiše dramu nasilja u školi kao i proces urušavanja porodice. Miješanje niskog i visokog stila i težnja ka hibridizaciji žanrova ono je što se najprije dá uočiti u romanocentričnoj književnosti novoga milenijuma. Stanje duha čitalaca jedne epohe može biti osvijetljeno uvidom u popularnu književnost, a sudeći po planetarnom interesovanju za neke romane o vampirima, jasan je odraz u ogledalu mladih čitalaca.

Vampir kao živeći neupokojenik odgovara civilizacijskim i kuturološkim tranzicijama. Ovi monstumi oživjeli su punim životom u *fin-de-siècle* viktorijanskog doba, a 30-ih godina XX vijeka dobili su impuls u ekonomskoj depresiji koja je prethodila Drugom svjetskom ratu (Pajović-Dujović i Vučković 2017b). Prelazak u novi milenijum označio je *novo doba* koje ne možemo pojmiti odvojeno od globalizacije, shvaćene kao procesa umrežavanja političkih, kulturnih i ekonomskih veza najrazličitijih vremensko-prostornih tačaka na našoj planeti, a „globalizacija može biti shvaćena kao uspostavljanje istovrsnosti u smislu navika, mode i životnog stila“ (Mülazimoğlu Erkal 2014: 161). Savremeni čovjek prijemčiv je prema ujednačavanju koje globalizacija potencira. Koliko god, na prvi pogled, XXI vijek pokazivao tendenciju ka uvažavanju različitosti i unikatne ljudske osobenosti, mehanizmi poput društvenih mreža i ostalih globalizacijskih oruđa sugerišu nužnost pojedinca da barem virtuelno i spolja gradi socijalno poželjnu sliku o sebi. Socijalne mreže su pozornice na kojima se pojedinci predstavljaju nudeći virtuelnim „prijateljima“ na uvid svoj *life-style*, koji „prijatelji“ (an)lajkuju. Socijalna podrška nužna je čovjeku XXI vijeka, možda i više nego ranije pošto se pred njim nalaze izuzetni izazovi. Naročito je ona neophodna mladima, koji grade vlastiti identitet u eri globalizacije i konzumerizma. Za predstavljanje su im važni i statusni simboli, koje najbolje reprezentuju materijalni proizvodi koji

se posjeduju. Proizvodi koji se posjeduju počinju da „govore“ o ličnostima posjednika upravo ono što oni sami žele da učine vidljivim okolini. „Vidljivost“ koju potencira elektronski snažno umreženo društvo, malo toga dopušta da ostane u domenu privatnog i intimnog.

U krugu elemenata koji se upotrebljavaju za društveno predstavljanje nezaobilazan je fizički izgled pojedinca, njegova posvećenost unapređenju i očuvanju tjelesne ljepote, koja svoj vrhunac ostvaruje u estetskoj hirurgiji. Društvena slika o sebi svjesno se i planski projektuje i nadograđuje iako ne odražava samo realna svojstva pojedinaca, što je uočljivo i iz rastuće potrebe za „prepravkom“ fizičkog izgleda, što je konotirala još narodna bajka (Vučković i Mašnić 2018). Estetika tjelesnog izgleda doživjela je globalizacijsku uniformnost, pa hirurzi oblikuju iste djelove tijela kod različitih osoba, a na osnovu ponuđenog modela ili nacрта. Čitalac XXI vijeka, potencijalno „dotjeran“ i „usavršen“ u fizičkom i statusnom smislu, kao idealne književne junake prepoznaje vampire ili druga njemu srodna bića koja mijenjaju oblik (eng. shape-shifting) i sa kojima se moguće lako identifikovati. Od djevojaka se naročito očekuje posvećenost fizičkom izgledu, tako da „postignuća u obrazovanju, karijeri i ekonomskom smislu ne zamjenjuju potrebu za time da se bude uspješna kao vizuelni objekat“ (Jarvis 2014: 104). Adaptibilnost je željeno svojstvo čovjeka XXI vijeka i mladom čitaocu djeluje magijski privlačno, a vampiri su izuzetno prilagodljivi. Oni su usavršili moć suživota sa ljudima i ostalim humanoidima. Zahvaljujući tome, društvo ih ne tretira kao „drugačije“.

Stefani Mejer (ali i ne samo ona!) prepoznala je novog tipa čitaoca postmodernog doba koji je pasivni konzument. On očekuje potpuni „mentalni servis“ od strane autora. Tako, u koncepciji serijala *Sumrak* nema prostora za *mjesta neodređenosti* (Ingarden 1971), koja su imanentna uspjelim umjetničkim djelima. Godine 2011. Mejer je, u duhu konzumerizma, logike tržišta i sopstvene franšize, objavila *Ilustrovani vodič za čitanje Sumrak sage*. Dođuše, nije Mejer jedina od savremenih autora koja čitaocima dopunjuje *mjesta neodređenosti*. Naprotiv, današnji pisac koji želi planetarnu popularnost, ima prećutni sporazum sa čitaocima da im naknadno upotpunjuje svijet djela, čak i da putem sajtova odgovara na čitalačka pitanja i nedoumice o (ne)očekivanim i (ne)postojećim segmentima teksta.

Reprezentativan primjer za potpuni autorski „servis“ publike nudi Stefani Mejer. Sva kasnija objašnjenja romaneskne radnje, koja su u konkretnoj knjizi-albumu proračunata i ilustracijama (automobila, kuća, modnih kombinacija), imaju za cilj da uvećaju broj „potrošača“. Ukus nove čitalačke publike zadovoljava se proizvodima masovne kulture, što je vidljivo iz popularnosti „servisiranja“. Dalo bi se zaključiti da se u XXI vijeku dogodila inauguracija novog tipa čitaoca. Taj čitalac je iz grupe o kojoj se govori kao o laičkoj go-

mili ili masi, a koja istini za volju, postoji i u XIX vijeku. Tipični predstavnik savremene *gomile* je pasivni konzument ili čitalac-gledalac, čije su osobine neinventivnost, neintegrisanost i neautonomnost. U prilog novoimenovanju polusloženicom: čitalac-gledalac ide i činjenica da publika praktično insistira na ekranizaciji teksta, a čak i kad ga čita u štampanoj formi, nužnim smatra dopune u vidu ilustracija.

Ovaj čitalac percipira književno djelo, ali ne pokazuje receptivne sposobnosti – shvaćene kao konstruktivan i sa-stvaralački čin. Njegova je uloga dobrovoljno lišena čitalačke saradnje sa autorom, a koja se tiče izgradnje smisla teksta. Favorizovanje takvog čitaoca, osobito među mlađom populacijom, prijeti ukidanjem stvaralačkih moći u čovjeku, urušava njegovo kreativno „ja“ za račun masovne kulture i jednoulja. Ostaje otvoreno pitanje da li je do ovakve trivijalizacije, kojom se prikriva manipulativan odnos prema rodnom, klasnom i rasnom pitanju, došlo isključivo zahvaljujući procesu globalizacije koji je od strane njegovih kritičara označen kao „kulturološki imperijalizam konzumerističkog kapitalizma“ (Mülazimoğlu Erkal 2014: 161).

Vampirski svijet tetralogije *Sumrak*

Tetralogija *Sumrak* sastoji se od četiri romana objavljenih pod naslovom: *Sumrak*, *Mladi Mjesec*, *Pomračenje* i *Praskozorje*. Djevojka Bela Svon, vampir Edvard Kalen i vukodlak Džekob Blek spleteni su u ljubavni trougao. Da nije vampirsko-vukodlačkog *danse macabre*, čitav serijal ličio bi na trivijalnu ljubavnu priču, čak iako Mejer od samog početka ima krupne namjere provocirajući intertekstualnu vezu sa *Biblijom* i sugerišući narativni svijet u kojem se dešavaju velike spoznaje. Mejer je *Sumrak* sagom ponudila romantizovanu varijaciju vampirskog mita, naslojivši ga problematizovanjem pitanja koja su odgovarala horizontu očekivanja mladih čitalaca. Uхваćen je trenutak ozbiljnih promjena društvenog identiteta, koji se dešava u sprezi sa kulturnom industrijom „koja favorizuje patrijarhalne i reakcionarne ideje roda, nacionalnosti, ponašanja i socijalne klase“ (Zipes 2006: 2).

U prvom planu je ljubavna priča koja se dešava u trouglu između tinejdžerke, vampira i vukodlaka. Mejer kombinuje „stabilan žanr (romansa) sa nestabilnim (vampirski narativ)“ (Morey 2012: 3). U podtekstu, upisan je narativ o modelima potrošačke kulture, konformizma, globalnih rizika i procesu izgradnje identiteta. U novovjekovnoj industriji zabave i društvene vidljivosti, posebno do izražaja dolazi potreba za izgradnjom sopstvenog imidža. Mejer lansira klasu novih vampira koji su na fonu stvaranja društva u čijem je centru privlačni pojedinac – seks simbol sa osobinama princa iz bajke, jer je on istovremeno muškarac-zaštitnik i majka-zaštitnica. Osim toga, „Edvard obećava

dobar seks“ (Morey 2012: 5). On je u posjedu, ne samo unutrašnjih, već i spoljašnjih prerogativa moći – posljednje linije automobila, raskošnih vila, čak i vlastitog ostrva. Novi imidž vampira postaje njegovo glavno obilježje u društvenim procesima, a suština promjene očituje se u tome da je „čudovište nekontrolisanog apetita sada model samokontrole“ (Morey 2012: 2).

Mejer je drastično izmijenila vampira učinivši ga poželjnim junakom, onim za kojim mlade čitateljke uzdišu, o čemu svjedoči globalna popularnost ovih romana i filmova. Neki autori ističu da je lik vampira u ovom serijalu „izvitoperen“ (Vujin 2012: 20), odnosno da je izgubio mnogo osobina koje su mu inače dodijeljene. Kroz literarni proces „pripitomljavanja“ vampira opisuje se novi društveni identitet koji konzumerizam utiskuje u ljudska bića. Kao jedan od razloga promjene u identitetu vampira, Erkal vidi „globalizaciju konzumerističkog kapitalizma“ (2014: 161), čija je jedna od posljedica potreba za regresijom ženskog roda, praktično povratak žene u infantilno stanje. Sudeći po junakinji Beli Kalen, „poput Pepeljuge, žene danas još uvijek čekaju da im nešto spoljašnje promijeni život“ (Zipes 2006: 112).

Izvjeseo je da Mejer ovim djelima pokazuje manipulativnu intenciju po pitanju roda (Morey 2012: 2). Čitateljke, mahom tinejdžerke, mogu doživjeti ženu kao niže vrijedno biće koju isključivo može potvrditi ljubav prema muškarcu. Glavna junakinja uklapa se u tradicionalističku vizuru žene – „nerвозne, često anoreksične, neurastenične, sklone histeriji“ (Rogers 2009: 13), što je posebno vidljivo u dijelu *Mladi mjesec*. U tetralogiji je, uopšte uzev, prisutna doza natprirodne romanse (Guanio-Uluru 2015), ali one čija je semantička podloga „klasična priča o emocionalnom, ekonomskom i fizičkom zlostavljanju“ (Vujin 2012: 20), odnosno o ogromnoj patnji žene. Iako je istaknuto da je u romanima na djelu klasični „mit o Pepeljugi“ (Guanio-Uluru 2015: 213), do kraja romana postaje očito da vampirski princ nije idealno izbavljenje za novovremenu Pepeljugu.

Sumrak plasira uzuse srednje klase američkog društva i upućuje poziv na povratak u patrijarhalno uređenje porodičnog života, tako da Bela uprkos socijalno-statusno-estetskim „prepravkama“ koje je izvojevala, zapravo predstavlja „kritiku savremene djevojke koju usmjerava potrošačka kultura“ (Driscoll 2012: 101). Pomenuto društvo ne pruža podršku emancipaciji žena, niti dozvoljava izbor seksualne opredijeljenosti. Konzervativna desnica u XXI vijeku odgovara protivreakcijom na tekovine (neo)liberalizma. Primjetno je da u Americi oživljava pokret repatrijarhalizacije kao jedan ideološki pravac konzervativne desnice.

Na prvi pogled, *Sumrak* slika idiličan vampirsko-ljudsko-vukodlački svijet u kome sve skladno funkcioniše, manje ili više. U tom svijetu postoje brojni ženski likovi koje prepoznamo kao tipične predstavnice dodijeljenih

im rodnih uloga u kojima se veoma dobro snalaze zahvaljujući *naučenoj bespomoćnosti* mnogih tradicionalnih heroína. Žena je portretisana „kao izrazito seksualno biće“ (Rogers 2009: 13), čije je ponašanje (samo)destruktivno. Epizodički se javlja dilema o tome da li je „heroína osnažena mlada žena ili prevarantkinja sa lažnom sviješću“ (Morey 2012: 1).

U romanu je uloga glavnog pripovjedača dodijeljena Beli koja je na mnogo načina predstavljena kao *drugačija*. Slabo se uklapa u društvo vršnjaka, atipična je tinejdžerka koja nema interesovanja čak ni za internet konekciju. Staromodnost je, uz sve ostalo, čini privlačnom žrtvom za stogodišnjeg vampira Edvarda. Čedna Bela je „slastan zalogaj“ i za vukodlaka Džejkoba, ali i za svoje ljudske vršnjake. Samo je u ponečemu modernizovana varijanta tipične bajkolike heroíne, tj. moguće ju je vidjeti kao „‘Potpunu ženu’ spremnu da kuva, čisti i rađa djecu“ (Morey 2012: 1). Sižejni tok romana Belu situira u jednu vrstu procjepa između dva obožavaoca, oba nastala „prepravkom“ čovjeka. Sa jedne strane je Edvard, vampir, ali istovremeno i predstavnik kulture, tradicije, nauke, intelekta, a sa druge je Džejkob, vukodlak iz plemena Kviliti, vođen isključivo prirodnim nagonima i gotovo nezainteresovan za društveni poredak. Belin lik kreiran je po modelu „žena kao dijete“, što je, uz sve prividno nove okolnosti, čini tipičnom gotskom, ali i bajkolikom junakinjom, jer „djeca i žene oslabljene infantilizacijom predstavljaju arhetipske žrtve“ (Cavallaro 2002: 143).

Infantilnu nesnalažljivost, fizičku nespretnost i bespomoćnost glavne junakinje uočava Edvard, ali na nju nijesu imuni ni ostali muški likovi. Oni daju sve od sebe da zaštite krhku žensku osobu i da pokažu sve one stereotipne muške osobine hrabrosti i odanosti. U vezi sa nekim njenim osobinama, nespretnošću i slabošću, a u kontrastu sa Edvardom kao oličenjem snage, brzine i snalažljivosti, naročito je uočljiv idejni plan posvećen rodnim odnosima. Moguće je čitanje u pravcu oživljavanja patrijarhalnih vrijednosti gdje je uloga muškarca da štiti bespomoćnu ženu, koja je, ovdje sasvim idealizovano, predmet njegovog vječnog obožavanja. Vampiri ove tetralogije pokazuju tendencije da budu razmatrani „kao reprezentanti modernog čovjeka u globalizovanom konzumerističko-kapitalističkom društvu. Drugim riječima, savremeni vampir reflektuje duh 2000-ih“ (Mülazimoğlu Erkal 2014: 158). Romani *Sumrak* tetralogije, blisko ulozi *Drakule* u njegovom vremenu, obiluju bogatstvom detalja koji pokazuju duh ovog vremena. S aspekta literature, on bi se mogao prepoznati kao paradoksalno spajanje težnje za trivijalizacijom sadržaja sa intencijom za (re)edukacijom sadržajem. Angažovana književnost biva iskorištena kao jedno od oruđa procesa globalizacije koji počiva na (re)edukaciji i (re)patrijarhalizaciji. Poetička ishodišta ove tetralogije svoju sličnost mogla bi naći i sa *Bildungsromanom* i vaspitnim ili pedagoškim romanom, koji se čita i zbog elemenata avanturizma i fantastike.

Bela je „predodređena“ za one ženske uloge koje propisuje radikalni patrijarhalni moral. Ona je modelovana tako da joj je neophodna zaštita da bi preživjela. Valja imati na umu da je to i njeno lično viđenje, uz činjenicu da većina djevojaka njenih godina sebe vidi mnogo drugačijima nego što realno jesu. Riječ je o adolescentskoj krizi identiteta koja osobi tog uzrasta daje status socijalnog novorođenčeta. Uloga djeteta koje zaštićeno živi u porodici zamjenjuje se ulogom odraslog koji živi u društvu. Rješavanje krize identiteta moralo bi da aktivira samorazvoj pojedinca, njegovo poimanje stvarne slike o sebi i o drugima. Međutim, nesigurna tinejdžerka sebe vidi kao „ružno pače“. Krhka ženska figura stvorena je da bi snažni muški svijet koji je oko nje ispunjavao svoje arhetipske uloge. Identifikacijom sa likom Bele, mlade djevojke lako mogu usvojiti suviše tradicionalne ženske modele ponašanja, jer „ono što su vampiri u bilo kojoj generaciji dio je onoga što sam ‘ja’ i što je moje vrijeme postalo“ (Auerbach 1995: 1).

Društveno konstruisan identitet žene sugerisan je već uvodnom motivacijom Bele kao neadaptirane junakinje. Ona je izuzetno pogodna da se transformiše u snažnu, brzu i spretnu heroinu. Ovakvi likovi vampira podstiču nas da „preispitamo pretpostavke o našoj apsolutnoj različitosti od tzv. ‘monstruma’ među nama“ (Carter 1997: 192). Neprilagođena i već *drugačija* Bela „čezne da bude vampirica i pretvara se u jednu – prelijepu, snažnu, bogatu i srećnu preko svake mjere. U kulturi koja je snažno posvećena samorealizaciji, to možda nije iznenađujuće“ (Clasen 2012: 392). Nova era porodila je žudnju čovjeka da postane superiornije biće nego što je to ikada bio. Otud, između ostalog, proističe tinejdžerska težnja da se po svaku cijenu dosegne nešto novo i drugačije u odnosu na već viđeno i uobičajeno. Vampiri „ispunjavaju najdublju želju svakog ‘nekul’ (eng. *uncool*) srednjoškolca: da bude transformisan, da bude moćan, da bude više nego što oko vidi“ (Niffenegger 2008: 2), što se globalizacijskim procesima i te kako promoviše. Nediskutabilan je i uticaj društvenih mreža zbog kojih između ostalog „djevojke osjećaju pritisak da dotjeruju (eng. *airbrush*) svoje onlajn fotografije“ (Jarvis 2014: 105).

U romanima *Sumrak* sage ispričano je priča o vječnoj heteroseksualnoj ljubavi između muškarca lovca i žene domaćice, supruge i majke. Ovakva ljubavna konstelacija junaka otkriva i vrline i mane tog odnosa, ali na prvom mjestu otkriva njegovo favorizovanje. Belu raduje i samo sjećanje na muškarca kojem se u cjelosti prilagođava, čak i po cijenu vlastitog života, što je čini idealnom ženom, na način kako to konzervativci vide. Kada se ima u vidu ovako postavljeno pitanje roda, može se govoriti o upadljivo manipulativnoj intenciji ovih romana. Izrazito retrogradan stav manifestuje se odsustvom bilo kakve naznake ili potrebe za ženskim (samo)osvješćivanjem što bi se moglo povezati sa protivreakcijom konzervativne desnice u Americi. Ona

reprezentuje vrijednosti srednjeg sloja američkog društva kakve su patrijarhalnost, porodični život, heteroseksualnost, obrazovanje i potrošački mentalitet, tj. „*Sumrak* indoktrinira adolescente u konzervativnu ideologiju seksualne represije i odnosa između rasa i klasa koji pozicioniraju bijelog muškarca više klase kao superiornog“ (Pearlman 2010: 75).

Jedna od peripetija u razvoju radnje tiče se Edvardovog opiranja da Belu pretvori u vampira kako je ne bi lišio majčinstva. Bela od prvog trenutka svog blagoslovenog stanja ispoljava snažne majčinske instinkte. Specifično je intenziviran period njene trudnoće jer se embrion koji je polu-vampir, polu-čovjek razvija neslućenom brzinom pijući njenu krv, samim tim, lišavajući je života. Kulminacija dramske radnje vezana je za Belinu posvećenost materinstvu koje nju čini spremnom da sopstveni ljudski život zamijeni životom nerođenog djeteta, što se tokom porođajnih muka i dešava. Nakon porođajnog ujeda za koji se Edvard odlučuje zubima joj cijepajući matericu i predajući joj otrov svoje zaražene krvi, Bela se za tri dana budi kao novorođena, i trostruko potvrđena – kao majka, supruga, ali i vampirica. Ženin se materinski instinkt pokazuje jačim čak i od instinkta za samoodržanjem.

Dodatne konotacije vampirskog lika iz *Sumrak sage*

U ovoj naraciji upadljivo je semantizovano i pitanje rasizma. Kroz dvije grupe rasno različitih junaka – vampira, uglavnom bijelaca i vukodlaka – isključivo Indijanaca, uspostavljeno je i klasno diferenciranje, jer rase uzrokuju i klasne razlike u ovom serijalu. Kritičari ističu da se u ovim romanima radi o „snobizmu, mizoginiji, te podmuklom insistiranju na zastarelim stereotipima – rasnim, klasnim i, pre svega, rodnim“ (Vujin 2012: 19). Orkestracija rasnih i klasnih relacija u ovim romanima predstavlja pozadinu na kojoj se grade i rodne uloge. Rodna pitanja riješena su srednjovjekovnom inkvizitorskom „metodologijom“ – žene su agresivne, požudne i istovremeno nesposobne za bilo šta kad su u stanju nezadovoljenih seksualnih želja (Bela). Istovremeno, poželjni i prepuni vrlina, muški likovi odupiru im se snagom čednosti svoga bića koje je kadro da apstinira duže od jednog vijeka (Edvard).

Bljedoliki-vampiri od iskona su suprotstavljeni crvenokošcima-vukodlacima. Njihovo neprijateljstvo aktuelizuje sukob autentičnog i dekadentnog, prirodnog i „odveć“ kultivisanog. Taj sukob ukazuje na strah od ugroženosti bijele ljudske rase koja nema moć drastičnih transformacija kakvu su sačuvali „obojeni“, živeći u saglasju sa prirodom. Njihovo animalno biće je vitalistička sila koja im obezbjeđuje produženje vrste na koju društveni konstrukti nemaju presudan uticaj. Mejer implicitno sugerise povratak u prošlost kad su bijelci bili dominantni, na vrhuncu svoje društvene moći. U razuđenoj galeriji

likova *Sumrak* sage posebno mjesto dobija čopor obojenih vukodlaka koji žive poštujući običajnu tradiciju i naslijeđene amanete. Njihove sudbine predstavljaju znamen pitanja rase. Kako književnost u kojoj vampiri igraju *danse macabre* ima anticipativna svojstva, rasne i klasne podjele mogu biti ozbiljna konotirana opomena.

Dok raniji vampiri nijesu mogli da se ogledaju, novi vampiri postaju ogledalo identiteta društva. U duhu pomodnih trendova pažnja se sve više usmjerava ka spoljašnjosti, ka vampiru koji je voljan da se svakojako „ogleda“ i „odražava“. Unutrašnja razbojišta i nesuglasja njegove prirode, kao dominantna sižejna čvorišta, bivaju zamijenjena konstruisanjem imidža koji dobija prerogative socijalno dopadljivog. Dok je Drakula bio sinonim za opasnosti koje čovjeku prijete, dotle je Edvard prikazan kao spasenje za tinejdžerku, i šire uzev – za cijelu ljudsku zajednicu. U ranijim su prozama dramske tenzije u vezi sa seksualnim preokupacijama junaka pratile bizarnost i blaziranost, opasnosti i ekstremne situacije koje su imale smrtni ishod, jer „seks u konvencionalnom smislu ne postoji za vampire; ubijanje je zauzelo njegovo mjesto“ (Niffenegger 2008: 3). Napredno i neočekivano je slobodnjaštvo Drakulinih partnerki Mine i Lusi koje žive svoja sopstvena seksualna opredjeljenja. Seksualnost ženskih junakinja *Sumrak* vampira isključivo je vezana za romantični okvir monogamije. Bela djevičanstvo prilaže na oltar bračne zajednice gotovo na način koji konzervativci apsolutizuju.

Belino izrastanje iz oblića ružnog pačeta u gracijelnog labuda da se pratiti i kroz postupak nominalne amblemacije za koji se autorka opredijelila (ital. *bello*, -a u značenju lijep, -a). U eri agresivnog konzumerizma, dominantnog u *postmodernom svijetu* (Bauman 2009a), Belu će preobraziti čarobnjaštvo imaginacije. Ona identitet ne stiče kroz samorealizaciju, već kroz povampirenje. Nesazrelo žensko biće izloženo je pritisku kulturoloških šablona novog svijeta. Po njima, spoljašnja ljepota žene ne može se dovoditi u pitanje, između ostalog zahvaljujući planetarno dostupnom hitu – tehnici vizuelnog „prepravljanja“. Dok god ne kršimo norme društvenog poretka, možemo da učinimo da nas svijet vidi očima kojima želimo. Karakter vampira više nije blizak monstroznosti. Identitet više nije samo pojedincu svojstven lični izbor – nego je identitet *fluidan* (Bauman 2009b) i u skladu je sa onim što se očekuje.

Posebno je to uočljivo po pitanju roda. Umjesto da ravnopravno sa muškarcima istražuju i razvijaju sopstvenu individualnost, ženskim likovima ukidaju se mogućnosti ospoljenja za koje su se kroz istoriju izborile. Bela odu staje od daljeg obrazovanja u korist podizanja djeteta i očuvanja kućne zajednice. Ona, pod pritiskom društvenih konstrukata, biva dovedena u poziciju u kojoj se njena individualnost zapostavlja i potire. Edvarda, bez obzira na svu njegovu ugladenost, socijalni status i materijalno bogatstvo, u brojnim scena-

ma vidimo kao „hladnog“ i opasnog po mladu djevojku. Ljubav na prvi pogled čini da Bela prihvata apsolutno sve, čak izvodi jednu vrstu zaključka o cijeloj toj njihovoj *cul-de-sac* situaciji: „Prvo, Edvard je vampir. Drugo, jedan dio njega – a ne znam koliko bi taj dio mogao da bude moćan – žedan je moje krvi. I treće, bezuslovno sam i neporecivo zaljubljena u njega“ (Meyer 2005: 165).

Zaključci

Mladi čitalac identifikuje se sa novim likovima vampira. Mogućnosti identifikacije postoje i zahvaljujući tome što novi vampirski likovi imaju sačuvan skoro kompletan spektar ljudskih emocija. Vampiriska ljepota, snaga, moć, brzina i ostale nadnaravne moći lako se povezuju sa njihovim načinom ishrane. Svježa krv stalno daje njihovom tijelu obnovu, te Bela često konstatuje da Edvard izgleda kao *božanstvo*, pa će i ona postati „prepravljena ljepotica“ (Jarvis 2014: 103).

Veličanstvo ljubavnog osjećanja u heteroseksualnim vezama dovedeno je do vrhunca u serijalu *Sumrak*. Bela i Edvard jesu privilegovani, ali ne i jedini nosioci trenda besmrtnih heteroseksualnih ljubavi. Belina ljubav u mnogo čemu promijenila je Edvarda. On je prije susreta sa njom djelovao nadmoćno, uobraženo nalik bajronovskim junacima, ali se sve mijenja usljed susreta sa „ženom njegovog života“. To je još jedan u nizu elemenata koji idu u prilog repatrijarhalizaciji kao idealno postavljenom društvenom konstrukt.

Poput Pepeljuge, Ljepotice, Zlatokose i drugih junakinja bajki koje su i danas aktuelni identifikacioni modeli za djecu i mlade, i heroine koje žive u svijetu u kome su vampiri uobičajena pojava – poput Mine, Lusi, Bele, nose atribucije tipičnog patrijarhalnog viđenja rodnog položaja žene. Sve su one prividno „djeca svog vremena“, a u suštini su plod arhetipske slike koja i dalje ženu vidi zaključanu u kuli, poput Zlatokose, ili zarobljenu od strane zle maćehe, što je Pepeljugin udes. Narativne okolnosti ovim će junakinjama ponuditi spasioce – bilo prinčeve ili vampire.

Očekivano je da novi ženski likovi u literarnom vampirskom makabru konotiraju inficiranost nekim virusom, s obzirom na to da su suštinske odlike vampira očuvane uprkos demitologizaciji pojedinih motiva. Konotacije vampirskog mita sve do romana *Sumrak* uglavnom su bile na fonu osvješćivanja čovjeka. One su ukazivale na potrebu da se preispitaju raniji postupci, sadašnja vjerovanja i ideje ili da se anticipiraju buduće društvene promjene. Mejer nije krenula tim pravcem, ona je vratila točak vremena unatrag. Repatrijarhalizacija je povjerena kao zadatak vampiru XXI vijeka. Likovi ženskih vampira su u saglasju sa duhom vremenā koja su ih izrodila i mogu se posmatrati kao dio sociokulturnog konstrukta određenog civilizacijskog trenutka. Vrlo je

simptomatično da se, i pored suštinskih razlika u koncepciji ženskih likova vampira od XIX do XXI vijeka potvrđuje njihova predestiniranost rodnim ulogama.

Romani *Sumrak* tetralogije ne spadaju u književnost vrhunskog umjetničkog dometa – naprotiv, mnogi im se kvaliteti s pravom osporavaju. Ipak, smatramo ih vrlo znakovitim zahvaljujući njihovoj izvanrednoj recepciji. Taj globalni efekat skreće izuzetnu pažnju na stanje duha mladih, osobito mladih čitateljki. Nasilnička romantizovana veza stogodišnjeg vampira i tek dozrele tinejdžerke mami uzdahe mladih djevojaka i bez sumnje pokazuje da se ozbiljne i krupne poteškoće javljaju u unutrašnjem biću adolescentkinje XXI vijeka koja tek treba da zakorači u svijet. Sudeći po idejama ovih romana, taj korak je gotovo nemoguće napraviti samostalno i sa onim kapacitetima kojima mlado žensko biće raspolaže. Neophodan joj je zaštitnik sa ogromnim iskustvom, kao i transformacija u oblik koji će umnogostručiti njenu ljepotu, snagu, brzinu, ekonomsku moć i socijalni status. Ovakav idejni sloj romana planetarne popularnosti zadaje snažan udarac izvojevanoj rodnoj ravnopravnosti. Položaj ženskih likova u ovovjekovnoj literaturi o vampirima Stefani Mejer bez dileme se može odrediti kao *cul-de-sac*.

Literatura:

- Anderson, Richard, „Dracula, Monsters, and the Apprehensions of Modernity“, in: *Bram Stoker's Dracula – Sucking Through the Century 1897–1997*, Ed. Carol M. Davison with the participation of Paul Simpson-Housley, Dundurn P, Toronto, Oxford, 1997, pp. 321–330.
- Auerbach, Nina, *Our vampires, ourselves*, Chicago UP, Chicago, 1995.
- Bacon, Simon, „Zero to Hero: The Transitional Vampire and Human Becoming“, *U of Bucharest Review* I, 2011, pp. 43–62.
- Bane, Theresa, *Encyclopedia of Vampire Mythology*, McFarland & Company, Inc. Publishers, Jefferson, North Carolina, and London, 2010.
- Bauman, Zigmunt, *Fluidni život*, Prijevod S. Božović i N. Mrdak, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2009.
- Bauman, Zygmunt, *Postmoderna etika*, Prijevod D. Jagić, Biblioteka Sin-tagma, Zagreb, 2009.
- Brown, David E., *Vampiro: the Vampire Bat in Fact and Fantasy*, U of Utah P, Salt Lake City, 2002.
- Brown, Jake, „Dracula film: High and Low Until the End of the World“, in: *Bram Stoker's Dracula – Sucking Through the Century 1897–1997*, Ed. Carol M. Davison with the participation of Paul Simpson-Housley, Dundurn P, Toronto, Oxford, 1997, pp. 269–282.

- Carter, Margaret L., „Share Alike: Dracula and the Sympathetic Vampire in Mid-Twentieth Century Pulp Fiction“, in: *Bram Stoker's Dracula: Sucking through the Century 1897–1997*, Ed. Carol M. Davison with the participation of Paul Simpson-Housley, Dundurn P, Toronto, Oxford, 1997, pp. 175–194.
- Cavallaro, Dani, *The Gothic Vision: Three Centuries of Horror, Terror and Fear*, Continuum, London and New York, 2002.
- Clasen, Mathias, „Attention, Predation, Counterintuition: Why Dracula Won't Die“, *Style* 46.3&4, 2012, pp. 378–398. JSTOR. Web. 14 Nov. 2018.
- Driscoll, Catherine, „Girl Culture and the Twilight Franchise“, in: *Genre, Reception and Adaptation in the Twilight Series*, Ed. Anne Morey, Ashgate, Farnham, 2012, pp. 95–112.
- Guanio-Uluru, Lykke, „Female Focalizers and Masculine Ideals: Gender as Performance in Twilight and The Hunger Games“, *Children's Literature in Education* 47.3, 2016, pp. 209–224.
- Ingarden, Roman, *O saznavanju književnog umetničkog dela*, SKZ, Beograd, 1971.
- Jarvis, Christine, „The Twilight of Feminism? Stephenie Meyer's Saga and the Contradictions of Contemporary Girlhood“, *Children's Literature in Education* 45. 2, 2014, pp. 101–115.
- LeBlanc, Jacqueline, „It is not good to note this down: Dracula and the Erotic Technologies of Censorship“, in: *Bram Stoker's Dracula – Sucking Through the Century 1897–1997*, Ed. Carol M. Davison with the participation of Paul Simpson-Housley, Dundurn P, Toronto, Oxford, 1997, pp. 249–268.
- Linquist, John Ajvide, *Let the Right One In*, Thomas Dunne Books, New York, 2008.
- Matheson, Richard, *I Am Legend*, Tom Doherty Associates, LLC, New York, 1954.
- Meyer, Stephenie, *Breaking Dawn*, Little, Brown and Company, New York, 2008.
- Meyer, Stephenie, *Eclipse*, Little, Brown and Company, New York, 2007.
- Meyer, Stephenie, *New Moon*, Little, Brown and Company, New York, 2006.
- Meyer, Stephenie, *Twilight*, Little, Brown and Company, New York, 2005.
- Morey, Anne (ed.), „Introduction“, in: *Genre, Reception, and Adaptation in the „Twilight“ Series*, Ashgate, Farnham, 2012, pp. 1–14.
- Mülazimoğlu Erkal, Melis, „Every Generation Gets the Vampire It Deserves: Change in Vampire Identity in Contemporary Supernatural Fiction“, *International Journal of Language Academy*, 2.3, 2014, pp. 157–169.

- Murga Aroca, Aurora, „Victorian Vampires: Cultural Anxieties in Nineteenth-Century Gothic“, *JACLR: Journal of Artistic Creation and Literary Research*, 1.1, 2013, pp. 28–44.
- Niffenegger, Audrey, „An Appreciation“, in: Anne Rice, *Interview with the Vampire*, Sphere, London, 2008, pp. 1–4.
- Orlomoski, Caitlyn, „From Monsters to Victims: Vampires and Their Cultural Evolution from the Nineteenth to the Twenty-First Century“, Honors Scholar Theses, University of Connecticut, Paper 208, 2011.
- digitalcommons.uconn.edu/srhonors_theses/208, Web, 27 Sep. 2016.
- Pajović-Dujović, Ljiljana, Vučković, Dijana, *Reincarnation of the vampire character in literature for children and youth in the Twilight series by Stephenie Meyer*, *History of Education and Children's Literature*, XII. 2, 2017a, pp. 301–322.
- Pajović-Dujović, Ljiljana, Vučković, Dijana. „Vampir kao kulturološki konstrukt – od čudovišta gotske književnosti do romantičnog vampira novomilenijumskog doba“, *Folia Lingvistica et Litteraria* 16, 2017b, str. 45–57.
- Pearlman, Julia, „Happily (For)ever After: Constructing Conservative Youth Ideology in the Twilight Series“, Wesleyan University The Honors College, Middletown, Connecticut, April 2010.
- Rice, Anne, *Interview with the Vampire*, Sphere, London, 2008/1976.
- Rogers, David, „Introduction“, in: Bram Stoker, *Dracula and Dracula's Guest*, Wordsworth Editions, London, 2009, pp. 7–22.
- Smith, Andrew, *Gothic Literature*, Edinburgh UP, Edinburgh, 2007.
- Stoker, Bram, *Dracula*, Wordsworth Editions, London, 2000/1897.
- Vučković, Dijana, Pajović-Dujović, Ljiljana, „Vampirski ples sa smrću i njegove metamorfoze u literaturi“, *Književna smotra*, 48.4, 2016a, str. 3–16.
- Vučković, Dijana, „A Fairy tale (r)evolution: the value and the critical reading of fairy tales in the contemporary educational context“, *History of Education and Children's Literature*, XIII. 2, 2018, pp. 309–336.
- Vučković, Dijana, „Čitalačka interesovanja učenika petog razreda osnovne škole“, u: *Književnost za decu i omladinu – nauka i nastava*, Eds. Violeta Jovanović i Tiodor Rosić, Fakultet pedagoških nauka, Jagodina, 2012, str. 195–212.
- Vučković, Dijana, Mašnić, Jelena, „Suvremena obrazovna vrijednost izučavanja narodne bajke – literarni, socijalni i psihološki elementi bajke u mediteranskom kulturološkom metanarativu“, *Annales – Series Historia et Sociologia*, 28.1, 2018, str. 119–138. doi: 10.19233/ASHS.2018.09

- Vučković, Dijana, Pajović-Dujović, Ljiljana, „The Evolution of the Vampire from Stoker’s *Dracula* to Meyer’s *Twilight* Saga“, *CLCWeb: Comparative Literature and Culture*. 18.3, 2016b, doi: 10.7771/1481-4374.2836.
- Vučković, Dijana, „Recepcija romanâ Džoan K. Rouling u starijim razredima osnovne škole“, u: *Nauka i tradicija*, Ed. V. Milisavljević, Filozofski fakultet, Pale, 2013, str. 1113–1126.
- Vujin, Bojana, „Sumrak omladinske književnosti: stereotipi, mizoginija i svetlucavi vampiri“, *Detinjstvo*, XXXVIII. 2, 2012, str. 17–25.
- Zipes, Jack, „Why Fantasy Matters Too Much“, *CLCweb: Comparative Literature and Culture*, 10. 4, 2008, doi:10.7771/1481-4374.1392.
- Zipes, Jack, *Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre*, Routledge, New York – London, 2006.

**Dijana VUČKOVIĆ &
Ljiljana PAJOVIĆ-DUJOVIĆ**

THE CUL-DE-SAC POSITION OF THE FEMALE CHARACTERS IN THE VAMPIRE NARRATIVES

The beginning of the 21st century has been marked by a powerful wave of the fantastic narration in which many apparitions popular in Gothic literature experience their revitalization. The literary character of the vampire gains its popularity in the 19th century connoting many horrors that the society of the day was confronted with. In new types of narration the connotation of this character is changed thoroughly, which means, the male vampire characters in contemporary literature are deprived ostensibly of the monstrosity which characterized their literary ancestors. However, a point which remained the same and presents the common feature of literary vampires through diachrony is the choice of the devastating destiny of the female characters. Their roles are connected dominantly with the retrograde and conservative positions.

The paper analyzes the position of the female characters in this type of narration in the 19th century (Lucy's as well as Mina's position in Stoker's novel *Dracula*), the place and roles of the vampire heroines in a new millennium (Bella Cullen's of the tetralogy *Twilight* by Stephenie Meyer). The female protagonists are considered according to the analogy with the typical fairytale princesses and witches. It is shown that the positions of all of these heroines can be identified as *cul-de-sac* (the position of the specific dead end) as well as the fact that their dependence on the male heroic characters is unquestionable. Contemporary types of narration with a such ideational layer are considered to be a reflection of an aspect of repatriarchalization, and their exceptional global reception points out the need of the young readers for the world which is – although marked by the strict, partially retrograde norms – safer than reality.

Key words: *the character of the vampire, the fantastic, connotations, gender roles, Dracula, Twilight, the female character*

UDK 821.163.42.09-31

Izvorni naučni rad

Nikica MIHALJEVIĆ (Split)

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

nikica@ffst.hr

Gordana GALIĆ-KAKKONEN (Split)

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

ggalic@ffst.hr

**ODJECI DJELA VITTORIIJA ALFIERIJA U TRAGEDIJAMA
NEPOMOCENO ORSINO I DAMIANO DI RAGUSA
MARKA ANTUNA VIDOVIĆA**

Tijekom prve polovice 19. stoljeća različiti autori koji pišu i objavljuju svoje književne tekstove na talijanskom jeziku, iako su bili rođeni u Dalmaciji i u njoj živjeli, problematiziraju odnos između mjere i neumjerenosti. To se može povezati s društveno-političkom situacijom u Dalmaciji toga doba obilježenom neprestanim izmjenama stranih vlasti. Počevši, primjerice, od Nikole Ivellija, autora spjeva *Anarchia*, na talijanskom jeziku, u kojem je središnji motiv prikaz mnoštva obuzetog anarhijom koje ne poštuje ni zakone ni društvene norme ni moralne vrijednosti, i drugi autori, podrijetlom Dalmatinci, koji se književno izražavaju na talijanskom jeziku, često su zaokupljeni temom ugnjetavanja te iskorištavanja moći na okrutan i despotski način. Slična problematika zanimljiva je i drugim europskim piscima u to vrijeme. Odsustvo umjerenosti i tolerancije naširoko se razmatraju u tragedijama Marka Antuna Vidovića *Nepomoceno Orsino* i *Damiano di Ragusa*. Vidović (1795–1868) se usredotočio na istraživanje vladavine/moći jednog čovjeka i hijerarhije koja iz nje proizlazi, vjerojatno, pored ostalih autora, pod utjecajem Vittorija Alfieri i njegovih tragedija *Filippo* i *Saul*. Važno je imati na umu i to da je Alfieri tu temu temeljito obradio u svom eseju *Della tirannide* (1777–1787) u kojem je analizirao stanje u Italiji pod Napoleonovom vlašću, ali isto tako i stanje u ostalom dijelu Europe: „No, promatrajući situaciju u Europi, skoro u svakoj pokrajini vidim lica robova¹; a s obzirom na to

---

¹ J. J. Rousseau u *Društvenom ugovoru* (1762) također govori o čovjeku rođenom u slobodi koji je unatoč tomu svugdje u okovima.

da sveopća opresija ne može više rasti, iako se čini kako je položaj ljudi nepopravljiv i kako se sve odvija na korist tiranima, svaki pošten čovjek mora vjerovati i nadati se da tom sveopćem ugnjetavanju ipak uskoro mora doći kraj i da neizbježna promjena nije tako daleko – ona će univerzalnom slobodom zamijeniti opće ropstvo“.² Taj je esej, jednako kao i Alfierijeve tragedije, zasigurno imao utjecaja na Vidovićevo djelo, tako da granice, rubovi i ograničenja zauzimaju posebno mjesto u tumačenju autorova djela.

Ključne riječi: *Marko Antun Vidović, Vittorio Alfieri, tragedija, tiranin, tiranija, hijerarhija*

1. Uvod

Društveno-politička situacija u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća obilježena je prvenstveno nestabilnošću političke vlasti. Dominacija Venecije koja je trajala skoro četiri stoljeća završava 1797. godine što je na tom području uzrokovalo brojne promjene, od jezičnih, kulturnih, društvenih, političkih do ekonomskih.³ U razdoblju koje je uslijedilo nakon pada mletačke vlasti, u Dalmaciju najprije pristižu Austrijanci, a nakon njih Francuzi, doduše, tek na kraće vrijeme, jer će nakon francuske vlasti uskoro ponovno doći austrijska.⁴ Učestale promjene uzrokovale su nestabilnu društveno-političku situaciju i stvorile osjećaj nesigurnosti među stanovnicima Dalmacije koji su se, pored navedenog, morali suočiti i s brojnim drugim problemima poput siromaštva,

² „Ma siccome per quanto io stenda in Europa lo sguardo, quasi in ogni sua contrada rimiro visi di schiavi; siccome non può oramai la universale oppressione più ascendere, ancorché la non mai fissabile ruota delle umane cose appaja ora immobile starsi in favor dei tiranni, ogni uomo buono dee credere, e sperare, che non sia oramai molto lontana quella necessaria vicenda, per cui sottentrare al fin debba all'universale servaggio una quasi universal libertà“. Vittorio Alfieri, *Della tirannide, Del principe e delle lettere; La virtù sconosciuta*, Rizzoli BUR, Milano, 1996, str. 5. Svi su prijevodi na hrvatski jezik u radu naši.

³ Autorice su preliminarно izložile glavne smjernice ovog istraživanja na međunarodnoj konferenciji *Measure and Excess – Supernumerary Conference for Interdisciplinary Nineteenth-Century Studies (INCS)*, June 13–15, 2018, Rome, Italy, Roma Tre University, u izlaganju pod naslovom „Marko Antun Vidović and his idea of tyrant: a desire of supreme authority“.

⁴ Prema Nikši Stančiću, nakon „Napoleonskih ratova“ i odluka Bečkog kongresa (1814–1815), sav hrvatski teritorij postao je dio Habsburške Monarhije iako je bio administrativno podijeljen: Hrvatska i Slavonija spadale su pod mađarski dio Monarhije, dok su Dalmacija i Istra potpadale pod Austriju. Grad Rijeka je, pak, bio odijeljen od ostalih zona, ali bez jasnog razgraničenja između mađarske i hrvatske uprave, dok je vojna granica bila pod upravom Beča. Vidi: Nikša Stančić, „Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja“, *Cris: časopis povijesnog društva Križevci*, Vol. 10, 1, 2009, str. 6.

gladi, epidemija bolesti, nepismenosti i ostalog što je narušavalo kvalitetu svakodnevnog života. Strana uprava, pak, bila je više zainteresirana za održavanje vlasti i nadzor nad domicilnim stanovništvom, nastojeći ga na sve načine držati u pokornosti, nego što su je brinuli problemi stanovnika ondašnje Dalmacije. Sve to nije promaknulo intelektualcima u Dalmaciji pa usprkos cenzuri nastaju književna djela koja tematiziraju nesretno stanje tadašnjih žitelja. Autori toga doba, dakle, nastoje zabilježiti i komentirati pojave i promjene kojima su svjedočili te osvijestiti probleme s kojima se narod suočavao.

Kao što je opće poznato, razdoblje romantizma u Hrvatskoj počinje relativno kasno u odnosu na zapadne europske zemlje, tek nakon 1830, stoga bi se djela dalmatinskog pisca Marka Antuna Vidovića, čije tragedije analiziramo u ovom radu, moglo svrstati u drugu fazu romantizma u Hrvatskoj; drama *Nepomoceno Orsino* objavljena je 1858. godine, a *Damiano di Ragusa* 1862. godine.⁵ Autori koji su djelovali u tom razdoblju bili su uvelike nadahnuti književnom tradicijom renesansnih autora dubrovačkog područja, kao i književnom tradicijom dalmatinskih autora, ali i najznačajnijim djelima europske književnosti romantizma. Možda su u književnom smislu radovi nastali u toj fazi bili manje vrijedni od onih koji nastaju 1840-ih godina, ali zato tijekom druge faze romantizma u Hrvatskoj dolazi do veće afirmacije dramskih oblika, što će nam i djelo Marka Antuna Vidovića, odnosno njegove komedije i tragedije, potvrditi. Nije manje važno spomenuti da je od tridesetih godina 19. stoljeća dramski rad Vittorija Alfierija, napose njegove tragedije, predstavljao važan uzor piscima u Dalmaciji, upravo zato što su one sadržavale i uključivale neoklasične elemente s obilježjima romantizma.⁶ Iz ovog zaključujemo kako je Marko Antun Vidović doista mogao napisati svoje tragedije, posebice *Nepomocena Orsina*, po uzoru na talijanskog tragičara.

2. Specifičnost djela Marka Antuna Vidovića

Vidović nam je u nasljeđe ostavio nemali opus, od komedija i tragedija do zbirki pjesama, kritičkih eseja i prijevoda.⁷ No, s obzirom na to da nam je

⁵ Vidi: Mate Zorić, *Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, u: Mate Zorić, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*, Književni krug, Split, 1992, str. 416. O romantizmu vidi također u: Marijan Bobinac, *Uvod u romantizam*, Leykam international, Zagreb, 2012; Dubravko Jelčić, *Hrvatski književni romantizam*, Školska knjiga, Zagreb, 2002. i dr.

⁶ Više o navedenom u: Filiberto Agostini (ur.), *Veneto, Istria e Dalmazia tra Settecento e Ottocento: aspetti economici, sociali e ecclesiastici*, Marsilio, Venezia, 1999.

⁷ O Vidovićevu opusu Mate Zorić navodi sljedeće: „[...] započeo je prijevodima iz starijih dubrovačkih pisaca. U *Raccolta di alcune amorose illiriche canzoni di Nicolò Ignazio Giorgi celebratissimo poeta ragusino in italiano tradotte da Marc'Antonio Vidovich da Sebenico l'anno 1823* (Mleci, 1827) osjeća se utjecaj suvremene epigonske talijanske ljubavne

u ovom radu cilj analizirati motiv tiranina i oblike tiranije⁸ koji se pojavljuju u njegovu djelu, u tom smislu bit će nam zanimljive dvije njegove tragedije: *Nepomoceno Orsino* i *Damiano di Ragusa*. *Nepomoceno Orsino* je tragedija

poezije, anakreontske ili čuvstvene, jednostavne i muzikalne, još uvijek pod dojmom Arka-dije [...]. Po svjedočenju Dinka Sirovice Vidović je tiskao i talijanski prijevod Đurđevićeve *Mandaljene pokornice* u Zadru, godine 1829 [...]. Nešto kasnije objavio je svoj najopsežniji književni rad, prijevod Gundulićeva *Osmana* (Zadar, 1838) u jedanaesteračkim oktavama po uzoru na Ariosta i Tassa [...]. Međutim, u četrdesetim godinama oduševljavao se izra-zito romantičkim ostvarenjima Tommaseovim (*Fede e bellezza*) i Kažotićevim (*Berretto rosso*). I sam je zatim napisao 'povijesno-romantičku pripovijetku' u talijanskoj pjesničkoj prozi i hrvatskim desetercima *Il notturno assalto dei sessanta contro tre* (Zadar, 1848), opis neuspjela napada crnogorskih odmetnika na kuću kapetana Tome Dapčevića u Dobroti. [...] Prizor dvoboja iz romana *Fede e bellezza* (Mleci, 1840) Vidović je prenio u talijanske stihove [...] *Sul duello nel libro 'Fede e bellezza'*). U kanconi *Nicolò Tommaseo* šibenski pjesnik, rodnom iz Skradina, dao je jedno od svojih uspješnijih ostvarenja [...]. Vidović je do kraja života ostao uglavnom vjeran talijanskom jeziku u svom književnom radu. Uz nekoliko pjesama na hrvatskom jeziku objavio je kasnije nekoliko izdanja u talijanskim stihovima, više ili manje prigodna karaktera, kao što je to na primjer niz pjesama *Sopra dodici avvenimenti della guerra della Crimea* (Zadar, 1856) [...]. Znatniji književni trud zahtijevale su njegove romantičke tragedije u stihu *Nepomuceno Orsino* (Zadar, 1858) i *Damiano di Ragusa* (Zadar, 1862) [...]. [...] objavio [je] nekoliko književnih kritika, dvije komedije kojima se zadnja zbiva u Francuskoj, a motiv im je našao u književnosti ili u povi-jesnim izvorima, preveo je poneku našu narodnu pjesmu na talijanski jezik i pisao kazališne prikaze u zadarskim novinama“. Mate Zorić, *Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, u: Mate Zorić, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*, str. 414–418.

⁸ „Tiranija (grč. τυραννίς: samovlast), oblik vladavine koja nije utemeljena na pravu i u kojoj vladar (tiranin) nije izabran niti je priznato naslijedio vlast, već vlada protiv volje ostalih i u svoju korist“. Tijekom vremena koncept tiranije različito je tumačen, tako još u antičkoj Grčkoj nailazimo na više interpretacija pojma, pa će je Platon definirati kao „bolest de-mokracije“, Aristotel kao „despotsku samovlast“, a Ksenofont je tumači kao „dobru vlast“. U antičkom Rimu, pak, ona je razumijevana kao „izopačen oblik monarhije“, što je služilo kao argument zagovornicima republike, dok će kasnije, primjerice, J. Bodin, govoriti o tiraniji uzimajući u obzir čimbenike poput: suverenosti države te „stupnja slobode i vla-sništva podanika“. Kao glavnu odliku tiranije on navodi to što „tiranija ne poštuje božanske i prirodne zakone ni prirodnu slobodu i vlasništvo građana“, pritom razlikujući tiraniju pre-ma načinu na koji tiranin dolazi na vlast (zakonito, ali se kasnije počinje ponašati tiranski ili uzurpacijom). Novija mišljenja (npr. A. de Tocqueville) idu u smjeru problematizacije „logike demokratskoga načela većine“ koje se lako može pretvoriti u tiraniju većine nad manjinom „čime se narušava određena (liberalna) koncepcija slobode“. Vidi: **TIRANIJA**, u *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, preuzeto s <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61418> (2. 2. 2019). Od novijih autora koji pristu-paju tom problemu možemo kao primjer navesti Timothyja Snydera. On u svojoj knjizi na-vođi da su osnivači SAD pri pisanju Ustava punu pozornost poklonili proučavanju grešaka iz prošlosti zbog kojih su demokratski sustavi bivali ugroženi, pritom shvaćajući tiraniju na način starih antičkih filozofa. Neosporna je činjenica, tvrdi ovaj autor, kako je za američku politiku karakteristično u prošlosti tražiti odgovore na probleme sadašnjice. Vidi: Timothy Snyder, *O tiraniji: dvadeset lekcija 20. stoljeća*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2017, str. 10.

u pet činova, napisana u nerimovanim jedanaestercima i promjenjivim sedmercima. U ovoj tragediji Vidović postavlja u antitetički odnos ljubav između Elise i njezina voljenog po imenu Massimi posesivnosti i pohoti koju istovremeno prema Elisi osjeća tiranin Nepomoceno Orsino. Snažna želja za posjedovanjem Elise i neprestano prisjećanje na ubojstvo oca stvaraju tenziju koja nam nagovještava da će u konačnici ove drame uslijediti završni akt nasilja, iako nije izvjesno tko bi mogao biti žrtva.

Vidović gradi zaplet na temelju jedne talijanske srednjovjekovne legende koja se nalazi u knjizi *Lettere su Roma e Napoli* Tullia Dandola.⁹ Pored postojećih, Vidović uvodi i lik Antonija, Nepomocenova savjetnika, koji u tragediji zadobija funkciju posrednika između Nepomocena i Elise i Massimija. Antonio pokušava pomoći Elisi iako će u konačnici biti razvidno da je i on, poput Elise i Massimija, žrtva Nepomocenova karaktera. Njegovo suosjećanje s patnjom ova dva lika dodatno naglašava odgovornost koju ima za konačni ishod odnosa između Elise i Massimija, jer se ovaj lik suprotstavlja Nepomocenovoj tiraniji, te će u njihovu 'okršaju' doći do izražaja Antonijeve vrline. Upravo će Antonio odigrati važnu ulogu u zadnjoj sceni petog čina ove tragedije.

I druga Vidovićeva tragedija u pet činova, *Damiano di Ragusa*¹⁰, usredotočuje se na motiv tiranije prikazan kroz konflikt koji nastaje između obiteljskih veza glavnog lika Damiana i njegove dužnosti prema vlastitom narodu i zemlji. Radnja je smještena u Dubrovnik, a do sukoba dolazi zbog toga što Damiano ne želi odstupiti s dužnosti rektora iako je njegov mandat završio. Lik koji se u tragediji suprotstavlja Damianu, pokušavajući ga nagovoriti da poštuje zakone, jest njegov zet Pietro Benessa. Tijekom čitave tragedije ni jedan ni drugi lik ne mijenjaju stav jer oba isključivo u vlastitom rješenju vide dobrobit za svoj narod. Damiano je odlučan u namjeri da zadrži vlast, a Benessa je čvrsto uvjeren da je Damiano treba prepustiti drugom.¹¹ Jednaku

⁹ Vidi: Ana Bukvić, *Dramski pisci talijanskoga jezičnoga izričaja u Zadru u 19. stoljeću*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2014, str. 236.

¹⁰ Mirko Deanović piše o tome kako je u Dubrovniku 1817. godine izgorjelo tadašnje kazalište u Orsanu s vijećnicom pa je stoga preuređena obiteljska kuća Gučetića kako bi u njoj bilo novo kazalište. To se dogodilo svakako prije 1824. godine kada u njemu gostuje glumačko društvo iz Italije s tragedijom *Damiano Giuda tiranno di Ragusa* čiji je sastavljač Basechi u isto vrijeme bio i upravitelj tog društva. Vidi u: Mirko Deanović, „O talijanskom teatru u Dubrovniku 19. vijeka“

¹¹ Odnos između Damiana i Benesse bi se moglo razmatrati i u kontekstu Vidovićevih stavova prema jezičnoj situaciji u Dalmaciji onoga doba. Naime, iz Vidovićeva djela *Alla illustre e rispettabile Dieta provinciale della Dalmazia*, objavljenog 1861, koji se, pored ostalog, bavi i tada aktualnom jezičnom problematikom na ovome području, razvidni su autorovi stavovi u kojima brani opravdanost talijanskog jezičnog izraza u Dalmaciji, jednako kao i hrvatskog, držeći da se nikako ne smije odreći ni jednog ni drugog. Vidi u: Marko Antun

zabrinutost za dobrobit i budućnost vlastite zemlje možemo pripisati i liku Anne, Damianove kćeri, koja potiskujući neslaganje – ne uspijeva se odlučiti između supruga i oca, odnosno prikloniti stavu jednog ili drugog – i sama počinje razmišljati o najboljem rješenju za svoju zemlju. Tek po dolasku i s pomoću Venecijanca Querinija, Damiano biva osuđen za zločin protiv svog naroda i domovine, te, odbijajući napustiti vlast, odlučuje da je jedino što mu preostaje počiniti samoubojstvo, s obzirom na to da ne pristaje biti žrtvom tiranina, odnosno staviti se na raspolaganje venecijanskoj vlasti. Tema koju obrađuje Vidović ni u ovoj tragediji nije originalna; on u uvodu navodi kako je građu preuzeo iz srednjovjekovne legende, iz posthumno objavljenog djela Johanna Müllera *Storia universale* koje kasnije na talijanski jezik prevodi Gaetano Barbieri.¹²

Kada uspoređujemo Vidovićevo djelo s ostalim djelima u kojima se prikazuje i obrađuje motiv tiranina, možemo uočiti da u tragediji *Nepomoceno Orsino* tiranin gotovo savršeno odgovara općem modelu lika tiranina u književnoj tradiciji, odnosno, onom koji se prvenstveno usredotočuje na opresiju i provođenje vlastite volje u svim sferama života, kako na privatnom tako i na poslovnom planu, dok je u tragediji *Damiano di Ragusa* priroda Damianove tiranije prije svega političkog karaktera. Ipak, ove dvije tragedije pokazuju određene sličnosti u prikazu lika tiranina: primjerice, tiranin pokazuje različite aspekte ilegalnog stjecanja vlasti, što se kod Nepomocena može uočiti u ispoljavanju nasilja, te agresivnom nastupu i govoru, dok se kod Damiana moć utjelovljuje u karakternim osobinama poput mudrosti i lukavosti. Nadalje, oba lika pokazuju snažnu želju za prevlasti: kod Nepomocena to je vidljivo u želji za posjedovanjem Elise kao i u prisvajanju moći, a kod Damiana ona je vidljiva u nastojanju da se preuzme i sebi prilagodi politička moć. K tomu, zanimljivo je istaknuti da su oba Vidovićeva lika vođena prvenstveno vlastitim interesima te se njihova moć temelji na prisili i ulijevanju straha ostalim likovima. Osim toga, važno je naglasiti da oba lika ulažu znatne napore kako bi se na najbolji mogući način predstavili ostalim likovima, dok prema njima u isto vrijeme imaju podejnjivački stav.

Ipak, detaljnija analiza otkriva i neke razlike u prikazu lika tiranina u ove dvije tragedije: u *Nepomocenu Orsinu* snažno su naglašene erotske aberacije, dok su u *Damiano di Ragusa* one u potpunosti izostavljene. U *Nepomocenu* možemo, pored ostalog, primijetiti unutarnju nestabilnost glavnog lika

---

Vidović, *Alla illustre e rispettabile Dieta provinciale della Dalmazia*, Tipografia Fratelli Battara, Zadar, 1861. Stoga se i odnos između dvojice likova može tumačiti na način da Damiano predstavlja aneksionistički stav zagrebačkih krugova kojemu se kroz likove Pozze i Benesse suprotstavlja promocija autonomaštva i orijentiranost prema talijanskoj vlasti.

¹² Vidi u: Marko Antun Vidović, *Damiano di Ragusa*, Tipografia Battara, Zadar, 1862, str. 6.

koja se očituje u nedostatku kontrole nad vlastitim strastima i u njegovim halucinacijama, čega nema u tragediji *Damiano di Ragusa*. Nadalje, osjećaji poput zavisti i patnje naglašeni su u *Nepomocenu* pa je lako zaključiti kako emocije u ovome djelu imaju veliku važnost, i to posebice one glavnog lika, stoga svakako usmjeravaju daljnji tijek događaja. U *Nepomocenu* se pojavljuju i likovi zlih suradnika i neposrednih pomagača tiranina, dok je u *Damianu* tiranija, osim kroz glavni lik Damiana, izražena i kroz venecijansku vlast, te se u toj tragediji predstavlja tip tiranina koji demonstrativno naglašava moć nad ostalim likovima i njihovom savjesti. Sva nas navedena obilježja neizostavno podsjećaju na lik tiranina kakav nalazimo u tragedijama talijanskog autora Vittorija Alfierija, posebice u *Filippu* i *Saulu*.

3. Lik tiranina kod Vittoria Alfierija¹³

Prikaz nezakonitog osvajanja vlasti, želja za dominacijom, prisila i strah na kojima se temelje svi tiranski režimi, klasičan je topos koji ima podrijetlo još u antici; a može ga se pronaći i kod brojnih europskih autora, primjerice, Machiavellija, Shakespearea, Alfierija i dr. Poznato je da je lik tiranina omiljen i u razdoblju romantizma, vjerojatno zbog snažnog buntovništva prisutnog u različitim zemljama u to vrijeme, primjerice, u borbi protiv francuske dominacije i protiv širenja ideja Francuske revolucije koja ipak nije ostvarila namisao o potpunom „vladavini slobode“.¹⁴ Stoga je Vittorio Alfieri u svojim ranim tra-

¹³ Alfieri se drži najznačajnijim talijanskim tragičarem čija karijera započinje dramom *Cleopatra*, 1775. godine. Alfieri crpi građu za svoje tragedije iz tri izvora. To su klasična književnost, suvremena povijest i *Biblija*. Njegove drame slijede klasična načela u formalnom smislu, pa on tako piše tragedije u stihu, u pet činova, ali zaplet temelji prije svega na akciji, a ne na naraciji, te značajnije mjesto daje solilokvijima, smanjujući dugačke govore upućene osobama od povjerenja. U svojim tragedijama bavi se važnim ljudima i pitanjima. Vidi: CONTE VITTORIO ALFIERI, u *Your Dictionary/Biography*, preuzeto s <https://biography.yourdictionary.com/conte-vittoria-alfieri> (15. 2. 2019). U njegova najvažnija djela ubrajamo tragedije *Antonio e Cleopatra* (1775), *Filippo* (1775–81), *Polinice* (1775–81), *Antigone* (1776–81), *Agamemnone* (1776–78), *Oreste* (1776–78), *Virginia* (1777), *Congura de' Pazzi* (1777–78), *Timoleone* (1779), *Maria Stuarda* (1778–82), *Don Garzia* (1776–81), *Rosmunda* (1779–82), *Ottavia* (1779–82), *Merope* (1782), *Saul*, *Mirra* (1784–86), *Agide* (1784–86), *Sofonisba* (1784–87), *Bruto primo* (1786–87), *Bruto secondo* (1786–87), *Alceste seconda* (1796–98) traktat *Della tirannide* (1777), traktat *Del Principe e delle lettere* (1789), zbirku stihova *Rime* (1789), autobiografiju *Vita di Vittorio Alfieri scritta da esso* (1790–1806), dijalog *Della virtù sconosciuta* (1788), odu *A Parigi sbastigliato*, *Misogallo*, *Abele*, zatim njegovih sedamnaest satira (objavljene su posthumno 1806. kao i šest komedija: *L'uno*, *I pochi*, *I troppi*, *L'antidoto*, *Finestrina*, *Divorzio*). Vidi u: Alberto Casadei – Marco Santagata, *Manuale di letteratura italiana medievale e moderna*, Gius. Laterza & Figli, Roma – Bari, 2007, str. 330–337.

¹⁴ Vidi u: Tim Blanning, *Romantična revolucija*, Alfa, Zagreb, 2012, str.126.

gedijama koje su nastale prije prethodno spomenutih Vidovićevih tragedija, lik tiranina prikazivao u opreci s likom koji mu se pokušava suprotstaviti. Potonji likovi emocije iskazuju žudeći za slobodom, snažnom potrebom za osobnom afirmacijom, te pobunom protiv tlačiteljske vlasti. U nekim je Alfierijevim tragedijama, pak, konflikt unutarnji pa dramski sukob nije usmjeren protiv antagonista koji je prisutan na sceni.¹⁵ U svojim političkim spisima Alfieri piše o tiraniji (*Della tirannide*, 1777) pri čemu se oslanja upravo na Machiavellija i Montesquieua, ali u tom djelu iščitavamo i njegove vlastite stavove. Iako u stilskom i autorskom smislu ono nije donijelo ništa osobito novo, dalo je pečat njegovu vatrenom zalaganju za slobodu i pravdu, te je ujedno služilo i kao promocija Rimske Republike kao idealnog društvenog uređenja. Alfieri se protivio i crkvenoj i vojnoj moći i utjecaju držeći ih neprijateljima slobodnog čovjeka. U tom će kontekstu Alfieri promatrati i književno stvaralaštvo koje se može razvijati i napredovati samo u slobodnom okruženju.¹⁶ Nije nepoznato da je Alfieri mrzio svaki oblik sputavanja i autoriteta.¹⁷ U svom eseju *Della ti-*

¹⁵ Kada je George Steiner demonstrativno izjavio da je tragedija mrtva te za to okrivio romantizam, na umu je imao „viziju sveta gde gospodari sudbina, iracionalna i nemoralna neophodnost, neskrivljena krivica, neshvatljivo mučno zlo. Nema objašnjenja, nema spasa. A za Štajnera je romantična vizija života u najvećoj meri netragična. Nema u njoj pojma krivice (rusoovski čovek ne može biti kriv), nema vere u fatalizam zla ('zla sudbina' se može promeniti) [...], navodi Maria Janion (71–72) pa nastavlja: „Romantizam ima da ponudi svom tragičnom junaku upravo to: 'nebo kao naknadu'. Romantičari su prihvatili Rusoovu viziju čoveka. Poverovali su, kao i on, da je čovek uzeo sudbinu u svoje ruke i da može njom upravljati. To je demokratsko i optimističko shvatanje koje isključuje tragično [...]. Ali „romantizam je ipak izražavao ono što je bilo prihvaćeno kao domen tragedije. 'Osećanje čoveka da mu je svet tuđ, slepu ravnodušnost prirode, okrutnost društvenog poretka, neprijateljstvo drugih' (Domenak). A takav domen tragičnog mraka za romantizam je pre svega mogla biti istorija“ (72–73). Dok Grci vjeruju u prirodu, u sudbinsku predodređenost, u proročanstva kojima se pokoravaju, dakle izvanjskim utjecajima, od prvog velikog modernog tragičara, Shakespearea, pratimo junake čiji je karakter izvor sukoba. Sudbinu određuju unutarnji porivi/sukobi likova, a ne ono što im bogovi dosuđuju. Kasnije Shakespeare problematizira povijesnu konkretnost. Tu leži odgovor na pitanje zašto je Shakespeare bio zanimljiv romantičarima. „Moderna tragedija istorije poznaje, međutim, ludost, nemoć – i veličinu pobune“ (73). „Štajner nije primetio da se zajedno sa romantičnim istorizmom rodila – nazovimo je tako – 'demokratska tragedija' [...] Ako je u tragediji neophodna transcendencija, romantičari dižu istoriju u visine transcendencije. Deifikovanoj istoriji već se svi demokratski potčinjavaju. Tragični heroj postaje strasno pobunjeni romantični čovek. Ali to postaju i mase. I klase“ (74). „Pobuna u romantizmu može biti društvena ili metafizička, okrenuta protiv društvenih odnosa ili uopšte protiv čovekove situacije u svetu (kao što se to, na primer, manifestuje u Bajronovom *Kainu*)“ (228). Vidi u: Marija Janjion (Maria Janion), *Romantizam, revolucija, marksizam*, Nolit, Beograd, 1976.

¹⁶ Vidi: CONTE VITTORIO ALFIERI, u: *Your Dictionary/Biography*, preuzeto s <https://biography.yourdictionary.com/conte-vittoria-alfieri> (15. 2. 2019).

¹⁷ „[...] kako sam kaže u autobiografiji *Život V. A. koji je on sam napisao (Vita di V. A. scritta da esso*, 1790–1803), da se s prezirom odnosi prema vladajućem feudalnom poretku, dok

*rannide*¹⁸ (*O tiraniji*) Alfieri naglašava razliku između značenja riječi ‘tiranin’ u antici i u njegovo vrijeme:

TIRANIN bijaše naslov kojim su Greci (ti pravi ljudi) zvali one koje mi nazivamo kraljevima. Bez obzira na to jesu li do apsolutne vlasti došli silom, prijevarom, voljom samog naroda ili velikih ljudi, kao i na to jesu li sebe smatrali isključivim zakonodavcima, u davnim vremena svi su oni bili nazivani, bez razlike, kraljevima ili tiranima. Takav je naslov s vremenom postao odvratan i to je bilo nužno. Dakle, u naše vrijeme ti isti prinčevi koji provode tiraniju, čak se ozbiljno vrijeđaju ako ih se naziva tiranima. [...] Kod suvremenih naroda, dakle, ne daje se titula tiranina, osim (tiho i dršćući) onim prinčevima koji oduzimaju bez ikakva zakonskog utemeljenja, odnosno samovoljno, svojim podanicima živote, imovinu i čast. Naslov kralja (princa), pak, daje se onima koji mogu svim tim stvarima proizvoljno upravljati, ali ih ipak prepuštaju podanicima ili im ih oduzimaju pod velom prividne pravde. Zbog toga bivaju cijenjeni kao dobroćudni i pravedni kraljevi: budući da imaju moć nekažnjeno otmati bilo što tuđe, smatra se darom sve ono što oni po tom pravu ne oduzmu.¹⁹

Alfieri je htio naglasiti da je tiranija sastavni dio moći pa je iz tog razloga tiransko ponašanje tipično obilježje vladara. Pozicija moći unutar određenih

---

ga je materijalna neovisnost oslobodila dužnosti da služi bilo komu osim istini. Od najranije je mladosti mrzio autoritete i sve što sputava ljudski duh u ime nekoga tobožnjeg višeg načela. Najviša, ničemu podrediva ljudska kategorija, sloboda, zajedno sa svojim antitetičnim pojmom, tiranijom, temeljni je motiv njegova književnog stvaralaštva.“ Vidi: VITTORIO ALFIERI, u: *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, preuzeto s <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1648> (29. 3. 2019).

¹⁸ Treba obratiti pozornost na činjenicu da je ovaj esej napisan 1777. godine, odnosno nakon Alfierijeve tragedije *Filippo*, što nas navodi na zaključak da je Alfieri trajno bio zaintrigiran likom tiranina i općenito pojmom tiranije te se tim konceptom dugo i detaljno bavio u svom životu. Namjera mu je bila ovim esejem produbiti i analizirati različite aspekte lika tiranina i tiranije i razraditi ih u samostalnoj znanstvenoj studiji.

¹⁹ „TIRANNO, era il nome con cui i Greci (quei veri uomini) chiamavano coloro che appelliamo noi re. E quanti, o per forza, o per frode, o per volontà pur anche del popolo o dei grandi, ottenne le redini assolute del governo, e maggiori credeansi ed erano delle leggi, tutti indistintamente a vicenda o re o tiranni venivano appellati dagli antichi. Divenne un tal nome, coll’andar del tempo, esecrabile; e tale necessariamente farsi dovea. Quindi ai tempi nostri, quei principi stessi che la tirannide esercitano, gravemente pure si offendono di essere nominati tiranni. [...] Tra le moderne nazioni non si dà dunque il titolo di tiranno, se non se (sommessamente e tremando) a quei soli principi, che tolgono senza formalità nessuna ai lor sudditi le vite, gli averi, e l’onore. Re all’incontro, o principi, si chiamano quelli, che di codeste cose tutte potendo pure ad arbitrio loro disporre, ai sudditi non dimanco le lasciano; o non le tolgono almeno, che sotto un qualche velo di apparente giustizia. E benigni, e giusti re si estimano questi, perché, potendo essi ogni altrui cosa rapire con piena impunità, a dono si ascrive tutto ciò ch’ei non pigliano.“ Vittorio Alfieri, *Della tirannide, Del principe e delle lettere; La virtù sconosciuta*, str. 4–5.

društveno-političkih okolnosti dopušta im raspolagati dobrima i upravljati životima svih podanika, a njihovi postupci, bez obzira na moralnu ili zakonsku dvojbenost, nisu kažnjivi pa se ljudska priroda u tom kontekstu nužno razvija u tiransko ponašanje. Dalje u ovom eseju Alfieri tvrdi sljedeće:

„[n]aslov tiranin, s obzirom na to da je krajnje odvratan i da se nadmoćno izdvaja od svih ostalih, ne smije se pripisati nikomu osim onima (bili oni prinčevi ili pak i sami građani) koji imaju bezgraničnu moć nanošenja štete: čak i ako ne zlouporabljaju tu moć, njihova je funkcija sama po sebi neprirodna i apsurdna pa ne postoji odvratniji i zloglasniji naslov koji bi mogao više doprijeti njihovoj odbojnosti“.²⁰

Ipak, autor precizira:

„[t]itula kralja, pak, koja je dosad bila donekle manje odbojna od titule tiranina, trebala bi se dodijeliti onim rijetkim vladarima koji, ograničeni zakonima i u potpunosti podložni njima, u određenom društvu ne predstavljaju ništa drugo doli legitimnog i jedinog izvršitelja već uspostavljenih zakona“.²¹

Alfieri zaključuje da bi, ako se prihvati ta distinkcija u naslovima vladara „[t]a jednostavna i nužna razlika koja je u Europi opće prihvaćena bila prvi znak novorađajuće slobode“.²²

Filippo je Alfierijeva tragedija u pet činova napisana 1775. godine u kojoj su dijalozi kratki, ali nose snažnu poruku. Već se u njoj jasno uočava posebnost Alfierijeva kazališta jer autor ne skriva sklonost prema motivima nasilja, dominacije, vlasti, nasilne smrti, i, posebice, tiranije izražene prije svega tehnikom dijaloga, a ne akcije koja ubrzava dramsku radnju. U središtu su pozornosti u ovoj tragediji kralj Filippo II, njegova supruga Isabella

²⁰ „Il nome di tiranno, poichè odiosissimo egli è oramai sovra ogni altro, non si dee dare se non a coloro, (o sian essi principi, o sian pur anche cittadini) che hanno, comunque se l'abbiano, una facoltà illimitata di nuocere: e ancorché costoro non ne abusassero, sì fattamente assurdo e contro a natura è per se stesso lo incarico loro, che con nessuno odioso ed infame nome si possono mai rendere abborevoli abbastanza.“ Vittorio Alfieri, *Della tirannide, Del principe e delle lettere; La virtù sconosciuta*, str. 5.

²¹ „Il nome di re, all'incontro, essendo finora di qualche grado meno esecrato che quel di tiranno, si dovrebbe dare a quei pochi, che frenati dalle leggi, e assolutamente minori di esse, altro non sono in una data società che i primi e legittimi e soli esecutori imparziali delle già stabilite leggi.“ Vittorio Alfieri, *Della tirannide, Del principe e delle lettere; La virtù sconosciuta*, str. 5.

²² „Questa semplice e necessaria distinzione universalmente ammessa in Europa, verrebbe ad essere la prima aurora di una rinascenza libertà.“ Vittorio Alfieri, *Della tirannide, Del principe e delle lettere; La virtù sconosciuta*, str. 5.

i njegov sin Carlo. Na samom početku djela, već u prvom činu, naglašava se snažna ljubav između Isabelle i Carla usprkos činjenici da je Isabella supru- ga Carlova oca. Isabella o tome progovara u monologu, nesretna i potištena, prožeta jakim osjećajem krivice zbog zabranjene ljubavi prema sinu svog su- pruga. Kada kralj Filippo otkrije prevaru, planski se počinje osvećivati sinu. Od tog trenutka nadalje, Alfieri u ovom liku utjelovljuje tiranina koji će biti suprotstavljen liku Carla, i to ne samo preko rivalstva u ljubavnom trokutu, nego i po karakternim osobinama; sve će Carlove vrline neprestano biti u sjeni očeve tiranije. Ovaj će Alfierijev tiranin biti prikazan kao okrutan, vođen isključivo opsesivnom željom za moći. Plasirajući priču o planiranju urote protiv oca/kralja koju navodno sprema Carlo, što je bila izmišljotina kojom se Filippo poslužio kako bi se osvetio Carlu i iskazao nad njim svoju kraljevsku nadmoć, u četvrtom činu svjedočimo međusobnim optužbama oca i sina. Lik tiranina dominira u svim scenama kao i tijekom čitave tragedije. Ovdje treba napomenuti da se motiv urote i planiranog ubojstva oca kod Alfierija i kod Vi- dovića u drami *Nepomoceno Orsino* razlikuju jer kod Alfierija imamo lik tira- nina koji ni prema kome ne pokazuje tragove milosti. Tek u posljednjem činu, pred sam kraj, s malom dozom sumnje postavlja pitanje je li mu osveta zaista bila potrebna kako bi se osjetio sretnim. Kao što Alessandro Tedeschi ističe u svojoj davnoj studiji o Alfierijevu opusu, talijanski autor u ovoj tragediji „uglavnom usredotočuje pozornost na Filippa, pri čemu je uložio osobit napor kako bi snažno ocrtao njegov karakter i prikazao ga kao problem“.²³ Stoga zaplet u tragediji proizilazi iz činjenice da je glavni lik, koji je istovremeno i najmoćniji, sam u sebi i po sebi problem, pa je jasno zašto se tenzija u trage- diji stvara oko njega i zašto on dominira svim scenama, od početka do kraja. Na taj način, Alfieri nam eksplicitno pokazuje kako tiranija predstavlja složen problem i da je ovdje posrijedi važno društveno pitanje, a ne individualno karakterni obilježje. Ovaj tiranin usredotočuje pozornost i usmjerava svaki svoj čin na iskazivanje vlastite moći, pritom kršeći zakone, iako se na početku tragedije i sam nalazi pred činom koji jest nezakonit: preljub Isabelle i Carla, što bi zapravo trebalo biti relativno lako osuditi i kazniti. Iz toga proistječe da ovi grešni ljubavnici mogu pronaći spas iz situacije u kojoj su se našli jedino u smrti – samoubojstvu.

Saul je tragedija koja nastaje kasnije od *Filippa*, napisana je 1782. godi- ne i ima pet činova. Dok u *Filippu* Alfieri prikazuje svoj prvi lik tiranina, ov- dje ćemo imati priliku analizirati drugačiji lik tiranina. Jednako kao i u *Filip- pu*, i ovdje Alfieri polazi od obiteljskih nesuglasica i problema te se ponovno,

²³ Alessandro Tedeschi, *Studi sulle tragedie di Vittorio Alfieri*, Ermanno Loescher, Roma – Torino – Firenze, 1876, str. 271.

pri prikazu glavnog lika, usredotočuje na njegovu želju za održanjem nadmoći u obitelji kao i na nadmoć nad svojim narodom te, ne manje važno, na koncept hijerarhije u društveno-političkom kontekstu. Alfieri u ovom slučaju preuzima temu iz *Biblije* i u središte pozornosti stavlja lik kralja Saula. Tragedija nam prikazuje njegove posljednje sate u vojnom taboru Gelboè tijekom borbe protiv Filistejaca. Saul se razlikuje od Filippa, i to već od prvih scena tragedije: u ovom Alfierijevom djelu radnja se ne pokreće kršenjem bračnog zavjeta, čime se Filippo neizbježno pretvara u tiranina, odnosno čime se u njemu budi želja za osvetom koja postaje temeljni motiv ove drame, nego Alfieri u središte pozornosti stavlja Saula koji će se ubrzo pokazati kao žrtva vlastitog straha. Istina, taj strah nastaje kao rezultat potencijalnog gubitka moći, ali u svojoj biti Saul je ratnik, hrabar i nepokolebljiv, a ne osoba vođena pohlepom i željom za moći, i to pod svaku cijenu. Njegova borba sadržana je u tjeskobi uzrokovanoj vlastitim strahovima, a ti se strahovi zatim nadopunjuju uvjerenjem o osobnoj moći i istovremeno nemoći. Naime, s jedne strane u liku Saula vidimo moćnog vladara koji se neustrašivo bori za vlastiti narod, ne koristeći svoj položaj i utjecaj pod svaku cijenu, no, u trenutku kada počne sumnjati da će izgubiti tu moć, on se približava liku Filippa, a udaljava se od onog hrabrog ratnika kojeg je narod proglasio kraljem Izraela. Alfieri će kao najveći Saulov 'griješ' prikazati taj što se udaljio i otuđio od Boga, odnosno počeo sumnjati u to da njegova moć dolazi od Boga kao i u to da je Božja namjera oduzeti mu tu moć. Kroz Saula Alfieri preispituje netrpeljivost čovjeka prema ikakvom autoritetu, pa čak i onom religioznom. Njegov sukob proizlazi iz vlastitog odnosa prema Bogu i Božjoj volji. David, koji bi ga trebao naslijediti, iako zapravo pozitivan lik kojeg ni sam Saul ne želi mrziti, u tragediji, odnosno u Saulovoj percepciji, postaje onaj prema kojemu se usmjerava Saulovo neprijateljstvo, dok ga, s druge strane, i dalje prihvaća kao pouzdanog ratnika vlastite vojske. Na taj način, ni Saul ni David nisu zapravo prikazani kao negativni likovi, već se kroz njihov odnos propituje odnos čovjeka prema autoritetu. Nadalje, u tragediji se maestralno isprepliću privatno i javno jer se David zaljubljuje u Saulovu kćer Micol što još snažnije razvija dvojne osjećaje u Saulu: on Davida i prihvaća jer je prepun vrlina, ali od njega i zazire jer osjeća kako potonji preuzima središnje mjesto u njegovoj obitelji u kojoj je prihvaćen i voljen, te se boji budućnosti u kojoj bi David mogao postati kraljem. Dvojne emocije u Saulu izazivaju zavist, a on se sve više počinje bojati Davida i u njemu vidjeti prijetnju vlastitoj moći, te se postupno preobražava u lik tiranina.

Alfierijeva tragedija počinje Davidovim povratkom u kamp Gelboè s ciljem da pomogne vlastitom narodu, Izraelcima, u borbi protiv Filistejaca, iako je svjestan da time, zbog susreta sa Saulom, može ugroziti vlastiti život. David se pokazuje spremnim umrijeti od kraljeve ruke, ali, prije svega, on se

želi boriti za svoj narod. Međutim, u tragediji se javlja treći lik koji će odigrati važnu ulogu: Abner, Saulov savjetnik. Naime, pri Davidovu povratku, iako Saul želi vjerovati njegovim namjerama, upravo Abner optužuje Davida za urotu protiv kralja. Saul će ga, kada David dokaže da je nevin, djelomice prigrliti i dati mu ovlasti da vodi njegove vojnike. Međutim, u ovoj tragediji Alfieri se usredotočuje na analizu tamne strane uma pa Saul ubrzo pokazuje znakove psihičke nestabilnosti i postaje žrtvom vlastitih halucinacija koje će ga u potpunosti zaslijepiti te će 'Alfierijev' kralj čak pokušati ubiti Davida. Njegova djeca su mu, kako u jednom monologu izgovara, s jedne strane sreća, a s druge u njima vidi izdajnike jer pokušavaju zaštititi Davida. Iako će svom sinu priznati da prema Davidu gaji oprečne emocije – ljubav i mržnju, u njemu, uslijed napada ludila i straha od gubitka moći te halucinacija, prevladavaju negativne emocije pa će Saul narediti Abneru promjenu planova i okrenuti se protiv Davida. U isto vrijeme Gionata i Micol, njegovi sin i kći, shvaćaju da je Saul žrtva vlastitog delirija. Njegov strah se na koncu i ostvaruje, pa on halucinirajući predviđa vlastitu smrt: u posljednjem činu Alfieri opisuje kako Filistejci nezaustavljivo nadiru, pa je poraz Saulove vojske sve izvjesniji – čini se kako je Božja volja na strani Filistejaca. Jedino što Saulu preostaje, u strahu od vlastite nemoći, jest samoubojstvo, čime u isto vrijeme bježi od kontradiktornih osjećaja prema Davidu i vlastitoj budućnosti. Na određen način, kao i kod Filippa, lik koji se suprotstavio Božjoj volji 'mora' počiniti samoubojstvo jer ne postoji drugi način za uspostavu ravnoteže u odnosima s drugima kao i sa samim sobom, upravo zbog autoriteta. Time tiranin postaje žrtvom vlastite (nad)moći koju, kada počne sumnjati u nju, uistinu i gubi, ali se istovremeno ukazuje na to da najviša ljudska kategorija, sloboda, prema Alfieriju, ne može biti podređena nikomu i ničemu te, u ovakvoj situaciji smrt predstavlja bolje rješenje od eventualne podređenosti.

4. Sličnosti i razlike između Alfierijevih i Vidovićevih tragedija

Polazeći od činjenice da su tijekom prve polovice i sredinom 19. stoljeća talijanski autori imali znatan utjecaj na pisce u Dalmaciji, možemo s velikom sigurnošću zaključiti kako su obje Alfierijske tragedije utjecale na tragedije Marka Antuna Vidovića. Naime, u obje navedene tragedije, u središte pozornosti postavljeni su privatni odnosi, iako društveno-povijesni i politički kontekst predstavljaju temeljni okvir i jednom i drugom autoru. Hijerarhijski odnosi naglašeni su i u društvenom, odnosno javnom, ali i u privatnom životu, i to kod Alfierija, ali i kod Vidovića. Zanimljivo je primijetiti da Alfieri u *Saulu* stavlja naglasak na mentalnu nestabilnost, nesigurnost, halucinacije i opsesije kako bi prikazao lik tiranina i kako bi opisao njegovu želju za dominacijom i

vlasti. Tako se lik tiranina približava liku luđaka koji je vođen jednom opsesivnom emocijom, a slično uočavamo i kod Nepomocena čija je želja za posjedovanjem opisana kao pretjerana, granična, za koju autor sugerira čitatelju da rješenja kod takvog tipa lika ne može biti. Nadalje, Alfieri u *Filippu* opisuje sukob između tiranina i lika koji mu se suprotstavlja kao vanjski, a u *Saulu* kao unutarnji, odnosno sukob se odvija prvenstveno unutar lika tiranina, a manje ovisi o vanjskim utjecajima i događajima. U obje je Vidovićeve tragedije, pak, sukob između tiranina i lika koji mu se suprotstavlja vanjski, odnosno ne ovisi većim dijelom o sukobu koji se odvija u samom tiraninu. Razvidno je da oba autora teže prikazati podcjenjivački odnos tiranina prema ostalim likovima, kao i da oni u svakoj prilici nastoje u relaciji prema drugima uspostaviti hijerarhijski odnos. Isto tako, pozornost se usmjerava na opsesiju tiranina da pronade načine na koje može održati vlast, te potaknuti i očuvati osjećaj straha među podanicima. Pretpostavljamo da je, pored Alfierijeva opusa, Vidović proučavao i razmatrao lik i prikaz tiranina i kod drugih autora, vodeći se činjenicom da je motiv hijerarhije i hijerarhijskih odnosa prisutan kod brojnih pisaca talijanskog i europskog 18. stoljeća, kao što je i motiv tiranina prisutan u književnosti, ne samo talijanskoj, i ne samo prije Alfierija. Međutim, uzevši u obzir povijesnu, ali i kulturnu povezanost Dalmacije s Venecijom tijekom brojnih stoljeća,²⁴ najveći utjecaj na Vidovića zasigurno su ipak ostavili talijanski autori, pa njegove moguće uzore i inspiraciju za njegovo stvaranje prije svega treba tražiti u djelima talijanskog predromantizma i romantizma.

U tragediji *Nepomoceno Orsino*, osim dominantnog motiva tiranije, ravnopravno se pojavljuje i motiv paricida i posljedično osjećaj krivnje. Osim toga, u posljednjoj sceni *Nepomocena Orsina* i *Filippa* ljubavnici su suočeni s tiraninom, ali će ove dvije tragedije imati različit završetak: dok kod Alfierija dvoje ljubavnika, Carlo i Isabella, počine samoubojstvo i to pred očima samog Filippa kao posljednji čin pobune protiv njegove zloće, u *Nepomocenu* u zadnjoj sceni umire sam tiranin, i to ne prolijevanjem krvi na sceni, nego vijest o njegovoj smrti drugim likovima donosi Nepomocenov savjetnik Antonio. Kako bi naglasio užas tiranije, odnosno njezinu oprečnost slobodi, Alfieri je uvjeren da se na sceni mora proliti krv, s ciljem da taj prizor ostavi snažan dojam na publiku, kao dokaz apsolutne i konačne moći tiranina. Kod Vidovića, pak, tiranin umire, ali nema prolijevanja krvi nego se čin smrti utvrđuje riječima koje znače da je tiraniji došao kraj. Na taj način Vidović zapravo

²⁴ Već smo u nekim drugim studijama analizirali elemente talijanske, odnosno venecijanske kulture i talijanske književnosti općenito u djelima pisaca predromantizma i romantizma u Dalmaciji. Vidi: Nikica Mihaljević, „Incontri tra due culture, quella croata e quella italiana, nell'opera di Stipe Ivačić“, u *Susret kultura*, vol. II, (ur. Ivana Živančević Sekeruš), Univerzitet u Novome Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2013, str. 1159–1169.

pokušava ponuditi viziju odnosa koji bi bili mogući kada ne bi bilo tiranske vlasti, a upravo je to na tragu Alfierija kojemu je osnovna vodilja u njegovim djelima kategorija slobode. U ovoj Vidovićevoj tragediji uočavamo donekle optimističan ton u završnoj sceni tragedije, a on je usko povezan sa slogom među likovima. Unošenje takvih rješenja ukazuje na napore dijela autora hrvatskog književnog romantizma u njegovim ranijim fazama da se suprotstave pesimizmu i individualizmu romantičara središnje i zapadne Europe.

5. Zaključna razmatranja

Na kraju je važno naglasiti da u svojim tragedijama Alfieri 'koristi' motiv tiranina kako bi izvršio analizu apsolutne monarhije te spoznao i razotkrio njezine različite aspekte i prikazao kategoriju koju smatra suprotnom najvišoj ljudskoj kategoriji – slobodi. Pri tome je jasna Alfierijsva namjera za reorganizacijom društva, on ukazuje na potrebu novog načina vladanja, odnosno novog načina koordiniranja društvenih odnosa, upravo vodeći se temeljnim ljudskim pravom na slobodu, ali i vlastitim odbijanjem bilo kakvog autoriteta. U tom smislu, Alfieri je bliži idejama Francuske revolucije, i zemljopisno i kronološki, te će u njima pokušati tražiti inspiraciju. U Vidovićevu djelu, pak, može se lako uočiti da je francuska uprava u Dalmaciji bila kratkog vijeka, što nije ostavilo prostora za značajnije promjene u smislu ekonomskog ili kulturnog prosperiteta, iako su naznake u tom smjeru postojale. Stoga Vidović inspiraciju traži u srednjovjekovnim legendama, često prikrivajući stranu vlast (najvjerojatnije ne samo francusku) u Dalmaciji, upravo time što koristi teme i motive iz prošlosti. Nesumnjivo je, u odnosu na Alfierijev predromantizam, Vidović bio u značajnijoj mjeri 'prisiljen' okrenuti se prošlosti kako bi postigao odmak od trenutne situacije. Kao temeljni problem kod Alfierija pojavljuje se potreba da se likovima omogućiti ili vrati sloboda koju im tiranin oduzima. Vidović, pak, u većoj mjeri naglašava opreku između ugnjetavanja i slobode u lokalnom ambijentu, a nije mu u prvom planu sam lik tiranina i onog što ga karakterizira, motivira i 'hrani', ali i ograničava ili uništava tiraniju, s tim da u konačnici on ipak ostavlja prostora za stranu dominaciju u vlastitom okruženju. U Alfierijsvu djelu možemo u manjoj mjeri govoriti o pitanju slobode jer upravo naglašavanjem tiranije ona ostaje u njezinoj sjeni; autor prije svega inzistira na prikazu lika tiranina kao i na emocijama koje ga karakteriziraju, nastojeći u isto vrijeme što detaljnije analizirati koji društveno-psihološki čimbenici utječu na oblikovanje tiranskog karaktera kao i na koje se sve načine tiranija može iskazati. Iz navedenog proizlazi da antitezu sloboda vs. tiranija neposrednije obrađuje Alfieri, ali na široj, općoj razini, dok se Vidović više osvrće na lokalni mikro-ambijent.

U konačnici, kada se usporede Vidovićeve dvije tragedije, *Nepomoceno Orsino* i *Damiano di Ragusa* s Alfierijevim *Saulom* i *Filippom*, možemo zaključiti da među ovim djelima najviše sličnosti pokazuju *Filippo* i *Nepomoceno Orsino*, i to ne samo u smislu prikaza lika tiranina u tim tragedijama, nego i u predočavanju i promišljanju širih hijerarhijskih i nehijerarhijskih odnosa u državi, ali i unutar obitelji.

Literatura:

- Agostini, Filiberto (ur.), *Veneto, Istria e Dalmazia tra Settecento e Ottocento: aspetti economici, sociali e ecclesiastici*, Marsilio, Venezia, 1999.
- Alfieri, Vittorio, *Della tirannide, Del principe e delle lettere; La virtù sconosciuta*, Rizzoli BUR, Milano, 1996.
- Alfieri, Vittorio, *Filippo*, in: *Tragedie*, vol. I, (a cura di Nicola Bruscoli), G. Laterza e figli, Bari, 1946.
- Alfieri, Vittorio, *Saul, Filippo, tragedie*, Sonzongo, Milano, 1926.
- Blanning, Tim, *Romantična revolucija*, preveo Ivan Zrinušić, Alfa, Zagreb, 2012.
- Bobinac, Marijan, *Uvod u romantizam*, Leykam international, Zagreb, 2012.
- Bukvić, Ana, *Dramski pisci talijanskoga jezičnoga izričaja u Zadru u 19. stoljeću*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2014.
- Casadei, Alberto & Santagata, Marco, *Manuale di letteratura italiana medievale e moderna*, Gius. Laterza & Figli, Roma – Bari, 2007.
- Janjion, Marija (Maria Janion), *Romantizam, revolucija, marksizam*, preveo Stojan Subotin, Nolit, Beograd, 1976.
- Jelčić, Dubravko, *Hrvatski književni romantizam*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
- Mihaljević, Nikica, „Incontri tra due culture, quella croata e quella italiana, nell’opera di Stipe Ivačić“, u: *Susret kultura*, vol. II (ur. Ivana Živančević Sekeruš), Univerzitet u Novome Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2013, str. 1159–1169.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Društveni ugovor; O podrijetlu i temeljima nejednakosti među ljudima*, preveo Hrvoje Hlad, Feniks knjiga, Zagreb, 2012.
- Snyder, Timoty, *O tiraniji: dvadeset lekcija 20. stoljeća*, preveo Damir Biličić, Naklada Ljevak, Zagreb, 2017.
- Stančić, Nikša, „Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja“, *Cris: časopis povijesnog društva Križevci*, Vol. 10, No. 1, 2009, str. 6–17.
- Tedeschi, Alessandro, *Studi sulle tragedie di Vittorio Alfieri*, Ermanno Loescher, Roma – Torino – Firenze, 1876.

- Vidović, Marko Antun, *Alla illustre e rispettabile Dieta provinciale della Dalmazia*, Tipografia Fratelli Battara, Zadar, 1861.
- Vidović, Marko Antun, *Damiano di Ragusa*, Tipografia Battara, Zadar, 1862.
- Vidović, Marko Antun, *Nepomoceno Orsino*, Tipografia Fratelli Battara, Zadar, 1858.
- Zorić, Mate, *Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, u: Mate Zorić, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*, Književni krug, Split, 1992, str. 339–459.

Internetski izvori:

- Mirko Deanović, „O talijanskom teatru u Dubrovniku 19. vijeka“, preuzeto s file:///C:/Users/Gordana/Downloads/075_080_Filologija_8_Deanovic.pdf (5. 2. 2019).
- TIRANIJA, u: *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, preuzeto s <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61418> (2. 2. 2019).
- CONTE VITTORIO ALFIERI, u: *Your Dictionary/Biography*, preuzeto s <https://biography.yourdictionary.com/conte-vittoria-alfieri> (15. 2. 2019).
- VITTORIO ALFIERI, u: *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, preuzeto s <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1648> (29. 3. 2019).

**Nikica MIHALJEVIĆ
& Gordana GALIĆ-KAKKONEN**

INFLUENCES OF VITTORIO ALFIERI'S WORKS IN THE TRAGEDIES *NEPOMOCENO ORSINO* AND *DAMIANO DI RAGUSA* BY MARKO ANTUN VIDOVIĆ

In various Dalmatian authors that published their works in Italian language during the first half of 19th century, we may find the problematization of the dialectics of measure and excess. That is linked with the social situation in Dalmatia caused by the constant exchanges of various foreign rules in this region. Starting from Nikola Ivellio, the author of the poem *Anarchy*, in which the motif of the crowd that exceeds legal, social, and moral rules is depicted, we notice that the representation of oppression and exercising of power in a cruel and despotic way is also present in the texts of other authors of that pe-

riod. The absence of moderation as well as intolerance are widely discussed in Marko Antun Vidović's tragedies, *Nepomoceno Orsino* and *Damiano di Ragusa*. Vidović (1795–1868) investigated the zeal of totalism and hierarchy and the exaggeration of one man's rule, probably, besides other, under the influence of Vittorio Alfieri's tragedies, like *Filippo* or *Saul*. Alfieri widely discussed this issues in his essay *Della tirannide* (1777–87), which addressed Italy's position under Napoleonic rule but also depicted the situation in the rest of Europe: „wherever I look in Europe I see in almost every region the faces of slaves... every good man must believe, and hope, that inevitable change is not far off, whereby an almost universal liberty must supplant universal servitude“. This essay, as well as Alfieri's tragedies, might have influenced Vidović's work, so boundaries, limits, and restrictions become of a particular interest in the exegesis of the author's plays.

Key words: *Marko Antun Vidović, Vittorio Alfieri, tragedy, tyrant, tyranny, hyerarchy*

UDK 930.85(497.5 Osijek)

Pregledni rad

Helena SABLIC-TOMIĆ (Osijek)

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku

Hrvoje MESIĆ (Osijek)

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku

NOVI STARI FRAGMENTI PROSTORA: ŠKOLSTVO I KAZALIŠTE OSJEČKOG NUTARNJEG GRADA

Simbolika osječkoga Nutarnjega grada sadrži prirodnu komponentu (rijeka, obala, parkovi...), kulturno-povijesnu (spomenici, zdenci, zgrade, bastioni, dućani), društveno-političku (rad Gradskog magistrata, prostori odvijanja raznih svjetovnih i crkvenih događanja, školskih predstava...), te privatnu (društvene igre, odlazak u kazalište i na svečanosti, krčme...). Govoriti o Nutarnjem gradu znači proniknuti u odnos njegovog prostornog određenja, povijesnog konteksta i socijalnog teksta. On se doima kao grad-otok koji je svoj identitet oblikovao u skladu s poviješću, društvenom strukturom, obilježjima okoliša. Imao je on temeljnu ideju, koncept i prepoznatljive značajke.

Proučavanje fragmenata o prostoru Tvrđe znači bavljenje urbanim prostorima grada, njegovim privatnim i javnim prostorima kao spontanim arhivima i tekstualnim predlošcima događaja koji su se u tim i takvim prostorima dogodili ili prethodili sadašnjem izgledu datog prostora u gradu, tvoreći ono što hrvatski umjetnik Boris Bakal naziva urboglifima, odnosno urbanim figurama memorije.

U radu će se istražiti školstvo i kazalište kao semantički prostori osječkoga Nutarnjega grada nakon oslobođenja od Turaka 29. rujna 1687. godine, pa sve do rušenja tvrđavskih bedema 1923–1926. godine. Naime, matricu Tvrđe čine sadržaji na koje se upisuju urboglifi svakodnevice (zidne novine, pozivi, plakati, članci, zapisi, obavijesti...) što nameće tezu da su i školstvo, te kazalište nakupine fragmenata simboličkih prostornih znakova i značenja koje treba iščitati.

Ključne riječi: *osječki Nutarnji grad, semantički prostori, urboglifi, školstvo, kazalište*

1. Skriveni i zaboravljeni fragmenti prostor-vremena

Grad je kao tekst, ističe Italo Calvino u svojim *Nevidljivim gradovima*¹ napisanima nadahnućem srednjovjekovnih putopisnih predložaka Marca Pola *Il Milione*. Knjiga započinje zamišljenim razgovorom Marca Pola i Kublaj-kana gdje Polo opisuje nepostojeće gradove ženskih imena preuzetih iz mitologije i književnosti. Calvino, naime, tumači simbol grada kao napetost između geometrijske racionalnosti i spleta ljudskih života.² U simbol grada upisao je brojna značenja te ističe: „S gradovima je kao i sa snovima: sve što je zamislivo, može se sanjati, no i najne očekivaniji san predstavlja rebus koji skriva želju, ili pak njezino naličje, strah. Gradovi su, kao snovi, sastavljeni od želja i strahova, premda je nit njihova govora tajna, pravila su im besmislena, a svaka stvar skriva neku drugu.“³ Koncept prostora obuhvaća, dakle, različite vrste individualnih i kolektivnih iskustava. Nasuprot geometrijske racionalnosti ističe se subjektivno poimanje grada koje Fredric Jameson naziva spoznajnom kartografijom (*kognitivno mapiranje, cognitive mapping*). Za tumačenje svoje spoznajne kartografije Jameson navodi dva glavna izvora: urbanu prostornu analizu opisanu u djelu *The Image of the City* (1960) Kevina Lyncha, te esej Louisa Althussera *Ideologija i ideološki aparati države* (1971). Kartografija za cilj treba imati uspješno snalaženje pojedinca u urbanom prostoru. Stoga Lynch otuđeni grad⁴ promatra kao prostor u kojem pojedinac ne može umno mapirati vlastitu poziciju kao niti urbanu cjelinu u kojoj se trenutno nalazi. No takva otuđenost može se nadići ponovnim osvajanjem osjećaja mjesta. Althusser vidi ideologiju kao imaginarni odnos pojedinca prema stvarnim odnosima u kojima oni žive.⁵ Jameson, dakle, želi mapiranje totaliteta omogućiti pomoću alata kojeg naziva spoznajna kartografija.⁶ Unutar novih-starih fragmenata prostora treba spoznajno ucrtati, odnosno mapirati individualni društveni odnos spram zbilje.

S druge strane, istraživanje urbane baštine znači u središte interesa sta-

---

¹ I. Calvino, *Nevidljivi gradovi*, Zagreb, Ceres, 1998.

² Usp. I. Calvino, *Američka predavanja*, prevela Jasmina Tešanović, 1989, str. 40, dostupno na: <http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2016/12/Kalvino-Americka-predavanja.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).

³ I. Calvino, *Nevidljivi gradovi*, prevela Jasmina Tešanović, 1995, str. 12, dostupno na: <http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2015/10/Kalvino-Nevidljivi-gradovi.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).

⁴ Usp. K. Lynch, *Slika jednog grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1974, str. 1–19.

⁵ Usp. L. Althusser, *Idéologie et appareils idéologiques d'État*, u: *La Pensée*, br. 151 (1970), str. 104.

⁶ Usp.:

a) *Marxism and the Interpretation of Culture*, University of Illinois Press, Urbana, 1988.

b) F. Jameson, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, London, 1991, str. 51.

viti područja kulturne baštine, materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu, te kulturno stvaralaštvo, odnosno sve ono što se naziva živom kulturom, a pridonosi ukupnoj slici grada i života u njemu. Sandra Uskoković naglašava da suvremena kultura, doprinosom digitalne tehnologije i globalizacije, te „suvremena proizvodnja posvećenih, gotovo kanonskih slika, i romantizirajuće prilagodbe povijesti s tekućim trendovima komodifikacije, mijenjaju koncepte autentičnosti i gradskog identiteta, a time i značenje i funkcije urbane baštine (...), te svjedočimo pretvaranju urbanog habitata u strategije gradskog marketinga i ‘brendiranja’ koje se provode uz pomoć vlasti i kulturnih politika, a uz negodovanje javnosti.“⁷ Stoga se, nastavlja Uskoković, urbani i baštinski diskursi razvijaju oko „koncepta utemeljenog na kulturnim i nematerijalnim aspektima urbanog života (...) kao što su temporalnost, performans, mediji, sjećanje/memorija, identitet (...) te urboglifima.“⁸

Pojam *urboglifi*, odnosno urbane figure memorije, osmislio je hrvatski umjetnik Boris Bakal analizirajući ih u svojem programskom tekstu *Fragmenti o prostoru*⁹. Naime, Bakal promišljanje prostora započinje tezom da se sve svodi na dva osnovna prostora koja se shvaćaju odvojeno: „mene samog, kao prostor diskontinuiteta koji je samo privremeno izdvojen iz nekog općeg stanja stvari i onog svega, onog što se širi i, dakle, prostire okolo.“¹⁰ Pozornost, dakle, treba usmjeriti prostoru odvojivši ga iz vremena, uz napomenu da prostiranje uvijek obuhvaća neko vrijeme. Prostor, nadalje, Bakal doživljava kao titranje, odnosno kao vidljivu supstancu svega što i svijet jest. U toj određenosti prostora „sjećanjem na prostore koje posjedujemo sjećanjem, dakle još jednim unutarnjim prostorom gotovo bez dimenzija i vremena (sve je ovdje, tu, ispremješano, naprijed, nazad, jedno pored drugog i ono što nas boli i ono što nas raduje, inspirira, potiče, zatire, sve, moguće i nemoguće, željeno, nikad) iskustvom možemo prizvati paralelne prostore (...), prostore koji se povezuju, koji su skladni, uvjetovani, funkcionalno povezani jedan ili više njih jedan s drugim.“¹¹ Grad je obilježen takvim prostorima koji su povezani, pa ipak „kao da postoje nevezano jedan od drugoga, odvojeni preprekom, i onom stvarnom fizičkom nama pojmljivom i onom mentalnom, nemislećim prostorom.“¹² Stoga Bakal istraživački pogled zaustavlja na bavljenje urba-

⁷ S. Uskoković, *Urboglifi – urbane figure memorije*, u: *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, god. 95, br. 2 (2014), str. 123.

⁸ Isto, str. 123.

⁹ B. Bakal, *Fragmenti o prostoru*, str. 80–83, dostupno na: <http://jelenajuresa.com/files/nasa-mesta-unutrasnji-tabaci.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).

¹⁰ Isto, str. 80.

¹¹ Isto, str. 80.

¹² Isto, str. 80.

nim prostorima grada, odnosno njegovim „javnim i privatnim prostorima kao spontanima arhivima i tekstualnim predlošcima događaja koji su se u tim i takvim prostorima dogodili ili prethodili sadašnjem izgledu datog prostora u gradu, tvoreći ono što naziva(m) urboglifima.“¹³ Urboglifi, dakle, nastaju upisivanjem događaja u samo mjesto događaja kao simboličkih i prostornih nakupina znakova i značenja (...) „povezivanje više prostora, prostor u prostoru, niz (...) upisivanje radnje u prostor, iščitavanje događaja iz prostora, tekst prostora, prostor u tekstu.“¹⁴

Govoriti o osječkom Nutarnjem gradu znači proniknuti u odnos njegovog prostornog određenja, povijesnog (baštinskog) konteksta i socijalnog teksta. On se doima kao grad-otok koji je svoj identitet oblikovao u skladu s poviješću, društvenom strukturom, obilježjima okoliša. Imao je on temeljnu ideju, koncept i prepoznatljive značajke. Nutarnji grad karakterizira iznimna gustoća kulturne baštine, te većina kulturnih institucija djeluje u prostorima, još i danas, koji su zaštićena kulturna dobra, a mnogobrojni su prostori još zatvoreni, odnosno nevidljivi, a koje treba prepoznati, pročitati te povezati (tekst prostora, prostor u tekstu). Uz bogatu materijalnu baštinu, nekoliko fenomena čini nematerijalnu kulturnu baštinu, vezanu uz školstvo i kazalište osječkog Nutarnjeg grada nakon oslobođenja od Turaka 29. rujna 1687. godine, pa sve do rušenja tvrđavskih bedema 1923–1926. godine. Naime, matricu Tvrđe čine i sadržaji na koje se upisuju urboglifi svakodnevice (*memorijske mape*: zidne novine, pozivi, plakati, članci, zapisi, obavijesti...) što nameće tezu da su i školstvo, te kazalište nakupine fragmenata simboličkih prostornih znakova i značenja (*mjesta memorije*) koje treba prepoznati (*genius loci*), iščitati, te u konačnici oblikovati kulturološku sliku prostora kao mogućnost transformacije zadanoga okvira.

2. Prostor intelektualne i umjetničke snage Osijeka

U tvrđavskoj spomenici izvori su zabilježili¹⁵ početak rada pučke škole koju vodi red isusovaca pa se 1698. spominje Josip Pomer kao prvi *organista el ludi magister*.¹⁶ Gradsko poglavarstvo brine o školovanju djece što pokazuje zaključak koji donosi 12. siječnja 1711. godine o gradnji osnovne škole koja je dovršena u jesen. Nije poznata lokacija samostalne zgrade, a možda je

¹³ Isto, str. 80.

¹⁴ Isto, str. 82.

¹⁵ Usp. V. Ivić, *Pučko narodno i građansko školstvo u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku u 18. i 19. stoljeću*, u: Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, sv. 25 (2009), str. 103–130.

¹⁶ Usp. H. Sablić-Tomić, *U osječkom Nutarnjem gradu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2017, str. 128–163.

djelovala u prostorima samostana osječkih franjevac. Pučka škola počela je s radom 1712. kada za prvoga učitelja iste godine dolazi 19. rujna David Heim. Poučavao je on njemačkim jezikom, a godinu dana kasnije općina s učiteljem sklapa ugovor za godišnju plaću od 40 forinti i ogrjev te „podavanja“ po djetetu. U Nutarnjem gradu među prvima je radio kao školski upravitelj Franjo Rozengrien koji je položio ispovijest vjere te imao dovoljno „naobrazbe za pouk djece“, kako navodi Vinko Ivić. „Učitelj ima prihode od oca superiora na godinu 78 forinti, od grada 24 forinte i stan. Od svakog učenika, ovisno o dobi i mogućnostima roditelja, mogao je skupiti od 30 do 60 krajzara. Učitelj Đuro Kiling također je položio ispovijed vjere, dobrog je vladanja, pa je „triježan“ i dovoljno poučan za djecu da uz Franju Klucha može poučavati oko 200 učenika na njemačkom jeziku. Učitelj Kluch o ima oveću prostoriju za školu koju održava gradska uprava, od grada prima plaću 24 forinte, a od djece oko 13 forinti godišnje. Ima prihode od crkve kao orguljaš i pjevač za pogrebe i krštenja.“¹⁷ Nastavu na njemačkome jeziku pohađa 30–40 učenika. Uz njemački nastavni jezik, u Tvrdi se uvodi i hrvatski jer se zbog sve većega broja hrvatskoga stanovništva misno bogoslužje kazuje i na hrvatskome jeziku. Latinski jezik uče samo učenici iz imućnijih obitelji (činovnika, obrtnika, časnika). Na poticaj isusovaca i građanstva javnosti je stigla obavijest od njegove presvijetle grofovske ekscelencije gosp. generala Oduyera, zapovjednika Osijeka, „da se može podići mala Latinska škola i to u rezidenciji mnogo poštovane Družbe Isusove, ali da u tu svrhu nije moguće kupiti nikakvu kuću ili gradilište i na njemu graditi školu“¹⁸, pa su 23. ožujka 1729. godine isusovci osnovali prvu osječku gimnaziju. Franjo Sušnik bio je utemeljitelj i njezin prvi organizator za školsku godinu 1728/1729. U svoje je životno djelo *Lexicon Latinum* uveo natuknicu Osijek (*Essekinum*) objašnjavajući njegov povijesni ambijent i kulturološka obilježja na kajkavskom, mađarskom, njemačkom i latinskom jeziku rekavši kako je on lijepa slavonska varoš u kojoj je Tvrdā ona koja ima osobitu jakost.¹⁹ Prema sustavu isusovačkih škola, imala je i osječka niža gimnazija četiri razreda: *parva*, *principia*, *grammatica* i *syntaxis*. Svaki je profesor predavao u dva razreda, a profesori su bili isusovački magistri ili patri, iako se u početku postojanja gimnazije kao učitelj spominje i jedan svjetovnjak, vjerojatno zbog nestašice učitelja iz isusovačkih redova.²⁰

¹⁷ Isto pod 15. V. Ivić, str. 123.

¹⁸ I. Mažuran, *Najstariji zapisnik općine Osijek-Tvrđa od 1705. do 1746. godine: uvod u historiju Osijeka XVIII. stoljeća*, knj. 1, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1965, str. 55.

¹⁹ Usp. S. Marijanović, *Osijek kao trostoljetno književno središte*, u: Književni Osijek, Pedagoški fakultet, Osijek, 1996, str. 12.

²⁰ Usp. T. Matić, *Osječka humanistička gimnazija od osnutka do 1848. Prilog za povijest srednjih škola u Hrvatskoj*, Rad JAZU, 257, Zagreb, 1937.

Ravnatelji gimnazije bili su isusovački superiori, koji su ujedno bili i osječki župnici te članovi županijske skupštine, a kao takvi, bili su dobro upućeni u politička, vojna, vjerska i gradska pitanja. Nastava se izvodila u rezidenciji isusovaca. Godine 1735. škola je imala 51 učenika, veći broj učenika stanovalao je u Tvrđi, dio ih je dolazio iz Gornjega i Donjeg grada, a bilo je i dosta učenika, sinova plemića iz Slavonije koji su stanovali u Osijeku i pohađali nastavu. Osijek je u to vrijeme imao oko 5.000 stanovnika pa tadašnji broj od 51 redovnoga učenika nije malen. Bile su organizirane brojne prigodne svečanosti koje su izvodili učenici od kojih je najstarija poznata drama *Landelinus* iz 1735. godine. Gimnazija je radila još dvije godine. Zatvorena je 1737. godine zbog maloga broja učenika jer je grad poharala kuga, a zatim i zbog neplaćanja profesorima.²¹

Kako se Osijek u 18. stoljeću ubrzano razvijao u važno gospodarsko, upravno, trgovačko i vojno središte, opet se javila potreba za obrazovanjem mladeži. U siječnju 1765. godine podžupan Virovitičke županije, barun Ivan Adamović, obavijestio je osječkoga isusovačkog superiora da je carica Marija Terezija darovala 2.000 forinti za osnivanje latinske škole u Virovitičkoj ili Srijemskoj županiji. Već 12. veljače na sjednici Virovitičke županije odlučeno je da se gimnazija otvori u Osijeku. Škola je povjerena isusovcima, a za uzdržavanje dvojice profesora, tri osječke općine obvezale su se davati 300 forinti godišnje, kao i podići zgradu za školu.²² Škola je svečano otvorena 7. studenog, a nastava se počela održavati 15. studenog 1765. godine, te je izvođena u gradskoj kući. Ukinućem isusovaca 1773. godine, u gimnaziji se na prvi pogled ništa nije promijenilo jer su isusovački profesori ostali na svojim radnim mjestima kao svjetovni svećenici. No, gimnazija se morala iseliti iz gradske kuće. Sustavno i organizirano školstvo potiče državna vlast u vrijeme carskoga prosvijećenog apsolutizma Marije Terezije (1740–1780). Naredbom kraljice izvršen je 1770. godine popis svih škola, a obučavanje dobiva sustavno utemeljenje u poznatom *Općem školskom redu* (*Allgemeine Schulordnung*) donijetom 6. prosinca 1774. godine za njemačke trivijalne, normalne i glavne škole u carskim i kraljevskim nasljednim zemljama. Kraljica je *Ratio educationis* (*Zakon o narodnim školama*) potvrdila 22. kolovoza 1777. godine, koji pučke škole dijeli na normalne četverorazredne u kojima će se osposobljavati i budući učitelji i narodne gradske s tri učitelja, trgovišne s dva učitelja i seoske s jednim učiteljem.²³ Po

²¹ Usp. *Slobodni i kraljevski grad Osijek 1809.*, ur. Stjepan Sršan, Državni arhiv u Osijeku – Grafika, Osijek, 2009, str. 143.

²² Usp. *Povijest osječke kraljevske gimnazije od 1766. do 1838.*, priredio Stjepan Sršan, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2001.

²³ Isto pod 15. V. Ivić, str. 47.

novom sustavu, gimnazija je imala 3 gramatička i 2 viša humanistička razreda. Bila je ona tada praktična škola budući se učio latinski jezik za potrebe službe u državi. Nastavni su predmeti bili raspoređeni u tri kategorije: prvu su činili svima potrebni predmeti (latinski, vjeronauk, pravopis i krasopis, aritmetika i povijest prirode), drugu posvuda korisni predmeti (biblijska povijest, povijest i zemljopis), a treću samo nekima potrebni ili korisni predmeti (grčki, geometrija, pravni poredak).²⁴ Tamo gdje je utemeljena župa, općina može o svome trošku otvoriti tzv. narodne škole s narodnim jezikom, ako ima više od 50 sposobnjaka za školu. Učilo se elementarno čitanje, pisanje i računanje s obukom o poljodjelstvu u tzv. trivijalnim školama (*Unterschule*).

Carskom naredbom iz 1784. godine uvode se tzv. valovnice koje prikazuju stanje za carsko odobrenje utemeljenja škole. Vjeronauk u školama ima važno mjesto, a svećenstvo, podupirući državu dobiva pravo nadzora škola. Svećenici-župnici školski su nadzornici i članovi mjesnih školskih odbora. U gradovima i većim mjestima u prvoj polovici 19. stoljeća otvaraju se brojne tzv. glavne škole (*Oberschule*).²⁵

Franjevački kompleks također je bio važno žarište kulture i obrazovanja, ne samo za Osijek, nego i za cijelu Slavoniju. Franjevci su utemeljili visoke škole u Slavoniji: Studij filozofije (1707–1724), Provincijalni studij teologije (1724–1735), Generalni studij filozofije i teologije (1735). Djelovale su tako dvije visoke škole na fakultetskoj razini (filozofsko učilište i bogoslovna škola). Od 1735. godine obje su dobile najviši naslov među školama u franjevačkom redu – Generalni studij I. stupnja u franjevačkom redu. Godišnje je studiralo od 15 do 20 studenata koji su zajedno s profesorima stanovali u samostanu. Tu je studirao Matija Petar Katančić, a predavao gramatičar Marijan Lanosović. Upravo je profesor Lanosović zajedno s tadašnjim gvardijanom Josipom Paviševićem, Josipom Stojanovićem i glavnim zapovjednikom mosta Ivanom Matisom de Bruckenthalom, kako se navodi u *Ljetopisu*²⁶, sjeo u čamac 3. studenoga 1777. godine kako bi radoznali gvardijan dotaknuo ostatke rimskoga mosta budući je Drava u to doba godine bila vrlo niska. *Ljetopis* bilježi i prvi Katančićev javni nastup kada je bio na posljednjoj godini Filozofije, datiran 13. ožujka 1774. navodeći kako je poslije večere održana akademija iz geografije i fizike na raznim jezicima, te da je recitirano na latinskom, hrvatskom, njemačkom, mađarskom, slavonskom, talijanskom i francuskom. Student Petar izvrsno je recitirao na slavonskom. Od tada to čini često pa je posebne pohvale dobio 25. studenoga 1774. kada je za vrijeme ručka izrecitirao s lakoćom 280 herojskih stihova koje je sam sastavio elegantnim

²⁴ Usp. S. Sršan, *Povijest Osijeka*, Povijeni arhiv u Osijeku, Osijek, 1996.

²⁵ Isto pod 15. V. Ivić, str. 48.

²⁶ S. Sršan, *Osječki ljetopisi 1686.–1945.*, Povijesni arhivu Osijeku, Osijek, 1993, str. 81.

stilom u čast sv. Katarine.²⁷ Za studente je vezana i jedna vijest iz dnevnika Sebastijana Karla Redlsteina²⁸, u kojoj se navodi da je za vrijeme snažnoga nevremena u lipnju 1806. godine vjetar bacio u Dravu troje studenata koji su se pri tome ugušili. Osim spomenutih profesora ovdje su predavali i Stjepan Vilov, Antun Tomašević, Ivan Velikanović, pa i Matija Petar Katančić po završetku studija.²⁹ Od 1779. do 1855. franjevci su bili ravnatelji i profesori na osječkoj Klasičnoj gimnaziji. Biskup Strossmayer dopustio je, kao i gradska vlast, da 1880. godine na mjestu Solarskoga trga započne izgradnja nove zgrade Velike klasične gimnazije koja je završena 1883. godine. Nacrt je izradio arhitekt Hermann Bollé u historicističkom stilu, a danas tu djeluje Ekonomska škola. Biskup je zaslužan za podizanje još jedne važne školske ustanove. Kupovinom dviju kuća sa zapadne strane Trga svetog Trojstva, godine 1898. započelo je preuređenje zgrada za potrebe izgradnje Biskupskoga đačkog konvikta (sjemeništa) koja je već sljedeće godine počela s radom. Danas se tu nalazi Glazbena škola Franjo Kuhač. Velika (klasična) gimnazija je najstarija i najuglednija osječka gimnazija. Do 1848. godine njezin se naziv pisao na latinskom, a u vrijeme apsolutizma od 1855. do 1860. godine na njemačkome jeziku: Kraljevska gimnazija osječka, Cesarska kraljevska gimnazija osječka, Cesarska kraljevska državna gimnazija osječka i na koncu Kraljevska velika gimnazija u Osijeku. Često ju se naziva i Humanističkom gimnazijom kako bi se razlikovala od drugih Realnih gimnazija. U osječku gimnaziju išao je i dugogodišnji požeški gradonačelnik i župan, književnik i pjesnik, Franjo pl. Ciraki koji je kao izvrstan učenik krenuo u nju 1863. godine, a u *Zapiscima* donosi niz detalja o uvjetima života u kućama Zečevićevih, Isailovićevih i Tellerovih kod kojih je kao gimnazijalac stanovao. Opisuje svoje osječke gimnazijske prijatelje i učitelje kao što su Ferdo Šišić, Tadija Smičiklas, Franjo Marković, Armin Pavić, Isidor Kršnjavi, Mijo Kišpatić, Vladoje Dukat, Josip Bösendorfer, Branko Drechsler Vodnik, Dragan Melkus, Antun Hurm, Josip Ivakić i drugi. Lovro Mahnić bio mu je profesor kroz jedan semestar 1864/65. godine, a živio je u kući Isailovićevih i bio zaljubljen u mladi damu Mariju Isailović, pa je upravo uslijed toga vrlo brzo zahtijevao premještaj iz Osijeka u Split ne bi li pobjegao njezinim čarima. Međutim, nakon nekoliko godina uoči njezina vjenčanja, on tragično završava život. Ciraki bilježi kako je vjerojatno on junak Šenoine krasne novele *Prijan Lovro*. Prikazuje Ciraki u svojim autobiografskim zapisima i niz mladenačkih ludovanja, detaljno opisuje svoje prve ljubavne strepnje u gostionicama Nutarnjeg grada. U četvrtoj i petoj

²⁷ Isto pod 26. S. Sršan, str. 74.

²⁸ S. K. Redlstein, *Osječki dnevnik Sebastijana Karla Redlsteina: 1804.–1832.*, ur. Stjepan Sršan, Državni arhiv, Osijek, 1997, str. 56.

²⁹ Isto pod 20. T. Matić, str. 1–82.

knjizi *Zapisaka* piše o svojim mladenačkim težnjama za različitim vanjskim izgledom, o pijankama i pivu u gostionici *Kod topa*, o prinudnom prekidu školovanja u Osijeku zbog svojega neprimjerenog ponašanja, o povratku u Požegu u ožujku 1866. godine i najčešćem boravku u ženskom društvu, o čitanju i uživanju u Okrugicevoj *Sćurici* i *šubarici*, o pripremanju ispita za polaganje sedmoga i osmoga razreda u gimnaziji.³⁰ Klasičnu gimnaziju pohađali su i Lavoslav (Leopold) Ružička i Vladimir Prelog. Gimnazijalci i njihovi profesori 1865. godine osnivaju hrvatsko-đачko književno društvo *Javor* kojemu je prvi predsjednik osmoškolac Dragutin Rožić – Jarebički, a Franjo pl. Ciraki zajedno s Ferdinandom Ž. Milerom, Dragutinom Neumanom, Pajom Žetićem ml., Augustom Harambašićem, Nikolom Andrićem, Antom Benešićem, Josipom Florschützom i Milom Mizlerom sudjeluje u njegovu radu. *Javor* je društvo koje je nastojalo svojim aktivnostima, literarnim, tamburaškim, pjevačkim, kao i kroz knjižnicu i arhiv oduprijeti se izloženoj germanizaciji tijekom Bachova apsolutističkoga režima. Njihova ideja vodilja vezana je uz obnoviteljsku energiju narodnoga života, hrvatskog jezika i književnosti.

U Osijeku je osnovana i *Crtačka škola* čiji se početak vezuje uz 1787. godinu kada se pojavila potreba za školovanjem obrtničkoga podmlatka, prema nalogu austrijske vlasti, koja je uvidjela kako je nužno podizati estetsku razinu obrta i njihovih proizvoda na višu, ukusniju i ljepšu izvedbu, te da je poznavanje umijeća crtanja jedan od glavnih činitelja podizanja smisla za ljepo i kultiviranje ukusa, a samim time takvi proizvodi imaju veću konkurentnost na tržištu. Crtačke škole bile su, kako piše Oto Švajcer u tekstu *Osječko slikarstvo 19. stoljeća*³¹ obavezne za sve zemlje u Monarhiji, pa su npr. u Zagrebu osnovane 1781, Rijeci 1790, Varaždinu 1795, Rumi 1800. godine. U Osijeku, gradu razvijenoga obrta svih vrsta, mnogobrojnih cehova i žive trgovine, 1800. godine pokrenuta je ona u današnjoj Firingerovoj ulici. Bila je obavezna za podmladak gotovo dvadesetak obrta jer su propisi o polaženju škole bili strogi, pa nijedan naučnik nije mogao postati *kalfa* (pomoćnik) ako nije imao svjedodžbu da je završio crtačku školu, a majstori su bili kažnjeni ako nisu po toj odredbi postupali.³² Prvi učitelj bio je Antun Müntzberger, a važno je naglasiti kako je 1800. godine školu polazilo 36 učenika. Njezinim se najistaknutijim pripadnicima smatraju, osim osnivača, *Hugo Conrad von Hötendorf* i *Adolf Ignjo Waldinger*. O njezinim mogućnostima naobrazbe go-

³⁰ F. Ciraki, *Bilježke: 11. rujna 1903. – 7. veljače 1912.; Zapisci: 1847. – 1867.*, priredila Helena Sablić-Tomić, Društvo hrvatskih književnika, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski, Grad Požega, Grafika, Požega, 2005, str. 341.

³¹ Usp. O. Švajcer, *Osječko slikarstvo 19. stoljeća*, Moderna galerija, Zagreb, 1988, str. 4.

³² Usp. A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, I.–IV. svezak, Zagreb, 1910.

vori utrošeni pribor u školskoj godini 1808/1809.: jedna sobna metla, jedna spužva, jedan pribor za natezanje papira na crtačke daske, regal papir prve vrste, regal papir srednje vrste, olovka, tuš i boje.³³ Bez obzira na nedostatak uvjeta za rad, Crtačka škola bila je dobro posjećena. Popularnost škole raste pa je 1822. godine ona brojila 101 učenika. Za vrijeme Müntzbergera, a prema uputama za rad Crtačke škole, glavna je pozornost posvećena tehničkom, geometrijskom i prostoručnom crtanju. Crtanju za građevinske svrhe, ornamentalnom i dekorativnom crtanju, te crtanju za potrebe pojedinih obrta. Pazilo se na izgled crteža, na njegovu točnost i čistoću izrade, te njegovu izvodljivost. Dolaskom Franje Conrada Hötendorfa kao učitelja 1826. godine, škola dobiva priznanje viših školskih vlasti za čisto crtanje i izvedbene risarije. Škola se držala posebnoga naputka za učitelje crtanja koji je izdan u Budimu 1833. u kojemu stoji kako crteži moraju imati sljedeća svojstva: moraju biti oštro, čisto, nježno i fino izvedeni, zatim krepko i potpuno različitim lineamentima i konturama izvučeni; moraju imati vrlo čisto i u potrebnoj jačini, mekoći i blagom prijelazu tona prema prirodi predmeta tuširani, iluminirani i kolorirani, moraju biti najtočnije po nauci o sjeni osvijetljeni i šatirani; moraju u predloženju predmeta u svim detaljima biti jasno i shvatljivo prikazani; moraju biti koliko je moguće dobrog ukusa, primjereno klasično izobraženom duhu vremena.³⁴ Nakon smrti Franje Hötendorfa, u školi počinje raditi njegov sin Hugo, a za njegova učiteljavanja škola je bila na najvišem nivou, jer je on, osim što je bio vrstan pedagog, bio i talentiran slikar. To je rezultiralo srebrnom kolajnom koju je Crtačka škola dobila na velikoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864. godine. Za spomenuti je njegovu sliku, ulje na limu, nastalu 1850. naslovljenu *Stari most na Dravi* koja pokazuje panoramu Osijeka gledanu s baranjske strane koja prikazuje osim vedute Nutarnjeg i Donjeg grada, i zbivanja na dravskoj obali uz koju rade vodenice dok se rijekom kreće natovareni parobrod iz čijeg dimnjaka ide crni dim, a nekoliko deregija mirno se prepušta njezinom toku gledajući kako preko drvenoga mosta jure seljačka kola prema baranjskoj strani na kojoj se utovara se i istovara roba. Crtačka škola djelovala je do 1872. godine i cijelo se vrijeme suočavala s nedostatkom prostora, opreme i materijalnih sredstava. Kod Huga Conrada von Hötendorfa slikanje je učio, ali i ljeti 1866. stanovao, Isidor Kršnjavi. Fascinirala ga je njegova soba u kojoj su zidovi bili obloženi bakrokrezima po Rubensovim slikama iz Liechtensteinove galerije u Beču, zatim niz francuskih bakroreza iz XVII i XVIII stoljeća za koje je zapisao: „Srkao sam s nasladom ljepote tih

³³ Usp. K. Firinger, *Osnivanje osječke crtačke škole i njen prvi učitelj Antun Müntzberger*, u: Osječki zbornik, br. VII (1962).

³⁴ A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas: od 31. svib. 1875. do 31. list. 1888.*, knj. II., Zagreb, 1911.

slika, udubio se u njih.³⁵ Gradska crtačka škola postojala je gotovo osamdeset godina. Kroz nju je prošao velikih broj mladića iz obrtničkih krugova koji su u njoj naučili prva pravila crtanja, geometrijskoga, ornamentalnog, figuralnog i slobodnog. Naučili su neka temeljna pravila koja vladaju u toj disciplini dakako u duhu klasičnog ideala ljepote, te su uzdizali ukus i smisao za lijepo. Nakon Huga Conrada von Hötendorfa učitelji su bili Ivan Moretti, Franjo Giragos i Josip Szabo. Osnivanjem niže realke, 10. studenoga 1870. godine, te kasnije šegrtskih škola, izgubila je Crtačka škola svoju prvobitnu namjenu što je dovelo do njezina postupnoga gašenja. Realka je prvo djelovala kao mala trirazredna škola, a obvezni predmeti bili su vjeronauk, hrvatski i njemački jezik, zemljopis, povjestnica, računstvo, matematika, prirodopis, fizika, lučba (kemija), mehanika (strojstvo), crtanje, graditeljstvo, opisno prostorno mjerstvo, krasopis, modeliranje i gimnastika. Svrha realne gimnazije bila je da uz opću naobrazbu učenike priprema za zanat, obrt i trgovinu, kao i za više tehničke zavode. Proširena je ona 7. lipnja 1895. na osam razreda i nazvana Kraljevska realna gimnazija, a osim spomenutih predmeta imala je latinski i francuski jezike, te filozofiju za one koji žele poći na humanističke studije. Često su upravo učenici realne gimnazije negodovali što nemaju više humanističkih predmeta, a 1848. godine pobunili su se zbog izostavljanja hrvatske književnosti iz nastave, te su zbog toga s nje izbivali. Svoje zahtjeve iznijeli su u 14 točaka među kojima je i stavka u kojoj se traži da se na nastavi govori hrvatskim jezikom te da se njime služi na misi. Prosvjed je trajao dva dana, a usvojena su samo ova dva potonja zahtjeva. Ostale su odbacili s opravdanjem da se protivi školskom zakonu i književnome programu. Za Kraljevsku realnu gimnaziju (mušku) bili su vezani Adolfo Waldinger, Ivan Zoch i Josip Mencina koji su sastavili prvu hrvatsku enciklopediju, meteorolog dr Andrija Mohorovičić, povjesničari Josip Horvat, zatim Guido Jeny, Dragutin Mayer i drugi. Ženska mladež nakon završene pučke škole mogla je upisati samo četverogodišnju Višu djevojačku školu osnovanu 1882. koja je krajem 1917. godine zatvorena budući je donesena odluka o osnivanju ženske realne gimnazije. Nalazila se ona u zgradi Velike klasične gimnazije. Na njoj su predavali brojni ugledni profesori kao što su dr Tomo Matić, dr Danica Pinterović, Marija Malbaša i drugi.³⁶

3. O prostoru nutarnjogradske kazališne svakodnevice

³⁵ I. Kršnjavi, *Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba. Iz mojih zapisaka*, u: Hrvatsko kolo, 1905.

³⁶ Usp. S. Sršan, *Profesori osječkih gimnazija 1855.–1945.*, Osijek, Državni arhiv Osijek, 2009, str. 24–25.

U Nutarnjem gradu pokazivale su se školske predstave³⁷ od kojih je najstarija poznata drama *Landelinus* u izvedbi đaka isusovačke gimnazije 1735. godine.³⁸ Pred časnicima i domaćim plemstvom, 1766. godine za vrijeme poklada, pojavili su se đaci dva puta na pozornici i oduševili publiku. Osječki franjevci također su u više navrata priređivali dramatizirane svetačke legende, a često su se predstave igrale i po plemićkim salonima. Prva vijest o predstavi koju su upriličili polaznici franjevačkog školskog kazališta kako piše u Ljetopisu bila je vezana uz poklade 1770. godine: „Dana 15. i 22. veljače naša mladež oba studija (filozofije i teologije) izvela je pred ocima i uglednijim građanima tragediju *Sv. Pelagija, djevice i mučenica iz Tarsa*. Podignuta je za to djelo pozornica od vrata konobe nadolje. S franjevačke školske pozornice prvi puta se u Osijeku čuo i hrvatski govor u cjelovečernjoj trosatnoj predstavi *Tragedia latina de s. Margarita de Cortona*, koje je izvedena na poklade 22. i ponovljena 27. veljače 1775. od osječkih studenata uz asistenciju Velikanovića (priređivača na hrvatski) i Lanosovića.“³⁹

Međutim, na temelju dosadašnjih spoznaja o vremenskom postojanju, umjetničkoj i žanrovskoj raznovrsnosti i jeziku pojedinih uprizorenja, kazališni život u Osijeku razvija se sustavnije u 18. stoljeću⁴⁰ budući da odmah nakon vojnika u grad dolaze i njemačke putujuće družine koje su Nijemcima služile kao potvrda vlastitoga identiteta, a i njemačka nacija imala je čvrsto vjerovanje u odgojnu zadaću kazališta.⁴¹ Predstave na njemačkom jeziku trebale su educirati publiku i promicati njemačku kulturu i jezik, a kao potvrda može se navesti citat Geze Bergera iz lista *Die Draw*: „Ništa ne može bolje prezentirati neki grad od njegovog kazališta – ova dubokoumna izreka Heinricha Laubea nalazi kod nas svoje puno opravdanje. Kazalište je najprecizniji gradimeter za obrazovni nivo stanovništva.“⁴² Prvi njemački glumci

³⁷ Isto pod 16. H. Sablić-Tomić, str. 206–219.

³⁸ Usp. A. Bogner-Šaban, *Povijesni podsjetnik na 100. godina djelovanja Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku*, u: Krležini dani u Osijeku 2007., 100. godina Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku / Povijest, teorija, praksa – hrvatska dramska književnost i kazalište, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU; Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Filozofski fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 2008, str. 7.

³⁹ Isto pod 26. S. Sršan, str. 89.

⁴⁰ Usp. A. Bogner-Šaban, *Nacrt za povijest kazališta u Osijeku*, u: Krležini dani u Osijeku 1993. Krleža i naše doba, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1995, str. 248.

⁴¹ Usp. V. Obad, *Slavonische Presse*, u: Regionalpresse Österreich-Ungarns und die urbane Kultur, Feldmann, Wien, 2007, str. 144–145.

⁴² Usp. V. Obad, *Njemačke putujuće družine na pozornici osječkog kazališta*, u: Krležini dani u Osijeku 2007., 100. godina Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku / Povijest, teorija, praksa – hrvatska dramska književnost i kazalište, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU; Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Hrvatsko narodno kazali-

dolaze u Nutarnji grad već 1733. godine⁴³, a gostovanja traju sve do 1914. godine. Njemačko kazalište u Osijeku isprva živi kao kazalište putujućih njemačkih kazališnih družina⁴⁴ pod okriljem gradskih i vojnih vlasti u dvorišnim, krilnim i gornjim prostorima Generalata. Poznato je pod imenima Offiziers-Theater, Generalathaus-Theater i Esseker-Theater. Upravo pisane molbe iz 1750. godine tvrđavskom sucu za posudbu namještaja iz Gradske vijećnice za potrebe Osječkog kazališta⁴⁵ potvrđuju da je u zgradi Generalata postojalo stalno glumište koje se nalazilo na prvome katu sjevernoga krila. U početku se sjedilo za običnim stolovima, a nakon podizanja drugoga kata 1765. godine, dobilo je ono izgled pravog kazališta koje se sastojalo od pozornice, gledališta s ložama i galerije. Predstave u Nutarnjem gradu morale su završiti prije 21 sat jer su se tada zatvarale tvrđavske kapije kroz koje se ulazilo u grad što znači da su trebale počinjati oko 18 sati. Putujuće družine bile su podijeljene na tri vrste: 1. putujuće družine koje su na repertoaru imale mali broj predstava, kratko gostovale u gradu, te odlazile dalje, 2. družine koje su zakupljivale cijelu sezonu u nekom gradu (od listopada do lipnja), 3. nastupi putujućih solista. Obično su se glumci slučajno okupili u družini, bili su oni različitih umjetničkih kvalitetama i bez iskustva zajedničke igre. Uloge su bile tipske, mijenjale su se svakih deset godina pa su, na primjer, glumice bile podijeljene u mladu naivku ili komičnu staricu, a njihov repertoar sastojao se uglavnom od opereta i komedija (grubih lakrdija, detektivskih komedija i farsi) koje nisu imale književnih vrijednosti.⁴⁶ Postojala je snažna potreba za stalnim glumištem jer je upravo ono postalo izvor oko kojega se Nutarnjim gradom širio građanski duh.⁴⁷ Teatar je primarno bio usmjeren razbibrizi časnicih carske vojske, a predstave su davale glumačke „družine složene od kojeg prominentnijeg glumca ili poduzetnika koji je u družini bio direktor i upravljač. Kako je družina u Osijeku proboravila oko pola godine, proživljavala je obične ljudske udes: vjenčavali su se, porodili djecu, dok je

---

šte u Osijeku; Filozofski fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 2008, str. 31.

⁴³ Usp. S. Marijanović, *Njemački teatar u Osijeku – Kazališni plakati i almanasi*, u: Krležini dani u Osijeku 1987. – 1990. – 1991., Krležino kazalište danas, zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1992, str. 136.

⁴⁴ Usp. D. Mucić, *Njemačko kazalište u Osijeku u prvoj polovici XIX. stoljeća*, u: Zbornik pedagoškog fakulteta: humanističke i društvene znanosti, Osijek, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Osijeku, 1985.

⁴⁵ Usp. K. Firingner, *Prvih 85 godina osječkog kazališta*, u: Spomen-knjiga o pedesetoj godišnjici Narodnog kazališta u Osijeku 1907.–1957., Narodno kazalište, Osijek, 1957.

⁴⁶ Isto pod 41. V. Obad, str. 144.

⁴⁷ Usp. A. Biskupović, *Dramska kazališna kritika u osječkim dnevnim glasilima od 1902. do 1945.*, doktorska disertacija, str. 68.

neke u Nutarnjem gradu zatekla i smrt.“

Postoje i drugi tragovi o osječkom kazalištu 18. stoljeća. Ponajviše o glumačkim dugovima, o kojima su morala postojati vrlo loša iskustva, jer komorska općina u Nutarnjem gradu 4. ožujka 1766. godine objavljuje: „Poštovanom građanstvu, da se novonadošlim glumcima ne pozajmi niti jedan novčić, a ako bi se našao tko da tuži, neće biti saslušan i odredit će mu se vječna šutnja.“⁴⁸ Glumački se dugovi ipak i nadalje više puta spominju. Na izvanrednoj poglavarstvenoj sjednici od 30. 11. 1772. godine prijavljuju vje-rovnici komedijanta Josipa Haasenhunta s ogromnim potraživanjima od 241 forinti i 9 novčića, od kojega otpada na četiri osječka građanina 208 forinti i 6 novčića, na jedno petrovaradinsko potraživanje 25 forinti i 49 novčića, na pralju 6 forinti i 18 novčića i poštarinu 36 novčića. „Međutim, jamstvo na njihovu sreću nije stiglo pa stoga čekaju što skoriji povrat novca, koji je do-ista koncem godine putem doznake između temišvarskih i osječkih trgovaca i uslijedilo.“ Dana 18. ožujka 1773. godine pred poglavarstvo dolazi bivši glumac Christijan Erhard, a tada vojnik bataljona nadvojvode Ferdinanda, koji tuži svoga bivšeg principala Josipa Schallnera da ga je pismom od 11. IX 1772. izdanim u Kaniži primio kao glumca do Pepelnice, ali ga je unatoč tome 29. siječnja otpustio, čime ga je doveo u nesreću, u vojnički život. Tuži ga, kako piše Firinger „za ta četiri tjedna i traži odgovarajuću odštetu od 12 forinti. Schallner se pred poglavarstvom branio kako je tuženog primio pod izričitim uvjetom da odgovara za ono što tvrdi, ali se on uz ostale poteškoće, načinivši protiv njega s glumcem Trummerom *quasicomplott* koji se ionako spremao da ga ostavi. Pravio mu je razne *cojonade*, više puta je kratio da čini svoju dužnost, te se već prije dao angažirati kod vojske kao *saper* (opkopar, u inženjerskoj jedinici). Osječki magistrat odbio je tužbu.“⁴⁹

Najstariji plakat kazališne zbirke, kako navodi Marina Vinaj⁵⁰, potječe iz 1816. godine i najvjerojatnije nije tiskan u Osijeku budući je riječ o predstavi *Der Kampf fürs Vaterland* koju izvodi glumačka družina Josipa Bubenhofena. Ovu domoljubnu operu potpisuje Franz Roser, no ne navodi se oznaka osječko-ga tiskara. Sljedeći oglas nedvojbeno svjedoči o osječkoj predstavi *Armuthund Edelsinn* izvedenoj u Generalthausu 1837. u korist sirotinjskoga fonda. Djelovanje njemačkih putujućih družina u Nutarnjem gradu tako je ispunjavalo svoju funkciju sve do druge polovine 19. stoljeća jer se pronosila njemačka riječ, po-

⁴⁸ Z. Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Grafika, Slavonski Brod – Osijek, 2011, str. 67.

⁴⁹ K. Firinger, *Kazališni život u Osijeku u XVIII stoljeću*, preuzeto s Portala znanstvenih časopisa Republike Hrvatske, <http://hrcak.srce.hr/102539> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).

⁵⁰ M. Vinaj, *Plakat za plakat*, Muzej Slavonije, Osijek, 2008, str. 3.

tvrdio identitet Nijemaca, zabavljala se publika i osiguravao materijalni pro-bitak glumaca i ravnatelja družina. Međutim, s razvojem glumišta, promjenama u društveno-političkoj situaciji, gostovanjima Srpskog narodnog pozorišta iz Novog Sada i Hrvatskog zemaljskog kazališta iz Zagreba, te općenitoj potrebi za kvalitetnijom umjetnošću, uspjeh družina u Osijeku počinje slabjeti. Potaknuti razvojem nacionalnoga osjećaja i gostovanjima dvaju najstarijih nacionalnih kazališta, Osječani su počeli zahtijevati smjenu njemačke riječi i lakoga repertoara s kazališne scene. Taj proces usko je bio povezan s rastom nacionalnoga osjećaja Hrvata, međutim zanimljivo je kako pri tome u njemu sudjeluju i Nijemci. Uvidjevši promjene u društvu i prihvaćajući ih, razumijevajući da je repertoar gostujućih družina često puta nerazumljiv, umjetnički slab i da ne odgovara njihovim duhovnim potrebama, njemački novinari su počeli najavljivati vlastitu naturalizaciju i smjenu njemačke riječi na sceni i u društvu. Anonimni njemački novinar u „Die Drau“ već 1884. godine piše: „Tko da prosudi koliko će još dugo njemačka riječ odzvanjati u prostorima našeg kazališta? Tko da predvidi vrijeme kada će njemačka umjetnost zauvijek nestati s dasaka naše pozornice? Nacionalno osamostaljivanje naše otadžbine zadobilo je prostor i na ovom polju, a hrvatska umjetnost na životu i onoga dana kada nas i ovdje bude zamijenila, mi ćemo se s radošću baciti u njen zagrljaj.“⁵¹ U tom procesu njemački kritičari sudjeluju postupno razotkrivajući kvalitetu njemačkih družina, te počinju pisati sve iskrenije o njihovim gostovanjima u Nutarnjem gradu. Carl Benda tako piše kako je gospodin direktor Barta dao najbolje što je mogao kako bi priskrbio zadovoljstvo Osječana, te kako osječka publika zasigurno nije išla u kazalište zbog toga što Edmund Spillern raspolaže prvoklasnim glumačkim snagama⁵² pa ni zbog scenografije i kostimografije koja u svojoj skromnosti nije prešla granice provincijske scene. Polako počinju i otvoreno najavljivati potrebe osječke publike zaključujući kako su Osječani kroz višegodišnju izloženost repertoarima putujućih družina bili skloni lakrdijama, operetama i općenito „lakšim“ žanrovima, što nije bilo moguće promijeniti preko noći. Nedostajalo je prije svega kontinuirane hrvatske riječi na sceni i medija koji bi se javno zalagali, borili, obrazovali i širili svijest o nacionalnoj i kazališnoj samostalnosti, te napretku u umjetnosti: „Osječka publika voli lakše žanrove i dobru izvedbu, ali smo uvjereni da bi se naši kazališni posjetitelji postupno mogli naviknuti na veće zalogaje i naučiti cijeniti dobre komade.“ Suočene s promjenama, pa i kritikama „vlastitih“ novina, njemačke družine počele su ostajati bez publike.

⁵¹ V. Obad, *Njemački teatar u Osijeku u svijetlu kazališne kritike*, u: Krležini dani u Osijeku 1987. – 1990. – 1991., Krležino kazalište danas, zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1992, str. 193.

⁵² Isto pod 47. A. Biskupović, str. 4.

Razlozi tome nalaze se u izjavi anonimnoga novinara u „Die Drau“ koji je na prvo mjesto stavio financijske probleme iako je razvidno da drugi razlog ima puno veće značenje: „Razlozi izostanka publike su različiti. S jedne strane broj dobrostojećih građana srednje klase se smanjio, a s druge, mlada je generacija ispunjena nacionalnim stremljenjima i odbacuje njemačku riječ.“⁵³

Glumačke družine nisu mimoilazile Nutarnji grad pa su se izvodile romantične komične bajke, drame iz narodnoga života, lakrdije s pjevanjem u pratnji domaće vojne kapele, opere i operete s rodonačelnikom Offenbachom svakako najprihvaćenijim scenskim oblikom. Postavljanje nevelike⁵⁴ pozornice na Trgu svetog Trojstva nije bio neki posebno težak posao, ali su ga svejedno obavljali najmlađi u kazališnoj trupi, jer su stariji na sebe preuzeli zadaću da po gradu reklamiraju predstavu. Najatraktivniji su bili fakiri i gutači vatre, oni su hodali gradom igrajući se mačevima uz pratnju vrućih plamenih jezika, a radoznala publika disala je pred njima otvorenih usta. Dakako, spomenuti majstori raznoraznih trikova bili su zapravo sporedni glumci i svoje su majstorije izvodili u lakšim predstavama glumeći uglavnom vragove i ljute zmajeve kao čuvare ili otimače prelijepih djeva. Oni su više bili dokaz energije putujućega teatra kojom se poticala radoznalost građana da izdvoje poneki krajcar za predstavu. Za dignitet same predstave važnu ulogu imali su iskusni glumci koji su mogli odgovarati na brojna pitanja uličnih znatiželjnika. Unatoč popularnosti i velikoj posjeti publike, njemačke družine u Nutarnjem gradu nisu jednostavno i lako u njemu preživljavale. Ne samo što su se nalazili u stranome gradu u kojemu su morale plaćati najam za stan, honorare za glazbu, policiju i vatrogasnu službu, kao i tantijeme gradu što često nije bilo dovoljno za uspješno financijsko poslovanje. Kostimi i scenografija bili su skromni, a oprema kazališta u kojem su nastupali zastarjela.

Kompleksnost gostovanja putujućih družina u Nutarnjem gradu opisivali su i kritičari njemačkih novina npr. *Slavonische Presse* pa je Carl Benda 1907. godine pisao o uvjetima u kojima su djelovale družine: „Kako bi vam pokazali koliko košta kazališni pogon navest ćemo ovdje kako je ravnatelj Spielern u prošloj sezoni platio 40000 kruna za honorare umjetnika i 7200 kruna za glazbu, nadalje je platio 3800 kruna za tantijeme dok je policiji i vatrogascima isplatio poprilično pristojnu sumu od 3400 kruna. I plinska kompanija napravila je dobar posao jer je za potrošnju 10000 kubika plina direkcija platila 4000 kruna. Iz ovoga pregleda troškova vidljivo je da je ravnatelj s 156 izvedbi, svaki puta morao zaraditi.“

U Nutarnjem gradu, osim na Trgu sv. Trojstva i u prostorima Genera-

⁵³ Isto pod 47. A. Biskupović, str. 4.

⁵⁴ Usp. G. Gojković, *Njemački muzički teatar u Osijeku 1825.–1907.*, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, Osijek, 1997.

lathaus-Theatera, kazališne su se igre često izvodile i u krčmama, svratištima i gostionicama, na ulicama. U poznatoj osječkoj gostionici *K zlatnom volu* često su se izvodile različite kazališne koserije. Jedna od njih je *Prva violina* netom dospjela predstava putujućega kazališta koja je pokazivala odrastanje brojnih umjetnika Austro-Ugarske Carevine. To svratište izabrano je namjerno jer je već bilo na glasu da se u njemu lomila svaka glumačka pustolovina na podobnu i nepodobnu: „Ukoliko tamo ‘prođete’, tada nemate iza sebe samo Festingere, nego i Unterštetere i Gornjograđane i tada nećete žeđati ni gladovati u Essegu“. No, visina umjetničkoga kazivanja, odnosno gluma, nije bila dostatna. Shakespeareovo ‘biti ili ne biti’ nije, otvoreno govoreći, svima u svratištu kazivalo nešto posebno i veliko. Stoga je trebalo i njima uliti povjerenje u teatar pa je August morao pričama dokazati svoju visinu i u običnim, ljudskim stvarima, posebice kada su u pitanju žene i to one s visokim pedigreeom koje su stanovale u dvorcima plave krvi. Tu na doživljajima u otmjenim ložnicama trebalo se nametnuti i to na žargonu dobro razumljivu svima u gostionici koji je mogao proizvesti salve smijeha koje su dopirale na ulicu i objašnjavali da je August uspio dočarati ono što su i htjeli čuti: da je plava krv zapravo krvavo crvena, kao i njihova. Opća simpatija koju je zadio u svom promotorskom nastupu značilo je za glumačku trupu najvažniju činjenicu: veliki odziv publike!⁵⁵

4. Zaključak: Narativ o Osijeku

Iso Kršnjavi u *Listovima iz Slavonije* (1882) piše o Osijeku sa znatno većim poštovanjem i oduševljenjem nego kada je u njemu boravio školujući se od svoje osamnaeste do dvadeset i prve godine. Povratak u grad svojih formativnih godina on bilježi ovako: „Kako to, da mi se Osiek ovaj put tako milio? Što se je u njemu promienilo zar nisu isti još bedemi, kao nekada, bedemi, koji ti se čine kao zidovi tamnice, kad zapadne kiša u jesensko doba, bedemi koji su ti granicom svijeta, kad mostovi pretvore u močvare, kroz koje se ne znaš provući ne omrljan, pa da ti vlaga ne prodre u tijelo, do duše. (...) Kako li sam se sad okajao, pa ovo javnu pokoru činim, moj Osieče, grade bie-li i široki, pokoru činim pak te molim, da mi prostiš, što te nisam poznavao. Ta Dravom teče srebro, zlatni su ti bedemi, a dugi redovi stabalah po tvojih livadah puni su čarolijah, svaki prašak tvoje suncem pozlaćene prašine liek je i melem pun čudotvorne sile. Srebrno lišće tvojih jablanovah, koji su poredani baš vojničkim redom, liepo i suglasno šapće, pa što šapće? Samo pjesme, pune

⁵⁵ E. Heine, *Priče iz Zlatnog vola*, VDG Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 1998.

najljepšeg sadržaja, pjesme žarke o ljubavi i te kakove ljubavi! Kakav li je Osiek lijep i čaroban grad.”⁵⁶

Semantički prostori školstva i kazališta osječkoga Nutarnjega grada imaju za cilj izgraditi identitet i kulturološku sliku grada koja se može postići suradnjom između znanstvenika, umjetnika i kreativnih ambasadora (npr. kreativna Europa) stvaranjem nove simboličke (memorijske podloge) geografije kulturnih prostora. To se, također, može ostvariti okupljanjem oko navedenih mjesta kreativnosti i pamćenja kao komunikacijskih žarišta u cilju oblikovanja i učvršćivanja osobnog/kolektivnog identiteta. Osječki Nutarnji grad na taj način postaje mjestom pretvaranja privremenog (fragmentiranog) u vječno (novo-staro).

LITERATURA

- Biskupović, A., *Dramska kazališna kritika u osječkim dnevnim glasilima od 1902. do 1945.*, doktorska disertacija.
- Bogner-Šaban, A., *Nacrt za povijest kazališta u Osijeku*, u: Krležini dani u Osijeku 1993. Krleža i naše doba, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1995.
- Bogner-Šaban, A., *Povijesni podsjetnik na 100. godina djelovanja Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku*, u: Krležini dani u Osijeku 2007., 100. godina Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku / Povijest, teorija, praksa – hrvatska dramska književnost i kazalište, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU; Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Filozofski fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 2008.
- Calvino, I., *Nevidljivi gradovi*, Ceres, Zagreb, 1998.
- Ciraki, F., *Bilješke: 11. rujna 1903. – 7. veljače 1912.; Zapisci: 1847. – 1867.*, priredila Helena Sablić-Tomić, Društvo hrvatskih književnika, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski, Grad Požega, Grafika, Požega, 2005.
- Cuvaj, A., *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, I.–IV. svezak, Zagreb, 1910.
- Cuvaj, A., *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas: od 31. svib. 1875. do 31. list. 1888.*, knj. II., Zagreb, 1911.
- Firinger, K., *Osnivanje osječke crtačke škole i njen prvi učitelj Antun Münzberger*, u: Osječki zbornik, br. VII (1962).
- Firinger, K., *Prvih 85 godina osječkog kazališta*, u: Spomen-knjiga o pe-

---

⁵⁶ I. Kršnjavi, *Listovi iz Slavonije*, priredila Helena Sablić-Tomić, Privlačica, Vinkovci, 1992.

- desetoj godišnjici Narodnog kazališta u Osijeku 1907.–1957., Narodno kazalište, Osijek, 1957.
- Gojković, *Njemački muzički teatar u Osijeku 1825.–1907*, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, Osijek, 1997.
  - Heine, E., *Priče iz Zlatnog vola*, VDG Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 1998.
  - Ivić, V., *Pučko narodno i građansko školstvo u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku u 18. i 19. stoljeću*, u: Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, sv. 25 (2009).
  - Jameson, F., *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, London, 1991.
  - Kršnjavi, I., *Listovi iz Slavonije*, priredila Helena Sablić-Tomić, Privlačica, Vinkovci, 1992.
  - Kršnjavi, I., *Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba. Iz mojih zapisaka*, u: Hrvatsko kolo, 1905.
  - Lynch, K., *Slika jednog grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1974.
  - Marijanović, S., *Njemački teatar u Osijeku – Kazališni plakati i almanasi*, u: Krležini dani u Osijeku 1987. – 1990. – 1991., Krležino kazalište danas, zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1992.
  - Marijanović, S., *Osijek kao trostoljetno književno središte*, u: Književni Osijek, Pedagoški fakultet, Osijek, 1996.
  - *Marxism and the Interpretation of Culture*, University of Illinois Press, Urbana, 1988.
  - Matić, T., *Osječka humanistička gimnazija od osnutka do 1848. Prilog za povijest srednjih škola u Hrvatskoj*, Rad JAZU, 257, Zagreb, 1937.
  - Mažuran, I., *Najstariji zapisnik općine Osijek-Tvrđa od 1705. do 1746. godine: uvod u historiju Osijeka XVIII stoljeća*, knj. 1, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1965.
  - Mucić, D., *Njemačko kazalište u Osijeku u prvoj polovici XIX. stoljeća*, u: Zbornik pedagoškog fakulteta: humanističke i društvene znanosti, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek, 1985.
  - Obad, V., *Njemačke putujuće družine na pozornici osječkog kazališta*, u: Krležini dani u Osijeku 2007., 100. godina Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku / Povijest, teorija, praksa – hrvatska dramska književnost i kazalište, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU; Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Filozofski fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 2008.
  - Obad, V., *Njemački teatar u Osijeku u svijetlu kazališne kritike*, u: Krležini

- dani u Osijeku 1987. – 1990. – 1991., Krležino kazalište danas, zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije, Zavod za književnost i teatrologiju HAZU; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Pedagoški fakultet Osijek, Zagreb – Osijek, 1992.
- Obad, V., *Slavonische Presse*, u: Regionalpresse Österreich-Ungarns und die urbane Kultur, Feldmann, Wien, 2007.
  - *Povijest osječke kraljevske gimnazije od 1766. do 1838.*, priredio Stjepan Sršan, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2001.
  - Redlstein, S. K., *Osječki dnevnik Sebastijana Karla Redlsteina: 1804.–1832.*, ur. Stjepan Sršan, Državni arhiv, Osijek, 1997.
  - Sablić-Tomić, H., *U osječkom Nutarnjem gradu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2017.
  - *Slobodni i kraljevski grad Osijek 1809.*, ur. Stjepan Sršan, Državni arhiv u Osijeku – Grafika, Osijek, 2009.
  - Sršan, S., *Osječki ljetopisi 1686.–1945.*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993.
  - Sršan, S., *Povijest Osijeka*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1996.
  - Sršan, S., *Profesori osječkih gimnazija 1855.–1945.*, Državni arhiv Osijek, Osijek, 2009.
  - Švajcer, O., *Osječko slikarstvo 19. stoljeća*, Moderna galerija, Zagreb, 1988.
  - Uskoković, S., *Urboglifi – urbane figure memorije*, u: Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi, god. 95, br. 2 (2014).
  - Vinaj, M., *Plakat za plakat*, Muzej Slavonije, Osijek, 2008.
  - Živaković-Kerže, Z., *Svaštice iz staroga Osijeka*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Grafika, Slavonski Brod – Osijek, 2011.

MREŽNI IZVORI

- Bakal, B., *Fragmenti o prostoru*, str. 80–83, dostupno na: <http://jelenajuresa.com/files/nasa-mesta-unutrasnji-tabaci.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).
- Calvino, I., *Američka predavanja*, prevela Jasmina Tešanović, 1989, str. 40, dostupno na: <http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2016/12/Kalvino-Americka-predavanja.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).
- Calvino, I., *Nevidljivi gradovi*, prevela Jasmina Tešanović, 1995, str. 12, dostupno na: <http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2015/10/Kalvino-Nevidljivi-gradovi.pdf> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).
- Firinger, K., *Kazališni život u Osijeku u XVIII stoljeću*, preuzeto s Portala znanstvenih časopisa Republike Hrvatske, <http://hrcak.srce.hr/102539> (Stranica posjećena 30. kolovoza 2019).

Helena SABLIĆ-TOMIĆ & Hrvoje MESIĆ

THE ‘NEW OLD’ SPATIAL FRAGMENTS: EDUCATION SYSTEM AND THEATER IN OSIJEK'S INNER CITY

The symbolism of the Inner city comprises varied components, such as the natural component (e.g. river, coast, parks), the cultural-historical (e.g. monuments, wells, buildings, shops, bastions), the socio-political (e.g. the role of the city's magistrate, venues where church-related events take place, as well as school plays), and the private component (e.g. participating in social games, going to the theater, frequenting local watering holes). In order to study the Inner city, one must understand the relationship between its space, historical, and social context. The City seems to have the characteristics of an island city that was shaped by its history, social structure, as well as geographical features.

The study of spatial fragments from Tvrđa entails the investigation of the urban city spaces, alongside both public and private spaces, that serve as spontaneous archives and textual templates of the events that occurred in the past and whose impact is reflected in the present image of that space. That is what Boris Bakal calls the „urboglifs“ or urban figures of memory.

The aim of the paper is to investigate the education system and theater as semantic spaces of Osijek's Inner city in the period from September 29th, 1687, following the withdrawal of Turkish forces, to the devastation of city

walls (1923–1926). At the heart of Tvrđa lies the content used to inscribe urban hieroglyphics of everyday life (e.g. posters, articles, notices, records). It can be assumed that the education system and theater are but a collection of fragments representing the symbolism and meaning of spatial clues that need to be explored.

Keywords: *Inner city, semantic spaces, urban figures of memory, education system, theater*

UDK 821.163.42.09(091)

Izvorni naučni rad

Zlata ŠUNDALIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet

Sveučilište J. J. Strossmayera Osijek

HODITI K PRAVIM PRODIKAM BOŽJU RIČ SLIŠATI

Središte hrvatskog protestantizma bilo je u Urachu, a njegov glavni pokretač Ivan Ungnad (1493–1564) koji je osnovao tiskaru i s okupljenim suradnicima uspio u svega nekoliko godina (1561–1564) otisnuti oko 25.000 hrvatskih vjerskih knjiga na glagoljici, ćirilici i latinici. U Ungnadovom uraškom „Biblijskom zavodu“ u prevodilačko-izdavački rad bili su uključeni Stjepan Konzul Istranin i Anton Dalmatin, ali i drugi suradnici, većinom prevoditelji (Juraj Cvečić, Juraj Juričić, Matija Pomazanić, Gjuro pl. Drinovački...). Uz pomoć knjiga tiskanih na narodnom jeziku željelo se širiti reformaciju među Južne Slavene. Nakon izdanja na glagoljici pojavila su se i ona na ćirilici, a na kraju i ona na latinici. U kontekstu naznačene uraške misije u radu se naglasak stavlja na jedan žanr i latiničko pismo. Riječ je o propovijedi tiskanoj na latinici, a objavljenoj u djelu *Katehismus. Iedna malahna kniga, u koi jesu vele potribni i koristni nauci i artikuli prave krstianske vere, s kratkim tlmačenjem za mlade i priproste ljudi. I ta prava vera od stana Božjega ili bića u svetoj Troici od svetoga Atanazia složena. Tere jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave karstianske vere, sada naiprvo iz mnozih jazik u hrvatski iztumačena* (1564) čiji predgovor potpisuju Stjepan Konzul i Anton Dalmatin. U prvome je dijelu rada iz perspektive hrvatske književne historiografije oblikovana opća slika o hrvatskoj protestantskoj književnosti, u drugome je dijelu u središtu pozornosti propovijed i propovjednik, dok se u trećemu analizira *jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave krstianske vere*, odnosno *De vocabulo fidei*, na sadržajnoj, kompozicijskoj i stilskoj razini.

Ključne riječi: *hrvatska protestantska književnost, Stjepan Konzul Istranin, Katehismus, propovijed, De vocabulo fidei*

1. Hrvatska književna historiografija o protestantskoj književnosti

U dijakroniji stare hrvatske književnosti i književnost nastala u vrijeme reformacije njezin je sastavni dio. Riječ je o „(...) književnosti koja se razvila unutar protestantizma, tj. kršćanske konfesije proizišle iz reformacijskoga učenja M. Luthera, J. Calvina, Ph. Melanchthona, U. Zwinglija i njihovih sljedbenika.“ (Bartolić 2011: 489) Hrvatski je povjesničari nazivaju različito: *protestanska književnost* (Bučar 1910), *hrvatski protestantski književni pokret* (Vodnik 1913: 195), *pokušaj reformacije* (Ježić 1993: 97), *protestantski pokušaj* (Kombol ²1961: 204; Kombol & Novak ²1992: 172), *protestantska reformacija* (Kombol ²1961: 204; Kombol & Novak ²1992: 172), *reformacija*, *protureformacija* (Jelčić 1997: 46; Jelčić ²2004: 77), *književnost reformacije* (Franičević 1974: 163; Franičević 1983: 590). Iako je riječ o različitim nazivima, informacije o našoj protestantskoj književnosti podudarne su u većem broju tvrdnji i danas čine opće književnokulturno znanje o njoj.

Tako je danas u hrvatskoj književnoj historiografiji protestantska književnost zemljopisno određena (obuhvaća sjevernu Hrvatsku i Istru, odnosno od Žumberka i Karlovca širi se prema jugu do Hrvatskog primorja /Vodnik 1913: 195; Franičević 1974: 163/)¹. Ona se ne može slobodno razvijati zbog društvenopolitičkih prilika jer reformacija u Hrvatskoj nailazi na otpor vlasti i svoje centre organizira u egzilu (Njemačkoj) (Vodnik 1913: 195; Ježić 1993: 97; Kombol ²1961: 204). Središte hrvatske protestantske književnosti vezuje se uz hrvatsku tiskaru u Urachu kraj Tübingena kamo se 1557. godine preselio barun Ivan (Hans) Ungnad (1493–1564), gorljivi protestant i „duša“ tiskare (Vodnik 1913: 196; Ježić 1993: 97; Novak 1997: 566). Reformatorske ideje u Hrvatskoj prihvatili su, uglavnom, crkveni ljudi, učeni svjetovnjaci i pojedini velikaši (ban Petar Erdödy, Juraj Zrinski), ali ne i seljačke mase (Franičević 1974: 164). Iz Lutherova nauka hrvatski su svećenici mogli prihvatiti: zagovor povratka na Sveto pismo, kritiku papinskih pretjerivanja, doktrinu o socijalnim i moralnim implikacijama reforme, zagovaranje liturgije na razumljivom narodnom jeziku (Novak 1997: 557). Nova je vjera (protestantizam) afirmirala privatnost u ophođenju među ljudima i ukinula je ritualizaciju svakodnevlja (Novak 1997: 564). Protestantska je književnost postala sredstvo za širenje protestantizma na slavenskome jugu jer se željelo ideje reformacije proširiti knjigom (Vodnik 1913: 195; Kombol, Novak ²1992: 172). Protestantskom su se knjigom željeli ostvariti i politički ciljevi – pridobiti Turke na protestanti-

¹ U određivanju prostornih koordinata unutar kojih su djelovali hrvatski protestanti Zvonimir Bartolić je nešto precizniji, pa on, uz Istru i Međimurje, Metliku, Ljubljano, Tübingen i Regensburg, navodi i zapadnu Ugarsku, posebice Željezno (Eisenstadt, Kis Marton) i Sv. Križ (Deutsch Kreutz, Sopronkeresztur) s okolicom (Bartolić 1980: 64).

zam i tako okončati krvave kršćansko-turske ratove, odnosno tursko pitanje riješiti protestantskom Biblijom (Vodnik 1913: 201; Kombol ²1961: 205). Protestantska književnost dolazi u Hrvatsku preko Austrije i Slovenije, odnosno posredovanjem slovenske književnosti i Primoža Trubara, ali i preko Ugarske, pa čak i Venecije (Vodnik 1913: 195; Kombol ²1961: 204; Franičević 1983: 590). Materijalno su je najviše pomagali barun Ivan Ungnad, württemberski vojvoda Krištof (Cristoph /1515–1568/) i kralj Maksimilijan (Vodnik 1913: 196; Franičević 1983: 590). Hrvatska je tiskara u Urachu radila četiri godine (1561–1564) i u njoj je tiskano oko 25.000 hrvatskih knjiga na tri pisma (12 knjiga na glagoljici, 7 na ćirilici, 6 na latinici) (Vodnik 1913: 197, 201)². Hrvatski književni povjesničari spominju i prvu hrvatsku protestantsku knjigu *Razgovaranje meju papistu i jednim lutoran* tiskanoj 1555. godine (Franičević 1974: 163), a za latiničko izdanje knjige *Beneficium Christi. Govorenje vele prudno* (1565) kažu: „Ovo je izdanje izašlo poslije smrti H. Ungnada, a ujedno je i posljednje izdanje hrvatske protestantske tiskare u Tübingenu“ (Bučar & Fancev 1938: 109). Naši su protestantski pisci bili, uglavnom, iz Istre i Hrvatskog primorja: Bartol Gjurdjević, Pavao Skalić, Matija Grbić, Matija Vlačić Ilirik, Petar Pavao Vegerije ml., Stjepan Konzul Istranin, Antun Dalmatin, Juraj Cvečić, Juraj Juričić, Matija Živčić, Juraj Drinovački (Vodnik 1913: 195, 196, 200; Ježić 1993: 98; Kombol ²1961: 205; Franičević 1974: 165–169; Franičević 1983: 590–593; Jelčić 1997: 47–50). Knjige objavljene na hrvatskome u Urachu u većini je slučajeva kolektivno djelo, pa je teško utvrditi tko je što napisao (Franičević 1983: 602). Protestante najčešće zanima sloboda u zavičaju, njegov jezik u koji unose kolokvijalne izraze jer znaju da će se njihova djela čitati i naglas onima nepismenima (Novak 1997: 570; Jelčić 1997: 46). Obrušavaju se na kulturna mjesta posvećena svecima, ruše oltare i skulpture, protive se svečanim obredima i bogatim procesijama, ravnaju podove crkava, promoviraju obrazovanje za sve i na narodnim jezicima (Novak 1997: 573), zalažu se za slobodnu volju i suprotstavljaju se autoritetima (Novak 1997: 574). Hrvatska je protestantska knjiga pisana čakavskim narječjem, ali s tendencijom stvaranja jezika „općenog“ u kojemu bi se ispreplitali elementi svih triju narječja kako bi bila razumljiva što širem čitateljstvu³ (Vodnik

² U literaturi se mogu pročitati i nešto drugačiji podatci: Slavko Ježić piše da je tiskara radila do 1565. i da je tiskano 13 knjiga na glagoljici, 8 na ćirilici i 9 na latinici (Ježić 1993: 97; Franičević 1974: 165; Novak 1997: 568), a Alojz Jembrih iznosi podatak da je tiskano 14 knjiga na glagoljici (Jembrih 1994). I Dubravko Jelčić kaže da je tiskara radila četiri godine, ali počevši od 1560. godine pa do 1564. i pri tome spominje dva pisma, glagoljicu i hrvatsku ćirilicu (Jelčić 1997: 47).

³ „Hrvatski protestantski pisci namjerice upotrebljavaju za isti pojam po dvije riječi iz različitih narječja, često i postrance u knjizi tumače koju riječ teksta s dvije ili tri riječi iz drugih narječja, i to zato, da se njihove knjige uzmognu čitati s razumijevanjem na što širem području“ (Kombol & Novak ²1992: 175).

1913: 202; Kombol & Novak ²1992: 175; Franičević 1983: 598; Novak 1997: 569), odnosno protestantska reformacija sklona je narodnim jezicima, ona razvija svijest o važnosti narodnoga jezika i svijest o potrebi zajedničkoga jezika koji će razumjeti većina Hrvata i Južnih Slavena (Kombol ²1961: 204; Novak 1997: 569). Ova književnost ima prevodilački karakter, a najviše se prevodilo sa slovenskog i njemačkog jezika (Vodnik 1913: 202; Kombol ²1961: 206; Franičević 1974: 163)⁴. Protestantizam nije nigdje, pišu povjesničari, pa tako ni u Hrvatskoj porodio dobru književnost, nije joj davao zaštitu, nije se koristio njezinim uresima, ali je zato imao razvijen osjećaj za realnost (Novak 1997: 571). Djela hrvatskih protestanata nemaju izrazito književni karakter, nastaju za potrebe bogoslužja i imaju moralne i didaktičke ciljeve (Jelčić 1997: 49). Žanrovi hrvatske protestantske književnosti su: abecedari, katekizmi, molitve, postile, prijevod Svetoga pisma Novoga zavjeta, apologetski i popularizatorski tekstovi (Ježić 1993: 98; Kombol & Novak ²1992: 173; Franičević 1974: 163). Protestantaska književnost nema direktno veći utjecaj na razvoj hrvatske književnosti jer su njezini pisci djelovali u emigraciji i nisu imali dovoljno snažnu osobnost kojom bi se nametnuli piscima u domovini (Ježić 1993: 98; Kombol ²1961: 206), odnosno indirektno su ponešto utjecali na hrvatski prozni izraz 17. i 18. stoljeća (Franičević 1983: 599). Hrvatska je protestantska književnost došla prekasno, jer se *Katekizmi* i *Tabule za dicu* tiskaju u vremenu kada je veći dio hrvatskih renesansnih pisaca već dovršio svoj opus, a neki su već bili i mrtvi (npr.: P. Hektorović, M. Držić, M. Pelegrinović, H. Lucić, M. Marulić, Dž. Držić, Š. Menčetić,...) (Franičević 1983: 598). Protestantiski su pisci veliku pozornost poklanjali i vanjskom izgledu knjige (bile su uvezane u pergamentu, baršun, bijelu janječju kožu, svinjsku kožu, u običan papir, s crvenim koricama, upotrebljavali su i zlatorez, donosili portrete viđenijih protestanata) (Vodnik 1913: 202; Bučar 1910: 134). U uraškoj se tiskari vrlo agresivno koristila knjiga, ali i letak, i slika, i plakat kojima su se prenosile izravne poruke (npr. u protestantskim ilustracijama Rim je bio prikazivan i kao kurva koja kopulira s Antikristom, a papa kao razodjeveni muškarac iz čije stražnjice cure laži /Novak 1997: 570/). ProtestantSKU književnost stoga Josip Bratulić naziva propagandističkom literaturom (Bratulić 1987). Raspačavanje hrvatskih protestantskih knjiga bilo je vrlo otežano pa i pogibeljno (inkvizicija je prijestupnike kažnjavala, primjerice, i utapanjem) (Vodnik 1913: 203; Franičević 1974: 166; Franičević 1983: 594). Uništavanje (spaljivanje) hrvatskih protestantskih

⁴ Iako je riječ o prevodilačkoj književnosti, ipak se može zamijetiti i stanovita samostalnost pojedinih pisaca. Tako Zvonimir Bartolić za Stjepana Konzula kaže da nije bio „(...) bez samosvojne kreativnosti i želje za očitovanjem te kreativnosti, što će vjerojatno i biti kasnije jedan od razloga da dođe do njegova razilaženja s Trubarom. Ta linija samostalnosti može se pratiti iz naklade u nakladu“ (Bartolić 1980: 66).

knjiga provodilo se posebice nakon Ungnadove smrti (27. 12. 1564)⁵, pa su one danas bibliografske rijetkosti jer je od 25.000 primjeraka sačuvano tek oko 250 naslova (Vodnik 1913: 204; Novak 1997: 568; Bučar 1996: 236).

Navedene značajke hrvatske protestantske književnosti sastavnice su, dakle, današnje opće književnokulturno slike o njoj koja je izgrađena na temelju spoznaja hrvatskih književnih povjesničara 20. i 21. stoljeća.

2. Propovijed – *poslušni žanr*

Već je bilo rečeno da su hrvatski književni historiografi konstatirali da djela hrvatskih protestanata nemaju izrazito književni karakter, da nastaju za potrebe bogoslužja, da imaju moralne i didaktičke ciljeve (Jelčić 1997: 49) i da genološka slika hrvatske protestantske književnosti nije naročito razvedena (abecedari, katekizmi, molitve, postile, prijevod Svetoga pisma Novoga zavjeta, apologetski i popularizatorski tekstovi /Ježić 1993: 98; Kombol, Novak²1992: 173; Franičević 1974: 163/). U navedenoj genološkoj slici svoje mjesto nalazi i jedan „poslušni žanr“, kako S. P. Novak naziva propovijed (Kombol & Novak²1992: 291). Riječ je o crkvenom govorništvu koje se svojom impostacijom u misi otvaralo izvanjskim sadržajima, ali ih istovremeno i obuzdavalo zbog svoje svedenosti u teološke okvire (Kombol & Novak²1992: 291).

Djelovanje Ivana Ungnada u Urachu podudara se s vremenom snažnog prodiranja protestantizma u Hrvatsku, a:

„Najjače je reformatorsko središte u to vrijeme Metlika u Beloj krajini koja je bila stjecište ne samo slovenskih nego i hrvatskih protestantskih propovjednika. Propovjednika je bilo i u vojnim garnizonima u kojima su bile stacionirane njemačke posade (Karlovac, Ogulin, Senj, Sisak, Petrinja, Koprivnica pa i Bihać dok je bio pod Hrvatskom). Među propovjednicima je bilo i onih koji su propovijedali na hrvatskom“ (Franičević 1983: 590).

Kao propovjednici se spominju: Grgur Vlahović i Petar Lukić koji propovijedaju na području oko Ozlja, Krištof Slivić u Žumberku, Mihajlo Starin u Slavoniji, Stjepan Konzul u Ljubljani i Kranju, kasnije u Njemačkoj (Bučar 1910: 10, 12, 21, 74, 92), Juraj Cvečić u Sloveniji, a Juraj Juričić (zvan *Jurij Kobila*) u Kamniku i Ljubljani (Vodnik 1913: 200; Franičević 1983: 604–606). Propovijedalo se običnome puku, ali i vojnicima. Tako je zabilježeno, na primjer, da je Juraj Juričić bio i vojni propovjednik 1574. u Ljubljani. Protestantski

⁵ Franjo Bučar donosi i sljedeći podatak: „Godine 1579. spalio je krvnik u Grazu za Rudolfa II. 12.000 njemačkih i 2.000 slovenskih protestantskih knjiga, ponajviše biblija. Bilo je tu dakako i hrvatskih protestantskih knjiga“ (Bučar 1996: 236).

vojnički propovjednici, naime, prate vojne postrojbe i za to dobivaju plaću: „Tako je na pr. vojnički propovjednik u hrvatskoj granici Andrija Lilko imao godine 1564. sto četrdeset for. plaće“ (Bučar 1996: 12).

Propovijedanje se vezuje i uz ime prevoditelja i bibličara Stjepana Konzula Istranina⁶ (Buzet, 1521 – okolica Željeznoga, 1579⁷), u mladosti popa glagoljaša koji kasnije prihvaća reformaciju i već 1549. godine biva prognan iz svoje župe u Starom Pazinu. Nakon odlaska iz Pazina neko je vrijeme propovjednik u Ljubljani i Kranju te u njemačkom Rothenburgu kod Primoža Trubara, a zatim i u Regensburgu. Propovijedanjem je, između ostaloga, pribavljao i materijalna sredstva za život (Vodnik 1913: 198). Umro je u 58. godini života „kao hrvatski prodekator“ (Bartolić 1980: 72). Propovjedi je govorio, prevodio (kao što je, na primjer, Trubarova propovijed o krepости i jakosti kršćanske vjere /Franičević 1983: 602/) i objavljavao na glagoljici, ćirilici i latinici. Uz njegovo se ime vezuje desetak naslova koje je objavio, uglavnom, u suradnji s Antonom Dalmatinom ali i s nekim drugim suradnicima, kao što su na primjer Juraj Cvečić i Juraj Juričić⁸. U tiskane latiničke propovijedi koje se vezuju i uz Konzulovo ime navode se sljedeći naslovi:

*Katehismus. Jedna malahna kniga, u koi jesu vele potrební i koristni nauci i artikuli prave krstianske vere, s kratkim tlmačenjem za mlade i priproste ljudi. I ta prava vera od stana Božjega ili bića u svetoj Troici od svetoga Atanazija složena. Tere jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave krstianske vere, sada naiprvo iz mnozih jazik u hrvatski iztumačena*⁹ (1561. glagoljičko i ćiriličko izdanje; 1564. latiničko izdanje¹⁰).

⁶ Ime mu se u literaturi pojavljuje i u sljedećim inačicama: Stipan Istrijan, Stephanus Consul Pinguentinus, Histrianus.

⁷ Marin Franičević donosi drugačiji podatak: „U Gradišću je i umro poslije 1579. Ne zna se gdje ni kada. Ivan Dobrović u svojoj knjizi *Naši Hrvati u dobi reformacije i prva stoljeta u novoj domovini* (Železno, 1955) piše: „Ča se je stalo s Štefanom Konzulom, nigdje nij zazlamenovano. Ljeta 1579. izgubi se njegov slijed u Železnu. Štefan Konzul je jedini lutorski pastor na prostoru današnjega sjevernoga Gradišća, od koga moremo sigurnošću reći, da je govorio – ako ne i naš“ (misli gradišćanski) – ali hrvatski jezik. Da je njegovo trudenje ostalo neuspješno, mora se pripisati vjerskoj razlici“ (Franičević 1983: 602).

⁸ „Cjelokupna Konzulova književna i prevoditeljska aktivnost koncentrirana je na jedno desetljeće. Od konca godine 1557, kada je učiteljjući u Regensburgu i Chamu, kako Bučar navodi, počeo na Božić prevoditi *Bibliju*, pa do početka godine 1568, točnije do 4. siječnja kada je datiran predgovor regensburške *Postile*. U tih deset godina, bez ikakvih pretenzija na pretjerivanje, ne samo da se može nego se i mora reći, Konzul je i za današnje pojmove obavio začuđujuće veliki posao. Sudjelovao je kao prevoditelj ili pisac predgovora u 32 hrvatske protestantske knjige. Od toga je 3 tiskovine preveo i objavio sam, 26 zajedno s Antonom Dalmatinom, 3 knjige zajedno s Dalmatinom, Juričićem, Cvečićem i Merčerićem“ (Bartolić 1980: 65).

⁹ Naslovi i citati iz djela donose se u transkribiranu obliku.

¹⁰ U latiničkom izdanju iz 1564. godine u naslovu nije istaknuto da je pisac Stipan Istranin.

Parvi del Postile evanjeliov, koi se vsaku nedilu po običaju očito u crikvi čtu, začanši od Adventa ili Prišašća do Vazma, po gospodinu Ivanu Brencziu tumačeni i prodikani. Potle u harvacki jazik iz latinskoga verno obračeni i stumačeni po Antonu Dalmatinu i Stipanu Istrijaninu; Drugi del Postile, to jest, letni deli evanjeliov, ki se od vazma začavši, dari do prišašća očito u crikvi vsaku nedilu čtu: latinskim jazikom istumačeni krozi počtovanoga muža gospodina, Ivana Brenczia. Potli na harvacki jazik po Antonu Dalmatinu i Stipanu Istrijaninu obračeni (1562. glagoljičko izdanje; 1563. ćiriličko izdanje; 1568. latiničko izdanje).

Beneficium Christi. Govorenje vele prudno od dobročinenja ili dobrote propetoga Isukrsta ka krstjanom (1563. glagoljičko izdanje; 1565. latiničko izdanje).

Propovijedi, *postile* ili *govorenja* kako ih Konzul naziva¹¹, prijevodnoga su karaktera. Tako se za propovijed (*jedna lipa predika*) uključenu u *Katehismus* kaže da je redigirana prema jednoj Trubarovoj propovijedi, za latiničku dvosveščanu *Postilu* kaže se da je prijevod latinskoga djela Ivana Brenzija, a za *Govorenje vele prudno* da je prijevod znamenitoga neimenovano objavljeno spisa *Trattato utilissimo del beneficio di Gesù Christo crocifixso verso i christiani* (Venecija, 1543)¹² (Jembrih, Alojz, KONZUL ISTRANIN, Stjepan. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=237> /22. 1. 2017/).

Alojz Jembrih kaže da naslov glagoljskog i ćirilskog izdanja glasi: *Katehismus. Edna malahna kniga, u koi esu vele potrebni i prudni nauki i artikuli prave krstianske vere, s kratkim istumačenem za mlade i priproste ljudi. I edna predika, od kriposti i ploda prave karstianske vere, krozi Stipana Istrijanina, s pomoću dobrih Hrvatov, sad naiprvo istumačena. U Tubingi 1561. (glagolj. i ćir.), 1564. (lat.).* (Jembrih, Alojz, KONZUL ISTRANIN, Stjepan, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=237> /2. 1. 2017/) U latiničkom se izdanju u naslovnici Konzulovo ime kao autora ne spominje. Ono je kao takvo, zajedno s imenom Antona Dalmatina zapisano na kraju predgovornog obraćanja čitatelju. Predgovor naslovljen *Onim koji ove knjižice štati budu. Predgovor* potpisan je ovako: „Umileni sluge vaši Anton Dalmatin. Stipan Istrijan“ (Dalmatin–Istrijan, 1564 /pretisak iz 1991/: <6>).

¹¹ U literaturi se koriste i neki drugi nazivi: *oratio, contio, praedicatio, homilija* (Bratulić 1996: 5).

¹² O autorstvu *Govorenja* Franjo Bučar i Franjo Fancev pišu: „‘Govorenje’ je upravo prijevod Palearijeva talijanskoga djela: ‘Trattato utilissimo del beneficio di Gesu Christo...’“ (Bučar & Fancev 1938: 107). Prvo izdanje ovoga djela je iz godine 1543. tiskano u Mlecima: „Riederer (...) prvi je to djelo pripisao Aoniju Paleariju (1500–1570). U jednom pismu iz god. 1459 Vergerije uvjerava, da se ta pobožna knjižica vrlo požudno čitala i da za 6 godina bila je raspačana u gotovo 40.000 primjeraka ali je inkviziciji, iza 30 godina, pošlo za rukom sasvim ga uništiti, pa je sam autor 3 VII 1570 bio u Rimu obješen“ (Bučar & Fancev 1938: 109).

Prema podacima iz *Bibliografije hrvatske protestantske književnosti za reformacije* Franje Bučara i Franje Fanceva naklade navedenih djela bile su velike, čak i iz današnje perspektive. Prema dostupnim podacima *Katehismus* je tiskan u 4.400 primjeraka (1561. glagoljičko izdanje – naklada 2.000 primjeraka; 1561. ćiriličko izdanje – naklada 2.000 primjeraka; 1564. latiničko izdanje – naklada 400 primjeraka), *Postila* u najmanje 1.500 primjeraka (1562. glagoljičko izdanje – naklada 1.000 primjeraka; 1563. ćiriličko izdanje – naklada 500 primjeraka; 1568. latiničko izdanje – nije navedena naklada) i *Govorenje vele prudno* u najmanje 1.000 primjeraka (1563. glagoljičko izdanje – naklada 500 primjeraka; 1565. na talijanskom jeziku – naklada 500 primjeraka; 1565. latiničko izdanje – nije navedena naklada) (usp. Bučar & Fancev 1938: 49–128).

U kakvom se okruženju i na koji način propovijedalo u sjeverozapadnim hrvatskim krajevima sredinom 16. stoljeća, odnosno kako su njezini stanovnici bili viđeni očima stranca, svjedoči posvetni predgovor Primoža Trubara¹³ na njemačkom jeziku, napisan na 29 stranica i objavljenom u *Prvom delu Novoga testamenta* na glagoljici „V Tibingi 1562.“ i istumačenom po Antonu Dalmatinu i Stipanu Istraninu. U Trubarovu posvetnom predgovoru piše:

„Susjedni narodi na granici jesu: Hrvati, Dalmatinci i Slovenci ili Sloveni i Hrvati (die man sonst Husern nent). Kako se svaki dan vidi, drže mnogo do časti i poštenja, te su jako strpljiv narod (!) Svaki Hrvat kad odraste, bio grof, plemić ili vojnik, tako je hrabar i spretan, da se ne boji s Turcima ogledati u brzom jašenju, udaranjem koplja, ili primiti dvoboj na konju ili pješke. U govoru vrlo su rječiti, u ratu ne trpe žena, ali rado piju te žele pri tom svojim gospodarima dug život (nazdravljaju) i spas duše. Žene su im vjerne, poštene te poslušne i rijetko se o njima zlo čuje. Kod plesa ne upuštaju se u nedopuštene šale. Hrvatski narod je sav rimske vjere. Na posne dane ne jedu meso, jaja, maslo ili sir, kao ni u petak ili subotu, a ne postiti drže većom sramotom, nego konje krasti. Svećenici čitaju misu na hrvatskom jeziku, propovijedaju katkada, ali najviše izmišljene priče (!)“ (cit. prema Bučar & Fancev 1938: 69).

I dok Trubar piše da su propovjednici „rimske vjere“ propovijedali rijetko i nerealno¹⁴, dotle su protestantski pisci propovjedima poklanjali zavidnu po-

¹³ „Trubarov je opus dosta opsežan; samostalno je objavio, koliko se danas zna, dvadeset i šest knjiga. Tome valja dodati desetak posveta koje su objavljene u hrvatskim izdanjima i bogatu korespondenciju“ (Cesar & Pogačnik 1991: 36).

¹⁴ Situacija je bila teška ne samo u 16. nego i u 17. stoljeću što se doznaje iz vizitacija. Tako se iz vizitacije zagrebačke biskupije iz 1622. godine doznaje: „Propovijedalo se rijetko kada, bilo je i župa, gdje se i na blagdane nije služila misa. Bilo je svećenika, koji su slabo

zornost¹⁵, između ostaloga i stoga što se i riječju i knjigom željelo boriti čak i protiv Turaka. Tako se iz njemačkog predgovora koji je objavljen u ćirilickom izdanju *Postile* iz 1563. godine koji su potpisali Trubar, Dalmatin i Istranin doznaje i ovo:

„Mi smo na granici kao na klaonici, te nas Turci smatraju kano ovce, svaki dan za klanje pripravljene. Mi ali to sve za svetu vjeru dragovoljno podnosimo. Da pak i oni, koji nemaju prilike čuti kršćanske propovijedi, budu imali štogod korisna od prave vjere, preveli smo i izdali prije Novi Zavjet, Augsbursku Konfesiju i Loci communes prema Melanchtonu i Brenziju, a sada prema Luteru, Melanchtonu i Augsburskoj Konfesiji ovu Postilu“ (cit. prema: Bučar & Fancev 1938: 99–100).

U literaturi je već konstatirano da se protestantska književnost naslanja na srednjovjekovnu glagoljašku pismenost, u kojoj svoje mjesto ima i propovijed. Propovjednička književnost u Hrvata ima dugu povijest, od ćirilometodske misije do danas. Djela hrvatske srednjovjekovne proze Dunja Fališevac dijeli u dvije velike skupine:

„(...) u prvu grupu ušla su ona djela kojima je dominantni element prozne strukture fabula, siže, priča, zbivanje – nazvala sam tu grupu tekstova ‘pripovjedna proza i roman’; u drugu ušla su djela koja nemaju fabule, priče i pripovijedanja, već im se prozna struktura temelji na opisu, izlaganju, refleksiji, komentaru ili dijalogu o nekoj ideji, problemu, misli; djela ove grupe imaju logičan plan i raspored građe, komponirana su od niza misaonih cjelina, a književni postupci u takvim su djelima logički i racionalno utemeljeni, te je smiso poruke i gnoseološka funkcija dominantna funkcija takvih djela“ (Fališevac 1980: 31).

Propovijed se kao govoreno „objašnjavanje temeljnih kršćanskih istina ili evanđeoskih događaja“ (Bratulić 1996: 5) svrstava, dakle, u drugu skupinu djela, u *refleksivnu (moralnodidaktičnu, retoričku, propovjednu i poučnu) prozu* (Fališevac 1980: 73). Produkcija retoričko-propovjedne proze u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti bilo je vrlo bogato (*Knjige svetago Brnardina, Korizmenjak fratra Ruberta, Tlmačenje svetih evanjelji, Blagdanar, Knjige*

---

znali obrede, koji su nerado išli bolesnicima; mnogi su od njih slabo pazili na red i čistoću u crkvi, te su one bile zapuštene, a svetinje su se slabo i nedostojno čuvala“ (Bučar 1996: 27).

¹⁵ „Novi su protestantski svećenici bili i oduševljeni za reformatorske svoje ideje i ujedno na većem stupnju crkvene i općenite naobrazbe. Pastori protestantski bijahu dobri propovjednici, oni su znali naizust Sveto pismo, a tako i druge crkvene knjige. Oni bijahu i dobri govornici i demagozi, pa zato im je i pošlo za rukom, da predobiju za se puk i plemstvo, koje se u religioznom pogledu nije baš mnogo razlikovalo od prostoga puka“ (Bučar 1996: 29).

disipula, Tlmačenje muki /Fališevac 1980: 82–84/), a u 16. stoljeću svoj su doprinos ovome žanru dali i hrvatski protestanti.¹⁶

Već je bilo rečeno da Slobodan P. Novak propovijed naziva *poslušnim žanrom* zbog njezine svedenosti u teološke okvire (Kombol & Novak 1992: 291). Kako navedena tvrdnja funkcionira na konkretnom primjeru, pokušat će se istražiti na primjeru „jedne lipe predike“ ukomponirane u latiničko izdanje *Katehismusa* (1564), o kojemu Alojz Jembrih kaže da je to čisti „(...) književnojezični pothvat Stipana Konzula i Antuna Dalmatina nakon razlaza s Primožem Trubarom (...)“ (Jembrih 1991: 25).

3. Jedna lipa predika od kriposti i ploda prave krstianske vere

U naslovu latiničkoga izdanja *Katehismusa*, čiji predgovor potpisuju Anton Dalmatin i Stipan Istriani, posebno je istaknuto da ta „malahna“ knjiga sadrži i jednu lijepu propovijed. Na naslovnici ovoga grafički najljepšega hrvatskog izdanja uraške tiskare uopće (Jembrih 1991: 3)¹⁷ piše, kako je već i navedeno – *Tere jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave krstianske vere, sada naiprvo iz mnozih jazik u hrvatski iztumačena*. Alojz Jembrih kaže da je riječ o poznatoj Trubarovoj prodiki (Jembrih 1991: 21), a Josip Bratulić spominje i Matiju Vlačića Ilirika:

„Među njegovim (Vlačićevim – op. Z. Š.) prvim knjigama je djelo *De vocabulo fidei* koje je, kao propovijed, priredio na slovenskom jeziku Primož Trubar i objavio u svojem slovenskom *Katekizmu*. Iz njega su tu propovijed hrvatski protestanti, vjerojatno uz pomoć autora Matije Vlačića, redigirali i unijeli u hrvatski *Katekizam* koji je tiskan na sva tri hrvatska pisma: na glagoljici, ćirilici i latinici“ (Bratulić 1996: 22).¹⁸

U *Katehismusu* autori, između ostaloga, pišu i o tome kakvi bi trebali biti propovjednici i njihove propovijedi. Tako u predgovornom obraćanju čitatelju *krstjaninu* (*Onim koi ove knjižice štati budu. Predgovor*) Dalmatin i Istriani pišu da je njihova knjižica (*Katehismus*, a neki je zovu i *Simbol*) iz mnogih

¹⁶ „U XVI. stoljeću hrvatski su protestanti izdali tiskom dvije postile: jednu glagoljicom i ćirilicom (1562., 1563.), drugu latinicom (1568.). *Postila* Antola Vramca u duhu je Katoličke crkve i njezinoga katekizma, a ne, kako se često isticalo, u duhu protestantske (evangeličke) teologije“ (Bratulić 1996: 8).

¹⁷ Djelo se danas nalazi samo u Sveučilišnoj knjižnici u Baselu (najočuvaniji primjerak) i u Evangeličkoj knjižnici u Šopronu.

¹⁸ O odnosu P. P. Vergerija i M. Vlačića piše J. Bratulić: „On (Vergerije – op. Z. Š.) je i inače volio igrati ulogu velikoga diplomate i organizatora. Možda je pod njegov utjecaj potpao i sam M. Vlačić, koji mu je 1555. posvetio svoje otvoreno, nadahnuto mladenačko djelo *De vocabulo fidei*, što bismo mogli prevesti *O značenju riječi 'vjera'*“ (Bratulić 1987: 113).

jezika sada istumačena i na hrvatskome. Navode što sadrži, najavljuju tiskanje *Biblije* (*Starog i Novog Testamenta*) na glagoljici i latinici, ispričavaju se za greške u tisku i preporučaju se u molitve čitatelja. Poznavanje i razumijevanje *Katehismusa*, čita se u predgovoru, preduvjet je prepoznavanju i pravoga propovjednika: „Da vsaki kristianin, koi ove knjižice zna i razumi: more vsaku veru, vsake knige, vsakoga prodikača poznati, proceniti i suditi jeli istinan ili ne“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <4>). Znati i razumjeti *Katehismus* znači znati napamet i pitanja i odgovore: „Ovi mali Katehismus s negovim kratkim tumačenjem ima vsaki meštar od škole svoje diake ili dicu, i vsaki otac od obitelji svoju obitelj napamet učiti“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <37>).

U *Katehismus* su ukomponirane i *Našega Gospodina Isukrsta besede, s kimi je on to evangelsko prodikovanje postavil i naredil* (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <34>). Pozivanjem na evanđeliste Luku, Mateja i Ivana, objašnjava se da je Isus govorio svojim učenicima koje je poslao da propovijedaju ovako: „Ki vas posluša, mene posluša: A ki mene pogrdi, ta pogrdi onoga ki je mene poslao“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <35>). Autori zatim donose i sliku koja zorno prikazuje neposredan odnos između Isusa i apostola, korespondirajući s rečenicama iz *Evanđelja po Mateju*: „Isukrst je tako k Petru rekal. Ja hoću tebi ključe Kraljevstva Nebeskoga dati: I ča godi svežeš na zemli, to bude na nebesih svezano. I ča godi odrišiš na zemli, to bude odrišeno i na nebi“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <36>)¹⁹. Nadalje je u katekizamskome tumačenju *Deset zapovijedi Božjih* objašnjeno kako se ima razumjeti zapovijed „Posveti dan blagdana“. Odgovor glasi: „Boga se imamo bojati i ljubiti, da imamo dobrovoljno i gusto hoditi k pravim prodikam Božju rič slišati, po toi istoi Bogu služiti i našem bližnemu, naš stan, vse naše dugovanje voditi i držati“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <38>). Autori objašnjavaju da je prava prodika istinita, a istinito je ono što je napisano u *Apostolskom vjerovanju* za koje kažu: „Ovo je stanovita istina“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <46>). U propovijedima nema mjesta izmišljenim pričama, napisao je i Primož Trubar, kritizirajući tako rad hrvatskih propovjednika riječima: „Svećenici (rimске vjere – op. Z. Š.) čitaju misu na hrvatskom jeziku, propovijedaju katkada, ali najviše izmišljene priče (!)“ (cit. prema: Bučar & Fancev 1938: 69). U *Katehismusu* je napisano i da *ubogi človik* vlastitim razumom može vjerovati i uzdati se u Isusa, ali da mu sâm ne može pristupiti. U tome mu pomaže Duh Sveti i evanđelje:

¹⁹ U suvremenom izdanju *Biblije* odnosni tekst glasi: „Tebi (Petru – op. Z. Š.) ću dati ključeve kraljevstva nebeskog, pa što god svežeš na zemlji, bit će svezano i na nebesima, a što god razriješiš na zemlji, bit će razriješeno i na nebesima“ (Mt 16,19).

„Ali Duh Sveti skroz sveto Evangelie, prizval je mene, z dari svoimi rasvitlil, s pravu veru posvitil i ohranil, kako je negov običaj, vsu Crikvu svoju na ovom svitu zvati, skuplati, razsvetliti, prosvititi i va Isukrsta skroz pravu jedinu veru uzdržati i ohraniti“ (Dalmatin & Istriani, 1564 / pretisak iz 1991/: <47>).

Iz *Katehismusa* se doznaje i kakav bi trebao biti *prodikator* (propovjednik). U obraćanju „Biskupom, plebanušem, prodikatorom i vsim duhovnim crikvenim služabnikom i nih ženam“ u *Hižnoj tabli* piše:

„Biskup ili pastir duhovni ima biti prez prigovora, da ga ni jedan z istinu pokarati ne more, ni prigovora mu dati. Jedne same žene muž, trizan, koristan, tih, pošten, ki rad primle i drži gosti, da zna učiti, da ni pianac ni ubojica, ni ki svadu stavi i čini, ki nepodobnoga dobitka ne želi, ki je va vsih pravadan, ko ni rad u svadi, ni lakomac, ki svoju hižu dobro spravlja i uzdrži, čigova dica jesu s poštenjem podložna riči Božjoj, da ni jedan tih novih v nove postavljen, da se pred oholiju ne nadme, ki s pravu ričju Božju drži i tu istu brani, ki je moguć s pravim Naukom nastojati i opominuti i onim ki jesu pravomu Nauku i riči Božjoj suprotivni, da te iste more premoći i dobiti.

Prem tako i ti drugi crikveni služabnici imaju srčni, pravadni, verni i poštteni biti, da z dvimi jaziki ne govore, da ne piju veliko vina, da ne poželiju grda dobitka, da uzdrže z dobru vestju otajnost vere.

Tako je i nih žene imaju biti poštene, da ljudi ne raznašaju ili se s nimi ne špotavaju, trizne, verne va vsih ričah. A služabnici crikveni takoje budite vsaki jedne žene muž, nih dicu i vsu čelad hiže svoje da dobro spravlja i obdrže“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <75–6>).

Proizlazi, dakle, da propovjednik svojim načinom života, ponašanjem, svojom predanošću vjeri treba biti primjer vjerničkome puku.

Na kraju se *Katehismusa* nalazi himan *Te Deum laudamus*, odnosno *Pesan blaženih učitelja Ambroza i Augustina* kojom se zaključuje knjiga.

*

Nakon završnih riječi „Konac Katehizma“ (Dalmatin & Istriani, 1564 / pretisak iz 1991/: <101>) slijedi propovijed *De vocabulo fidei* na skoro četrdeset stranica. Na njezinu se početku nalazi ime Primoža Trubara – „Primi Truberi sermo croaticè redditus“, a nakon njega slijedi naslov na latinskome jeziku: „De vocabulo fidei, et de motibus seu affectibus, quos uera fides excitat in homine super hæc Christi uerba“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak

iz 1991/: <102>). O autorstvu propovijedi ovdje neće biti riječi jer je već bilo rečeno da se pored Trubarova imena spominje i Matija Vlačić Ilirik²⁰, ali i neki drugi hrvatski protestanti.

Propovijed *De vocabulo fidei* (*O riječi vjere*) započinje rečenicom iz *Evandjelja po Mateju* (Mt V 15,26) „O mulier magna est fides tua. (...) O ženo, velika jest vera tvoja“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <102>). Iako se u perikopi najavljuje govor o vjeri „poganske žene“, propovjednik će joj se ponovo samo usputno vratiti tek nakon 27 stranica objašnjavanja i opisi- vanje prave vjere. Propovijed je trodijelno komponirana: uvod, izvedbeni dio, zaključak.

Uvodni dio. Citirana rečenica iz *Evandjelja po Mateju* motivirala je oblikovanje uvodnoga pitanja – kako se treba razumjeti riječ *vjera* koja je za- pisana i u Svetome pismu i o kojoj se govori i u propovijedima. Propovjednik *predragome krstjaninu* ili *vernome človiku*, kako najčešće imenuje svojega recipijenta, opisuje različita značenja riječi *vjera*. Riječ *vjera* znači služenje Bogu, pravo ili krivo, pa se govori o kršćanskoj, ali i o poganskoj i turskoj vjeri. Nadalje, propovjednik kaže da postoji i *človičanska ili trgovska vjera* koja znači da si ljudi međusobno nešto obećaju i da to onda trebaju i ispuniti, a o *pravoj vjeri* kaže da je zapisana u *Evandelju* i da ona čovjeku koji tvrdo vjeruje u riječi Božje oprašta grijeha i obećaje život u nebu.

Izvedbeni dio. Nakon što je opisao različita značenja riječi *vjera*, pro- povjednik se zaustavlja na potrebitosti *prave vjere*. Govori iz perspektive množinskoga „mi“, ne prijeti „vernomu človiku“ paklenim mukama nego mu objašnjava da svoje molitve Nebeskome Ocu treba uputiti osobno, bez posre- dovanja „mrtvih svetih“ ili „čarnikov“:

„On (čovjek vjernik – op. Z. Š.) se Boga veće ne boji kako jednoga srditoga sudca i gospodina, nego ga ljubi kako svoga vernoga i milosti- va Oca, on hip zaziva, k nemu vapie i nega samoga moli s prave vere tere iz cile ljubavi. Ne prosi i ne moli veće mrtvih svetih, da bi za nega molili, nego slobodno, stanovito, ufano i veselo sam pred Boga stupi, k nemu govoreći. Abba Oče, K Rimla. na 8. A to je, moj Oče, moj dragi Oče, pomози mi ili dai mani to ili ono &c“ (Dalmatin & Istriani, 1564 / pretisak iz 1991/: <132>).

²⁰ Djelo pod nazivom *De vocabulo fidei* (*O riječi vjere*) (1549) napisao je Matija Vlačić Ilirik i u njemu analizira značenje glagola *vjerovati* (v. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65013> – Vlačić, Matija Ilirik (on-line izdanje Hrvatske enciklopedije; 9. 10. 2017).

„On (čovjek vjernik – op. Z. Š) pusti ustrplivo da se volja Božja na nem izijde, ne išće pri svetih ili čarnikov pomoći, nego pri samom Ocem Nebeskim po ISUKRSTU“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <136>).

U nastavku propovijedi pozornost usmjerava na tumačenje dvaju bitnih pojmova – prave vjere i običaja koji su svojstveni čovjeku vjerniku (*vernemu človiku*).

VJERA. Prava je vjera čovjeku potrebna posebice u vrijeme tuga i nevolja te u vrijeme smrti jer ga samo ona može očuvati od njegove lude mudrosti i proračunatosti koja ga udaljuje od Boga. Čovjekov ludi izračun opisan je ovako:

„Ali u tomtuga mi jesmo veće nego nevirni grišnici, podložni vsakoj nesrići i nevoli: Bog nam je obećal da mi verni nigdar niednoga poman-kania ni potribe nimamo imeti, nego vsega zadosta, ali poli toga mi smo vnogokrat ubozi, goli, lačni i žaini; Bog nam je obećal nas brzo uslišati i dati nam to zač ga prosimo. Ali nam se većeokrat vidi da Bog za nas ne mari i nas ne sliši i da mi zaman prosimo tere ga zazivamo. Na kratko, Bog nam je duhovnih i tilesnih velikih riči dosta obećal, ali nam se čini da nam ništar ne daje &c“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <106>).

Bog je pravedan, svoja obećanja ispunjava, ako ne na ovome svijetu, a onda „v nebesih“. Prava je vjera Božji dar koji u čovjeku raste i popravlja ga, a prava su vjera i riječ Božja uvijek zajedno. O pravoj vjeri propovjednik zaključuje:

„To budi sada od ove beside (VERA) na kratko govoreno, da vera jest jedno srčno i volno pristuplenie k besedi Božjoj i jedno stanovito ufanie prez niedne sumne i dvojenja na tu istu besidu, da čtogodi Bog govori i zapovida, priti, kripi ili obeća, da jest i da veruje da tomu tako bude“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <111–112>).

OBIČAJI, MISLI I VOLJA ČOVJEKA VJERNIKA. Drugi pojam kojemu propovjednik posvećuje znatnu pozornost jesu običaji, misli i volja koji krase čovjeka vjernika (*toga vernoga človika*). U propovijedi je istaknuto pet takvih običaja. U prvome se *običaju* opisuje odnos čovjeka vjernika prema Riječi Božjoj. On vjeruje Riječi Božjoj, ljubi je, rado je sluša, sam je čita, drži je istinitom. *Verni človik* je zato mudar, razuman, bogat i sretan, on sluša i druge ljude i njihovo učenje, uspoređuje njihov nauk s onim što je zapisano u svetim knjigama i sam odlučuje hoće li im vjerovati:

„A to ča ljudi govore, uče ili čine, ako bi prem bili s. oci, stare ili nove vere, kriva krstianska crikva, konciliij, zakon ili običaj, papi, biskupi, popi, fratri ili budi ki godi hoće biti, tako ov' verni gleda, razmišla i razbira, ako se nih nauk i vse nih govorenje ili dugovanje sklada z Božjimi besidami, koje su u svetih knigah u Bibliji zapisane. I ako se ne sklada, tako im ništar ne veruje i ništar po nih nauku ne čini“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <112>).

U drugom se *običaju* govori o čovjeku vjerniku koji se boji grijeha i zato se kaje i čini pokoru; u trećem se *običaju* naglašava kako se čovjek vjernik čvrsto drži Evanđelja, u četvrtom se naglašava osobita važnost osobnog odnosa čovjeka s Bogom, a u petom se ističe da čovjek vjernik živi po Božjim zapovjedima i apostolskom nauku.

Zaključak. U zaključnome dijelu propovijedi propovjednik napušta perspektivu govornika u prvom licu množine, govori u prvom licu jednine sažeto naglašavajući svojim slušateljima da će prava vjera čovjeka promijeniti na bolje i da će ga učiniti dobrim:

„Takova dobra običaja, šege i misli učini človika jedna prava krstianska vera i sa vsima ga ponovi i promini: da od luda človika mudar postane, iz grišna svet, iz pakla ga postavi v nebo. To vi sada dobro zamirite i gledajte da takovu veru dobite od Boga iz poslušania riči Božje i skrozi vsagdane molitve, i pošten žitak držite“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <139>).

Na kraju bi se o kompoziciji propovijedi *De vocabulo fidei* moglo oksimoronski reći da je određuje opširna sažetost ili sažeta opširnost. Naime, na 37 stranica teksta opširno se govori o pravoj vjeri, ali tako da se unutar manjih cjelina sažeto zaključuje o određenim pojmovima. U uvodnom se dijelu tako na postavljeno pitanje o tome što znači vjera, daju tri odgovora. Treći odgovor motivira izvedbeni dio u kojemu se pozornost usmjerava na dvije teme (pravu vjeru, te običaje i misli svojstvene pravome vjerniku); druga se tema (običaji čovjeka vjernika) zatim detaljno i razumljivo obrazlaže u okviru pet različitih običaja i misli pravoga vjernika, a u zaključnome se dijelu sumira izloženo – prava vjera i običaji čine čovjeka dobrim i spašavaju ga od pakla.

*

Sadržajnoj i kompozicijskoj analizi propovijedi *De vocabulo fidei* treba pridružiti i onu stilsku. Kako su protestantski pisci trebali pisati, doznaje se iz Vlačićeva životnoga djela *Clavis Scripturae Sacrae (Ključ Svetoga pisma)* (Basel, 1567) koje je dobilo i status enciklopedije protestantizma. Drugi dio

knjige posvećen je dijelovima govora, poetici i retorici (govori se o tropima i figurama), ukrašenom govoru i stilu. Od pisaca se traži „(...) da sa što manje riječi kažu što više stvari i da pritom iskažu što više o stvarima, da im govor bude dojmljiv, da im slikovitost bude imanentna, a zaključci logički čisti“ (Novak 1997: 561–562) Iako je za čitanje/govorenje propovijedi *De vocabulo fidei* trebalo četrdesetak minuta (a možda i više), u njoj se ipak može prepoznati svijest o potrebi sažetoga izražavanja. Na nju upućuju zaključna tumačenja određenih pojmova i *običaja* koja započinju riječima „na kratko“ i to kada se govori o: Božjem obećanju, o pravoj vjeri, o pokori pravoga vjernika, o čovjeku vjerniku kojemu je Bog i milostiv i k tomu još i otac (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <106, 111, 118, 131>). U propovijedi se nadalje često inzistira na istinitosti i stalnosti. Tomu u prilog ide i pozivanje na biblijske autoritete uz brojne navode kojima se u tekstu potvrđuje ilustrativni tip citatnosti. Tako, na primjer, propovjednik kaže o čovjeku vjerniku da je mudar čovjek, ali da ga drugi mogu držati za luda, o čemu svjedoči i David: „Ako ga ljudi za luda i uboga drže, kako od toga sam David svidočanstvo daje, u Psal. 118. ki tako govori: O Bože, koliko ja vele ljubim tvoje riči i zapovedi (...)“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <113>). Uz biblijske citate mogu se pojaviti i narodne izreke, ali vrlo rijetko. Tako propovjednik na jednom mjestu kaže: „Poštuj sidu glavu i poštuj obličje stara človika i Boga se boj“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <87>).

U propovjednikovu govoru nema mjesta slikovitome izrazu, pa tako ni flori ni fauni (tek se jedanputa spominje zmija kao kazna za ljudske grijehe). On će tek povremeno posegnuti za lapidarijskim leksemima i reći da je Božja riječ vrednija i od blaga, i od zlata, i od srebra, i od predragoga kamena (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <113>). Ni metoforički način izražavanja nije čest u njegovu govoru. Izuzetak je tumačenje Riječi Božje kao lijeka (*likarije*):

„(...) ta ista rič Božja tu pravu, dobru, moćnu i istinu likariju i jedan pravi dobar triak vsim ljudem na prvo kaže, s kim moremo ov čemer, to jest, ta grih i srd Boži od nas prognati i od sebe odrinuti. Ovu istu likariju je sam Gospodin Bog prvo nego je ovi svit stvoril, sam pripravil i vsim ljudem prikazal i zapovidal vsim ljudem od ove jesti: Ki godi bude tu istu likariju ili triak jel, tomu istomu neće ov čemer toga griha ništar škoditi“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <120>).

Na drugom se mjestu kaže da je Isus „pravo zdravo piće i likarija naših duša“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <127>) jer je došao na ovaj svijet kako bi bio razapet na križu i kako bi spasio nas, „tako da smo vsi z modricami negovimi ozdravljeni“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <129>).

U opisivanje prave vjere propovjednik ponekad uključuje i usporedbe, kao na primjer onda kada za nju kaže da je kao ruka, mošnja ili posuda u koju prikupljamo i čuvamo Isusovo blago, tj. mudrost, pravicu, svetost i oproštenje grijeha:

„Ošće i vsi verni imaju ovo dobro zamiriti, da vera jest kako jedna ruka ili mošnja ili jedan sasud s kim mi Isusovo blago primlemo i shranamo, i na se ter k sebi za svoje vazmemo i posedemo“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <123>).

Slikovitosti propovijedanja pridonose sporadično i jake metafore (*ab animalis ad inanimis*)²¹, kao na primjer ona u kojoj se kaže da nas Isus „svojom blagom i s nega svetošću obuče“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <124>), odnosno želi se reći da se čovjeku kršćaninu vjerom u Isusa opraštaju grijesi i dodjeljuje život vječni. U propovijed su povremeno uključene i biblijske „prilike“, kao na primjer ona u kojoj je Mojsije uzvisio zmiju u pustinji (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <125>).

U racionalno tumačenje prave vjere stanovitu dinamičnost unose polisindetoni: „Zato ova VERA jest jedno srčno, stanovito i tvrdo ufanie na Slovo Božje, ko mi ne vidimo, ne ćutimo, ne uživamo, pravo ne razumimo i vele teško verujemo“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <104–5>). Na drugome se mjestu opisuju pravi nevjernici za koje se kaže da sebe drže „za verne, mudre, učene, šegave i za velike, plemenite, bogate i srične“ ljude (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <115>), a u biti su „pravi nevernici i maneni, ubogi i nesrični ljudi pred Bogom“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <115>).

U propovijedi nisu česta pozivanja na suvremenost. Ponešto je ipak zapisano, pa se tako čita da se u prave nevjernike svrstavaju: Židovi, pogani, Turci i velaki: „Ti sadašni Židovi, pogani, Turci i sega svita velaki i vsi ti koi Božju besidu ne ljube, ne poslušaju, noi ne veruju, ništar ne znaju“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <114–115>). A griješna čovjeka Bog i danas kažnjava na različite načine:

„(...) tako i sada svoju Crikvu krstiane sudi i kara z vnogimi kaštigami, kakono s Turci, z gladom, s kugu, z vnogimi i zlimi betegi, zlimi poglaviciami i s krivimi sudci, zlu i neposlušnu obitelu i susedi, s krivimi biskupi, s popi i fratri, i z drugimi nesrićami. To vse Bog šalje svrhu ljudi cića griha“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <117–118>).

²¹ Usp. Fališevac, Dunja, Ivan Bunić Vučić, Zavod za znanost o književnosti – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1987.

U propovijedi *De vocabulo fidei*, barem zbog njezine dužine (37 stranica), moglo se očekivati češće korištenje pjesničkog ornatusa. Analiza je, međutim, potvrdila tek nekoliko metafora (Riječ Božja je likarija duše, mi smo ozdravljeni Isusovim modricama zadobivenim na križu, Isus nas oblači svojom svetošću), jednu usporedbu (prava vjera je kao ruka kojom prikupljamo i čuvamo Isusovo blago) i više stalnih epiteta (prava je vjera najčešće: čista, istinita, stanovita, tvrda, slobodna). Polisindetoni su relativno česti, ali oni manje odražavaju poetičku svijest autora a više svjedoče o sklonosti protestantskih pisaca da za isti pojam donose više riječi iz različitih narječja kako bi njihova djela bila razumljiva što širem čitateljstvu. Vlačićevu preporuku da govor krasi logičnost, jasnoća i sažetost zaključaka ova propovijed potvrđuje, ali ne i imanentnu slikovitost.

4. Zaključak

U naslovu se ovoga rada nalazi citat (*hoditi k pravim prodikam Božju rič slišati*) iz latiničkoga izdanja *Katehismusa* tiskanoga 1564. godine u Tübingenu čiji *Predgovor* potpisuju A. Dalmatin i S. Konzul Istranin. Katekizamskome je dijelu bila dodana i propovijed o kojoj potpisnici *Predgovora* kažu da je propovijed *od kriposti i ploda prave krstianske vere*, a u naslovu se same propovijedi nalazi latinski naslov *De vocabulo fidei (O riječi vjere)*.

Kako se u prvom dijelu rada pokušalo iz perspektive hrvatske književne historiografije oblikovati opća slika o hrvatskoj protestantskoj književnosti, sada se postavlja pitanje što od njezinih tridesetak natukničnih odrednica potvrđuje ovdje analizirana propovijed *od kriposti i ploda prave krstianske vere*. Analiza je potvrdila da je riječ o „poslušnome žanru“ (S. P. Novak), odnosno potvrdila ju je kao propovijed koja je nastala za potrebe bogoslužja i koja je imala moralne i didaktičke ciljeve. U propovijedi *De vocabulo fidei* zagovara se Lutherov nauk o povratku na Sveto pismo (potvrđuju to česti citati iz Biblije pa tako i imena evanđelista: Marka, Luke, Mateja i Ivana, zatim se često spominje Petar, Pavao, David) kao i njegovo negiranje božanskoga primata pape.²² Tekst propovijedi afirmira slobodnu volju i suprotstavljanje autoritetima; pisana je „općenim“, narodnim jezikom u kojemu se isprepliću elemenati svih triju narječja kako bi bila razumljiva što širem čitateljstvu i prijevodnoga je karaktera.

U drugome se dijelu rada pokušalo iz perspektive *Katehismusa* dobiti informacije o tome kakva bi trebala biti propovijed i kakav bi trebao biti propovjednik. Tako se čita da *prodikač* (propovjednik) i njegova propovijed

²² „U toj polemici (s katoličkom crkvom – op. Z. Š.) je Luther zanijekao božanski primat pape, odbacio nepogršivost koncila, tvrdeći da izvorom vjere može biti samo Sveto pismo“ (Ravlić 1972: 96).

trebaju biti: uvjerljivi, istiniti, ne preporučaju se izmišljene i nerealne priče, izraz treba biti sažet, zaključci logički. Od navedenoga bi se moglo reći da trodijelna kompozicija propovijedi *De vocabulo fidei* potvrđuje logičnost, a da zaključivanje određenih razmatranja sintagmom „na kratko“ upućuje na sažetost. Slikoviti opisi prave vjere, koja je središnja riječ u propovijedi, nisu česti, a ako se i pojave, uglavnom, su biblijske provenijencije. Florealnih opisa nema, tek se nekoliko puta pojavljuje jedna životinja (*zmija*) i nekoliko lapidarijskih izraza (*zlato, srebro, predragi kamen*). Ukrašavanje jezika pjesničkim figurama vrlo je rijetko (metafora, metonimija, usporedba, epitet, polisindeton). Protestantska književnost nije bila pretjerano sklona pjesničkim ukrasima, ali je zato imala razvijen osjećaj za realnost što potvrđuje i ovdje analizirana propovijed u kojoj se na nekoliko mjesta navode oni koji predstavljaju najveću opasnost i kaznu za čovjeka vjernika, a to su: Židovi, pogani, Turci, glad, kuga, zli poglavari, krivi sudci, zla i neposlušna obitelj i susjedi, krivi biskupi, popovi i fratri²³. Stoga se u vrednovanju protestantske književnosti, pa i propovijedi *De vocabulo fidei* ne bi trebala zanemariti kategorija *veličina malenih* o kojoj je sredinom 20. stoljeća pisao Antun Barac imajući na umu činjenicu da je u malih naroda književnost više povezana s općenarodnim životom²⁴.

Literatura

- Dalmatin, Anton & Istriani, Stipan, 1564, *Katehismus. Jedna malahna kniga, u koi jesu vele potribni i koristni nauci i artikuli prave krstianske vere, s kratkim tmačenjem za mlade i priproste ljudi. I ta prava vera od stana Božjega ili bića u svetoj Troici od svetoga Atanazia složena. Tere jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave krstianske vere, sada naiprvo iz mnozih jazyk u hrvatski iztumačena*. V Tvbingi (latiničko izdanje), Pazin – Buzet – Željezno, 1991. (pretisak).
- Barac, Antun, *Veličina malenih*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1947.
- Bartolić, Zvonimir, *Sjevernohrvatske teme*, poglavlje Književni rad Stipana Konzula i krug hrvatskih protestantskih pisaca, knj. 1, Čakovec, 1980, str. 51–84.

²³ Protestantska je ideja u Istri naišla na plodno tlo jer: „Moralna izopačenost vladajućih slojeva, kako svjetovnih tako i duhovnih, postajala je sve očitija pobožnom puku, koji je počeo vjerovati i tumačiti nesreće koje su zadesile kršćanske zemlje, kao što je bila provala Turaka u središte Evrope, Božjom kaznom zbog pokvarenosti svijeta“ (Bratulić 1987: 110).

²⁴ A. Barac je u svoja proučavanja unio i specifični nacionalni kriterij, držeći da svaka mala književnost u većoj mjeri odražava društveni život svoga naroda nego velika. Otuda i poznata njegova sintagma o veličini malenih.

- Bartolić, Z., Protestantska književnost, *Hrvatska književna enciklopedija*, 3, Ma–R, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2011, str. 487–489.
- *Biblija. Stari i Novi zavjet*, Glavni urednici Jure Kaštelan i Bonaventura Duda, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.
- Bratulić, Josip, *Hrvatska propovijed od svetoga Metoda do biskupa Strossmayera*, priredio i predgovor napisao Josip Bratulić, Erasmus naklada, Zagreb, 1996.
- Bratulić, Josip, *Istarske književne teme*, pogl. Hrvatski protestantski pokret u Istri, Istarska naklada, Pula, 1987, str. 110–124.
- Bučar, Franjo, *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1910.
- Bučar, Franjo, *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Faks. pretpisak izd. iz 1910. *Pogovor Franjo Bučar* napisao Josip Bratulić, „Logos Daruvar“, Daruvar, 1996.
- Bučar, Franjo & Fancev, Franjo, Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije. Starine, JAZU, knj. XXXIX, Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb, 1938, str. 49–128.
- Cesar, Ivan & Pogačnik, Jože, *Slovenska književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- Fališevac, Dunja, *Hrvatska srednjovjekovna proza. Književnopovijesne i poetičke osobine*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1980.
- Fališevac, Dunja, *Ivan Bunić Vučur*, Zavod za znanost o književnosti – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1987.
- Franičević, Marin, Razdoblje renesansne književnosti, u: Franičević, Marin; Švelec, Franjo; Bogišić, Rafo, *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 3, Liber – Mladost, Zagreb, 1974, str. 7–174.
- Franičević, Marin, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1983.
- Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1997.
- Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2004.
- Jembrih, Alojz, *Dodatak pretisku*, u: Dalmatin, Anton & Istriani, Stipan, *Katehismus. Jedna malahna knjiga, u kojoj jesu vele potrebni i korisni nauci i artikuli prave kršćanske vere, s kratkim tumačenjem za mlade i priproste ljudi. I ta prava vera od stana Božjega ili bića u svetoj Troici od svetoga Atanzia složena. Tere jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave karstianske vere, sada naiprvo iz mnogih jazik u hrvatski iztumačena*. V Tubingi, M.D.LXIII; pretpisak izd. iz 1564, Pazin–Buzet–Željezno. Za tisak priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih, Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1991.

- Jembrih, Alojz, Uz pretisak, u: Konzul Istranin, Stjepan, *Katekizam: edna malahna kniga...*, pretisak izd. iz 1561. Za tisak priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih, Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1994.
- Ježić, Slavko, *Hrvatska književnost od početka do danas (1100–1941.)*. Prema prvom izdanju iz 1944. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1993.
- Kombol, Mihovil & Novak, Slobodan Prosperov, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog Preporoda*, Drugo, dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog Preporoda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.
- Novak, Slobodan Prosperov, *Povijest hrvatske književnosti. Od humanističkih početaka do Kašićeve ilirske gramatike 1604*, II. knjiga, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 1997.
- Ravlić, Jakša, Proza XVI. i XVII. Stoljeća, u: *Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 11, priredio Jakša Ravlić, Zora – Matica hrvatska, Zagreb, 1972.
- Vodnik, Branko, *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća, S uvodom Vatroslava Jagića o hrvatskoj glagoljskoj književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1913.

Literatura s mrežnih stranica

- Jembrih, Alojz, KONZUL ISTRANIN, Stjepan, *Hrvatski biografski leksikon*. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=237> (22. 1. 2017).
- Vlačić, Matija Ilirik, On–line izdanje *Hrvatske enciklopedije* <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65013> (9. 10. 2017).

Zlata ŠUNDALIĆ

WALKING TO TRUE SERMONS AND LISTENING TO GOD'S WORD

The center of Croatian Protestantism was in Urach and its main initiator was Ivan Ungnad (1493–1564). Ungnad established a print shop and with gathered co-workers managed to publish in only a few years (1561–1564) approximately 25000 Croatian religious books in Glagolitic, Cyrillic and Latin script. In Ungnad's „Biblical institute“ in Urach Stjepan Konzul Istranin and Anton Dalmatin were involved in the translational and publishing work, along with other co-workers mostly translators (Juraj Cvečić, Juraj Juričić, Matija Pomazanić, Gjuro pl. Drinovački...). It was intended to expand the

reformation among southern Slavs with the help of printed books in their mother tongue. After the Glagolitic editions, those in Cyrillic script followed with Latin editions as the last. This paper, in context with the Urach mission, puts emphasis on one genre and one letter. The sermon in question is one printed in Latin script and published in a book called *Katehismus*.

„One small book in which needed and useful learnings and instructions of real Christian faith are gathered, with explanations for the young and simple people. And that real faith from God or a creature of the Holy Trinity was assembled by Saint Athanasius. One beautiful sermon, a fruit of virtue and real Christian faith, now translated from many different languages to Croatian“ (1564) whose prologue is signed by Stjepan Konzul and Anton Dalmatin. In the first part of this paper a general picture about Croatian protestant literature is depicted from a Croatian history of literature perspective. The second part puts the sermon and the preacher in the center of attention, while the third part analyses the sermon *jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave krstianske vere*, or *De vocabulo fidei*, on a conceptual, compositional and stylistic level.

Key words: *Croatian protestant literature, Stjepan Konzul Istranin, Katehismus, sermons, De vocabulo fidei*

UDK 821.133.1 09-1

Pregledni rad

Daniela ĆURKO (Zadar)

Université de Zadar

dcurko@unizd.hr

NANA, OU L'IMMOLATION D'UNE REINE. UNE LECTURE DE NANA D'ÉMILE ZOLA

Nous proposons une lecture du roman *Nana* d'Émile Zola du point de vue de l'anthropologie religieuse et de la sociologie des religions (Lévy-Strauss, Durkheim, Frazer, Mauss, Girard, Tarot). Nous démontrons que le personnage de Nana appartient au sacré, totalité complexe comprenant deux faces substituables, le pur et l'impur. D'où une Nana d'abord consacrée en Vénus, puis exécrée en Mouche d'Or, avant d'être reconsacrée la reine d'un Paris mondain. Ensuite, nous verrons que le nom même de Nana crée à trois reprises l'effervescence collective. L'enthousiasme de la foule atteste du caractère festif de la soirée qui lancera Nana en tant qu'actrice, demi-mondaine et véritable phénomène social. Or, au cœur de la fête il y a le sacrifice et nous en retrouverons les éléments: à côté de l'exécration, de la consécration et de l'effervescence collective, il y a la privation, la séparation, la destruction et l'idée de communion. Et finalement, la disparition du monde corrompu du Second Empire, condition nécessaire à la régénération de la société, nécessite la mort de celle qui est tenue responsable de sa corruption. Le jour même de sa mort, Nana sera remplacée par une victime de rechange: les hommes s'en allant à la guerre franco-prussienne.

Mots clés: *Zola, Nana, effervescence collective, consécration, exécration, crise sacrificielle, indifférenciation*

INTRODUCTION

Nous proposons une lecture du roman *Nana* d'Émile Zola du point de vue de l'anthropologie religieuse et de la sociologie des religions, en nous référant notamment aux ouvrages de Claude Lévy-Strauss, de James Frazer, de Marcel Mauss, d'Émile Durkheim, de René Girard et de Camille Tarot.¹

---

¹ Voir la bibliographie sélective en fin de notre article.

Nous démontrerons que la scission du personnage de la demi-mondaine d'un côté en déesse de l'amour, puis en reine de la vie parisienne, adulée, admirée, imitée, et de l'autre côté en Mouche d'Or, agent de corruption générale, ou en Nana défigurée par la petite vérole, inspirant l'horreur et la répulsion, provient du statut ambivalent du sacré. Rappelons que le sacré a deux pôles opposés, le pur et l'impur (Caillois 1950: 25, 41–45; Cassirer 1985: 83 et sq.), qui sont réversibles (Caillois 1950: 58–62). L'ambivalence et la polysémie du terme latin *sacer* témoigne de cette polarisation du sacré, comme le souligne René Girard (Girard 1972: 395).²

Nous verrons ensuite si cette lecture permet une interprétation de Nana, décrite par le journaliste Fauchery comme la Mouche d'Or, en tant que victime émissaire sur laquelle la société polarise à la fois sa violence et les maux qui l'accablent: la corruption, la décadence et la perte des différences. Nous posons aussi comme hypothèse que les deux scènes parallèles de la clausule du roman – la scène de l'agonie de la demi-mondaine et de la marche des bellicistes sur les boulevards parisiens – peuvent être interprétées comme l'exemple de ce que René Girard nomme la crise sacrificielle.³ La crise du rituel serait préparée précisément par indifférenciation progressive de la société du Second Empire dont Nana est représentée comme l'agent.

Une telle lecture peut paraître inattendue si l'on ne voit en Zola que le théoricien du naturalisme, auteur de la théorie des écrans⁴ et de l'essai sur „le

² C'était déjà Durkheim qui a souligné „l'ambiguïté de la notion du sacré“ (voir Durkheim 1912: 372). Le pur inspire la vénération, l'impur le dégoût ou l'horreur. Toutefois, ces oppositions binaires sont dépassées une fois mises dans leur rapport avec le profane, parce qu'elles sont à l'intérieur de la notion même de sacré. Dans son remarquable ouvrage de synthèse sur la problématique du sacré, Camille Tarot rappelle que „Smith et Frazer ont merveilleusement compris et prouvé que les notions de pur et d'impur, de sacré et de souillé, se confondent primitivement dans une seule: celle de chose interdite, de chose séparée [...]“ (Tarot 1999: 695–696).

³ La crise sacrificielle a lieu quand le sacrifice n'est plus capable d'exercer sa fonction qui est celle d'évacuer la violence toujours latente dans la société et de rétablir la cohésion, l'harmonie et la paix. Girard définit cette crise de la manière suivante: „*La crise sacrificielle* doit se définir comme une *crise des différences*, c'est-à-dire de l'ordre culturel dans son ensemble. Cet ordre culturel, en effet, n'est rien d'autre qu'un système organisé de différences; ce sont les écarts différentiels qui donnent aux individus leur „identité“, qui leur permet de se situer les uns par rapport aux autres“ (Girard 1972: 77–78).

⁴ Rappelons que Zola expose sa théorie des écrans dans sa lettre du 18 août 1864 à son ami Antony Valabrègue. Le romancier y donne ses propositions théoriques visant à définir le nouvel art réaliste, en l'opposant notamment à l'art romantique. Zola y affirme que „toute œuvre d'art est comme une fenêtre ouverte sur la création“ (Scepi 2010: 184; Zola 2001: 393–394), où la création est vue à travers un écran qui la modifie et la déforme nécessairement. Zola précise: 'La réalité exacte est donc impossible dans une œuvre d'art' (Ibid.: 184). Toutefois, des trois écrans, classique, romantique et réaliste, c'est l'écran réaliste 'qui

roman expérimental“,⁵ l'écrivain qui demande que le romancier, tel le médecin de Claude Bernard, soit un simple „photographe des phénomènes“ (Zola 2006: 51). Toutefois, aussi bien des écrivains que la critique zolienne ont discerné en Zola un visionnaire créateur de mythes et de symboles, et ont souligné que chez le romancier la *mimesis* s'enrichit de la *poiesis*.

Ainsi, Auguste Dezalay rappelle-t-il l'appréciation de Flaubert, l'un des premiers à mettre en valeur chez Zola le pouvoir de créer les mythes. Flaubert écrivait à Zola à la fin de sa lettre du 15 février 1880, et précisément à propos du personnage de Nana: „Nana tourne au mythe sans cesser d'être réelle“ (Dezalay 1973: 46). Dezalay évoque aussi Jean Cocteau qui a su, lui aussi, discerner et comprendre le côté visionnaire de Zola en opposant la vision du romancier de Médan à un réalisme plat: 'Comme j'aimerais plaider la cause du réalisme véritable et dire: 'Le réalisme consiste à peindre avec exactitude les objets d'un monde propre à l'artiste *et sans le moindre rapport avec ce qu'on a coutume de prendre pour la réalité*' (Dezalay 1973: 249).⁶

Quant à la critique zolienne, Alain de Lattre appelle Zola „un visionnaire de la réalité“ (de Lattre 1975: 61) en soulignant, en appendice de son ouvrage sur le réalisme de Zola, que la perception chez le romancier se fait sur deux niveaux. La réalité apparaît du côté de l'objet selon deux perspectives dont la seconde se distingue par un rapport de symbolisation. De Lattre prend un exemple de ce rapport dans le roman *La Bête humaine* où la locomotive de Jacques est aussi la Lison, un véritable personnage (voir Lattre 1975: 239–240), substitut de femme, maîtresse et amante, pour Jacques. Denis Bertrand souligne à son tour l'efficacité symbolique de l'imaginaire topologique de Zola dans *Germinal* et conclut que Zola y a recours au mythe. La description de l'espace de la mine en univers chthonien en est la preuve (voir notamment Bertrand 1985: 133–137). L'étude d'Olivier Got du système des lieux dans *La Fortune des Rougon* analyse dans ce roman la symbolique de la configuration spatiale, ainsi que les lieux symboliques comme le mur, le puits et la porte (Got 145–157). Émilie Piton-Foucault étudie dans le même roman la symbolique de l'eau, comprenant aussi celle du puits (Piton-Foucault 2015: 159–173).

---

a la prétention d'être si parfaitement transparent que les images le traversent et se reproduisent ensuite dans toute leur réalité” (Scepi, 2010: 186; Zola 2001: 397–398), créant ainsi l'illusion référentielle.

⁵ Le roman expérimental est celui que le romancier naturaliste, désigné comme „romancier expérimentateur“ (Zola 2006: 86) écrit en ayant adopté la méthode expérimentale définie par Claude Bernard dans son *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*. Cette méthode, objective, ayant la rigueur scientifique, „peut seule faire sortir le roman des mensonges et des erreurs où il se traîne“ (Zola 2006: 79).

⁶ Mis en italiques par nous. Dezalay cite un extrait de l'article „Zola le poète“ de Jean Cocteau (Cocteau 1958: 442–443).

Henri Mitterand note à son tour que Zola, dès ses carnets d'enquête et ses *ébauches*, premiers stades de son œuvre, voit les symboles dans et derrière la réalité qu'il observe: „Les carnets d'enquête révèlent que ce ne sont nullement des artifices décoratifs, mais que l'image et le symbole sont indissociables du premier coup d'œil jeté par Zola sur le réel [...]“ (Mitterand 1968: 182 sq.). Dans un autre ouvrage, *Le Regard et le signe: Poétique du roman réaliste et naturaliste* l'éditeur de Zola dans „La Bibliothèque de la Pléiade“ affirme que chez le romancier, à côté du regard du scientifique, il y a la vision, et que la „littérature exposante“ de Flaubert, de Zola et de Maupassant „ne fut pas seulement une *mimésis*, mais aussi une *poiesis*, c'est-à-dire un faire transformateur et créateur“ (Mitterand 1987: 5). Il souligne que „*mimesis* et *semiosis* s'interpénètrent“ chez ces trois principaux auteurs du réalisme et du naturalisme (Mitterand 1987: 7) et que „leur univers mimétique, narratif et symbolique ne souffre aucun déchiffrement univoque“ (*Ibid.*).

Dans son étude du roman *La Bête humaine*, Philippe Hamon remarque un paradoxe apparent chez Zola: malgré les positions théoriques du romancier naturaliste qui „reviennent toujours à revendiquer une rupture d'avec le romantisme“ (Hamon 1994: 93), mouvement qui a eu tant recours à la métaphore⁷ (Jakobson 1963: 209–248) et au symbole, Zola a probablement trouvé l'expression de la „bête humaine“ chez Hugo, dans la préface de *Cromwell*, manifeste du drame romantique ou dans *Les Misérables* (Hamon 1994: 93).

Claude Seassau, à son tour, dans l'Introduction de son ouvrage intitulé *Émile Zola: Le réalisme symbolique*, après avoir expliqué le bien-fondé du syntagme dont les deux termes peuvent paraître antithétiques – et dont le dernier terme semble au premier abord être difficilement applicable à l'écriture zolienne (Seassau 1989: 7–20) –, souligne l'importance des symboles et des mythes dans l'œuvre romanesque de Zola. C'est encore Seassau qui a remarqué que Gervaise dans *L'Assommoir*, Étienne Lantier dans *Germinal* et Séverine dans *La Bête humaine* sont des personnages ayant des traits de victime émissaire. Seassau note qu' „il est toutefois possible de trouver, grâce à des signes plus au moins transparents, des traces du processus victimaire dans ses romans. En d'autres termes, Zola reproduit inconsciemment des structures primitives dans le roman moderne“ (Seassau 1989: 382–383).

⁷ Jakobson affirme que le romantisme et le symbolisme se caractérisent par la prédominance de la métaphore, tandis que le réalisme se caractérise par la prédominance de la métonymie. Cela est ainsi parce que le réalisme, qui est, selon lui, centré sur le référent, se caractérise par le discours référentiel, alors que le romantisme, centré sur le signe, se caractérise par la fonction poétique (Jakobson 1963: 209–248).

Toutefois, David Lodge note la fréquence et l'importance de la métaphore dans l'écriture d'un romancier réaliste comme Dickens (Lodge 1988: 127–130).

Quant au personnage de Nana du roman éponyme, et à la possibilité de lui trouver des traits de la victime émissaire, Éléonore Reverzy en a réfuté l'idée dans son ouvrage *La Chair de l'Idée: poétique de l'allégorie dans les Rougon-Macquart*. En effet, en comparant le statut de deux figures zoliennes de demi-mondaines, Renée de *La Curée* et Nana, Éléonore Reverzy affirme que la dernière „n'accède pas, comme Renée, au statut de 'bouc émissaire'“ (Reverzy 2007: 83). Notre article démontrera le contraire.

LA REPRÉSENTATION DU PERSONNAGE DE LA DEMI-MONDAINE EN ÊTRE SACRÉ AU STATUT RÉVERSIBLE

La consécration de Nana et l'effervescence collective

La victime émissaire appartient au sacré, c'est sa qualité essentielle (voir Hubert et Mauss 1968; Girard 1972: 9). Or, c'est par l'effervescence collective que Marcel Mauss, explique le phénomène du sacré, approchant le fait religieux en tant que sociologue (Mauss 1950/1968).⁸ Émile Durkheim, dans *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, reprendra l'idée de Mauss en soulignant „les deux phases par lesquelles passe alternativement la vie de ces sociétés : dispersion et concentration“. À ce sujet, il note „la grande effervescence collective pendant les périodes de concentration“ (voir Durkheim 1912: 307–325) et s'accorde avec Mauss sur le fait que l'effervescence collective explique la naissance du phénomène religieux et la sensation du sacré et du divin (voir Durkheim 1912: 307–325).

Or, c'est à deux reprises que Nana provoque une grande excitation et un grand enthousiasme de la foule à son égard. D'abord, au premier chapitre, quand le public commence à affluer au Théâtre des Variétés, le nom de Nana est déjà sur toutes les lèvres, sa sonorité attirant la curiosité: qui est cette débutante, cette inconnue qui débute dans le rôle de Vénus? La foule se presse d'entrer, et le nom de Nana, crié et répété par un gamin passant devant l'affiche, fait naître le désir mimétique,⁹ pour provoquer ensuite une véritable effervescence collective, si bien qu'il y a une bousculade au vestibule (voir Zola 1977, 2002: 29–30). Le tumulte ne cesse même pas lors de l'ouverture de cette parodie, de mauvais goût, qu'est le spectacle de *La Blonde Vénus*: „On

---

⁸ Voir notamment le chapitre intitulé „Les Variations saisonnières des Eskimos“ [1904–1905].

⁹ C'est René Girard qui définit le phénomène du désir mimétique dans *Le Mensonge romantique et la vérité romanesque* et ensuite dans *La Violence et le sacré*. Le désir n'est pas authentique, il est mimétique et „triangulaire“ et passe par le médiateur. Cette médiation du désir est nécessaire à ce que le désir (re)naisse (voir Girard 1961: 23–78; 1971: 213–248).

entrait toujours, l'agitation et le tapage croissait" (Zola, *Nana*: 32).

La soirée est un triomphe et s'achève avec le public criant: „Nana! Nana!“ Ce premier cas d'effervescence collective consacre l'actrice obscure, métamorphosée subitement par le narrateur zolien en véritable déesse de l'amour. L'image suivante est révélatrice de ce phénomène de l'identification du personnage de Nana à la divinité de l'Antiquité romaine: „À ce moment, les nuées, au fond, s'écartèrent, *et Vénus parut*“ (Zola, *Nana*: 36, nous mettons en italiques). Par son physique ne ressemble-t-elle pas d'ailleurs à la figure de la déesse de Botticelli dans *La Naissance de Vénus*?¹⁰

La seconde occurrence de l'effervescence collective à l'arrivée de Nana est la scène de la course hippique à Longchamp, où la victoire de la pouliche nommée du nom de la courtisane par le comte de Vandevres, amant de Nana, *incendie* la foule:¹¹

Ce fut comme la clameur montant d'une marée. Nana! Nana! Nana! Le cri roulait, grandissait, avec une violence de tempête, emplissait peu à peu l'horizon, des profondeurs du Bois au Mont Valérien, des prairies de Longchamp à la plaine de Boulogne. Sur la pelouse, un enthousiasme fou s'était déclaré. Vive Nana, vive la France! (Zola, *Nana*: 414)

¹⁰ Dans ses descriptions de Nana du premier chapitre du roman, Zola a effectivement recours à l'*ekphrasis* en nous donnant la description non pas de l'aspect physique d'une demi-mondaine réelle de son époque, ou d'une demi-mondaine imaginée, mais de la figure de déesse du célèbre tableau de Botticelli. Ainsi, Nana a-t-elle la nudité, la rondeur et la blancheur du corps de la Vénus de Botticelli, les „longs cheveux blonds simplement dénoués sur les épaules“ (Zola, *Nana*: 36) de l'héroïne zolienne, „sa nuque où ses cheveux roux mettaient comme une toison de bête“ (Ibid.: 38) rappelant l'abondante chevelure blond roux de la figure du peintre italien de la Renaissance. Botticelli ayant représenté sa Vénus sortant des flots écumeux, Zola compare la gaze transparente dont était vêtue Nana avec „la blancheur d'écume“ (Ibid.: 50, nous mettons en italiques).

¹¹ La métaphore employée pour décrire l'extrême excitation de la foule vient d'ailleurs du registre lexical du feu: „Et, de l'autre côté de la piste, l'enceinte du pesage répondait, une agitation remuait les tribunes, sans qu'on vît distinctement autre chose qu'un tremblement de l'air, *comme la flamme invisible d'un brasier* [...]“ (Zola, *Nana*: 415). Cela fait écho à la description de la salle comble du Théâtre des Variétés où le romancier a employé la métaphore filée du même champ lexical de la lumière et du feu qui assimile la sortie sur scène de Nana-Vénus à une véritable épiphanie: „Maintenant, la salle *resplendissait. De hautes flammes de gaz allumaient le grand lustre de cristal d'un ruissellement de feux jaunes* et roses, qui se brisaient du cintre au parterre en une pluie de clarté. Les velours grenat des sièges *se moiraient de laque*, tandis que les *ors luisaient* et que les ornements vert tendre en adoucissaient l'éclat, sous les peintures trop crues du plafond. Haussée, la rampe, *dans une nappe brusque de lumière*, incendiait le rideau, dont la lourde draperie de pourpre avait une richesse de palais fabuleux [...]“ (Zola, *Nana*: 30).

La course a débuté dans l'effervescence collective (voir p. 407) qui faisait écho à celle du premier chapitre, pour finir dans une sorte d'hystérie collective, Nana étant consacrée désormais comme „reine de Paris“ (Zola, *Nana*: 416). Ce dimanche à Longchamp, il s'agit bien d'une apothéose du personnage de la demi-mondaine, et le narrateur d'utiliser ce même terme:

Autour du landau, cependant, la poussée des hommes grandissait encore. [...] Et *la cour de Nana* s'élargissait toujours, son triomphe décidait les retardataires; le mouvement qui avait fait de sa voiture le centre de la pelouse s'achevait en apothéose, *la reine Vénus dans le coup de folie de ses sujets* (Zola, *Nana*: 416, nous mettons en italiques).

Le personnage de la demi-mondaine en tant que reine, personnage relevant du sacré pur

L'effervescence collective a donc consacré Nana déesse de l'amour, avant de la consacrer reine d'un Paris mondain. Ainsi Nana, issue du quartier populaire de la Goutte d'Or, fille de Gervaise, blanchisseuse alcoolique; Nana, camarade de pension d'une Satin, souillon et un peu canaille, devient, dans ce chapitre XI, à la fois une star et la reine du tout Paris, dont le style vestimentaire et le train de vie sont imités par les dames du grand monde. Elle partage le sort éphémère de reine d'un jour ou d'une année, avec d'autres demi-mondaines, ou des prostituées de ce roman comme Satin, qui peut répondre, à un jeune homme essayant de l'accoster dans la rue, avec „une dignité de *reine offensée*“ (*Ibid.*: 278). Or, la représentation d'une demi-mondaine en reine relève, comme nous l'avons démontré *supra* pour le cas de Nana, de son appartenance – fugitive, certes – au sacré pur. Un autre exemple de cette représentation de la demi-mondaine en reine est la description de La Tricon, tenancière d'un bordel ou d'une maison de passe, et probablement ancienne prostituée. Quand elle arrive à Longchamp le dimanche du triomphe de Nana, le romancier de commenter: „[...] elle semblait *régner sur son peuple* de femmes“ (*Ibid.*: 387). Lors de la même scène, La Tricon „écoutait, elle prenait des notes, *d'un air de majesté*“ (*Ibid.*: 390).

Un autre personnage paradigmatique de cette vision de la courtisane en reine est surtout celui d'Irma d'Anglars. La vieille châtelaine du château de Chamont fascine son monde, en occurrence son village: „C'était une reine puissante, comblée d'ans et d'honneurs. Elle monta le perron, elle disparut“ (*Ibid.*: 227). Elle inspire du respect et de l'admiration de Nana et de ses camarades, en courte excursion dans le pays. Toutefois, l'une d'elles, Gaga, une demi-mondaine âgée, sait que la vieille dame est „une ancienne du temps de Napoléon“ (*Ibid.*: 223–224).

Quant à Nana, une fois qu'elle est définitivement „lancée“, quand elle devient propriétaire de son hôtel particulier avenue de Villiers, la réaction de la foule sur les boulevards parisiens à son passage ressemble tout à fait aux marques d'admiration des sujets au passage de leur reine. L'ironie, bien qu'évidemment présente dans cet extrait, ne nous y semble pas essentielle:

„Elle *régn*a tout de suite parmi les plus chères. Ses photographies s'éta-
laient aux vitrines, on la citait dans les journaux. *Quand elle passait en*
voiture sur les Boulevards, la foule se retournait et la nommait, avec
l'émotion d'un peuple saluant sa souveraine“ (*Ibid.*: 342).

Ou encore:

„Quand elle avait paru à l'entrée de la pelouse, avec deux postillons
trottant sur les chevaux de gauche, et deux valets de pied, immobiles
derrière la voiture, *une bousculade s'était produite parmi la foule, com-*
me au passage d'une reine“ (*Ibid.*: 380).

On note la fréquence des mots du registre relatif à la fonction royale, comme le verbe „régner“ ou le substantif „royauté“, ou l'adjectif „royal“: „dans son luxe, *dans sa royauté* de femme obéie“ (*Ibid.*: 376). Le nouvel habitat de Nana et ses nombreux domestiques confirment son nouveau statut de reine: elle a fait construire son hôtel près du parc Monceau en „style Renaissance, avec un air de palais“ (*Ibid.*: 343), tel un avatar de Catherine de Médicis. Le valet de pied de Nana est ainsi „d'une tenue et d'une correction *princières*“ (*Ibid.*: 346). Puis, au dernier chapitre, dans le récit de la légende qui se tisse bientôt après le départ de Nana de Paris, son exil à l'étranger, on la dit avoir reçu en cadeau d'un prince étranger „*un diadème de reine*“ (*Ibid.*: 501).

Dans la description de la chambre à coucher rénovée de Nana, dans son hôtel particulier avenue de Villiers, le registre du religieux s'enchevêtre avec celui de la royauté. Ainsi, par métonymie, la propriétaire est dotée de deux fonctions, sacerdotales et royales, les deux appartenant au sacré pur:

„Dans son luxe *royal*, la nouvelle chambre resplendissait. [...] Puis, en face, c'était le lit d'or et d'argent qui rayonnait avec l'éclat neuf de ses ciselures, *un trône assez large pour qu'une Nana pût y étendre la royauté de ses membres nus, un autel d'une richesse byzantine, digne de la toute-puissance de son sexe*, et où elle l'éta-
lait à cette heure-même, découvert, *dans une religieuse impudeur d'idole redoutée*“ (*Ibid.*: 489).

Le sang sur le seuil

L'être sacré occupe l'espace qui l'est également. La description de la chambre de Nana réduit tout le mobilier à un énorme lit ayant la forme, nous l'avons vu *supra*, d'un trône ou d'un autel. Cette simplification et cette stylisation caractérisent la représentation de l'espace par la pensée mythique qui partage l'espace, comme les êtres et le temps, en espace sacré et profane. L'espace sacré est séparé, protégé et difficilement accessible (voir Cassirer 1972: 111) et l'on n'y accède que par les rites de passage.

Quelle est la fonction du sang de Georges sur le seuil dans cette perspective? Le sang de l'amoureux de Nana sur le seuil de la chambre à coucher de la demi-mondaine semble n'être au premier abord qu'un détail descriptif réaliste, ayant sa justification dans la production de „l'effet de réel“ (Barthes 1982: 81), ou „l'illusion référentielle“ (Barthes 1982: 89).¹² Toutefois, dans le réalisme symbolique du romancier (Seassau 1989), ce détail est un révélateur de plus que la chambre à coucher de Nana, tout comme sa propriétaire, appartient au sacré. En effet, la traversée du seuil de la chambre à coucher de Nana fait partie des rites de passage s'inscrivant à leur tour dans les rites du passage du territoire qui s'accomplissent, nous l'avons rappelé *supra*, lors de l'entrée à un espace sacré. L'entrée en exige la traversée d'une zone neutre, elle aussi sacrée, traversée qui s'accompagne d'un rituel de purification, proche d'un acte de libation d'un liquide précieux, qui peut être le sang... (Van Gennep 1960: 15 et sq).

La demi-mondaine peinte en Mouche d'or ou en mendiante ou la réversibilité du sacré

Nana a donc été consacrée reine d'un Paris mondain. Or, le personnage du roi, ou de la reine, nous le savons depuis James Frazer et *Le Rameau d'or* (Frazer 2002)¹³ appartient au sacré, notion hétérogène,¹⁴ comme nous l'avons souligné *supra*. C'est cette ambivalence déjà évoquée du sacre qui nous per-

---

¹² Rappelons que Georges, quand Nana réfute sa proposition de mariage comme une idée saugrenue, absurde et drôle, est désespéré, pris d'une jalousie enragée, et qu'il trouve une paire de ciseaux pointus et se blesse mortellement à la poitrine, puis s'effondre, son corps barrant le seuil de la chambre de Nana, et que Zoé a beau frotter la tâche, elle ne pourra pas l'enlever. Il semble donc tout à fait justifié qu'il reste une tâche du sang sur le seuil.

¹³ Une preuve en est le fait, souligné par Frazer, que chez les peuples et les peuplades situés à un niveau technologique inférieur, le roi, mis à part la fonction royale, exerçait en même temps la fonction sacerdotale, les deux n'étant pas séparées.

¹⁴ Les historiens des religions, sociologues et anthropologies de la religion sont unanimes sur l'hypothèse que la notion du sacré est hétérogène (voir notamment René Girard 1972: 391–395).

met de prendre à la lettre les mots de Mignon, mari d'une actrice rivale de Nana, qui dira, avec admiration, „cette *sacrée* Nana“ (Zola, *Nana*: 494). Et c'est justement parce que Nana est représentée par Zola comme un être sacré, qu'elle peut être tantôt déesse de l'amour, ou reine de Longchamp et du tout Paris, et en cela appartenir au sacré pur, ce qui lui permet d'espérer avoir un destin identique à celui de la châtelaine Irma d'Anglars, ou de redouter celui de la mendiante nommée *la reine Pomaré*, cette dernière appartenant au sacré impur. Et c'est toujours parce qu'elle appartient au sacré que Nana peut avoir le rôle de la victime émissaire, comme nous le verrons dans la suite de notre étude.

En effet, Durkheim est formel sur le fait qu'un être sacré, donc un „sujet contagionné“ (Durkheim 1912: 591)¹⁵ ne peut jamais devenir profane et donc religieusement indifférent. Pourtant, de l'impur il peut devenir pur ou l'inverse: „Comme il [le sentiment collectif] continue à contagionner l'objet auquel il s'est attaché, celui-ci ne saurait redevenir profane et religieusement indifférent. Mais le sens de la force religieuse qui paraît l'occuper s'est inversé: d'impur, il est devenu pur et instrument de purification“ (Ibid.).

Nous considérons donc que la polarisation radicale du personnage de la prostituée dans ce roman zolien découle de la polarisation du sacré. Alors que le sacré pur assure et maintient la cohésion sociale, l'ordre, l'harmonie, l'impur apporte la dissolution et le désordre:

Toute force qui l'incarne [qui incarne le sacré] tend à se dissocier: son ambiguïté première se résout en éléments antagonistes et complémentaires auxquels on rapporte respectivement les sentiments du respect et d'aversion, de désir et d'effroi qu'inspirait sa nature foncièrement équivoque (Roger Caillois 1950: 48).

L'envers de la figure de la reine est précisément le personnage de la mendiante nommée *la reine Pomaré*. Son surnom ironique rappelle pourtant le passé glorieux de celle que Satin reconnaît comme une courtisane autrefois célèbre, qui avait jadis été d'une grande beauté, alors qu'au moment où Nana et Satin la voient passer sur l'avenue de Villiers, ce n'est qu'une vieille chiffonnière alcoolique:

„C'était, dans ce paquet de haillons, sous un foulard en loques, une face bleuie, couturée, avec le trou édenté de la bouche et les meurtrissures enflammées des yeux. Et, Nana, devant cette *vieillesse affreuse de la fille noyée dans le vin*, eut un brusque souvenir, vit passer au fond des

¹⁵ Le sacré est perçu et craint comme contagieux, parce que la pensée mythique le voit comme une force dynamique qui se répand. Sur la contagiosité du sacré, voir Durkheim 1912: 206; Lévy-Bruhl 1931: 278; René Girard 1972: 53.

ténèbres la vision de Chamont, cette Irma d'Anglars, cette ancienne roulure comblée d'ans et d'honneurs, montant le perron de son château au milieu d'un village prosterné" (Zola, *Nana*: 377).

Le personnage de la reine Pomaré appartient au sacré impur, tout comme la Nana peinte par Fauchery en Mouche d'or, dans son article du *Figaro*, ou la demi-mondaine défigurée par la petite vérole, sur son lit de mort.

Après la consécration de Nana en déesse Vénus, y aura-t-il son exécution en „Mouche d'Or“, par la plume du journaliste Fauchery? Remarquons ici un fait typique pour le phénomène du bouc émissaire ou toute la violence est canalisée vers un être, ou un groupe d'êtres, rendus coupables de tous les maux accablant une société. Ainsi Nana, qui n'est qu'une *filles*, dans les deux sens du terme – jeune fille ou jeune femme, et prostituée –, est représentée comme agent corrupteur, responsable de la décadence et de la corruption générale de la société du Second Empire. La métaphore employée par Zola pour décrire la corruption est précisément celle de la contagion, car le sacré, nous l'avons démontré *supra*, est vu, et appréhendé comme contagieux:

Et c'était à la fin de l'article que se trouvait la comparaison de la mouche, une mouche couleur de soleil, envolée de l'ordure, une mouche qui prenait la mort sur les charognes tolérées le long des chemins, et qui, bourdonnante, dansante, jetant un éclat de pierreries, empoisonnait les hommes rien qu'à se poser sur eux, dans les palais où elle entrait par les fenêtres (Zola, *Nana*: 245).

L'article de Fauchery représente le moment de l'exécution de l'être sacré. Or, l'exécution, tout comme la consécration, fait partie des éléments principaux du rite sacrificiel.¹⁶

NANA, VICTIME ÉMISSAIRE?

René Girard souligne que le *pharmakos* est „double du roi, mais à l'envers, semblable à ces souverains du carnaval qu'on couronne le temps d'une fête, quand l'ordre est mis dessus dessous, les hiérarchies sociales renversées“ (Girard 1972: 164). Or, Nana, nous l'avons rappelé, sera la reine de Paris lors d'une période limitée, relativement courte, elle aussi.

Par ailleurs, la victime émissaire doit être douce, innocente et surtout précieuse ou utile pour la société (voir Girard 1972: 12–13). Quant à l'innocence, il faut d'abord souligner que Nana est un personnage pluriel et polymorphe: il y a plusieurs Nana radicalement opposées l'une à l'autre. Ainsi, Nana du

---

¹⁶ La consécration est l'élément du sacrifice „par lequel le sacrifice acquiert cette chose indéfinissable qui est la source de religiosité“ (Durkheim 1999: 165), alors que l'exécution est l'élément par lequel le sacrifice „se dépouille de ce caractère“ (Ibid.)

chapitre VI, celle du séjour à la campagne où elle devient maîtresse du jeune Georges, reste-t-elle conforme au type de la courtisane rachetée par l'amour, en vogue dans la littérature romantique: cette Nana-là retrouve une partie de son innocence perdue lors de son séjour à la ferme de la Mignotte. Aussi, quant à la valeur que la société accordait à Nana, il ne faut pas négliger le commentaire du narrateur – malgré le ton ironique – qui cite, puis commente les mots de Mignon quand celui-ci apprend la mort de Nana: „‘Et que de plaisir fichu!’ dit Mignon d’une voix mélancolique, *en homme qui n’aimait pas à voir se perdre les choses utiles et bonnes*“ (Zola, *Nana*: 506, nous mettons en italiques).

Il faut aussi que la victime émissaire ou de substitution ne soit pas pleinement intégrée (voir Girard 1975: 25), qu’elle soit à la fois extérieure et intérieure à la société (Ibid.: 64). En effet, des catégories sociales sacrificables sont „des catégories extérieures ou marginales qui ne peuvent jamais tisser avec la communauté des liens analogues à ceux qui lient entre eux les membres de celle-ci“ (Ibid.: 24–25). Or, l’appartenance de Nana au demi-monde souligne sa marginalité, parce que, comme nombre de ses camarades, elle est issue d’un milieu pauvre, alors que ses succès la font fréquenter l’élite sociale du Second Empire. Le fait que Nana est ce qui s’appelait à l’époque „fille-mère“, condition alors moralement répréhensible, accentue encore sa marginalité par rapport à la „bonne société“ du Second Empire.

Et puis, nous rappelons que la naissance de Nana en 1852 et sa mort en 1870 coïncident avec la naissance et la mort du Second Empire, ce qui est une preuve de plus en faveur du fait que Zola, en assimilant la durée de la vie de la demi-mondaine à celle du Second Empire, assimile le personnage de Nana à ce régime qu’il a tant haï, et rend un de ses visages, celui de la Mouche d’Or, aussi abject et pervers que le régime qu’elle incarne. Or, cette assimilation fait partie de l’exécration du personnage, s’inscrivant à son tour dans le processus victimaire.

Ensuite, Nana, qu’une comparaison assimile aux „monstres antiques“ (Zola, *Nana*: 499) dévorateurs des hommes, à l’instar de la mine de Voreux dans *Germinal*, incarne à la fois le double monstrueux et la différence sacrée. Aussi est-elle le double monstrueux de la comtesse Sabine Muffat, qui lui ressemble, et cette ressemblance frappe Fauchery, qui leur découvre le même grain de beauté sur la lèvre supérieure.¹⁷ Or, la victime émissaire est souvent considérée comme le double monstrueux sur lequel les membres d’une société projettent leurs propres angoisses, craintes, incertitudes (cf. Girard 1972: 213–248). Et si la victime émissaire appartient au sacré qui est vu comme con-

¹⁷ Nous reviendrons sur cette ressemblance dans la section dédiée à l’indifférenciation dont on rend responsable la victime émissaire.

tagieux, comme nous l'avons souligné *supra*, alors la petite vérole de Nana, infection dont la contagiosité directe dissuade tous les hommes de „sa cour“ à entrer lui dire leurs adieux dans le Grand hôtel, est bien l'image qui prend au sens propre l'idée de la contagion.

Et puis, il y a des indices qui assimilent Nana au *katharma* grec, victime émissaire par excellence. Aux moments qui suivent de peu la mort de Nana, la foule sur les boulevards parisiens exhale „une terreur, une grande pitié de massacres futurs“ (Zola, *Nana*: 512). Ces sentiments renvoient à la crainte et à la pitié, que l'agencement des événements représentés dans la tragédie font naître chez le spectateur (cf. Aristote 1990: 105 (1453 l). Si les origines du théâtre sont religieuses ou rituelles, et si au cœur de tout rituel il y a le sacrifice, si donc aux origines de la tragédie grecque il y a le sacrifice humain, celui du *katharma* ou du *pharmakos*, comme l'affirme René Girard,¹⁸ alors Nana aurait le rôle de *katharma*.

La mort de Nana ou la cérémonie

Dans la section précédente nous avons démontré que la lecture qui verrait en personnage de Nana une victime émissaire n'est pas injustifiée. Or, nous avons souligné¹⁹ que toute victime émissaire a deux sorts différents possibles: l'exil (voir Tarot 2008: 698), ou la mise à mort, donc la destruction (voir Durkheim 1999: 154–155).

Nana choisit d'abord l'exil, son départ de Paris donnant lieu à des tas d'affabulations et d'hypothèses de la part des demi-mondaines restées en ville. Quant à sa mort survenue peu après son retour à Paris, il est significatif d'en étudier le lieu et les circonstances. Rappelons d'abord que destruction de la victime émissaire s'opère dans un lieu sacré, ou rendu sacré pour le rituel sacrificiel. Si Nana meurt à Grand hôtel et non pas dans le grand lit sculpté de son hôtel particulier avec ce lit qu'elle voulait être „un trône, un autel, où Paris viendrait adorer sa nudité souveraine“ (Zola, *Nana*: 454), néanmoins le lit du Grand hôtel, puisqu'il devient le lit de Nana, évoque par un processus de contamination l'autel du palais avenue de Villiers. Or, l'autel est un des lieux de prédilection du sacrifice.

---

¹⁸ René Girard soutient la thèse des origines rituelles du théâtre. La tragédie grecque aurait des origines rituelles dans le sacrifice d'un *pharmakos* ou d'un *katharma*, et elle supplanterait le rite en déclin. Girard rappelle que le mot *katharma* désignait, en ancien grec, „aussi et d'abord une victime sacrificielle humaine, une variante de *pharmakos*“ (Girard 1972: 429) que la société proclame responsable de tous les maux, avant de l'exiler ou le mettre à mort, périodiquement, ou en temps de crise, pour évacuer la violence. Selon Girard, la notion même de *catharsis* viendrait du sentiment éprouvé par la communauté pendant le sacrifice de ce *katharma* humain considéré comme un être maléfique: „Le mot *katharsis* signifie d'abord le bénéfice mystérieux que la cité retire de la mise à mort du *katharma* humain. On le traduit généralement par purification religieuse“ (*Ibid.*).

¹⁹ Voir la note précédente.

Comme à l'occasion de la consécration de Nana au Théâtre des Variétés et aux courses de Longchamp, la mort de cette reine de Paris s'accomplit dans une atmosphère d'effervescence collective. Rappelons que la mort de Nana est accompagnée, en toile de fond sur le boulevard, par le rassemblement de la foule et des cris d'un groupe d'hommes qui vocifèrent des injonctions bellicistes, „*jetant ce cri, sur une cadence de marteaux battant l'enclume: 'À Berlin! à Berlin! à Berlin!'*“ (Zola, *Nana*: 504) Or, ces circonstances rappellent le bruit, le tapage accompagnant un rite sacrificiel:

Au lieu du jeu d'instruments, du chant et des prières, le meurtre de l'animal sacrificiel, ou de l'homme, a été accompagné, comme cela a été plusieurs fois décrit, d'un bruit assourdissant on l'on battait des écus, des cloches, des tambours, une plaque de tôle de fer, ou des bâtons en bois acoustiques (Pavlović 1987: 51).

Il faut dire qu'ici le sacrifice de Nana ne fait qu'en annoncer un autre – celui des jeunes soldats qui mourront à la guerre franco-prussienne. En effet, la violence doit trouver une victime de rechange:

Des torches passaient encore, secouant des flammèches; au loin, les bandes moutonnaient, allongées dans les ténèbres, *pareilles à des troupeaux menés de nuit à l'abattoir*; et ce vertige, ces masses confuses, roulées par le flot, *exhalait une terreur, une grande pitié de massacres futurs* (Zola, *Nana*, p. 512, nous mettons en italiques).

Il faut noter l'aspect théâtral de l'agonie de Nana. Cette mort est mise en spectacle et la veillée de ses camarades dans sa chambre et l'attente angoissée ou pour le moins curieuse de ses anciens amants et admirateurs relève de la cérémonie, celle d'une reine qui se meurt.²⁰ Or, la théâtralité caractérise tout rituel sacrificiel (Walter Burkert 2007: 45). Et finalement, il faut aussi évoquer la privation comme élément d'un rituel sacrificiel (voir Durkheim 1999: 161–163): tous les hommes présents à la cérémonie de la mort de Nana, sauf Fontan et Mignon, se sont privés d'une partie de leurs biens pour la gloire de la demi-mondaine... Étant donné que ces anciens amants ou admirateurs de Nana, à l'exception de l'hypocrite cabotin, sont unis dans leur inquiétude sincère pour Nana dont ils déplorent la fin imminente, il est légitime d'évoquer aussi l'idée de communion, autre élément du sacrifice (voir Durkheim 1999: 161).

²⁰ Selon Višnja Romaj, la dernière circonstance du sacrifice est la cérémonie comprenant les règles du déroulement du rite sacrificiel. La cérémonie est terminée par le rite final de la désacralisation (cf. Romaj 1990).

L'indifférenciation ou la valse canaille de „La Blonde Vénus“

Nous avons relevé *supra* la ressemblance physique troublante de la comtesse Sabine et de Nana, remarquée par Fauchery, futur amant de la comtesse. Or, celle-ci, appartenant à l'aristocratie par ses origines – elle est la fille d'un conseiller d'État – et par son mariage au comte Muffat, chambellan de l'Impératrice, est rapprochée de cette manière d'une demi-mondaine perverse et immorale:

Mais un signe qu'il [Fauchery] aperçut à la joue gauche de la comtesse, près de la bouche, le suprit. Nana avait le même, absolument. C'était drôle. Sur le signe, de petits poils frisaient; seulement, les poils blonds de Nana étaient chez l'autre d'un noir de jais (Zola, *Nana*: 92).

C'est par d'autres traits aussi que la comtesse ressemble à Nana, notamment par la rondeur de ses formes et par sa sensualité longtemps réprimée dans l'atmosphère austère de l'hôtel Muffat de Belleville: „Une lampe, placée derrière elle, détachait son fin profil de brune potelée, où la bouche seule, un peu épaisse, mettait une sorte de sensualité impérieuse“ (Zola, *Nana*: 90).

Si Zola insiste sur la ressemblance physique entre les deux jeunes femmes, similitude bientôt accompagnée par celle du caractère, puisque la comtesse deviendra aussi légère, infidèle, fantasque, capricieuse et irresponsable que Nana, c'est pour faire comprendre au lecteur que les différences, sur lesquelles repose tout ordre social, se sont presque perdues dans cette société déstructurée et décadente du Second Empire. Zola insiste à plusieurs reprises sur l'indifférenciation, comme dans la scène du souper chez Nana où les demi-mondaines parlent de leurs enfants, en s'attendrissant sur leur enfants, telles des mères de famille bourgeoises; où la conversation de ces camarades de Nana traite des mêmes sujets que ceux dont discute l'aristocratie lors de la soirée chez les Muffat: la montée au pouvoir de Bismarck, et la prise du voile de Mlle de Fougeray, jeune fille noble dont l'amoureux s'est suicidé.

L'indifférenciation culmine lors du bal de fiançailles chez le comte Muffat, où „la valse canaille de *La Blonde Vénus*“ (Zola, *Nana*: 435) qui avait propulsé Nana dans le monde du spectacle envahit l'espace de l'antique hôtel. Et même si les paroles citées ci-dessous sont celles de Mme Chantereau, aristocrate âgée, outrée par l'irrespect des vieilles convenances sociales par les hôtes du bal, il est évident qu'il s'agit ici de la perte des différences qui devient évidente:

On affichait son luxe, on introduisait chez soi l'écume de Paris; et rien de plus naturel si des promiscuités pareilles pourrissaient ensuite le foyer. [...] Tout le luxe de cette fin d'hiver était là, le monde du plaisir avec ses tolérances, ce qu'une maîtresse de maison ramasse parmi ses

liaisons d'un jour, *société où se coudoyaient de grands noms et de grandes hontes, dans le même appétit de jouissances* (Zola, *Nana*: 443, nous mettons en italiques).

Or, selon René Girard, la perte des différences²¹ d'âge, de sexe et autres entraîne *la crise sacrificielle*, laquelle à son tour met en péril tout ordre culturel et finit par provoquer la déstructuration de la société (Girard 1972: 63–104). Dans le monde du roman zolien, il s'agit d'abord, par-delà la perte des différences entre les femmes du meilleur monde et les demi-mondaines, entre l'aristocratie et le demi-monde, où s'opère le nivellement par le bas d'un monde en pleine décadence, 'se ruant sur le cul' (Mitterand 1961: 1665; Reverzy 2008: 127)²² où le comte Muffat accepte la présence de Fouchery, amant de son épouse, et roturier en plus, ce qui annonce l'effondrement des Muffat de Belville.

C'est la chambre à coucher de la demi-mondaine qui est le lieu de la perte des différences essentielles entre les âges, les genres, et même entre les espèces, distinctions sur lesquelles repose l'ordre culturel. Ainsi, dans cette chambre de *Nana* où il y a „comme un vent de démence“ (Zola, *Nana*: 487), la différence entre l'humain et l'animal y est-elle abolie parce que *Nana* y fait aboyer et marcher à quatre pattes un homme, et chambellan de l'Impératrice qui plus est. Maîtresse de l'adolescent Georges, mais aussi du vieux marquis de Chouard; du comte de Vandevres, mais aussi d'un passant quelconque dont le comte de Muffat retrouve le chapeau dans son hôtel; couchant avec une cour d'hommes, mais aussi avec Satin, *Nana* abolit non seulement les différences entre les classes sociales d'une société où ces classes existaient, mais aussi la différence entre le jeune et le vieux, le masculin et le féminin. Et quand le narrateur zolien rend une *Nana* responsable de cette abolition des différences, quand il écrit que la demi-mondaine „décomposait ce monde“ (Zola, *Nana*: 448), il met sous nos yeux, inconsciemment peut-être, le processus de la création d'un bouc émissaire auquel la communauté fait recours en temps de crise.

La non-différenciation et la déstructuration de la société dont Fauchery, tout comme le narrateur zolien, rendent *Nana* responsable, entraîne la crise

²¹ Il s'agit des différences entre le sacré-le profane, le mâle-la femelle, le célibat-le mariage, l'humain-le divin, l'humain-l'animal, jeune-vieux, le père-le fils etc., qui sont autant les oppositions catégoriques binaires sur lesquelles reposent aussi bien la pensée mythique (Lévy-Strauss 1962: 181; Lévy-Strauss 1958 et 1974: 170) que la pensée humaine en général d'un côté et l'organisation sociale d'une société particulière de l'autre. Nous avons vu *supra* que Zola y ajoute, dans sa peinture du Paris du Second Empire, la différence entre „le grand monde“ et „le demi-monde“, voire „l'écume de Paris“ (Zola, *Nana*: 443), différence que ses descriptions abolissent à plusieurs reprises.

²² Les deux auteurs y citent Émile Zola, l'Ébauche de *Nana*, f°s 207–208.

sacrificielle: le sacrifice ne remplit plus son rôle de canalisateur de la violence collective latente dans la société. Ainsi, Nana – la Mouche d'Or se meurt, mais la mise à mort de cette victime sacrificielle, appartenant désormais au sacré impur, arrive trop tard pour régénérer la société corrompue et décadente du Second Empire. La conséquence de la crise sacrificielle est la violence généralisée, à moins que la société ne trouve une victime de rechange.²³ Chez Zola, ce seront les hommes marchant sur les boulevards et qui bientôt, Zola le dit d'une manière indirecte, seront mobilisés et probablement tués à la guerre contre les Prussiens. Quant à l'image comparant ces Parisiens à des troupeaux allant à l'abattoir, rappelons ici que l'agneau, tout comme le chevreau, est l'animal sacrificiel par excellence (cf. Girard 1972: 12):

„Des torches passaient encore, secouant des flammèches; au loin, les bandes moutonnaient, allongées dans les ténèbres, *pareilles à des troupeaux menés de nuit à l'abattoir*; et ce vertige, ces masses confuses, roulées par le flot, exhalaient une terreur, une grande pitié de massacres futurs“ (Zola, *Nana*, p. 512).

L'image sera reprise dans la clause de *La Bête humaine* où la locomotive sans conducteur traversant à toute vitesse le paysage nocturne, sera „chargée de cette chair à canon“ (Zola 1966: 1331) que sont les soldats ivres allant à cette guerre contre les Prussiens. La récurrence de l'image témoigne, au niveau de l'axiologie et de l'idéologie de ces deux romans, du pacifisme de Zola, mais aussi de l'importance que le romancier accorde au processus victimaire dans son œuvre romanesque.

Conclusion

Lors de sa consécration, tout comme lors de son exécution quand, morte, le visage déformé par la petite vérole, Nana fait horreur à ses camarades, la demi-mondaine zolienne est au centre de l'effervescence collective qui accompagne – ou produit, selon Durheim – le sentiment de sacré. Sa chambre à coucher du hôtel particulier avenue de Villiers n'est pas accessible au profane, à moins que ce profane ne passe par le rite du passage qui inclut la libation du sang – du jeune Georges, en l'occurrence – sang dont la tache reste sur le seuil de la chambre qui mène à l'énorme lit-autel. Et c'est parce que le statut de l'être sacré est réversible, et ne dépend que des circonstances extérieures, que Nana peut tour à tour appartenir au sacré pur puis au sacré impur, qu'elle peut être déesse et reine d'un Paris mondain, avant de (re)devenir la souillon

---

²³ René Girard rappelle que pour la pensée mythique, „l'assimilation de la violence et de la non-différentiation est une évidence immédiate [...]“ (Girard 1972: 88).

qui bat le pavé du quartier de Montmartre avec Satin, mais aussi le double de la comtesse Sabine ou de toute femme de l'élite sociale. Bref, de toute femme *comme il faut*. Sauf que dans ce roman zolien, une femme ayant l'air *comme il faut* – telle Madame Robert – s'avère être une femme entretenue, tout aussi dépravée, tout aussi perverse que Nana, mais bien plus hypocrite. Ainsi cette société du Second Empire est représentée par Zola comme celle qui vit la perte de toutes les différences: entre le masculin et le féminin, le lesbianisme et la bisexualité de Nana étant des sujets importants du roman; entre l'animal et l'humain, puisque Nana ravale à l'animalité un homme pieux, voire dévot, distingué et honnête, comme le comte Muffat, – dans un Paris où toute véritable différence est également annulée entre la canaille et le grand monde, entre un cabotin jouant le rôle d'un roi, tel Fontan, homme violent, hypocrite et fripon, et un vrai prince étranger qui trinque avec lui dans la loge de Nana, devant l'actrice demi-nue, en corsage; dans une société où toute distinction est annulée: le jeune et le vieux – un vieillard tel le marquis de Chouard couchant avec Satin, prostituée de dix-huit ans en est l'exemple,²⁴ dans un monde en pleine décadence il faut trouver la victime émissaire que la communauté chargera, accusera de cette déstructuration rapide: c'est Nana, issue du quartier populaire de la Goutte d'Or, une demi-mondaine et par cela même une marginale, à la fois extérieure et intérieure à la société mondaine où elle évolue. Ainsi, dans l'article d'un journaliste à la mode, Nana, consacrée déesse et reine de Paris sera-t-elle exécrée en Mouche d'Or, agent de corruption, ce qui veut dire aussi agent de contagion de la société entière. Car le sacré est à la fois réversible et contagieux. Et Nana, double monstrueux d'une comtesse deviendra le double monstrueux de tous, l'être avec lequel la société entière peut s'identifier dans une sorte d'identification négative pleine d'épouvante et de répulsion, comme l'atteste la plume de Fauchery, mais aussi le regard effrayé du comte Muffat observant sa maîtresse alors qu'elle s'admire dans la glace de sa chambre à coucher. Car Nana est multiple et l'une des facettes de l'héroïne zolienne est celle d'un être abject, appartenant au sacré impur, et dont le vrai visage est celui du „masque horrible et grotesque“ (*Nana*, p. 518) de la demi-mondaine sur son lit de mort. Et puisque le monde du Second Empire, en pleine décomposition, incarnée par la décomposition du visage de Nana, a besoin d'un bouc émissaire, la société trouvera à la mort de Nana une victime de rechange pour canaliser sa violence: des bandes d'hommes que nous avons vues „pareilles à des troupeaux menés de nuit à l'abattoir“ (Zola, *Nana*: 512) et que la déclaration de guerre contre les Prussiens conduit vers les „massacres futurs“ (*Ibid.*).

²⁴ Notons que dans son amoralité et son abjection le marquis de Chouard est un avatar du baron Hulot du roman *La cousine Bette* de Balzac et un prédécesseur du baron de Charlus de Proust.

RÉFÉRENCES BIBLIOGRAPHIQUES

I ŒUVRES CITÉES D'ÉMILE ZOLA

I.1. Texte de référence

- Zola, É., *Nana*, Gallimard, Paris, 1997, 2002, (coll. Folio/classique).

I.2. Autres éditions, œuvres et ouvrages consultés de Zola

- Zola, É., *Œuvres complètes I*, Nouveau Monde Éditions, Paris, 2001.
- Zola, É., *Les Rougon-Macquart: Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second Empire*, T. II: Son excellence Eugène Rougon. L'Assommoir, Une page d'amour. Nana, Gallimard, Paris, 1961, (Bibliothèque de la Pléiade).
- Zola, É., *Les Rougon-Macquart: Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second Empire*, T. IV: L'Œuvre. La Terre. Le Rêve. La Bête humaine, Gallimard, Paris, 1966, (Bibliothèque de la Pléiade).
- Zola, É., *Thérèse Raquin*, Pocket, Paris, 1991 et 1998.
- Zola, É., *Le Roman expérimental*, Flammarion, Paris, 2006.

II BIBLIOGRAPHIE CHOISIE SUR L'ŒUVRE ROMANESQUE DE ZOLA:

- Belgrand, A., *Étude sur „Nana“ de Zola*, Ellipses, Paris, 2014.
- Bertrand, D., *L'Espace et le sens: „Germinal d'Émile Zola“*, Éd. Hadès-Benjamins, Paris – Amsterdam, 1985.
- Brooks, P., Le Corps-récit, ou Nana enfin dévoilée, *Romantisme*, 63, 1989, p. 66–86.
- Cocteau, J., Zola le poète, *Cahiers naturalistes*, 4, 1958, p. 442–443.
- Ćurko, D., L'intertextualité schopenhauerienne dans le roman *La Bête humaine* d'Émile Zola, *Synthesis philosophica*, 32-2, 2018, p. 401–420.
- Ćurko, D., L'intertextualité de l'esthétique schopenhauerienne dans *L'Œuvre* d'Émile Zola, *Lingua Montenegrina*, god. XI, sv. 1, br. 21, 2018, str. 213–242.
- Dezalay, A., *Lectures de Zola*, Armand Colin, Paris, 1973.
- Got, O., La transgression spatiale dans *La Fortune des Rougon*, in: Piton-Foucault, É., 2015.
- Mitterand, H. (ed.), *Lectures de Zola: La Fortune des Rougon*, Presses

- universitaires de Rennes, Rennes, 2015, p. 145–157.
- Hamon, Ph., „*La Bête humaine*“ d'Émile Zola, Gallimard, Paris, 1994.
  - Lanoux, A., Émile Zola et les Rougon-Macquart, in: Zola, É., *Les Rougon-Macquart: histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second Empire*, T. I, Gallimard, Paris, 1960, (Bibliothèque de la Pléiade), VII–LVI.
  - Lattre, A. de, *Le Réalisme selon Zola: archéologie d'une intelligence*, PUF, Paris, 1975.
  - Mitterand, H., Étude sur *Nana*, in: Zola, É., *Les Rougon-Macquart: histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire*, Gallimard, Paris, 1961, (Bibliothèque de la Pléiade), p. 1650–1691.
  - Mitterand, H., Le Regard d'Émile Zola, *Europe*, 1968, p. 182–190, 468–469.
  - Mitterand, H., *Le Regard et le signe: Poétique du roman réaliste et naturaliste*, PUF, Paris, 1987.
  - Mitterand, H., Une anthropologie mythique: le système des personnages dans *Thérèse Raquin* et *Germinal*, in: Mitterand, H., *Le Discours du roman*, PUF, Paris, 1980.
  - Mitterand, H., *Zola et le naturalisme*, P.U.F., Paris, 1986.
  - Piton-Foucault, É., L'eau dans *La Fortune des Rougon*: de l'idylle à la tragédie, ou quand Zola refuse le réel, in: Piton-Foucault, É. – Mitterand, H. (ed.), *Lectures de Zola: La Fortune des Rougon*, Rennes: Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2015, p. 159–173.
  - Reverzy, É., „*Nana*“ d'Émile Zola, Gallimard, Paris, 2008.
  - Reverzy, É., *La Chair de l'idée. Poétique de l'allégorie dans Les Rougon-Macquart*, Droz, Genève, 2008.
  - Rey, P.-L., Préface de *Nana*, in: Zola, É., *Nana*, Pocket, Paris, 1991, 1999, p. 5–17.
  - Ripoll, R., *Réalité et mythe chez Zola*, H. Champion, Paris, 1981.
  - Robert, G., *Émile Zola: Principes et caractères généraux de son œuvre*, Les Belles lettres, Paris, 1952.
  - Scepi, H., „*Thérèse Raquin*“ d'Émile Zola, Gallimard, Paris, 2010.

IV OUVRAGES CRITIQUES GÉNÉRAUX: SOCIOLOGIE, ANTHROPOLOGIE ET ETHNOLOGIE RELIGIEUSE. AUTRES OUVRAGES THÉORIQUES.

- Aristote, *Poétique*, Éditions des Belles Lettres/Librairie Générale Française, Paris, 1990.
- Burkert, W., *Homo necans: interpretacije starogrčkih obreda i mitova* [trad. Nataša Filipašić et Ninoslav Zubović], Naklada Breza, Zagreb, 2007.
- Caillouis, R., *L'homme et le sacré*, Gallimard, Paris, 1950.
- Cassirer, E., *Filozofija simboličkih oblika*. Drugi dio: *Mitska misao* [je traduit: *La philosophie des formes symboliques*. Seconde partie: *Pensée mythique*], Dnevnik/Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1985.
- Durkheim, É., *Les formes élémentaires de la vie religieuse: le système totemique en Australie*, Félix Alcan, Paris, 1912.
- Durkheim, É., *Elementarni oblici religioznog života: totemistički sustav u Australiji* [trad. en croate par Aljoša Mimica], Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 1982.
- Durkheim, É., *Lettres à Marcel Mauss*, PUF, Paris, 1999.
- Éliade, M., *Le sacré et le profane*, Gallimard, Paris, 1965.
- Éliade, M., *Rites and Symbols of Initiation*, Harper, New York, 1965.
- Éliade, M., *Histoires des croyances et des idées religieuses I*, Éditions Payot, Paris, 1976.
- Frazer, J. G., *Zlatna grana: Podrijetlo religijskih obreda i običaja* [je traduit: *Le Rameau d'or: Les origines des rites religieux et des coutumes*], Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.
- Girard, R., *La violence et le sacré*, Hachette, Paris, 1972.
- Girard, R., *Celui par qui le scandale arrive*, Hachette, Paris, 2001.
- Goguel d'Allondans, Th., *Rites de passages, rites d'initiation: lecture d'Arnold van Gennep*, Presses de l'Université Laval, Laval, 2002.
- Hubert, H. et Mauss, M., *Essai sur la nature et la fonction du sacrifice*, in: Mauss, M., *Œuvres I. Les fonctions sociales du sacré*, Éditions de Minuit, Paris, 1968.
- Jakobson, R., *Essais de linguistique générale. Les fondations du langage*, Éd. de Minuit, Paris, 1963.
- Lévy-Bruhl, L., *Le Surnaturel et la nature dans la mentalité primitive*, Félix Alcan, Paris, 1931.
- Lévy-Bruhl, L., *L'Âme primitive*, Presses universitaires de France, Paris, 1963.
- Lévy-Strauss, C., *Anthropologie structurale*, Librairie Plon, Paris, 1958 et 1974.

- Lévy-Strauss, C., *La Pensée sauvage*, Librairie Plon, Paris, 1962.
- Lodge, D., *Les modes de l'écriture moderne*, Payot & Rivages, Paris, 1988.
- Lodge, D., *The Modes of modern writing: metaphor, metonymy, and the typology of modern literature*, Edward Arnold, London, Melbourne, Auckland, 1993.
- Mauss, M., *Manuel d'ethnographie*, Éditions sociales, Paris, 1926 et 1967.
- Mauss, M., *Sociologie et anthropologie*, PUF, Paris, 1950/1968.
- Pavlović, M., *Poetika žrtvenog obreda* [nous traduisons: *La Poétique du rite sacrificiel*], Nolit, Beograd, 1987.
- Romaj, V., K semiotici žrtvovanja [je traduis: Vers une sémiotique du rite sacrificiel], in: *Treći program hrvatskog radija* [*Le Troisième programme du radio croate*], 27, 1990, p. 140–143.
- Simon, A., *Les Signes et les songes: Essais sur le théâtre et la fête*, Seuil, Paris, 1976.
- Tarot, C., *De Durkheim à Mauss, l'invention du symbolique*, Sociologie et science des religions, La Découverte/ M.A.U.S.S., Paris, 1999.
- Tarot, C., *Le symbolique et le sacré: théories de la religion*, Édition la Découverte/M.A.U.S.S., Paris, 2008.
- Van Gennep, A., *The rites of passage* [trad. Monika B. Vizedom et Gabrielle L. Caffee], Phoenix Books/ The University of Chicago Press, Chicago, 1960.

Daniela ČURKO

NANA, OR THE IMMOLATION OF A QUEEN. A READING OF ÉMILE ZOLA'S NOVEL *NANA*

According to Éléonore Reverzy, Nana's character in Émile Zola's eponym novel "does not reach, like Renée, the status of „the scapegoat“ (Reverzy 2007: 83). Yet we propose a reading of the novel *Nana* using the methodology of anthropology and sociology of religions (Durkheim, Frazer, Mauss, Girard, Tarot) in order to prove that Nana, on the contrary, does possess the double and reversible status of a sacred being, status which can be suddenly reversed from the pure to the impure. That latter status of the sacred impure is the one society attributes to a scapegoat. The crowd's repeating and crying of Nana's name creates the collective effervescence at the beginning of the novel, where the enthusiasm and the excitement of Nana's future public prove the festive character of the evening which makes Nana an actress, promotes her as a successful demi-mondaine and a real social phenomenon of the French Second Empire. Or, the origins of a festivity are of religious nature, there is a

sacrificial rite in the centre of it, and we analyze its elements in the novel. In fact, the very expression “demimondaine” connotes the woman being not at all or not quite the member of the fashionable society, yet living as one, et seeing its members, and that marginal position is again that of a scapegoat. The figure of a victim is, according to René Girard, Višnja Romaj and Camille Tarot, a mediator between two worlds, those worlds being considered to be of radically different nature and status. Besides the effervescence collective, we find in the novel other elements of a sacrificial rite, such as the privation, the consecration – Nana being first consecrated the goddess of love in the Variety show theatre, then the queen of Paris at the Longchamp horse race; and the execration, symbolized by the hideous face of the dying Nana.

And finally, the Second Empire world having been portrayed by Zola as a profoundly corrupt and decadent one, its disappearing is a necessary condition to the regeneration of the society. That is why Nana, the scapegoat portrayed as embodying its corruption and decadence, had to be put to death.

However, it is too late for the Second Empire to be regenerated : the progressive non-differentiation of the society makes the sacrificial process ineffective, and the death of the Golden fly, instead of evacuating the violence latent in the society, marks its escalation announced by the vote of war and the warmongers descending the Parisian boulevards. The rise of the violence will be only temporarily stopped by finding the substitute victim: those very Parisian men going to war against the Prussians „alike herds led to a slaughterhouse in the night“.

Key words: *Zola, Nana, collective effervescence, consecration, execration, sacrifice, scapegoat, sacrificial crisis, non-differentiation*

UDK 821.163.42.09-31

Pregledni rad

Vedrana ŽIVKOVIĆ-ZEBEC (Osijek)

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti u Osijeku

vzivkovic@foozos.hr

Marija ZBOŽIL (Osijek)

Osnovna škola Ljudevita Gaja u Osijeku

marija.zbozil@gmail.com

**FORMIRANJE MLADENAČKOG IDENTITETA U ROMANIMA
IMAŠ FEJS? I BACIT ĆU TI KOMPJUTER KROZ PROZOR
JASMINKE TIHI-STEPANIĆ**

U radu je istraženo formiranje mladenačkog identiteta u dva romana Jasminke Tihi-Stepanić *Imaš fejs?* (2011) i *Bacit ću ti kompjuter kroz prozor* (2013). Jasminka Tihi-Stepanić pripada suvremenim hrvatskim autorima književnosti za djecu i mlade i u svojim djelima donosi probleme i izazove odrastanja u 21. stoljeću. U analiziranim romanima u središtu su naracije protagonisti u razdoblju rane adolescencije i njihovi problemi i interesi, koji uključuju korištenje medija, odnose u obitelji, odnose među vršnjacima i obveze u školi. U oba romana važnu ulogu imaju mediji koji predstavljaju prostor bijega od problema ili prostor za uspostavljanje novih odnosa i formiranje položaja u društvu. Obitelj se kao narativna figura pojavljuje u važnoj ulozi i načini funkcioniranja obitelji, te tip roditeljskog odgoja utječu na formiranje mladenačkog identiteta i načine ponašanja. Utjecaj vršnjaka ukazuje na kolebljivost identiteta adolescenata koji se nalaze između zahtjeva roditelja i težnje za pripadnošću vršnjačkoj skupini. Škola se nalazi u pozadini naracije u oba romana, ali ostavlja pozitivan utjecaj na formiranje identiteta likova.

Ključne riječi: književnost za mlade, formiranje mladenačkog identiteta u književnosti, rana adolescencija, *Imaš fejs?*, *Bacit ću ti kompjuter kroz prozor*

Uvod

Romani Jasminke Tihi-Stepanić pripadaju korpusu hrvatske književnosti za mlade i namijenjeni su implicitnim čitateljima koji pripadaju razdoblju rane adolescencije¹, odnosno dobi između 12 i 14 godina.

U hrvatskoj književnosti za djecu i mlade Jasminka Tihi-Stepanić objavila se u dječjim časopisima objavljujući kratke priče i crtice, a autorica je i dječjih slikovnica, zbirki priča i dječjih romana. Prvi roman za djecu i mlade *Imaš fejs?* objavila je 2011. i zaključno s 2018. objavila je ukupno pet romana za djecu i mlade².

Suvremena hrvatska književnost ima, prema Stjepanu Hranjecu (2006), neke elemente koji ju razlikuju od književnosti prethodnih razdoblja: od predstavljanja tema poznatih od ranije na nov način, pojave novih tema, osobito iz svijeta tehnike i urbanog okruženja do pojave tabuističnih motiva i detabuiranja nekih tema (npr. smrt, droga, zlostavljanje i slično). Hameršak i Zima (2015) navode da se suvremena predodžba o adolescenciji u suvremenoj književnosti za mlade³ „iščitava kao relativno unificirana, oslonjena na već spominjane koncepte otklona od roditeljske ili visoke kulture, ali istovremeno i koncepte društvene uklopljenosti. U njoj su dominantni koncepti identiteta/sazrijevanja, usmjerenosti adolescenta ili adolescentice na samu sebe, na koncept tijela ili tjelesnosti osobito povezan s predodžbom o adolescentici, na koji se nadovezuju koncepti erotičnog i mladenačke spolnosti. Razvidan je i koncept ugroženosti (...) te naposljetku koncept površnosti i hipertrofirane društvenosti, u novije vrijeme virtualne“ (Hameršak i Zima 2015: 372–373).

---

¹ Autori koji se bave adolescencijom govore o tri podfaze adolescencije: ranoj, srednjoj i kasnoj. „Rana adolescencija počinje pubertetom i obuhvaća dob između 10 i 14 godina. Srednja adolescencija obuhvaća dob između 15 i 18 godina. Kasna adolescencija je podfaza, čiji je kraj osobito teško procijeniti, a smješta se u razdoblje između 19. i 22. godine (prema nekim autorima i do 25. godine). Ove se podfaze mogu točnije definirati prema njihovim karakteristikama, a kronološka dob predstavlja tek grubu mjeru“ (Rudan 2004: 37).

² *Imaš fejs?* (2011), *Bacit ću ti kompjutor kroz prozor* (2013), *Moja neprijateljica Ana* (2015), *Doma iza žice* (2017), *Ljeto na jezeru Čiču* (2018). Romani su joj i recepcijski dobro prihvaćeni. Prema podatcima Knjižnica grada Zagreba, roman *Imaš fejs?* najčitaniji je roman za mlade u 2013. godini (<http://www.hdkdm-klubprvihpisaca.hr/tihi-stepanic-jasminka/>). Romani su prepoznati i u struci pa je roman *Imaš fejs?* (2011) nagrađen nagradom Mato Lovrak za najbolji roman za djecu i mlade 2011, a roman *Moja neprijateljica Ana* (2015) dobio je nagradu Anto Gardaš koju dodjeljuje Društvo hrvatskih književnika – Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski.

³ Terminologija koja se tiče samoga naziva književnost za mlade, za koji se autorice u ovome radu odlučuju, u hrvatskoj znanosti o književnosti nije usustavljena i koriste se različiti nazivi poput književnost za djecu i mlade, omladinska književnost, adolescentska književnost i dr. (v. Hameršak i Zima 2015).

Jasminka Tihi-Stepanić u svojim romanima donosi suvremenu i aktualnu tematiku koja uključuje i problematiziranje korištenja medija, virtualne komunikacije i tehnologije, čime se, prema Lovrenčić (2013), priključila dužoj listi suvremenih hrvatskih književnika koji se u svojim djelima bave sličnim temama. S obzirom na navedene karakteristike njezinih romana ona nedvojbeno pripada generaciji suvremenih autora koji u svojim djelima nastoje prikazati odrastanje i formiranje identiteta adolescenata u 21. stoljeću. Stoga će se u radu, na odabranom korpusu od dva prvoobjavljena romana, *Imaš fejs?* i *Bacit ću ti kompjuter kroz prozor*, koje povezuje problematiziranje korištenja medija u životu mladih, istražiti kako se formira mladenački identitet i što utječe na formiranje identiteta.

1. Razdoblje adolescencije i formiranje identiteta

Pitanja tvorbe identiteta, kao i identifikacije i prirode subjekta, neka su od ključnih smjerova istraživanja u humanističkim znanostima. Dva su suprotstavljena gledanja na tvorbu identiteta: esencijalističko i antiesencijalističko. Esencijalističko gledanje je fiksno i pri takvom se gledanju na identitet smatra da se na uspostavljeni identitet ne može utjecati dok antiesencijalistički pristup identitet vidi kao promjenjivu kategoriju pri čemu je identitet stalno u nastajanju (Pternai-Andrić 2012).

Suvremeni pristupi zagovaraju antiesencijalistički pristup koji identitet vide u odnosu prema „drugome“, odnosno identitet se uspostavlja s obzirom na „(...) jednakost ili različitost od drugoga“ (Pternai-Andrić 2012: 10). Teoretičari koji se bave pitanjima identiteta ističu da se identitet gradi, pa stoga govore o „konstruiranju identiteta kroz interakciju, neki o iskazivanju identiteta, o igranju/izvođenju identiteta ili pak o *pregovaranju* identiteta u svakoj novoj situaciji“ (Skelin-Horvat 2017: 25).

Suvremeni autori koji se bave pitanjima identiteta ističu njegovu fluidnost, odnosno da se identitet neprestano gradi ovisno o kontekstu (usp. Hall 1996 [2006]; Kaufmann 2006; Pternai-Andrić 2012; Koss i Tucker-Raymond 2014; Skelin-Horvat, 2017), a adolescencija je razdoblje intenzivnog formiranja identiteta i razdoblje kada se dosadašnji konteksti mijenjaju na više razina. U tom se razdoblju u pojedincu pojavljuju promjene na fizičkoj, psihičkoj, kognitivnoj i hormonalnoj razini i sve one utječu na ponašanje pojedinca i formiranje identiteta u toj dobi. U toj se dobi napuštaju poznati obrasci ponašanja i preuzimaju nove društvene uloge, razvijaju raznoliki identiteti i uče novi obrasci ponašanja, a sve to pod utjecajem škole, globaliziranog svijeta i vršnjaka (Skelin-Horvat 2017).

2. Formiranje identiteta u romanima Jasminke Tihi-Stepanić

U radu će se promatrati što utječe i kako se formira identitet u prva dva romana Jasminke Tihi-Stepanić *Imaš fejs?* (2011) i *Bacit ću ti kompjutor kroz prozor* (2013) kojima je poveznica tematiziranje pojavnosti i uloge medija u životu mladih. U romanima se obuhvaća više segmenata života mladih, od života unutar obitelji, skupine vršnjaka do načina provođenja slobodnog vremena, a prema navedenim odrednicama pristupit će analizi formiranja identiteta u romanima. Protagonisti su romana u završnim razredima osnovne škole, a i prema implicitnim čitateljima romani pripadaju čitateljima u dobi rane adolescencije. U toj podfazi odrastanja pojedinci uočavaju promjene na sebi i počinju svijet oko sebe gledati drugačije. Na nov način promišljaju o životu, prolaznosti, smrti, ali i o roditeljima, čije odluke i ponašanje često preispituju i nailaze na neslaganje s njima. Razvijaju nove oblike odnosa s vršnjacima, koji dobivaju važniju ulogu u životu pojedinca (Rudan 2004).

Književnost za mlade često se bavi problematikom konstruiranja identiteta. Razmatrajući pitanje konstituiranja identiteta u književnosti, Culler (2001) navodi kako je pripovjedna književnost pratila sudbine likova – „kako oni sami sebe izgrađuju i kako su određeni različitim okolnostima svoje prošlosti, izborima koje čine i društvenim silnicama koje na njih djeluju“ (Culler 2001: 129). Stoga će se u analizi pratiti kako na formiranje identiteta utječu – mediji, koji su danas nezaobilazan dio života cjelokupne populacije; kakva je uloga obitelji na formiranje sigurnoga ili nesigurnoga mladenačkoga identiteta; utjecaj vršnjaka kao bitne društvene skupina u razdoblju adolescencije, odnosno razlike u kolektivnom i individualnom identitetu; te škola kao mjesta institucionalnog obrazovanja.

2.1. Mediji i formiranje identiteta

U oba promatrana romana mediji imaju važnu ulogu koja se ostvaruje na različite načine i kroz različite medije. Tematiziranje medija u književnost za mlade sve je češće i na taj se način djela nastoje približiti mladima i reflektirati njihovu svakodnevicu i način života. Koss i Tucker-Raymond (2014) navode da se digitalni mediji u književnosti za mlade pojavljuju kao dio identitetske igre, konstrukcije i razvoja identiteta. Mladi, koji su pod konstantnim pritiskom da se prilagode, pod utjecajem medija ulaze u stalno nove odnose s drugima pri čemu se konstruiraju raznovrsni novi identiteti preuzimajući uloge u društvu (Skelin-Horvat 2017). Mediji se u romanima pojavljuju u pozivanom kontekstu, pružajući mogućnost suvremene olakšane komunikacije, ali je negativan kontekst naglašeniji. Ujedno su u romanima načini korištenja

medija i rodno obilježeni, i djevojke i mladići ih koriste na različite načine i s različitom svrhom.

U romanu *Imaš fejs?* naslovna sintagma implicira tematiku romana u kojemu se problematizira korištenje društvene mreže Facebook, a Jerkin (2012: 126) navodi da „naslov preuzet iz svakodnevne mladenačke komunikacijske situacije i tematizacija fenomena društvene mreže među mladima ukazuju na to da bi djelo moglo pripadati stvarnosnoj prozi.“ U romanu se prate dnevnički zapisi djevojke Kate čije odrastanje nije u većoj mjeri obilježeno korištenjem medija, a ona u više situacija o medijima ima razvijeno kritičko mišljenje, što je rezultat i obiteljskog odgoja, o čemu će se govoriti u narednim poglavljima. Kata kritički gleda na ponašanje svoje prijateljice Nataly koja nekritički koristi društvenu mrežu Facebook s težnjom da učvrsti svoj, i u stvarnom životu dobar, društveni status, ali i kako bi ostvarila romanu sa starijim mladićem. Uz komunikaciju preko Facebooka s „prijateljima“ među kojima ima i poznatih i nepoznatih ljudi, ona upoznaje starijeg mladića imenom Tommy Boy s kojim započinje komunikaciju. Dopisivanje s njim postaje joj glavna preokupacija u životu, što joj s vremenom počinje ometati svakodnevno funkcioniranje i obveze, prvenstveno u školi, ali i pažnju u međusobnim kontaktima, kao i spavanje. Dragun (2015: 514) navodi da se „(...) usred takvoga teško kontroliranoga premještanja i prožimanja razina stvarnosti, stvarnost i iluzija više ne mogu razlikovati i pritom ne samo da svako odgovorno djelovanje gubi okvir orijentacije nego više nije moguće ni razlikovanje između stvarnosti kakva ona uistinu jest i kakva bi trebala biti.“ Jerkin (2012) ističe da su u djelu naglašene negativne strane društvene mreže Facebook. Naime, način na koji se komunicira preko društvenih mreža u romanu ima upozoravajuću poruku. Kata nastoji korigirati prijateljičino ponašanje upozorenjima, ali ostaje bez uspjeha, dijelom i svojom krivnjom, a sve to u konačnici dovodi do toga da Natalyno neodgovorno korištenje društvenih mreža dovodi nju u realnu opasnost, te ostavlja i fizičke posljedice. Kata, u čijem se ponašanju u romanu može iščitati kolebljivost identiteta, u odnosu prema društvenim mrežama formirana je kao siguran pojedinac i vrlo zrelo razmišlja o razlikama stvarnog života i društvenih mreža: „Postalo mi je jasno da virtualni životi na *fejsu* nisu neki paralelan svijet, ne žive oni uz naše stvarne živote nego se zarivaju u njih, vedre ih i oblače. Klikom miša puštiš nekoga u svoj svijet, on ga nastani i razbaškari se u njemu kao da je doma“ (Tihi-Stepanić 2011: 81).

Društvene mreže funkcioniraju kao „laboratorij novih načina sebeidentifikacije, gdje identitetska inovacija dobiva, oslobađajući se tijela, jednu novu dimenziju“ (Kaufmann 2006: 80). Virtualni identiteti likovima omogućavaju da se prikažu drugačijima nego su u stvarnom životu i stvaraju sliku sebe ka-

kvu oni žele. Nataly laže o svojim godinama, prikazuje se starijom nego što je, što joj omogućuje i njezin fizički izgled s razvijenim oblinama. Mladić koji se na društvenoj mreži naziva Tommy Boy ne otkriva svoj pravi identitet, a po slikama koje ostavlja vidi se da je stariji i nastoji privući djevojke materijalnim stvarima, poput slika s motorima koje postavlja na svoj profil nastojeći vizualnim identitetom ostaviti dojam „opasnog dečka“. Komunikacija koju Nataly i Tommy Boy vode na društvenoj mreži ne uključene intelektualne teme jer: „Ne moraju svi voditi veleučene razgovore o lijepoj književnosti i filmovima. Ima i onih koje zanima život s velikim Ž“ (2011: 15).

S obzirom da način na koji se oblikuju virtualni identiteti utječe na percepciju i status na društvenoj mreži (Koss i Tucker-Raymond 2014), likovi, osim što vizualnim identitetima šalju sliku o sebi, to čine i odabirom imena, odnosno nadimka koji koriste na društvenoj mreži. Kada govorimo o imenu, odnosno nadimku, Peternai-Andrić navodi da se imenom „pojedince ne može opisati, ime je „prazni označitelj“ lišen veze s ikakvim preciznim sadržajem (...)“ (2012: 205), ali kada govorimo o tvorbi virtualnih identiteta i odabira nadimka, onda je situacija drugačija i ne radi se o „praznim označiteljima“ nego oni nose konotativno značenje te se odabirom nadimka želi sugerirati dio sadržaja. U romanu se pojavljuju virtualni identiteti u kojima se koriste vlastito odabrani nadimci kojima se nastoji ostaviti prve naznake identiteta i već time oblikovati značenje. S obzirom da imenovanje može predstavljati proces uključivanja u neku zajednicu (v. Peternai-Andrić 2012), Kata, želeći na društvenoj mreži privući Tommy Boya na komunikaciju, odabire nadimak Hot Girl⁴, čime želi ostaviti dojam privlačne djevojke i privući mladića u čije namjere sumnja.

Osim vlastitog i samovoljnog korištenja medija, u ovome se romanu tematiziraju i mediji koji prenose vijesti s predznakom senzacionalističkog pristupa. Vijesti o Katinom pijanstvu praćene su nizom komentara, a sve je to poljuljalo njezino samopouzdanje i reputaciju. Iako su mediji „nastojali“ zaštititi njezin identitet, svi su iz Katine okoline znali o kome se radi i njihov se pogled na nju promijenio. Nepromišljenost medija i želja za senzacijom, čine da se jedan, inače većinom siguran identitet, ali koji je ipak u formativnim godinama, osjeća nesigurno. U takvoj se situaciji škola, na koju Dragun (2015) upućuje da je prikazana gotovo idealizirano, pokazuje kao bitan čimbenik za-

⁴ Ujedno iz primjera u romanu može se zaključiti da odabir nadimaka ukazuje i na specifično korištenje jezika – nadimci na virtualnim mrežama su na engleskom kao jeziku „prestiza“. Nikolić-Hoyt (2016) navodi da engleski jezik ima prestižan položaj među europskim jezicima i njegova je ekspanzija vidljiva u znanstvenom, kulturnom i osobito supkulturnom diskursu suvremenog svijeta. Današnja masovna uporaba engleskog jezika „(...) posljedica je prestiža anglo-američke kulture i medijalizacije svijeta (...)“ (Nikolić-Hoyt 2016: 175).

štite mladih. Svi su učenici u razredu dobili od razrednice i stručne službe upozorenja zbog nedoličnog ponašanja na rođendan, ali Katu se nije naročito spominjalo. Nastojali su je zaštititi u takvoj specifičnoj situaciji jer su ipak u tome sudjelovali i drugi učenici. Jedino je Marina, učenica iz razreda, pisala ružno o Kati po *fejsu*, ali Kata je odlučila ne reagirati na te natpise, što ukazuje na njezinu zrelost i sposobnost nošenja s neugodnim situacijama u okolini.

U romanu *Bacit ću ti kompjuter kroz prozor* mediji predstavljaju prostor bijega u kriznoj situaciji u kojoj se našao mladić Luka zbog promjena u njegovom svakodnevnom životu, odnosno razvoda roditelja, očeve nove obitelji i preseljenja u drugu školu. Zbog nove situacije u kojoj se našao, on bježi u svijet računalnih igara. Lukino ponašanje donosi „osciliranje između dva identitetska modaliteta“ (Kaufmann 2006: 82), odnosno stvarnoga života i svakodnevnih obaveza i ulaženja u novi svijet značenja koji mu nudi intenzivniji doživljaj (Kaufmann 2006) pri čemu identitet zadobiven u računalnoj igri utječe i na njegov stvarni život. Računalne igre su potpuno zaokupile njegov svijet, samo o tome misli, čak i bježi iz škole kako bi igrao igrice. Igrice su mu važnije i od odnosa s vršnjacima i društvenih mreža, a pri igranju osjeća i fizički učinak, znoji se i iscrpljen je. U njegovu se ponašanju može prepoznati „difuzija identiteta“ za koju Erikson (2008: 146) navodi da je „redovito prati i akutni poremećaj osećanja za rad, bilo u obliku nesposobnosti koncentracije na zahtevane ili predložene zadatke, bilo u obliku autodestruktivne zaokupljenosti nekom jednostranom aktivnošću, npr. čitanjem knjiga.“ Evazija u svijet računalnih igara predstavlja model rješavanja konflikta⁵ i događa se zbog nesposobnosti nošenja s obiteljskim problemima i dok igra računalne igre, Luka se osjeća sretno i one su mu čvrsta luka u situaciji u kojoj se našao. Tada ne prolazi krize identiteta niti osjeća druge probleme: „Čekao sam da se situacija u stanu smiri, da se mama i Maja presele u svijet snova kako bih se ja mogao preseliti u svijet igrica u kojem nitko neće očekivati od mene da popustim samo da bi se netko osjećao bolje, u svijet u kojem ne postoje svađe mojih roditelja, u svijet gdje tata ne ignorira moje i Majino postojanje i gdje mamina želja da stvari drži pod kontrolom ne vrijedi (Tihi-Stepanić 2013: 22). Luka svoj identitet gradi u odnosu na igricu u koju se (pre)često povlači, ona mu predstavlja i utjehu, ali i mjesto gdje osjeća jačinu i nedodirljivost i taj bijeg mu predstavlja najbolji način obrane. Ipak, postaje svjestan slabosti u stvarnom životu i da igrice nisu isto što i stvarni život, a osvještenje dolazi na kraju romana, donoseći i pedagošku poruku o razlikama stvarnoga života i igre. „Što bi sada napravio moj avatar u igrici? Čekao da mu se vrati dah? Trčao?

⁵ O svijetu tehnike kao evaziji i modelu rješavanja konflikta piše Aleksandar Flaker (1984) u svojoj studiji *Proza u trapericama*.

Odjednom mi se javila misao da život nije drukčiji od igrice samo po tome što nema stroga pravila, već i po tome što život uključuje i nešto što se zove obzir, osjećaji i odgovornost prema sebi i drugima“ (Tihi-Stepanić 2013: 124).

2.2. Utjecaj obitelji na formiranje identiteta

U oba promatrana romana obitelj ima važnu ulogu pri formiranju identiteta, a njezino je funkcioniranje prikazano na različite načine, ali s vođenjem prema istome zaključku – način funkcioniranja i tip obitelji utječe na izgradnju identiteta mladih i njihovo ponašanje.

U romanu *Imaš fejs?* dvije protagonistice odrastaju u različitim tipovima obitelji što utječe i na izgradnju njihova identiteta i stavove o životu, kao i odnos prema iskušenjima koja donosi vrijeme odrastanja. Kata odrasta u „idealnoj“, nuklearnoj obitelji u kojoj vladaju odnosi povjerenja, uvažavanja, međusobnog poštovanja i pokazivanja osjećaja. Nema povisivanja tonova, roditeljska briga o djeci je zajednička. Kata, u razdoblju rane adolescencije kada se ponašanje roditelja preispituje, svoju obitelj doživljava kao dosadnu. Iako je obitelj suvremena sa zaposlenom majkom, koja obitelj ostavlja na godinu dana i odlazi na stručno usavršavanje u Irsku, djeca odrastaju pod osjećajem obiteljske sigurnosti i topline. Tip obitelji u kojoj odrasta utječe na formiranje Katinih stavova i načina ponašanja i ona promišlja vrlo zrelo, često puno zrelije od svojih vršnjaka, ali ni ona se ne odupire uvijek zahtjevima vršnjaka i želji da se uklopi u grupu, u čemu vidimo kolebljivost njezina identiteta između zahtjeva vršnjačke skupine i roditeljskog odgoja.

S druge strane, Nataly odrasta u sasvim drugačijoj obiteljskoj sredini. Iako izostaje obiteljska patologija, odnosi njezinih roditelja nisu idealni kao u Katinoj obitelji. Uloge u njezinoj obitelji obrnute su u odnosu na očekivanja u patrijarhalnom društvu u kojemu je uobičajena muška javna, a ženska privatna sfera i upravo to uzrokuje negativnosti u njihovu odnosu⁶. Majka je zaposlena i privređuje za obitelj i iako je kao mlada zapostavila sebe i svoju karijeru zbog osnutka obitelji, sada si to ne želi ponovno učiniti. S druge strane oca muči egzistencijalna kriza jer on nije taj koji osigurava egzistenciju obitelji. Komunikacija među roditeljima je loša, ne pomažu si međusobno i ne uvažavaju se. Oboje odlaze od kuće i ostavljaju Nataly samu, majka ide na turneju s

---

⁶ Pateman navodi da su u patrijarhalnom društvu različita očekivanja u odnosu na ulogu žene ili muškarca s obzirom na privatnu i javnu sferu: „(...) način na koji su muškarci i žene različito smješteni unutar privatnog života i javnog svijeta složeno je pitanje, ali ispod složene zbilje leži uvjerenje da je priroda žene takva da trebaju biti podređene muškarcima i da je njihovo pravo mjestu u privatnoj, kućnoj sferi. Muškarci trebaju biti u objema sferama i u njima vladati“ (Pateman 1998: 114).

kazalištem, a otac na more slikati. Obiteljski odnosi reflektiraju se na njezino ponašanje i ona među vršnjacima i *online* pokušava naći supstituciju za neregulirane odnose unutar obitelji. Nataly, uz novčanu podršku bake, ima i veće novčane resurse, a roditeljsko popuštanje i nedovoljna kontrola omogućuju joj svojevoljno modno izražavanje, pa ona uz tjelesne proporcije i odabirom odjeće ostavlja dojam starije i izazovne djevojke. Otpor prema roditeljima i kritičko gledanje na njihov život i odabire životnih rješenja, poput neshvaćanja majke koja se u mladosti odrekla karijere zbog majčinstva, utječu na formiranje Natalynih stavova, a velika sloboda koju uživa u obitelji utječu na njezino ponašanje i u konačnici dovođenje sebe u rizične situacije.

Jak utjecaj obitelji vidljiv je na različitim područjima života likova, od ponašanja među vršnjacima, ocjena u školi do izbora odjeće i odnosa prema potrošačkom društvu. Katina majka nastoji utjecati na njezino ponašanje i izgled, stoga Kata nosi ono što je, prema majčinom mišljenju, prikladno za njezinu dob. Iako Kata ima želju kupovati po trgovačkim centrima, majka ju nastoji odvratiti od konzumerističkog načina života. U Katinim promišljanjima uočava se kolebljivost njezina identiteta između roditeljske kulture i kulture mladih, ali ona, iako smatra da roditelji imaju „nazadnjačke stavove“, ne opire im se, nego svoje misli zapisuje u dnevnik, u kojemu izražava nezadovoljstvo nekim aspektima svog života, ali se, uz jednu iznimnu situaciju kada se u društvu vršnjaka napije, ponaša prema očekivanjima roditelja. Stoga Katu možemo promatrati kao „apolonsko“ dijete jer se ne opire autoritetu, svoje otpore nikad glasno ne izražava i njezin se identitet razvija pod utjecajem odraslih.⁷ Samo u nekim situacijama Kata ipak blago iskazuje svoj bunt i roditelje smatra staromodnima, ali kroz njezine se dnevničke zapise iščitava svijesti o brizi roditelja o njoj i prevenciji neželjenog ponašanja pod utjecajem vršnjaka. Iz njezinih se zapisa može iščitati i pedagoška poruka romana, ali i odgovornost koju roditelji imaju na odgoj djece jer: „O roditeljima ovisi kakvo je dijete.“

⁷ O oblikovanju dječjih i adolescentskih likova u hrvatskoj književnosti za djecu i mlade s obzirom na Jenskove predodžbe o „apolonskom“ i „dionizijskom“ djetetu piše Dubravka Zima u svojoj studiji *Kraći ljudi*. Zima preuzima Jenskove predodžbe o djetetu kao „apolonskom“ ili „dionizijskom“ i primjenjuje ih u analizi dječjeg lika u hrvatskom dječjem romanu od početka hrvatskog dječjeg romana do kraja 20. stoljeća. „Dionizijska“ je ona slika o djetetu, tumači Jenks, koja u osnovi počiva na kršćanskoj predodžbi izvornom grijehu te koja dijete predočava kao biće podložno utjecajima, osobito zlima. Ono dolazi na svijet kao građa koju tek treba oblikovati i potencijalno je loše, a odgovornost je odrasloga da nadzire i upravlja procesom koji će to dijete usmjereno na užitak i udovoljavanje samome sebi „pravilno“ usmjeriti (...) Posve je suprotna „apolonska“ predodžba o djetetu koja dijete prikazuje kao nevino, anđeosko, neokrnuto pogubnim utjecajem društva, blisko prirodi, fantastici, intuitivnom. (...) dužnost je odrasloga da tu „izvornu“ dobrotu ušćuva neokrnjenu što je moguće dulje“ (Zima 2011: 17).

Odrasli često na promjene i probleme koji se zbivaju kod mladih gledaju negativno (v. Skelin Horvat 2017), ali u ovom romanu to nije tako prikazano jer je odnos majke i kćeri prikazan kao odnos pun povjerenja. Takav se odnos pokazao osobito bitnim u kriznim situacijama. Nakon Katina pijanstva, majka provodi s njom vrijeme i pomaže joj prebroditi kriznu situaciju, što utječe na formiranje Katina identiteta kao sigurnog i zaštićenog. Također, kada Kata shvati da je Nataly u opasnosti, povjerava se majci i to im pomaže razriješiti situaciju.

Iako je protagonist romana *Bacit ću ti kompjutor kroz prozor* u formativnim godinama kada se očekuje velik utjecaj vršnjaka ili medija, u ovome romanu na formiranje identiteta vrlo važnu ulogu ima obitelj – i posredno (zbog promjene škole i nove vršnjačke skupine) i neposredno (zbog razvoda roditelja i novih partnera koje nalaze). Sve promjene uzrokuju nezadovoljstvo i nesigurnost u mladića Luke. Iz ranije uređene i financijski situirane obitelji djeca se nađu u novoj situaciji u kojoj majka mora više raditi, a djeca time imaju manji nadzor. Luka, odličan učenik i izvrstan matematičar, mijenja svoje ponašanje i životne navike pod utjecajem novih životnih okolnosti i razvija ovisnost prema igranju računalnih igara, a pokazuje i otpor prema roditeljima, osobito ocu, a promjene se vide i u školskim ocjenama. Sve to upućuje na njegovu nesigurnost jer je nesretan zbog svih promjena koje su mu se dogodile. Majka mu nastoji pomoći, često bezuspješno, a pomoć traži i od oca kao istospolnog obiteljskog autoriteta koji bi mogao imati veći utjecaj na Luku.

Na formiranje Lukina identiteta bitan je njegov odnos s ocem koji je zbog novonastale situacije poremećen. On se uspoređuje s ocem kada se osjeća kao pobjednik iako kao pojedinac u razdoblju rane adolescencije i zbog svega što se dogodilo, dobro vidi njegove mane i osuđuje oca zbog novonastale situacije. Majka, iako krivica ne leži na njoj, nego očevom zasnivanju nove obitelji, ima osjećaj krivnje što tinejdžeru pruža priliku da manipulira njome. U njihovu se odnosu vidi sukob roditeljske kulture i kulture mladih jer Luka ne želi provoditi vrijeme uz aktivnosti koje je mama zamislila kako bi provodio manje vremena uz računalo, poput odlazaka u prirodu.

Rudan (2004: 38) navodi da „U djetinjstvu dijete izvore za postizanje osjećaja (narcističkog) dobrog stanja nalazi u roditeljskoj brizi, pohvalama i ljubavi“, a Luka, iako u razdoblju kada se na roditelje gleda drugačije i kada se pojačava utjecaj vršnjaka ili okreće sebi, ipak želi i dalje zadržati taj osjećaj sigurnosti uz roditeljsku brigu i pažnju. Žali zbog događaja u svojoj obitelji i želi da neke stvari budu kao prije, makar samo da roditelji imaju kontakt. S obzirom da pojedinci mogu imati različite uloge u različitim periodima života i u različitim situacijama (Paternai-Andrić 2012), Luka je svjestan svojega odrastanja i promjena svoje uloge, ali se koleba između svijeta odraslih

u kojemu postoje neki drugi zakoni i svijeta djece kada se odrasta zaštićeno. Osjeća se nesigurno, odbačeno, traži i pažnju i odnos s oba roditelja. Izražava želju i za razmjenom nježnosti s majkom čime se izražava njegova želja za izostankom „narcističkog pomaka“ (Rudan 2004: 38) karakterističnog za njegove godine. „Mama mi je dala nježnu pusu. Najradije bih se stisnuo uz nju kao kad sam bio mali i bojao se grmaljvine i mraka. Ali nisam. Odrastao sam“ (Tihi-Stepanić 2014: 25).

Novi životni kontekst može zahtijevati drugačiji identitet od prethodnog (usp. Petrnai-Andrić 2012). Luka, iako do sada odličan učenik i dobar matematičar, nakon razvoda roditelja i promjene školske sredine, život bazira na igricama, izbjegavanju školskih obveza i svega što mu je prije bilo važno. Obiteljski problemi uz probleme s vršnjacima dovode Luku do netipičnih i nestereotipnih reakcija. On plače kad vidi oca i njegovu novu ženu zajedno, a pokazivanje osjećaja kulminira i delikvencijom i oštećivanjem očeva auta, što, uz pojavnost problema s kladenjem, predstavlja netipično ponašanje za mladića inače poznatoga kao odlikaša i dobrog ponašanja.

U novoj situaciji djeca, Luka i njegova mlađa sestra Maja, pokušavaju naći svoje mjesto. Nerijetko se događa da bivaju ostavljeni da se sami brinu za sebe ili ih „čuvaju“ mediji kako bi otac nesmetano mogao raditi što treba ili želi. Otac je prezaposlen, ali Luka ne doživljava jednako njegov poslovni uspjeh jer smatra da nije uspješan čovjek koji je ostavio ženu i djecu. Nedostaje mu u svakodnevicu, ne želi imati susrete s njim samo ponekad i zbog te razočaranosti i ljutnje, čini evaziju u svijet igrica u kojemu se osjeća uspješno. „Život je stvarno kompliciran (...) U igrici točno znaš što te čeka, u svemu tome ima i logike i pravde, a u životu nema ni jednog ni drugog. I neka mi još netko kaže da su igrice bezosjećajne. Vidim da je svijet prepun osjećajnih ljudi, počevši s mojim roditeljima“ (Tihi-Stepanić 2013: 39). Kriza u obitelji kulminira fizičkim nasiljem između oca i Luke, koje za njihovu obitelj inače nije bilo uobičajeno, a nakon incidenta Luka još više bježi u svijet računalnih igara.

Djeca u obitelji različito gledaju na novonastalu situaciju i ponašanje roditelja, a njihova reakcija povezana je s njihovim uzrastom. Mladić kritički gleda na postupke svojih roditelja, pogotovo oca kojeg smatra krivim za sve, dok se njegova sestra Maja, koja je mlađa i nije još ušla u razdoblje adolescencije, lakše prilagođava novoj situaciji i novim obiteljskim odnosima. Luka ne prihvaća ni majčinu novu vezu što rezultira time da ima narušene odnose sa svim članovima obitelji izražavajući tako neslaganje s njihovim odlukama. U razrješavanju njegovih problema velik utjecaj ima majka koja mu pomaže razgovorom. U toj se situaciji obitelj pokazuje kao sigurno utočište, nema povišenih tonova, a takva obitelj utječe na formiranje pojedinca sa zrelim stavovima. Luka postaje svjestan da su mu roditelji pokušali omogućiti normalan

život unatoč problemima u kojima su se sami našli i da su i oni imali grižnju savjesti zbog situacije koja se dogodila. Njihovo se ponašanje i životni odabiri u konačnici ne osuđuju, nego se žele prikazati kao netko tko ima „pravo na ljubav“. Kriza u obitelji se razrješuje tako da se svi mire s novom situacijom, a djeca s novim životnim partnerima svojih roditelja.

2.3. Kolektivni identitet i utjecaj vršnjaka

U razdoblju adolescencije utjecaj vršnjaka sve je jači i pojedinci teže uklopljenosti u odabrane skupine. Kada govorimo u utjecaju vršnjaka i identitetu, onda je važna identifikacija koja se „konstruira na poziciji nekog zajedničkog porijekla ili zajedničke osobine s drugom osobom ili grupom, ili s idealom, i u skladu sa solidarnošću i odanošću koje počivaju na prirodno uspostavljenim temeljima“ (Hall 2006: 359). U oba romana mladi uspostavljaju odnose s vršnjacima, ali s obzirom na problematiku romana, važnost vršnjačkih odnosa i utjecaja nije jednako prikazana. U romanima je kao važan prikazan utjecaj vršnjaka unutar razreda, gdje se pojavljuju pojedinci koji su vrlo različiti i različitog tipa ponašanja što utječe i na njihove međusobne odnose.

U romanu *Imaš fejs?* dvije protagonistice imaju različite društvene statuse što utječe i na njihovo ponašanje i percepciju sebe u odnosu na druge. Upravo se u odnosu prema vršnjacima uočava fluidnost identiteta i stvaranje identiteta ovisno o kontekstu (v. Hall 1996 [2006]; Kaufmann 2006; Peternai-Andrić 2012; Koss i Tucker-Raymond 2014; Skelin-Horvat 2017), jer se dvije protagonistice u društvu vršnjaka i drugačije ponašaju i drugačije osjećaju. Nataly je najzgodnija u razredu i svoj izgled koristi za uspostavljanje društvenih odnosa i stjecanje društvenog statusa. „Nataly ne samo što je lijepa, već ima *ono nešto*. Uvijek djeluje kao da točno zna što želi, a to joj, u našem smušenom pubertetskom svemiru, donosi posebne bodove. Svi se još uvijek tražimo, samo Nataly odaje dojam da se našla“ (2011: 8). Kata, iako razvijenih stavova i zrelih razmišljanja o mnogim područjima života, kada se promatra u odnosu na ostale vršnjake, osjeća manjak samopouzdanja te se smatra običnom, prosječnom djevojkom. U odnosu prema vršnjacima i njezin je identitet povremeno nesiguran jer i ona želi biti uklopljena i dio klape, što zahtijeva na primjer moderno odijevanje. Slunjski i Kos-Lajtman (2018) navode da osobito na konstrukciju ženskih likova utječu elementi popularne kulture koji se, između ostaloga, ogledaju i u izgledu likova. U romanu se veza sa suvremenim civilizacijskim kompleksima izražava kroz odjeću, što čini posredno opiranje roditeljskoj kulturi. Mladi žele biti moderni, nositi novu odjeću, a u Katinoj se obitelji

djeca odgajaju da ne budu potrošači u svijetu orijentiranom konzumerizmu. Iako Kata razvija otpor prema takvom stanju u obitelji, ona se ne buni javno nego otpor ostaje unutar njezinih dnevnikačkih zapisa.

Adolescentice se međusobno često uspoređuju i preispituju stavove i vrijednosti u kojima su odgojene. Tako Kata ima manje samopouzdanje zbog više razloga, od imena koje joj se ne sviđa i nije „moderno“, zbog odjeće koja također nije moderna, pa do vlastitih kvaliteta kao što je komunikativnost. S druge strane Nataly, koja ima mnoge društvene kvalitete, žali što i u njezinoj obitelji nisu odnosi idealni kao u Katinoj.

Likovi adolescenata svoj identitet grade s obzirom na okolnosti koje su im dane ili dostupne i ono što želi postići, a pa se uočavaju razlike među njima, od odlikašice Kate, ljepotice i prihvaćene Nataly pa do zlostavljačice Marine, što se u romanu tumači tipom odgoja u njezinoj obitelji, i pripadnice supkulturne skupine darkersko-pankersko-emo-metalnog imidža Tene. I dječaci pokazuju sklonosti pripadanju supkulturnim skupinama, a iz romana se može iščitati da na pripadnost supkulturnoj skupini upućuje i tip obitelji u kojoj pojedinci odrastaju jer bilo kakav odmah od tradicionalne obitelji upućuje na nesigurnost pojedinca i traženje sebe na nekim drugim mjestima, odnosno skupinama.

Suvremeno vrijeme nosi i nove obrasce ponašanja i nove načine komunikacije, koja se premješta na društvene mreže pa tako Nataly radi profil na *fejsu* kao još jedan od zahtjeva za društvenom prihvaćenošću, kao i potvrde vlastita statusa. Na tom profilu ona ima desetine novih prijatelja, ali komunicira i s ljudima koje ne poznaje u životu izvan virtualnog svijeta. Želi vezu sa zgodnim dečkom kako bi izazvala zavist drugih, odnosno kako bi održala status „popularne“ cure.

Samo je jedan lik adolescenta u romanu prikazan bez kolebljivosti i nesigurnosti tipične za tu dob – mladić Domagoj, pojedinac formiranog identiteta na kojega ne utječu događaji s medijima ili popularna kultura. On ima kritički odmak prema svijetu i onda loši utjecaji slabe, a on se fokusira na ono što mu je bitno.

Proces kolektivne identifikacije koji u određenim kontekstima može biti snažan, npr. u suprotstavljanju drugim skupinama, zastupanju svojih prava, slavlja, kulturnim događajima i dr. (Kaufmann 2006) u romanu se uočava prilikom slavlja rođendana na Bundeku. Kolektivni i individualni identitet nekad su u opreci i drugačije naravi (Kaufmann 2006). S obzirom na adolescentsku dob, likovi teže kolektivnoj identifikaciji i krše ono što je bilo dio njihova dotadašnjeg identiteta, odnosno stila života i načina ponašanja. Kata, inače uzorna odlična učenica, želeći ispuniti zahtjeve vršnjačke skupine, radi što i njezini vršnjaci, odnosno pije i puši. Događaj rezultira

pijanstvom i trijeznjenjem u ustanovi Hitne pomoći, a vijest o tome je završila na svim internetskim portalima s komentarima upućenim protiv obitelji i mladih.⁸

Zbog promjene sredine i nove škole Luka se, u romanu *Bacit ću ti kompjuter kroz prozor*, osjeća kao *outsajder*. On je već po nekim svojim osobinama drugačiji od drugih vršnjaka, odličan je učenik i izvrstan matematičar i splotom okolnosti mora se snaći u novoj sredini. Osjeća nesigurnost jer ga novi vršnjaci procjenjuju. Kako je mladima u dobi od 13, 14 godina važan utjecaj vršnjaka i pripadnost, on stječe prijatelje u novoj sredini i to mu djelomično pomaže u teškoj situaciji u kojoj se našao zbog razvoda roditelja, ali priman bijeg mu, kako je već navedeno, predstavljaju mediji odnosno računalne igre. On nastoji svoj društveni status graditi ne otkrivajući istinu o svojoj obitelji jer se zbog cijele situacije osjeća nesigurno.

Skupina s kojom se druži ima nešto drugačije interese od ostalih mladih i njihovi su interesi nešto bliži roditeljskoj kulturi, nisu problematični i imaju vlastite zanimacije. Odlaze na klizanje, u kino, a ne zanima ih rođendan najpopularnije razredne djevojke. Svatko od njih prikazan je u svjetlu mladenačke nesigurnosti, bilo po pitanju uspostavljanja romantične veze ili nerazriješenih privatnih situacija. U razmišljanjima i ponašanju prema vršnjacima Luka je vrlo zreo i shvaća kada se njegovi prijatelji ne ponašaju dobro i rade krive postupke.

2.4. Škola kao čimbenik formiranja identiteta

Škola se u oba romana pojavljuje u pozadini naracije i kao mjestu na kojemu se formiraju adolescente klape. U dobi u kojoj su protagonisti mijenja se odnos prema autoritetima, pa se i profesori u školi ponekad gledaju s negativnim predznakom i doživljava ih se kao drugačije, negativne i usmjere protiv sebe. U romanu *Imaš fejs?* škola je prikazana gotovo idealizirano (usp. Dragun 2015), mlade nastoji usmjeriti pravim vrijednostima i upozoriti na negativnosti konzumerističkog društva. Posebno se uloga škole ističe nakon Katina pijanstva kada razrednica i stručna služba u školi pomažu riješiti kriznu situaciju te je nastoje zaštititi. Reakcija škole, odnosno razrednice, pedagoginje i psihologinje pokazuje da ne postoji oponentski, konfliktan odnos školskih autoriteta prema učenicima koji su svojim ranijim trudom i dobrim ponašanjem pokazali kakvi su.

⁸ Kos-Lajtman i Slunjski (2017) događaj povezuju s popularnom kulturom i uočavaju negativan utjecaj i imitiranje odraslih pri ponašanju djece. „Suvremeni roman za djecu i mlade često prikazuje da su pojedinci koji ne prihvaćaju popularne obrasce ponašanja djelomično ili potpuno isključeni iz društva, u koje im je, naravno važno pripadati u ranjivim, formativnim godinama“ (Kos-Lajtman i Slunjski 2017: 83, prijevod V. Ž. Z.).

U romanu *Bacit ću ti kompjutor kroz prozor* škola se pojavljuje u pozadini problema u kojima se našao mladić Luka, ali se problemi osobne naravi i ovisnost o računalnim igrama reflektiraju i na školu pa on, inače izvrstan učenik i matematičar, počinje pokazivati i otpor prema školi, ocjene mu postaju lošije, te postaje neaktivan u školi. Ipak, u romanu se nastoji prenijeti pedagoška poruka, pa stoga Luka razvija svijest o tome što je dobro za njega i želi ponovno biti dobar učenik i ići na natjecanja iz matematike.

3. Zaključak

Romani Jasminke Tihi-Stepanić *Imaš fejs?* i *Bacit ću ti kompjutor kroz prozor* na čitateljima privlačan i aktualan način prikazuju protagoniste koji su u razdoblju rane adolescencije, te načine njihova odnosa prema korištenju medija, uspostavljanja odnosa s vršnjacima, te odnose u obitelji.

U dvama analiziranim romanima protagonisti su mladić i djevojke i njihovi su interesi, te problemi s kojima se suočavaju drugačiji, a može se uočiti da su načini rješavanja/ulaženja u problemske i situacije rodno obilježeni. U oba je romana važna uloga medija. Djevojke slobodno vrijeme provode uz društvene mreže i tražeći veću prisutnost vršnjaka i pokazujući težnju za uspostavom ljubavnih veza, dok se mladić Luka, opterećen problematičnom obiteljskom situacijom, okreće igranju računalnih igara. Mediji se pojavljuju i u pozitivnom i u negativnom kontekstu, ali je naglašenija negativna uloga medija, uz donošenje i pedagoških poruka. Mediji se pojavljuju kao supstitucija za nezadovoljavajuće i problematične obiteljske odnose, kao mjesto uspostave novih društvenih odnosa, ali i kao mjesto izvora za adolescente opasnih informacija i poticanja na opasne načine ponašanja. Oni utječu na formiranje identiteta mladih, njihovo ponašanje i na odluke koje donose u vrijeme svog odrastanja, a koje mogu ostaviti dugoročne, uglavnom loše, posljedice na njih. Ujedno, na formiranje identiteta mladih utječe slika obitelji jer mladi koji odrastaju u zaštićenim obiteljima formiraju siguran identitet i manje su podložni krizama, dok se kod mladih kod kojih se pojavljuje obiteljska problematika, veća ili manja, razvija i nesiguran identitet i krize identiteta koje rezultiraju supstituiranjem obitelji ili evazijom na druga mjesta, odnosno u promatranim romanima virtualni svijet. Utjecaj vršnjaka, koji je važan u godinama u kojima su protagonisti romana, pokazao se kao važan. U romanu *Imaš fejs?* utjecaj vršnjaka ukazuje na kolebljivosti identiteta između roditeljskih interesa i kulture i zahtjeva suvremenog društva i vršnjačke skupine kojoj se želi pripadati, dok u romanu *Bacit ću ti kompjutor kroz prozor* utjecaj vršnjaka pomaže u prevladavanju nesigurnosti i problema u obiteljskoj okolini. Škola se nalazi u pozadini naracije i iako u godinama u kojima su protagonisti dolazi

do otpora prema autoritetima, u romanima se naglašava važnost škole, dobrog ponašanja i učenja.

Izvori:

- Tihi-Stepanić, Jasminka, *Bacit ću ti kompjutor kroz prozor*, Alfa, Zagreb, 2013.
- Tihi-Stepanić, Jasminka, *Imaš fejs?*, Alfa, Zagreb, 2011.

Literatura:

- Culler, Jonathan, *Književna teorija – vrlo kratak uvod*, AGM, Zagreb, 2001.
- Dragun, Dragica, Utjecaj masovnih medija i virtualne komunikacije na primjeru romana „Imaš fejs?“, u: Stjepan Blažetin (ur.), XII. međunarodni kroatistički znanstveni skup, Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Pečuh, 2015, str. 512–517.
- Erikson, Erik, *Identitet i životni ciklus*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008.
- Flaker, Aleksandar, *Proza u trapericama : prilog izgradnji modela prozne formacije na građi suvremenih književnosti srednjo- i istočnoevropske regije*, Liber, Zagreb, 1983.
- Hall, Stuart, Kome treba identitet?, u: Dean Duda (ur.), *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, Disput, Zagreb, 2006, str. 357–374.
- Hamersak, Marijana; Zima, Dubravka, *Uvod u dječju književnost*, Leykam international, Zagreb, 2015.
- Hranjec, Stjepan, *Pregled hrvatske dječje književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- Jerkin, Corinna, Lajk za romane Jasminke Tihi-Stepanić, *Književnost i dijete, časopis za dječju književnost i književnost za mlade*, 1(1), 2012, str. 126–129.
- Kaufmann, Jean-Claude, *Iznalaženje sebe – Jedna teorija identiteta*, Anti-barbarus, Zagreb, 2006.
- Kos-Lajtman, Andrijana; Slunjski, Kristina, Influence of Popular Culture on Character Formation in the Contemporary Croatian Children's Novel, *Croatian Journal of Education – Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 19 (sp. Ed. 1), 2017, str. 73–94.
- Koss, Melanie; Tucker-Raymond, Eli, Construction and Depiction of Identity in Young Adult Novels with Digital Communication Technologies, *The ALAN Review*, 41 (2), 2014, str. 34–43.

- Lovrenčić, Željka, Pogovor, u: Tihi-Stepanić, Jasminka, *Bacit ću ti kompjutor kroz prozor*, Alfa, Zagreb, 2013, str. 149–154.
- Nikolić-Hoyt, Anja, Simbolički aspekti uporabe suvremenoga engleskog jezika: konstruiranje prestižnih i poželjnih identiteta, u: Pišković, Tatjana; Vuković, Tvrtko (ur.), *Drugi – Alteritet, identitet, kontakt u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi, Zbornik radova 44. seminara Zagrebačke slavističke škole*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2016, str. 175–184.
- Dostupno na: http://www.hrvatskiplus.org/upload/zbornici/ZSS_2016.pdf (10. 3. 2019).
- Pateman, Carole, *Ženski nered: demokracija, feminizam i politička teorija*, Ženska infoteka, Zagreb, 1998.
- Peternai-Andrić, Kristina, *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Antibarbarus, Zagreb, 2012.
- Rudan, Vlasta, Normalni adolescentni razvoj, *Medix*, 10 (52), 2004, str. 36–39.
- Skelin-Horvat, Anita, *O jeziku i identitetima hrvatskih adolescenata*, Srednja Europa, Zagreb, 2017.
- Slunjski, Kristina; Kos-Lajtman, Andrijana, Transgresije u prezentaciji ženskih likova u suvremenom hrvatskom dječjem romanu u kontekstu utjecaja popularne kulture, *Detinjstvo – časopis o književnosti za decu* 18 (2), 2018, str. 3–14.
- Zima, Dubravka, *Kraći ljudi – Povijest dječjeg lika u hrvatskom dječjem romanu*, Školska knjiga, Zagreb, 2011.

Mrežni izvori:

<http://www.hdkdm-klubprvihpisaca.hr/tihi-stepanic-jasminka>
(Pristup 10. ožujka 2019)

Vedrana ŽIVKOVIĆ-ZEBEC & Marija ZBOŽIL

**FORMING A YOUTHFUL IDENTITY IN NOVELS *IMAŠ FEJS?*
AND *BACIT ĆU TI KOMPJUTER KROZ PROZOR*
JASMINE TIHI-STEPANIĆ**

The paper explores the formation of youth identity in two novels by Jasminka Tihi-Stepanić *Got Facebook?* (2011) and *I'll Throw your Computer out of the Window* (2013). Jasminka Tihi-Stepanić belongs to contemporary Croatian children's literature and young adults' authors and in her books she brings the problems and challenges of growing up in the 21st century. In the analyzed novels the center of narration are protagonists from the period of early adolescence and their problems and interests, which include the use of media, family relationships, peer relationships and school responsibilities. In both of the novels media plays an important role as a space for escaping problems or place for establishing new relationships and forming a position in society. The narrative figure of family appears in the important role and the ways of functioning of the family and the type of parental education affects the formation of youth identity and ways of behavior. The influence of peers suggests the inconsistency of adolescent identities that lie between parents' demands and aspirations for belonging to a peer group. The school is in the background of narration in both novels, but leaves a positive influence on the formation of characters' identities.

Keywords: literature for young adults; the formation of a youth identity in literature; early adolescence; *Got Facebook?*, *I'll Throw your Computer out of the Window*

UDK 781.5:316.4(497.11)

Pregledni rad

Ana MARTINOLI (Beograd)

Fakultet dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu

ana.martinoli@fdu.bg.ac.rs

MUZIČKI PROGRAM RADIJA B92 KAO JEZIK KULTURE OTPORA U SRBIJI – MUZIKA U FUNKCIJI DRUŠTVENE PROVOKACIJE I GRAĐANSKE MOBILIZACIJE*

Tekst analizira muzičku politiku B92 i njen muzički program koji je bio osmišljen, uređivan i plasiran tako da se opazio kao autentična nadogradnja, produžetak i svojevrsni akcenat misije Informativne redakcije te stanice. Žanrovska i stilska raznovrsnost muzičkog programa, jak autorski pečat, promovisanje novih, alternativnih i savremenih vrednosti su, kao glavna obeležja Muzičke redakcije Radija B92, doprineli tome da se ovaj sektor, uz Redakciju za kulturu, smatrao nosiocem, ali, još više, kreatorom urbanih trendova. Takođe, tekst će pokazati da su muzička politika i rad muzičke redakcije Radija B92 doprineli tome da se stanica afirmiše kao ključna medijska komponenta kulture otpora koja je uspostavljena tokom devedesetih godina 20. veka u Beogradu i Srbiji. Daleko od želje da muzikom samo razonodi svoje slušaoce, o muzičkom programu Radija B92 devedesetih se može govoriti kao programu koji je mobilisao, imao težinu političke komunikacije, bio radikalno i beskompromisan, moderan i progresivan, što je muzičkim emisijama i njenim autorima donelo kulturni status, a stanicu postavilo u sam centar turbulentnih političkih i društvenih dešavanja na izmaku 20. veka.

Ključne reči: *radio, B92, muzika, kultura otpora, community radio, alternativni medij*

---

* Tekst je nastao u okviru rada na projektu *Identitet i sećanje: transkulturni tekstovi dramskih umetnosti i medija (Srbija 1989–2015)*, projekat broj 178012 koji realizuje Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu, a koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

„Vreme je za pravdu, vreme je za istinu!“

(reči prve muzičke numere emitovane na talasima Radija B92, Disciplina kičme)

Radio B92 bi 15. maja 2019. godine proslavio svoj trideseti rođendan. Nekada najpoznatija nezavisna radio-stanica, ne samo u Srbiji, već i globalno, simbol otpora političkoj represiji i medijskoj cenzuri tokom devedesetih godina, bila je prepoznatljiva po beskompromisnom informativnom, ali i progresivnom i alternativnom muzičkom i kulturnom programu. Istorija ovog radija može se analizirati na različite načine, a kroz analizu rada Muzičke redakcije može se jasnije razumeti društvena i kulturološka misija ove stanice koja je bila jasno vidljiva kako kroz njeno programsko delovanje, tako i kroz *off air* aktivnosti.

Ovaj tekst je nastao oslanjajući se na materijale prikupljene kroz preko 30 dubinskih intervju sa urednicima, autorima, novinarima i osnivačima stanice¹, kao i na brojne arhivske izvore i teorijsku literaturu koja pomaže u razumevanju potencijala i mogućnosti radija kao medija koji mobilise i pokreće na društvenu i političku akciju.

Tekst za cilj ima prikaz i analizu razvoja i rada Muzičke redakcije, a u odnosu na političku represiju i dominantni kulturološki narativ u Srbiji devedesetih godina prošlog veka, odnosno ukazivanje na kapacitete muzičkog programa u kreiranju kritičkog mišljenja, informisanja, te ilustrovanja društveno-političkih okolnosti. Tako se muzički program ove stanice može posmatrati i kao jezik otpora, jezik medijske subverzije i jezik društvenog angažmana i mobilizacije publike, u kontekstu političkih dešavanja u periodu 1989–2000. godine. S obzirom na programske vrednosti i kvalitet današnjeg, savremenog radija u Srbiji i regionu, dominaciju zabavne funkcije i potpunu komercijalizaciju, ovaj tekst može poslužiti i kao vredna lekcija iz istorije radija i podsticaj budućim društveno-politički angažovanim audio projektima.

Osnivanje Radija B92 – „novi pogled na svet, za bolje sutra... kontra radio koji ste želeli“²

„Klica“ iz koje je izrastao Radio B92 bila je omladinska emisija „Ritam srca“ koja je emitovana na beogradskom Studiju B. Jednosatni program koji je realizovala nezavisna mini redakcija iscrtao je konture budućeg radija, ne gujući progresivan i slobodan duh, eksperimentišući stilom i formom, gradeći svoju autentičnost hrabrim izborom sagovornika i tema. Govoreći o počecima

---

¹ Intervjui su urađeni u periodu mart – maj 2014. godine, povodom obeležavanja 25. godina od osnivanja Radija B92.

² Ovim rečima otvoren je program Radija B92 15. maja 1989, a izgovorili su ih predsednik Omladine Jugoslavije, Branko Greganović, i predsednik Omladine Beograda, Dragan Pavlović.

rada ove stanice, jedan od osnivača i glavni i odgovorni urednik, Veran Matić, ističe da se paralelno sa osnivanjem višepartijskog sistema u Srbiji iskristalisala ideja „da se u elektronskom obliku dobije nešto nalik NON-u (Nove omladinske novine, prim. aut.) ili Studentu“.

Na talasu malo liberalnijeg pokreta u beogradskoj organizaciji omladine pokreće se eksperimentalni, petnaestodnevni program, kao jedan od načina obeležavanja rođendana Tita. Tako Radio B92 emitovanje započinje 15. maja 1989. godine, u sklopu Majskih svečanosti i Dana omladine.

Za razumevanje značaja i specifičnosti Radija B92 neophodno je poznavanje ukupnog, društvenog, političkog i medijskog konteksta, u kome stanica nastaje. Radio B92 nastaje u doba ogromnog raskoraka između unutrašnjih i spoljnih društveno-političkih prilika – u vreme pada Berlinskog zida, dok u SFRJ postoji jednopartijski sistem i u trenutku kada Komunistička partija na vlasti menja ime u Socijalistička partija Srbije. U tadašnjoj SFRJ svi glavni gradovi danas bivših republika su imali svoje omladinske radio-stanice, sa najprominentnijim Radio Študentom u Ljubljani i stanicom 101 Zagrebu. U Beogradu je do 1989. omladinska scena bila potpuno pod kontrolom zvaničnih medija, što je ukazivalo na to da ne postoji čvrsta politička volja da se pokretanje omladinskog radija desi. Jezik medija u ovom periodu je formalan, krut, potpuno lišen želje za autentičnošću, originalnošću, eksperimentom. Tokom 80-ih godina prošlog veka iz omladinskih organizacija u Jugoslaviji izraslo je ono što je kasnije preraslo u demokratske pokrete i demokratsku scenu Jugoslavije. Tako su omladinski mediji imali kapacitet da postanu važna alternativa – kulturološka, društvena i, najvažnije, politička – u okviru kojih se razvijao novi način razmišljanja i novi način govora, novi medijski tekst kojim se sa publikom komunicira. Omladinski mediji su imali važnu i profesionalnu funkciju, ne samo političku i ideološku – otvaranjem novih tema, afirmisanjem novih formi, eksperimentisanjem sa zvukom, kreirali su okvire novog medijskog jezika koji će uspostavljati neke nove oblike odnosa sa publikom. U tom ključu je nastao i razvijao se i Radio B92. Već od samog početka Radio B92 je sadržajem, stilom, načinom prezentacije, pa tako i svojim muzičkim programom i programom iz kulture nagovestio da će biti radikalno drugačiji od svega što je do tada na medijskoj sceni postojalo.

Svoju programsku misiju Radio B92 gradio je na principima Univerzalne deklaracije Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima. Sama Deklaracija je, uprkos činjenici da je u pitanju uopšten tekst, promovisala mnogo toga što je krajem 80-ih godina prošlog veka bilo novina u SFRJ. Da Univerzalna deklaracija UN o ljudskim pravima bude neka vrsta osnove programske politike predložio je Veran Matić, koji smatra da je upravo to obeležilo istorijat Radija B92 i dodaje: „Sloboda medija je uslovljena i drugim slobodama, dakle sve je neodvojivo od

tih 27 članova Deklaracije. Trudili smo se ne samo da se za njih borimo, nego i da ih praktikujemo, zastupamo. Radio je bio i medij, i zbir pokreta“.

Radio B92 se vrlo brzo pozicionira kao radio manjinā – u programu su mogli da se čuju glasovi predstavnika političke manjine, opozicije koja se tek pojavila i polako bivala legalizovana, nacionalnih manjina, što u vreme raspirivanja strasti i rata nije bilo popularno, seksualnih manjina, pripadnika LGBT populacije. Svoj identitet radio B92 gradi uspostavljanjem novog jezika – jezika slobode, ravnopravnosti, društvene raznolikosti. Posebnu dimenziju jezika stanice gradi njena antiratna orijentacija koja se jasno i čvrsto definiše sa sve jačim raspirivanjem rata u SFRJ. Tako Radio B92 postaje „antiratni medij, medij koji zagovara mir, kontakt sa kolegama i profesionalcima u bivšoj Jugoslaviji, ne zbog nostalgije već sa poslednjim ostacima razuma koji se čuvao u Sarajevu, Zagrebu, Ljubljani“, navodi Saša Mirković, jedan od urednika i direktora stanice.

Period osnivanja Radija B92 i, još više, godine rata i raspada SFRJ, u Srbiji su bile obeležene zatvaranjima, represijom i cenzurom medija, gušenjem objektivnog i nepristrasnog novinarstva. I dok se politička scena usložnjava i postaje višestranačka ugrožavajući apsolutnu vlast Slobodana Miloševića, medijsko tržište postaje predmet kontrole, monopolizacije, promovisanja zvaničnog propagandnog novinarstva i eskapističkih, strogo zabavnih programa, pojave turbo-folka koga promovišu najgledanije TV stanice bliske vladajućem režimu. I baš kao što je politička scena bila podeljena na patriote i izdajnike, tako su i mediji bili markirani kao podobni, režimski naspram opozicionih, neposlušnih, „izdajničkih“. Svojim objektivnim novinarstvom, otvorenom kritikom režima, zagovaranjem poštovanja različitih oblika sloboda i ljudskih prava, konačno i antiratnim angažmanom, Radio B92 je vrlo brzo postao vodeći medij među onima koji su bili označeni kao nezavisni i, samim time, nepodobni. Muzička redakcija je svojom aktivnošću pratila osnovni smer ukupne programske i kulturološke politike B92, koristeći muziku da izrazi sve ono što je Informativna redakcija stanice izražavala rečima, kroz vesti, reportaže, intervju.

Aktivnost i rad Muzičke redakcije i Redakcije za kulturu B92 biće analizirani u ovom tekstu iz različitih perspektiva:

- kroz programsko delovanje stanice (*on air*), koje je podrazumevalo vrednosno jasno definisanu politiku i programske ciljeve;
- kroz programske akcije koje su animirale i mobilisale građane da postanu aktivni učesnici političkih i društvenih procesa koji su obeležili 90-e godine u Srbiji (*off air*);
- onlajn aktivnosti u vreme gašenja stanice i posebno za vreme NATO bombardovanja u proleće 1999. godine.

Sve analizirane aktivnosti stanice u ovom tekstu se odnose na period od osnivanja 1989. do petooktobarskih promena 2000. godine.

Programska evolucija Radija B92 i razvijanje delatnosti koje su bile zasnovane na izlasku iz radijskog studija, ali i izmeštanju programa iz FM polja u onlajn, u velikoj meri su pratile hronologiju gašenja radio-stanice kojih je do 5. oktobra 2000. godine bilo četiri.

Prvo gašenje Radija desilo se 9. marta 1991. godine, tokom građanskih demonstracija koje je obeležio izlazak tenkova na ulice glavnog grada. Program je tada prekinut na nešto manje od 24 sata.

Drugo gašenje Radija desilo se, takođe, tokom građanskih i studentskih protesta, 3. decembra 1996. godine. Ovoga puta signal je izostao iz etra čak pedeset sati.

Treće gašenje 2. aprila 1999. godine podrazumevalo je ne gašenje signala radija, već kompletno preuzimanje tehničke i intelektualne svojine Radija od strane predstavnika režima Slobodana Miloševića tokom vanrednog stanja u državi i NATO bombardovanja.

Četvrto gašenje je vezano za ukidanje projekta B292, emitovanog na talasima III programa Studija B (99.1 MHz), u periodu od 2. avgusta 1999. godine do 17. maja 2000. kada je Radio ponovo ugašen i iseljen iz studijskih prostorija³.

Aktivistički kapacitet Radija B92 donekle se može tumačiti i kroz prizmu njegovog nedefinisanog, ilegalnog statusa. Po mnogo čemu, stanica svojim autentičnim jezikom, neformalnim stilom, provokativnim tonom i sadržajem koji je često na granici brutalnog, plutajućom programskom šemom, upečatljivim radio autorima, podseća na piratske radio-stanice. Naime, sve do 1997. godine B92 je program emitovao bez regularne dozvole⁴, što je dodatno otva-

---

³ Beograd je, sa oko dva miliona građana, u maju 2000. godine posle nelegalnog upada predstavnika Miloševićeve vlasti u Studio B, i preuzimanja gradske televizije i radija Studio B, ostao i bez B292, ali i programa bilo koje druge nezavisne, nerežimske stanice, uz izuzetak omladinskog Radio Indexa, čiji je signal bio slab, često ometan, a informativno-politički sadržaj neretko cenzurisan. Međutim, u roku od 24 sata novinari B92 nastavili su da šalju informacije iz Beograda putem interneta i satelita do ANEM-ovih stanica i ostalih partnera u regionu. Zahvaljujući snažnoj podršci, vesti Radija B92 moglo je da čuje više od 60 posto ljudi u Srbiji i još više korisnika interneta širom sveta. Ipak, Radio B292 je od maja do avgusta 2000. godine bio ograničen isključivo na svoje internet izdanje, koje, s obzirom na neznatan broj internet korisnika, nije uticalo na povećanje spektra izvora informisanja za građane, a od avgusta počinje emitovanje programa ove stanice sa talasa Radio Drine i predajnika na Majevici (Republika Srpska), kasnije i iz Rumunije. Oba pokušaja su, zbog policijskog ometanja, bila relativno neuspešna.

⁴ Prema rečima Saše Mirkovića nakon drugog gašenja stanice ona prelazi u legalni status i to na intervenciju tadašnje predsedavajuće Međunarodne federacije novinara, Ketii Marton, kod predsednika Slobodana Miloševića.

ralo prostor kako za ometanje programa stanice, tako i za njeno označavanje kao pobunjeničke, piratske. B92 je, zapravo, kao i većina opozicionih medija, bila talac postojećih problema u oblasti pravne regulacije medija devedesetih godina prošlog veka. Samo neki od tih problema bili su neusklađenost starih i novih zakona, kolizija saveznih i republičkih zakona, nepostojanje nezavisnog nadzornog tela zaduženog za elektronske medije i nespremnost nadležnih ministarstava na saradnju, kada je reč o registraciji radio i TV stanica.

Konačno, da bi se razumeo rad Muzičke redakcije potrebno je staviti ga u kontekst celokupnog rada i delovanja ove stanice koja se po programskim ciljevima, vrednostima i usmerenju svoje programske politike i vezama sa zajednicom može tretirati kao *community* radio. Svetska asocijacija *community* radio-stanica (AMARC) nudi veoma široku definiciju – „Community radio, ruralni radio, kooperativni radio, participatorni radio, alternativni, obrazovni... prakse i profili su veoma raznovrsni... Njihovi signali mogu dosezati samo kilometar udaljenosti, a mogu „pokrivati“ celu jednu zemlju. Neke su u vlasništvu neprofitnih organizacija, neke samih slušalaca, studenata, crkvi, sindikata...“.⁵

Downing (2011) navodi da su, deklarativno, *community* mediji na svojim počecima bili vezivani za neprofitne asocijacije, te da su izrasli prevashodno iz kulturnih i političkih agendi, sa često inovativnim tehničko-tehnološkim rešenjima i entuzijazmom – amateri i volonteri su zaslužni za opstanak najvećeg broja *community* radijskih inicijativa i projekata. O pojmu zajednice, ključnom za razumevanje *community* radio koncepta, Dauning govori sa aspekta „društvene povezanosti“ – načina na koji smo mi, pojedinci, uključeni, ugrađeni u naš lokalni, kulturni i nacionalni kontekst. On vidi *community* medije kao „*mediasphere* namerno kreirane da (zadovolje) svrhe zajednice“ (Dauning 2011: 116–117 u: Martinoli 2014).

Ipak, ni najšire postavljene definicije *community* radija ne uspevaju da obuhvate svu raznovrsnost i specifičnost Radija B92. Na to skreću pažnju i neki od autora koji su se bavili društvenim angažmanom i aktivizmom stanice, navodeći da ona za sebe bira ime „urbani radio nastojeći da pokaže svoju različitost kako u odnosu na komercijalni radio i lokalne radio-stanice čiji su programi svojom tradicionalnošću forme, tematskom orijentacijom, te načinom vođenja i organizacije još uvek više okrenuti seoskoj ili „novogradskejoj“, a najmanje gradskoj populaciji (danas i ka novim elitama), tako i u odnosu na druge modele „nezavisnih“, „trećih“ radio-stanica, oslonjenih na društvene, aktivističke pokrete (najčešće socijalno orijentisanih, bez izrazite kulturološ-

⁵ What is Community Radio?, URL: <http://www.amarc.org/?q=node/47>, pristupljeno: 3. novembra 2018.

ke/umetničke specifičnosti)“ (Šešić 1997: 352–353). Šešić u nastavku upravo muzičke programe prepoznaje kao „najbolji znak raspoznavanja okrenutosti stanice određenom kulturnom modelu“ (1997: 353).

Kulturna politika Radija B92 je počivala na multimedijalnosti, podržavanju alternative, pluralizma mišljenja i demokratičnosti. Društveno-politička, dešavanja u medijima i kulturi u periodu postojanja Radija B92 intenzivno su uticali na karakter, strukturu, jezik i funkcije ovog programa. Dopunskim, vanprogramskim aktivnostima, kao i novim oblicima tehničke i produkcione organizacije uspešno je probijana medijska blokada. „Želeli smo da povežemo Beograd sa glavnim tokom dešavanja u umetnosti i muzici. Pokušavali smo da kreiramo, uspostavimo novi jezik, novi način izražavanja“, navodi Miomir Grujić Fleka, jedan od najistaknutijih autora Radija B92. (Collin 2001: 14)

Muzička redakcija Radija B92

Muzika kao osnovno izražajno sredstvo radija konstitutivni je element koji gradi jezik svakog radio-programa. Njene funkcije u programu mogu biti različite: informativna, obrazovna, zabavno-rekreativna, mobilizatorska, propagandna. U programu Radija B92 muzika je, od samog početka, bila jedan od ključnih elemenata identiteta stanice, sadržaj oko koga, kao ni oko misije i ciljeva Informativne redakcije, nije moglo biti kompromisa. Oslanjajući se na već definisane principe celokupnog programa i promovisanje slobode i demokratskih principa, kao jedna od važnih uloga stanice nameće se i ideja o transformaciji društva do koje će, između ostalog, dovesti i ono što su saradnici radija nazvali „oslobađanje kroz kulturu“. Jedna od ideja koju je muzički program Radija B92 od početka sledio je bila ta da se ne teži visoko formatiranom, kontrolisanim programima po ugledu na britanske radio-stanice, koje su emitovale muziku automatizovano, po unapred utvrđenim spiskovima. Iako su iskustva iz inostranstva govorila da je dominantni princip rada emitovanje po unapred zadatom algoritmu, bilo je jasno da će primena takvog načina rada biti nemoguća za radio-stanicu koja muzikom želi da postigne autentičnost, provokativnost, ali i da u realnom vremenu prati turbulentne društveno-političke okolnosti u kojima funkcioniše.

U vreme osnivanja Radija B92 beogradski etar karakterišu radio-stanice čiji je muzički izbor veoma skučen, predvidljiv, dominiraju lake, popularne note, večiti hitovi. Devedesete godine donose i osnivanje radio-stanica bliskih režimu koje svojim slušaocima nude vrhunski eskapizam kroz emitovanje hiperkomercijalne elektronske plesne muzike koja dobija pun zamah na prostoru bivše SFRJ, kao i kroz sasvim novi muzički žanr, turbo-folk. Podilaženje ukusima najšire publike mnogim radio-stanicama obezbeđivalo je ne-

prikosnoven status najslušanijih. Nasuprot njima gradski Studio B je ostavio iza sebe svoj zenit programske kreativnosti i autentičnosti. Od sredine 80-ih godina taj program gubi oštricu, bar kada je muzika u pitanju, kao i želju za otkrivanjem nove muzike, relevantne za mlađu publiku.

Jezik muzičke politike Radija B92 bio je po mnogo čemu specifičan: „Deluje nestvarno gledajući unazad da je npr. B92 bio prva radio-stanica koja nije emitovala folk muziku. To ne treba mešati sa turbo-folk i folk muzikom koja je došla kasnije, to je bilo vreme Posela na Kalemegdanu, *mainstream* manifestacije koje su organizovale državne stanice. Bili smo ledolomci“, ističe Saša Mirković.

O progresivnosti Muzičke redakcije B92 i razvijanju autentičnog jezika muzičkog programa koji za cilj ima „razgovor“ sa publikom koji je daleko izvan zabavnih dominantnih u srpskom etru početkom 90-ih godina prošlog veka svedoče i dostupni izvori – „...B92 je razvio i veliki broj muzičkih emisija u užem smislu, informativne ili edukativne prirode, zatim top liste određenog muzičkog žanra, a neke emisije su bliske drugim formama „kulturoloških“ programa, intervjua...“ (Šešić 1997: 365).

Muzički program Radija B92 od početka je bio kreiran tako da se u subverzivnom smislu smatrao pandanom poslu koji je obavljala Informativna redakcija. Utisak najvećeg dela auditorijuma stanice se poklapao sa utiskom muzičkih urednika i autora stanice – za njih je muzička redakcija bila politički najradikalniji deo radija. Prisećajući se početaka rada Muzičke redakcije, jedan od njenih najpoznatijih urednika, Gordan Paunović, kaže: „Želeli smo da promenimo zvuk radija u Beogradu i to smo ugradili u Muzičku redakciju B92. Mi smo bili mladi slobodni ljudi koji su odabrali jednu formu izražavanja koji je bila muzika i nismo želeli da nas išta sputava. Bilo je trenutaka kada je to izašlo na površinu i bilo vidljivo. Svako je tražio prostor za sebe koji mu je bio uskraćen negde drugde. Novinarima je to bio Radio Beograd 1, emisija „Niko kao ja“, odakle su potekle Cece (Svetlana Lukić i Svetlana Vuković, autorke Peščanika, prim. aut.), Nela (Antonela Riha, urednica Informativne redakcije Radija B92, prim. aut.),... Generalno svi smo imali tu neku vrstu motiva i inspiracije koja nas je slala na peti sprat Doma omladine (prostor u kome je bio smešten studio Radija B92, prim. aut.) jer je to bila zona slobode koju nismo mogli na nekom drugom mestu da osvojimo. I svako se borio kako je umeo najbolje“. Raznovrsnost muzičkog programa, promovisanje novih vrednosti, otvorenost za eksperiment i neograničenost tradicionalnim formama – sve zajedno pozicioniralo je Muzičku redakciju, uz Redakciju za kulturu B92, kao kreatore urbanih trendova u Beogradu.

Radio B92 je zvukom i sadržajem, jezikom svog programa, delio sudbinu grada, pa su se društvene promene direktno reflektovale na program i rad saradnika. Jezik stanice je bio beskompromisan, direktan, precizan i, za mnoge, često brutalan, ali autori i urednici su smatrali da je to bio adekvatan odgovor na događaje koji su obeležili srpsko društvo devedesetih godina prošlog veka. Jedna od misija stanice bila je da svoju publiku zaštititi od apatije i eskapizma koje su pojačavali *mainstream*, zvanični i režimski mediji. Sve je bilo odgovor, ilustracija i replika na društveno-političke događaje, pa je samim tim i biranje muzike bilo „aktivno“, navodi Dušana Nikolić, autorka Redakcije za kulturu B92, koja nastavlja: „Nama se tada zamerala agresivna muzika, ali nisi mogao da slušaš radio ravnodušno. Dijapazon tema celog programa je bio drugačiji i zato je bila važna ta interaktivna muzička podloga. Ljudi su znali po tome kakva je muzika na radiju šta se dešava u gradu.“

Ono što je definisalo i obojilo rad Muzičke redakcije sve do petooktobarskih promena 2000. godine je očigledna energija muzičkih urednika i autora koji su delovali bez ikakve cenzure ili autocenzure, bez kalkulacija i bez razmišljanja o posledicama. Prema rečima Gordana Paunovića, radio je upravo na račun te osećajnosti, očigledne i direktne, uspeo da izgradi sledbeništvo koje je bilo u mnogo čemu fanatično, i upravo ta vrsta lojalnosti se tokom godina pokazala kao jedan od presudnih faktora opstanka stanice.

Kada je reč o identitetu muzičkog programa može se konstatovati da on nije izgrađen spontano, postojale su jasne odrednice – vrednosne, kulturnološke, estetske – koje su usmeravale celokupan programski, pa samim tim i muzički sadržaj. Ipak, ne može se govoriti o strogo kontrolisanom planu da se baš takav identitet formira. Zajednička ideja svih urednika i autora stanice bila je osvajanje novog medijskog prostora za popularnu kulturu i njen prateći muzički izraz, odnosno za sve ono što nije suštinski pripadalo *mainstreamu* i komercijalnoj muzici. Ključne reči kojima bi se mogla opisati muzička politika stanice, pa samim tim i njen muzički identitet i jezik bile bi – radikalno, savremeno, alternativno, progresivno.

„Bilo je radikalno i bili smo svesni toga. Puštali smo underground... Nismo znali za neke granice, nije ih niko postavljao, pa je bilo glupo da ih sami postavimo. Ja sam imao veliki respekt prema onome što Informativna redakcija radi, a mi smo to isto radili s muzikom. Mi smo pomerili granice muzikom. Postavljali smo nezgodna pitanja, ‘bušili’ smo tamo gde se ne sme“, priseća se rada u redakciji Miško Bilbija, prvi muzički urednik B92.

Strategije programske politike koje su obeležile program Radija B92 su bile inovativnost, jak autorski pečat, sloboda i eksperiment. One su za današnje vreme skoro jednako progresivne, kao za devedesete godine prošlog veka. Ideja je bila slušaocima ponuditi materijal za razmišljanje, a ne podilaziti naj-

širem muzičkom ukusu, vezati publiku za stanicu sadržajem koji je za nju važan ili, kako to navodi Gordan Paunović, „mislim da je to koliko si ti ljudima potreban ono što definiše tvoju popularnost, a ne koliko ćeš im zadovoljiti svaku muzičku želju. Mi smo ljudima nametali određeni društveni i kulturni sadržaj i politički stav i vreme je pokazalo da smo bili u pravu“.

Programske akcije Radija B92 i njihova uloga u mobilizaciji publike

Programske akcije stanice za cilj imaju dodatno jačanje i promovisanje osnovnih karakteristika programa, promociju novog sadržaja, kao i stvaranje zajedničke programske vrednosti oko koje se okupljaju svi autori programa, bez obzira na to koliko su različiti njihovi pojedinačni programi ili emisije. Programske akcije mogu biti vezane samo za određene segmente programa – recimo za *prime time*, kao najvidljiviji segment programa i segment sa najviše slušalačkog potencijala – ili za specijalizovane programe čiju popularnost i slušanost stanica želi da poveća. Rezultat uspešne programske akcije može biti jačanje odabranog identiteta, izgradnja svesti slušalaca o brendu stanice i njegovim vrednostima, prepoznavanje i usvajanje programske orijentacije stanice.

Ako programske akcije Radija B92 shvatimo kao poseban oblik medijskog aktivizma i poseban oblik komunikacije sa publikom, onda se može zaključiti da je stanica postupala i delovala u maniru najuticajnijih građanskih pokreta čija je samo jedna komponenta bio medijski sadržaj. „Medijski aktivizam se ponekad posmatra kao cilj sam po sebi, ali se često ljudi zainteresovani za medijski aktivizam prvo uključuju u različita pitanja vezana za socijalnu pravdu. Potom prepoznaju pristup medijima kao ključnu komponentu aktivističkog rada o bilo kom pitanju. Aktivističke medijske grupe imaju običaj da ne poštuju postojeće granice (društvenih) pokreta, već da ih prevazilaze“ (Dunbar-Hester 2014: 3).

Radio B92 je kroz svoje programske akcije, bilo da su kreirane kao deo programa ili su podrazumevale izlazak iz studija, kod svoje publike uspeo da stvori percepciju ne samo o identitetu radio-programa, već o mnogo širem društveno-političkom pokretu, čime je ukazao na kapacitete i mogućnosti najšire shvaćenog medijskog aktivizma.

Može se reći da su njegov program kreirali podjednako urednici, autori i novinari stanice, ali i sama publika, različite grupe umetnika, te dešavanja u gradu, na ulicama, ali i širi društveno-politički kontekst. Radio B92 je na mnogo načina bio prvi istinski participatorni medij u tadašnjem FM etru, na momente čak i bukvalno, ostavljajući otvoren mikrofon za sve slušaoce koji bi se uključivali direktno u program bez navigacije voditelja u studiju, ali mnogo više kroz brojne akcije koje ne bi bile realizovane bez aktivnog uključivanja

publike, slušalaca⁶. Tako jezik programa aktivno grade i slušaoci, uvodeći žargon, sleng, lični pečat u zvaničan medijski tok. Eksperimentišući sa formom, granicama, programskim, estetskim, ideološkim, političkim, Radio B92 uspeva da kreira više identiteta – svaki slušalac je imao svoju definiciju onoga što za njega predstavlja B92, ali je sve povezivao visoko emotivan i lojalan odnos prema stanici. Sve to daje osnova za tvrdnju da je B92 bio mnogo više od radio-stanice, već da je bio širi kulturni pokret i upravo zbog toga „imao je snage da izađe na ulicu, da izađe iz radijskog studija i da bude prepoznat kao neki nosilac društvene svesti, zato su te akcije imale toliko odjeka“, navodi Tomislav Grujić, autor i muzički urednik stanice posle 2000. godine. On nastavlja: „Bili smo na ulicama sve vreme, bili smo napolju, i na koncertima, u klubovima... To sad zvuči malo romantično – nisam siguran da smo znali šta radimo, ali smo znali da moramo to da radimo“.

Imajući u vidu delovanje Radija B92 možemo ga smestiti u prostor između alternativnih medija, društvenih pokreta i tzv. DIY aktivizma⁷. Kreirajući specifično medijsko okruženje svojim programom, Radio B92 je zapravo kreirao čitav prostor, u etru i van njega, koji su definisale društvene i političke vrednosti. Kao ishod svih programskih akcija koje je stanica realizovala može se nazreti želja da se B92 percipira kao nosilac kritičke i progresivne društvene svesti. Upravo je ta želja obeležila i programske akcije stanice koje su imale odjeka daleko preko granica čujnosti i dostupnosti njenog radio-programa. Akcije koje će biti pomenute u tekstu su u svojoj osnovi imale antiratni angažman, koji je bio karakterističan za ceo program stanice, kao i mobilizaciju publike i pritisak na režim koji je ometao ili potpuno zabranjivao rad stanice.

Prvo zvanično zatvaranje Radija 9. marta 1991. godine izbacilo je muziku u prvi plan s obzirom na to da je emitovanje policijskim nalogom bilo dozvoljeno, ali uz uslov da se pored čitanja zvaničnih izveštaja državne agencije Tanjug program kreira samo muzički. Muzički saradnici su smislili način

⁶ Samo neke od tih akcija su „Sve Predsednikove bebe“, „Miting debelih“ i sl. koje će biti predmet i tema drugog dela ovog teksta.

⁷ DIY, skraćenica od Do It Yourself, Uradi sam, u ovom slučaju se odnosi na one oblike društvenog i političkog, odnosno medijskog aktivizma, u kome medij postaje aktivan pokretač, kreator i inicijator procesa, događaja, jednokratnih ili dugoročnih aktivnosti, kojima pokušava da mobiliše svoju publiku. Ovaj oblik aktivizma nije ograničen na jednu formu, može podrazumevati više paralelnih inicijativa u različitim medijima ili oblicima. Specifičnosti DIY kulture bi mogle biti želja da se kreira van zvaničnih institucija, bez podrške tih istih institucija, oslanjajući se na sopstvene resurse – materijalne, kreativne, produkcione. DIY aktivizam istovremeno omogućuje izgradnju autonomnog, specifičnog jezika kojim se publika mobiliše, informiše, poziva na akciju. U kontekstu ovog teksta, muzički program Radija B92 u svojim pojedinim segmentima zastupa i usvaja koncepte DIY aktivizma, što će se kasnije preneti i na brojne programske akcije stanice van studija.

kako da premoste informativnu blokadu – u programu su emitovane isključivo numere koje su naslovima, tempom, ritmom, tekstovima, opisivale sukobe na ulici i stanje povišene napetosti i tenzije. U momentu kada su gradskim ulicama Beograda prolazili tenkovi sa talasa B92 je odjekivao naslov *Fight The Power*, rep himna grupe Public Enemy. Tako muzički program postaje jezik otpora, pobude, mobilizacije, nadogađujući jezik informativnih sadržaja, šaljući još direktniju i intenzivniju poruku svojoj publici. Prisećajući se dešavanja tog 9. marta 1991. godine, Veran Matić kaže „Uvek se pojavi neki heroj koji uradi samoinicijativno ono što niko nije planirao, ali svojim talentom, hrabrošću, buntom, kreativnošću, odreaguje na pravi način. Miško (Bilbija, tadašnji muzički urednik, prim. aut.) je tada odreagovao. Dva policajca su nas čuvala i bili smo sami na spratu. Onda je on rekao: ‘Ja ću malo da puštam tu protestnu muziku, neće oni ništa pokapirati’ i napravio je celodnevni hepening progresivne, protestne muzike koja je bila jasan poziv građanima, šta treba da rade kada prvi put imaju tenkove na ulicama i kad se vidi da režim ima naprsline, da je reakcija režima drastična, što predstavlja neku novu vrstu ohrabrenja“.

Bio je to jedinstven spoj muzike i događaja, *soundtrack* aktuelnog trenutka. Prema mnogima, muzika B92 je odigrala dosta bitnu ulogu u političkim i društvenim previranjima u to vreme. „Pesme Parafa, Pankrta, Prljavog kazališta, pesme u kojima je opevan sukob s policijom, koje su mnogi smatrali artificijelnim i pomodnim prenošenjem panku upravo zbog neautentičnosti i nedoživljenosti sukoba... zazvučale su novom snagom“. (Šešić 1997: 366)

Ovo je bila i prva otvorena promocija radija kao „centralne komponente underground pokreta – glas urbanog Beograda pritiskom“ (Collin 2001: 41), otpora koji će funkcionisati narednih godina. Dan kasnije, 10. marta 1991, studenti koji su protestvovali počeli su da skandirajući traže povratak regularnog programa Radija B92. U osam uveče stanica je počela da emituje svoje vesti. Prvi, ali ne i poslednji put, Radio B92 je vraćen u etar zahvaljujući podršci sa ulica. Rezimirajući aktivnosti Muzičke redakcije Miško Bilbija zaključuje: „9. marta kad su nas zatvorili i zabranili govorni sadržaj, mi smo muzikom izvukli Beograd na ulice. Koristili smo sva sredstva koja su nam bila na raspolaganju, nismo se plašili. Iako smo bili za gramofonima, bili smo zapravo na ulici“.

Već iduće godine, 1992, dešava se projekat Rimtutituki⁸, zabeležen kao čin antiratne akcije, antiratne kampanje, u vreme kada Beograd nije bio mnogo glasan protiv rata. „Ovaj projekat predstavlja „prst u oko“ onima koji su odgovorni za haos koji je nastao u zemlji, odnosno, otvoreno se suprotstavljajući vlasti, beogradskim državnim medijima i njihovom ratno-huskačkom

⁸ Projekt je podržala i Jugoslavenska banka za međunarodnu ekonomsku suradnju – Jumbes, na čelu s Ivanom Stambolićem koji je osigurao novac za koncert, ali i za iznajmljivanje sada već legendarnog kamiona.

programskom obrascu“.⁹ Projekat je okupio članove muzičkih grupa EKV, Partibrejkers i Električni orgazam. „U holu beogradskog SKC-a dolaze na ideju da snime i singl kojim će širiti antiratnu propagandu. Komponiraju pjesmu „Slušaj 'vamo!“ s ključnim refrenom „Mir, brate, mir“, koju izdaje Radio B92, uz dogovor da se ona ne smije naći ni u kakvoj vrsti prodaje.“¹⁰ Muzički performans podrazumevao je vožnju na otvorenom kamionu ulicama Beograda, deljenje besplatnog singla prolaznicima i aktivno slanje poruke protiv ratnih sukoba koji su počeli da se šire nekadašnjim republikama SFRJ. Spot za ovaj singl koji je objavio B92 bio je i jedini realizovan sadržaj ovog projekta, s obzirom na to da planirana ploča nikad nije objavljena. Sa istim ciljem, slanjem antiratne poruke, naredne godine u organizaciji Radija B92 dešava se koncert za Sarajevo. Pred sam početak rata u Bosni 1993. na ovom događaju se okupilo preko 25.000 ljudi. Takav oblik muzičkog događaja se tokom devedesetih godina prošlog veka u Srbiji nije dogodio – da se van organizacije političke stranke ili političkog pokreta okupi taj broj ljudi¹¹.

Sve ove programske akcije povezuje zajednička nit – u njima je muzika jezik otpora i pobune – što naglašava osnovnu nameru autora, urednika i novinara ove redakcije, kako sumira Gordan Paunović: „Želeli smo sve vreme da kažemo da nismo samo ljudi koji puštaju muziku, već da smo ljudi koji imaju stav o životu, o društvu, o politici, o kulturi, o tome šta se dešava oko nas, želeli smo da pokažemo da se naš glas čuje i kroz muziku i na neke druge načine“.

Društveni angažman muzičkog programa nije izostao ni u periodu najvećih građanskih i studentskih protesta od decembra 1996. do marta 1997. U ovom periodu o aktivizmu Muzičke redakcije B92 može se ponovo najviše govoriti u smislu mobilizacije i dodatne političke propagande. Radikalnost i beskompromisnost zvuka stanice, karakteristična za najranije dane Devedeset dvojke, ponovo je bila aktuelna. Dešavanja na ulici imala su adekvatnu muzičku podlogu na programu Radija.

⁹ Projekat: Rimtutituki, URL: <http://solair.eunet.rs/~gabriel/rimtutituki.htm>, pristupljeno: 12. septembra 2019.

¹⁰ 19 GODINA KASNIJE: Kako su EKV, Partibrejkersi i Električni orgazam pokušali zaustaviti rat i Miloševiću pokazali srednji prst, URL: <https://lupiga.com/vijesti/19-godina-kasnije-kako-su-ekv-partibrejkersi-i-elektricni-orgazam-pokusali-zaustaviti-rat-i-milosevicu-pokazali-srednji-prst?page=3>, pristupljeno: 18. septembra 2019.

¹¹ „Najupečatljiviji momenat je ta snažna energija koja se pojavila i koju smo mogli da vidimo, jedna strašna želja da se zaustavi zlo. Ono što smo osećali tada, mislim da je bilo dvostruko – s jedne strane da je moguće zaustaviti rat i da je moguće sprečiti divljaštvo, ali u isto vreme i da to što radimo nije dovoljno. I to smo imali sve vreme tokom svih ratova kao najupečatljiviji događaj“, izjavio je Veran Matić, director B92, o koncertu za Sarajevo 1992, izvor RadioSarajevo.ba.

Treće gašenje Radija B92 podrazumeva zapravo preuzimanje svih tehničkih i programskih kapaciteta stanice od strane režima, u prvim danima NATO bombardovanja 1999. godine. Da je režim bio svestan kolika je moć muzike kao jezika otpora, pobune, ali i određenja kulturološke i političke orijentacije govori i činjenica da je, odmah po preuzimanju programa Radija B92, jedna od prvih aktivnosti novih, režimskih urednika bila da se zabrani emitovanje inostrane muzike, muzike na engleskom jeziku, od rokenrola do plesne elektronske muzike, te da jedini muzički jezik stanice bude „patriotski“, odnosno da muzika bude na srpskom ili na jezicima „prijateljskih“ zemalja poput Rusije i Grčke¹².

Konačno, možda najveće kulturno dešavanje, mešavina političkog i umetničkog angažmana, u ovom periodu bila je rok turneja koju su, pod sloganom „Nije ljudski ćutati“ organizovali B92 i ANEM krajem 1999. godine. Sa ciljem da se animira apatična omladina i da se povrati vera u mogućnost promene, lokalne sredine u Srbiji obilazili su neki od najboljih srpskih bendova poput Kanda, Kodža i Nebojša, Darkvud Dab i Sunshine. Odziv publike je bio masovan i svuda rekordan što je pokazalo i želju publike širom Srbije za nekim drugačijim sadržajima od onih koji su se nametali putem državnih i mainstream komercijalnih medija.

„Drugi cilj kampanje podrazumevao je tribine u popodnevnim satima, na kojima je ostvaren susret beogradskih i lokalnih novinara sa građanima, razmenjena iskustva u okruženju poslednjeg Zakona o javnom informisanju¹³, predstavljena aktivnost nevladinog sektora“.¹⁴

Poseban oblik aktivacije Muzičke redakcije vezan je za onlajn okruženje koje će biti ilustravano projektom NetAid¹⁵. Da bi se razumela važnost,

¹² O ovome piše i Matthew Collin u svojoj knjizi *Guerilla Radio*, ali su i sećanja autorke teksta, koja je u trenutku preuzimanja stanice na Radiju B92 bila angažovana kao novinarka Muzičke redakcije B92.

¹³ Zakon o javnom informisanju donet je 21. oktobra 1998. godine, na predlog Vlade Mirka Marjanovića, u kojoj je ministar za informisanje bio Aleksandar Vučić. Donet po hitnom postupku, uz napuštanje Skupštine opozicionih poslanika, ovaj drakonski Zakon je podrazumevao neke od rigoroznih, brutalnih odredbi, među kojima su i te da tužilac ne mora da dokazuje optužbu, a okrivljeni (vlasnik lista, glavni urednik, director...) dužan je da u roku od 24 sata sudiji za prekršaje predoči dokaze o svojoj nevinosti. „Prema za sada raspoloživoj dokumentaciji, pozivanjem na Zakon o informisanju u Srbiji je kažnjeno dvadesetak medija, od kojih neki, poput Glasa, Blica i Dnevnog telegrafa, i po nekoliko puta. Sa medijske scene nestali su Dnevni telegraf, Naša Borba, Evropljanin. Preživeli kažnjenici grcaju u dugovima i sa zebljom čekaju novu prijavu. Država je prema prvim procenama dosad kaznila neposlušne sa 16 miliona dinara“, stoji u tekstu nedeljnika *Vreme* objavljenog 23. oktobra 1999, a navodi se na portalu *Medija&Reform*, URL: <https://mediareform.rs/zakon-o-javnom-informisanju-1998-sedamnaest-godina-nakon-ukidanja/>, pristupljeno: 5. septembra 2019.

¹⁴ Turneja „Nije ljudski ćutati“, URL: https://www.vreme.com/arhiva_html/467/19.html, pristupljeno: 4. septembra 2019.

¹⁵ Projekat NetAid pokrenut je sredinom aprila 1999. godine, u trenutku kada je sva aktivnost

ali i progresivnost projekta NetAid potrebno ga je staviti u kontekst onlajn komunikacije u Jugoslaviji 90-ih godina prošlog veka.

Od Dejtonskog sporazuma broj korisnika interneta u Jugoslaviji je porastao i učinio ga masovnim medijem koji je omogućio komunikaciju preko granica. Njegov potencijal kao oruđa za izbegavanje cenzure prvi put je demonstriran tokom studentskih protesta 1996/97, ali sve do NATO bombardovanja on nije prepoznat kao ozbiljno propagandno oružje.

Radio B92 je kao medij bio pionir i na polju korišćenja interneta kao kanala distribucije svojih sadržaja, pa je samim tim i u onlajn polju bio na udaru cenzure, baš kao i na FM talasima. Sa početkom NATO bombardovanja, 24. marta 1999. godine, predajnik Radija B92 je bio zaplenjen, a kako je domen www.b92.net takođe bio preuzet od strane režima, uz pomoć holandskog partnera, XS4ALL momentalno se lansirala nova web adresa – Free B92¹⁶.

Svrha FreeB92 sajta, koji je pokrenut 9. maja 1999. godine, bila je, pre svega, da se signalizira slušaocima u zemlji, ali i onima u inostranstvu, da Radio B92 još uvek živi i funkcioniše. „Kampanja Free B92 nastavlja sve aktivnosti kojima se B92 bavio do zatvaranja – promoviše slobodan govor, objektivno informisanje, društvenu toleranciju i solidarnost, kulture manjina, urbane vrednosti, alternativnu kulturu. Poseban cilj je borba protiv rastuće društvene, a posebno medijske represije kojom režim odgovara na zahteve za otvaranje i demokratizaciju društva“.¹⁷

Već 15. maja 1999. organizovan je prvi 24-časovni muzički internet program – NetAid – posvećen desetogodišnjici Radija B92. U programu su učestvovali brojni muzičari iz celog sveta i prijatelji B92, uz tehničku podršku Kunstradija iz Beča i Radio Qualia iz Australije.

Radija B92 bila preneti u virtuelni, onlajn prostor. Usvajajući ovaj naziv, Radio B92 pokušava da ukaže na trenutno polje svog delovanja, ali i da animira širu, međunarodnu javnost da se uključi u borbu za očuvanje slobodnih i nezavisnih medija čiji je opstanak tokom NATO bombardovanja bio doveden u pitanje. NetAid je, takođe, bio i naziv 24-časovnih programskih onlajn sesija realizovanih svakog 15-og u mesecu, kada su se brojni saradnici, saveznici, stvaraoci u polju savremene umetnosti, medija, popularne kulture i politike, kao i slušaoci, udruživali na mreži, kreirajući jedinstven programski sadržaj, sastavljen od poruka solidarnosti, podrške, muzičkih i govornih segmenata, sve sa ciljem da se održe prisutnim ideja i osnovni ciljevi programa B92. Celokupna NetAid aktivnost bila je koordinirana iz Budimpešte i Beča, od strane saradnika i urednika B92, idejni tvorac NetAid-a bio je Gordan Paunović, a poslednje onlajn emitovanje NetAid je zabeležio 15. jula 1999. godine.

¹⁶ URL: www.b92.net/free, pristupljeno: 30. avgusta 2019.

¹⁷ Uputstvo za upotrebu Free B92, URL: <http://www.b92.net/freesr.html>, pristupljeno: 30. avgusta 2019.

Program se emitovao na <http://www.freeb92.net>, sa osnovnom porukom za solidarnost i podršku B92 timu koji nastavlja da se bori i brani slobodni duh B92 uprkos ratu, represiji države i najnovijoj zabrani radija¹⁸.

Ovaj događaj, osim što je za cilj imao da izrazi podršku slobodnim medijima širom Jugoslavije, nagovestio je mogućnosti digitalnog doba kao što su aktivna participacija publike u programu, direktna razmena sadržaja, interaktivni program i multiplatformnost.

Predstavljeni projekti i oblici aktivacije Muzičke redakcije Radija B92 samo su mali delić bogate istorije ove stanice, ali dovoljni da dozvole zaključak da je B92 bio stanica koja je nastupala protiv svih pravila na kojima je zasnovan savremeni komercijalni radio. Načini na koje se stvaralo, radilo i promišljalo okruženje bili su pre svega zasnovani na entuzijizmu, ali su sa rastom uticaja stanice rasli i profesionalni standardi produkcije i realizacije programa.

Ideje Muzičke redakcije i njen angažman rođeni su u grupi ljudi koji su razmišljali o lepoti otpora. Istovremeno, upravo na primeru Muzičke redakcije je bilo očigledno koliko je teško nametati standarde koje ljudi ne razumeju ili koji nisu bliski jednoj društveno-političkoj zajednici. Ove izazove sa kojima se stanica suočavala rezimira Veran Matić – „u devastiranoj kulturnoj sredini, ne može se menjati svest, ali se mora menjati kulturni model“.

Promovišući mogućnost drugačijeg pogleda na svet oko sebe, nezavisni mediji su odigrali važnu ulogu u sticanju samosvesti građana – „Možeš da zatvoriš neku stanicu, ali nećeš uspeti da ugasiš jednom probuđenu želju građana da o nekom problemu slobodno pričaju“, kaže Dragan Ambrozić u intervjuu nedeljniku Vreme povodom turneje „Nije srpski ćutati“.

Premeštajući polje svoje borbe sa strogo političkih tema na polje „ukusa“, Radio B92 i njegova Muzička redakcija su skrenuli pažnju na činjenicu da je pitanje istine ne samo pitanje politike i istorije, već i pitanje ukusa. Kroz muziku su postavljana pitanja, iskazivana sumnja, pozivalo se na kritiku i preispitivanje.

Nakon petooktobarskih promena muzika je bila i prva žrtva nove programske politike stanice. Počinje se sa formatiranjem muzičkog programa, lični senzibilitet i znanje muzičkih urednika zamenjuju softver, pravila rotacije i insistiranje na komercijalnoj muzici koja neće „uznemiravati“ slušaoca. Vreme bunta polako se povlači pred vremenom tržišta, rejtinga, diktata reklama koje postaju sve važniji izvor prihoda i opstanka stanice. Promene u muzičkoj politici stanice, iako isprva spore, nagovestile su promene koje će dovesti do gubljenja identiteta brenda i konačnog gašenja 2014. godine.

---

¹⁸ „Sonic Youth su slali snimke koncerata, ekskluzivni materijali, neki članovi Sonic Youth su snimali emisije, Pet Shop Boys je slao divne poruke, Nil Tenant je rekao šta misli, REM takođe... To je bio jedan emotivan trenutak za sve nas“, navodi Gordan Paunović.

Literatura:

- Collin, Matthew, *Guerrilla Radio: Rock 'N' Roll Radio and Serbia's Underground Resistance*, Nations Book, London, 2001.
- Downing, John D. H., *Encyclopedia of Social Movement Media*, Sage, London, 2011.
- Dunbar-Hester, Christina, *Low Power to the People – Pirates, Protest, and Politics in FM Radio Activism*, The MIT Press, Massachusetts, 2014.
- Martinoli, Ana, *Crowdfunding kao strategija opstanka i razvoja nezavisnih medija – studija slučaja Indie Voices*, Zbornik radova *Kultura i održivi razvoj u doba krize*, FDU, Beograd, 2014.
- Šešić, Milena, *B92 urbani radio – politika, alternativa, rok... (I deo – istorija burnih vremena, 1990–1993)*, u: Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti 1, Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Beograd, 1997.

Webografija:

- What is Community Radio?, URL: <http://www.amarc.org/?q=node/47>, pristupljeno: 3. novembra 2018.
- Turneja „Nije ljudski ćutati“, URL: https://www.vreme.com/arhiva_html/467/19.html, pristupljeno: 4. jula 2018.
- Uputstvo za upotrebu Free B92, URL: <http://www.b92.net/freesr.html>, pristupljeno: 30. novembra 2018
- Projekat: Rimtutituki, URL: <http://solair.eunet.rs/~gabriel/rimtutituki.htm>, pristupljeno: 12. novembra 2018.
- 19 godina kasnije: Kako su EKV, Partibrejkersi i Električni orgazam pokušali zaustaviti rat i Miloševiću pokazali srednji prst, URL: <https://lupiga.com/vijesti/19-godina-kasnije-kako-su-ekv-partibrejkersi-i-elektricni-orgazam-pokusali-zaustaviti-rat-i-milosevicu-pokazali-srednji-prst?page=3>, pristupljeno: 18. novembra 2018.
- Zakon o javnom informisanju 1998 – sedamnaest godina nakon ukidanja, gde su mediji u Srbiji danas?, Media & Reform, 2019, URL: <http://mediareform.rs/zakon-o-javnom-informisanju-1998-sedamnaest-godina-nakon-ukidanja>, pristupljeno: 5. septembra 2019.

Audio materijali i intervjui:

- Veran Matić, osnivač i glavni i odgovorni urednik Radija B92 u periodu 1989–2015, intervju realizovan februara 2014. u Beogradu.
- Gordan Paunović, muzički urednik Radija B92 u periodu 1997–2000, intervju realizovan februara 2014. u Beogradu.
- Miško Bilbija, muzički urednik Radija B92 u periodu 1989–1996, intervju realizovan marta 2014. u Beogradu.
- Saša Mirković, autor, urednik i izvršni direktor Radija B92 u periodu 1989–2015, intervju realizovan marta 2014. u Beogradu.
- Dušana Nikolić, autorka Redakcije za kulturu Radija B92 u periodu 1989–2000, intervju realizovan marta 2014. u Beogradu.

Ana MARTINOLI

RADIO B92 MUSIC PROGRAM AND CULTURE AS THE LANGUAGE OF RESISTANCE IN SERBIA – MUSIC AS A TOOL FOR SOCIAL PROVOCATION AND MOBILIZATION

Radio B92, the most influential independent radio station in the Balkans that ceased to exist in May 2015, was established three decades ago, in May 1989. Paper analyzes music editorial policy of this station whose main characteristics were diversity of genres and styles, strong personalization and authorship, promotion of new, alternative and contemporary values. As such, radio B92 Music department, along with the B92 Culture department, was authentic creator and initiator of urban trends in Belgrade and its music policy contributed to the perception of radio B92 as a key media component of the culture of resistance in Serbia during the 90s. Far from the ambition to just entertain its listeners by playing popular tunes, music program of B92 was the strong factor of mobilization, political communication, it was radical and uncompromising, modern and progressive all of which created cult status for most of its music shows, music editors and journalists and positioned station to the centre of turbulent political and social events at the end of the 20th century.

Key words: *radio, B92, music, culture of resistance, community radio, alternative media*

GRADA

UDK 016:050"1946/1991"

Preliminarno saopštenje

Desanka JAUKOVIĆ (Nikšić)

Filološki fakultet – Nikšić

desajaukovic@gmail.com

**BIBLIOGRAFIJA ITALIJANISTIČKIH
PRILOGA (PREVODA I NAPISA)
U ČASOPISU *STVARANJE* (1946–1991)**

U prilogu je data bibliografija italijanističkih priloga u crnogorskom časopisu za književnost i kulturu *Stvaranje*, od njegovog prvog godišta (1946) zaključno sa posljednjim sveskama objavljenim u vrijeme postojanja SFRJ (1991). Bibliografija je data abecednim redom, u dvije glavne podgrupe (prevodi i napisi) sa anotacijama u kojima su predložene osnovne informacije o prirodi i sadržaju objavljenih priloga.

Ključne riječi: *Stvaranje*, italijanistički prilozi, bibliografija

Italijanistički prilozi, objavljeni u mjesečnim ili dvomjesečnim sveskama crnogorskog časopisa za književnost i kulturu *Stvaranje* (1946–1991), svjedoče o kulturnim vezama i interkulturnoj razmjeni u okviru crnogorsko-italijanskih i jugoslovensko-italijanskih kulturnih i književnih veza u toku skoro pet decenija izlaženja ovog vrlo uglednog časopisa, pokrenutog u Crnoj Gori neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata. Časopis je bio veoma otvoren za saradnju sa kulturnim poslenicima, piscima i prevodiocima iz svih krajeva nekadašnje Jugoslavije, a u njemu su, pored savremene domaće književnosti, u okviru različitih rubrika objavljivani i prilozi iz stranih književnosti, kako klasičnih, tako i savremenih, pa tako i italijanske, kao i napisi različitih profila među kojima su prisutni i oni na italijanističke teme i teme crnogorsko-italijanske kulturne i književne razmjene.

Do kraja postojanja SFRJ na čelu Uređivačkog odbora *Stvaranja*, slijedeći dosljedno izdavačku politiku časopisa, smijenili su se kao urednici: Mihailo Lalić (1946), Janko Đonović (1948–1950), Mirko Banjević (1951–1953), Čedo Vuković (1953–1972), Sreten Asanović (1973–1989) i Milo Kralj (1989–1991).

Bez obzira na povremenu kritiku zbog otvorenijeg odnosa prema različitim ispoljenim u sagledavanju određenih vidova kulture, u poslijeratnom

periodu *Stvaranje* je kao kulturno i književno glasilo, kao mjesto okupljanja starih i afirmacije novih intelektualnih snaga, imalo pionirsku ulogu. U toj predanoj borbi za iznošenje i očuvanje kako nacionalne, tako i književnosti sa šireg jugoslovenskog prostora, časopis je nastojao da, kroz rubrike kao što su „Iz književnosti“ (sa čestom podrubrikom „Iz italijanske književnosti“), „Iz prevođenja“, „Iz svijeta“, „Prikazi i bilješke“, „Iz književne i kulturne istorije“, „Sa raznih meridijana“, „U izlogu“, „Traganja“ itd.), svojoj čitalačkoj publici, pa makar i u skromnijem obimu, približi domete svjetske književnosti i proprati što je više moguće njene najvažnije tokove. Posebno je značajan uspjeh koji je postignut u praćenju i vrednovanju mnogih evropskih književnosti, ali i onih tada manje poznatih evropskom svijetu, kao što su književnosti takozvanih nesvrstanih zemalja.

Mjesto italijanske književnosti, u ovom širokom spektru tema, najrazličitijih literarnih formi, domaćih i svjetskih autora, bez sumnje spada u poseban, s manjim ili većim vremenskim pauzama, brižljivo proširivan korpus, o čemu svjedoči podatak da je u hronološkom opsegu od četrdeset pet godina objavljeno 108 priloga koji se mogu posmatrati u rasponu od prevoda književno-umjetničke poezije i proze, do priloga bibliografske, književno-istorijske, književno-kritičke, komparatističke i publicističke profilacije. Riječ je o korpusu raznovrsnih tekstova koji se po formi i sadržini priloga može razvrstati u dvije velike sekcije i to književno-umjetničkih prevoda (28 priloga) i raznovrsnih napisa (80 priloga), dok se opseg tema kreće od prikaza savremene italijanske književne produkcije i njenih prevoda na srpskohrvatski jezik, preko praćenja književnog stvaralaštva italijanske manjine u Jugoslaviji, do kulturnoloških tema u okviru crnogorsko-italijanskih veza u prošlosti, prije svega recepcije Njegoševog pjesničkog djela na italijanskom jeziku. Bibliografski popis ovih priloga svjedoči o aktuelnoj otvorenosti časopisa *Stvaranje* za druge kulture, u ovom slučaju italijansku, što prije svega doprinosi rasvjetljavanju ove malo poznate stranice crnogorske kulturne istorije.

A) PREVODI

AKROKA, Elio Filipo; BANJERI, Dovani Ramela; BELINO, Frančesko; BERTOLUČI, Atilio; BETARINI, Mariela; BIZARO, Rino; ČIPOLINA, Đuzi Verbaro; DAL ZOTO, Fulvija; ĐANKANE, Danijele; FORTINI, Franko; VALERI, Dijego; GATO, Alfonso; GOVONI, Korado; GUIDAČI, Margerita; KAPRONI, Đorđo; KARDARELI, Vinčenco; KUKI, Mauricio; KURČI, Vitorino; KVAZIMODO, Salvatore; MANONI, Frančesko; MONTALE, Euđenio; MORIKONI, Alberto Mario; SABA, Umberto; SANTOLIKVIDO, Ana; SERENI, Vitorio; SINISGALI, Leonardo; SPANJUOLO, Antonio; PALACESKI,

Aldo; LUCI, Mario; PAVEZE, Čezare; PAZOLINI, Pjer Paolo; PENA Sandro; ŠANKOVSKI, Marila Batilana; TAORMINA, Emilio Paolo; VILA, Karlo; ZANZOTO, Andrea; CAJHEN, Valentino; – „Sa raznih meridijana. Iz savremene italijanske poezije“, *Stvaranje*, XLIII/1988, br. 7, str. 600–621.

Izbor iz savremene italijanske lirike u prevodu italijaniste i pjesnika Dragana Mraovića. Izborom je napravljen kratki osvrt na poetske struje u Italiji nakon Drugog svjetskog rata. Sadrži pjesme: Umberto Saba: „Ove godine“, Korado Govoni: „Partizanova smrt“, Aldo Palaceski: „Biti ili ne biti“, Dijego Valeri: „Usamljeni glas“, Vinčenco Kardareli: „Oktobar“, Đuzepe Ungareti: „Ne vičite više“, „Jutro“, Euđenio Montale: „Kraj 1968“, Salvatore Kvazimodo: „Sada kada se dan rađa“, Sandro Pena: „U nesigurnom snu sanjam još malo“, „Sunce bez sjenke na muškim tijelima“, Čezare Paveze: „Doći će smrt“, Leonardo Sinisgali: „Stara izgubljena ulica“, Alfonso Gato: „Bdjenje“, Atilio Bertolucci: „Godine“, Đorđo Kaproni: „Gibon“, Mario Luci: „Senior“, Vitorio Sereni: „U prolazu“, Franko Fortini: „Saučesništvo“, Alberto Mario Morikoni: „Kazna za osjećajne“, Margerita Guidači: „Prva Elizina jesen“, Andrea Zanzoto: „Postojati psihički“, Pjer Paolo Pazolini: „Molitva majci“, Elio Filipo Akroka: „Poslednju noć sam spavao“, Đovani Ramela Banjeri: „Kap po kap“, Antonio Spanjuolo: „Strah“, Emilio Paolo Taormina: „S onu stranu stakla“, Valentino Cajhen: „Linija života“, Karlo Vila: „Medeni prah“, Marila Batilana Šankovski: „Kako da ne budem“, Fulvija Dal Zoto: „Neka te strah bude“, Frančesko Manoni: „Februarsko Sunce“, Mariela Betarini: „Fragment majci“, Karmelo Mecalma: „Možda samoća“, Mauricio Kuki: „Glenovo putovanje“, Čuzi Verbaro Čipolina: „Pitam se“, Rino Bizaro: „Pjesnik“, Frančesko Belino: „Umrijeti“, Danijele Đankane: „Nema više mjesta“, Ana Santolikvido: „Uništenje“, Vitorio Kurči: „Stavio sam snove da spavaju“.

2. BATALJA, Aurelio Remo, „Iz italijanske književnosti. Četiri pjesme (s dozvolom pjesnika preveo Ante Cettineo)“, *Stvaranje*, X/1955, br. 1, str. 24–26. Izbor iz poezije savremenog italijanskog pjesnika Aurelija Rema Batalje (Aurelio Remo Battaglia). Sadrži pjesme „Malaria“, „April u Kalabriji“, „Silanski suton“ i „Pismo“ iz zbirke *Izgnanik iz zavičaja*.

3. BETI, Ugo; MONTALE, Euđenio; KVAZIMODO, Salvatore; SOLMI, Serđo; GATO, Alfonso; SABA, Umberto; „Iz savremene italijanske lirike“, *Stvaranje*, XI/1956, br. 6, str. 401–405.

Izbor iz poezije savremenih italijanskih pjesnika. Prevod je sačinio tadašnji profesor književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu, Vladeta Košutić. Sadrži sljedeće pjesme: Ugo Beti: „Kuća“, Eugenio Montale: „Limuni“, Salvatore Kvazimodo: „Molitva kiši“, Serđo Solmi: „Molitva životu“, Alfonso Gato: „Mome ocu“, Umberto Saba: „Nezaposleni“. Sadrži i bilješke o piscima.

4. EKO, Umberto, „Semiotika inscenacije“, *Stvaranje*, XLIV/1989, br. 1, str. 74–82.

Odlomak iz Ekove zbirke eseja *Reći otprilike isto* (*Dire quasi la stessa cosa*) preveden sa francuskog jezika. Prevodilac i poznavalac francuskog jezika, Gojko Čelebić odstupio je samo od originalnog naslova koji na italijanskom jeziku glasi Averoesova potraga (*La ricerca di Averoes*).

5. FJORENTINO, Luidi, „Iz italijanske književnosti. Tri pjesme (s dozvolom pjesnika sa italijanskog preveo Radovan Vidović)“, *Stvaranje*, XIII/1958, br. 6, str. 555–557.

Izbor iz poezije Luidija Fjorentina (Luigi Fiorentino). Sadrži: „Za jedno mrtvo djevojčce“, „Smrt cvrčka“, „Tek se jedno draganje skanjuje“. Preveo hrvatski filolog i leksikograf Radovan Vidović.

6. [FJORENTINO, Luidi; BODINI, Vitorio; FORTINI, Franko; ROMANO, Anđelo; SALA, Alberiko; ROVERSI, Roberto; GORI, Mario; SKOTI, Đakomo], „Iz savremene italijanske poezije“, *Stvaranje*, XXI/1966, br. 1, str. 51–58.

Izbor iz savremene italijanske poezije. Sadrži: Luidi Fjorentino: „Sicilija“; Vitorio Bodini: „U komadima pada ovog časa“; Franko Fortini: „Gledaj ovu pržinu“, „Pismo“; Anđelo Romano: „Dolazak sjena s krovova“; Alberiko Sala: „U zemlji“; Roberto Roveri: „Nedjelja na rijeci“, „Pad“; Mario Gori: „Portret“; Đakomo Skoti: „Trenuci čuđenja“, „Ne da život mira ni spokoja“, „Kornjačo u klijanju“. Sadrži i bilješke o autorima, koje je, kao i prevode, sačinio hrvatski književnik Nedjeljko Fabio.

7. GRANDE, Adrijano, „Iz italijanske književnosti. Pet pjesama s dozvolom pjesnika preveo Radovan Vidović“, *Stvaranje*, XII/1957, br. 4, str. 313–315.

Izbor poezije iz zbirke „Pjesma u dva glasa“, savremenog italijanskog pjesnika Adrijana Grande (Adriano Grande). Sadrži pjesme: „Uvijek sam kušao“, „Bolje će biti“, „O, beskorisno izmišljanje!“, „Leluja se hrust na stabiljici“, „Konačno ištem mir“ iz zbirke *Pjesma u dva glasa* (*Canto a due voci*).

8. KAMPANA, Dino; VALERI, Diego; GOVONI, Korado; LUCI, Mario, „Iz savremene italijanske lirike“, *Stvaranje*, XII/1957, br. 7/8, str. 585–588.

Izbor iz poezije četiri italijanska savremena pjesnika koja stvaraju neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Preveo Vladeta Košutić. Izbor sadrži: Dino Kampana: „Đenovljanki“, „Brod na putovanju“; Diego Valeri: „Decembar“; Korado Govoni: „Pijanac“; Mario Luci: „Doksat“, „Slonovača“.

9. KOKETI, K. O., „Iz italijanske književnosti. Tri pjesme (s dozvolom autora preveo Radovan Vidović)“, *Stvaranje*, X/1955, br. 9, str. 537–538.

Tri pjesme italijanskog savremenog pjesnika K. O. Koketija čije ime ne bilježe savremene istorije italijanske književnosti. Sadrži: „O nježnosti sicilijanske žene“, „Tužaljka Sicilijanke“.

10. KVAZIMODO, Salvatore, „Iz italijanske književnosti. Šest pesama“, *Stvaranje*, XV/1960, br. 5, str. 365–367.

Izbor iz savremene italijanske lirike. Sadrži poeziju Salvatorea Kvazimoda (Salvatore Quasimodo), jednog od najistaknutijih predstavnika italijanskog hermetizma. Prevedene pjesme su, redom: „Zimska noć“, „Milano avgusta 1943“, „Januar 1944“, „Srce možda“, „Zid“, „Životinje koje mile“. Prevodilac je pjesnik, likovni i književni kritičar Dragutin Ognjanović.

11. KVAZIMODO, Salvatore, UNGARETI, Ćuzepe, „Iz savremene italijanske lirike“, *Stvaranje*, XVII/1962, br. 10, str. 686–687.

Izbor iz savremene italijanske lirike. Sadrži: Salvatore Kvazimodo: „Pismo majci“ (sa italijanskog preveo dr Vinko Vitezica); Ćuzepe Ungareti: „Završetak“ (sa italijanskog preveo Dragutin Ognjanović).

12. KVAZIMODO, Salvatore, „Iz italijanske književnosti. Šest pesama“, *Stvaranje*, XX/1965, br. 7/8, str. 721–726.

Šest pjesama Salvatorea Kvazimoda. Prevod potpisuje poznata srpska književnica i prevodilac sa italijanskog i francuskog jezika, Jugana Stojanović. Sadrži pjesme: „Blagi brežuljak“, „Anfora sa granjem“, „Pesma“, „Srbe“, „Pismo“, „Pred utvarom Ilarije od Kareta“.

13. KVAZIMODO, Salvatore, „Iz italijanske književnosti. Na srcu zemlje“, *Stvaranje*, XXIII/1968, br. 7/8, str. 761–765.

Izbor iz zbirke autora Salvatorea Kvazimoda. Preveo publicista iz Rijeke, Ćakomo Skoti. Prevodilac je po tematskom kriterijumu objedinio pjesme iz tri različite zbirke pod nazivom „Na srcu zemlje“. Sadrži: „Vojnici plaču noću“, „A bijela je tvoja haljina“, „U smislu smrti“, „Dan za danom“, „O, granje vrba“, „A smjesta se spušta veće“.

14. LEOPARDI, Ćakomo, „Iz italijanske književnosti. Žukva ili cvijet pustinje“, *Stvaranje*, IX/1954, br. 7/8, str. 457–464.

Kancona najistaknutijeg predstavnika italijanskog romantizma, Ćakoma Leopardija. (Giacomo Leopardi). Preveo i bilješke o piscu dao romanopisac, novelist i pjesnik Vladan Desnica.

15. MANJO, Ain Zara, „Iz italijanske književnosti. Ljubavne riječi (s dozvolom pjesnikinje preveo Ante Cettineo)“, *Stvaranje*, XI/1956, br. 7/8, str. 497–499.

Izbor iz poezije italijanske pjesnikinje Ain Zare Manjo (Ain Zara Magno), ujedno i jedini pjesnički izbor kojim je detaljnije (uz bilješke o autorki) u *Stvaranju* predstavljeno stvaralaštvo neke italijanske pjesnikinje.

16. MONTALE, Euđenio, „Iz italijanske književnosti. Imenovanje predmeta“, *Stvaranje*, XXXI/1976, br. 2, str. 259–262.

Izbor iz poezije italijanskog pjesnika hermetičara, Euđenija Montalea (Eugenio Montale). Sadrži: „Limun“, „Kuća carinika“, „Mediteran“, „Starino, opijen sam glasom“, „Engleski rog“. Prevela i bilješke o autoru dala Nadežda Petrović.

17. MORAVIJA, Alberto, „Iz italijanske književnosti. Agostino“, *Stvaranje*, XII/1957, br. 9/10, str. 688–694.

Odlomak iz romana *Agostino* (*Agostino*), djela jednog od najvećih proznih stvaralaca italijanskog Novečenta, Alberta Moravije. (Alberto Moravia). Prevod je sačinila Branka Marinković-Rakić, baletski kritičar i prevodilac. Sadrži i informacije o djelu.

18. PASKOLI, Đovani, „Iz italijanske književnosti. Dan mrtvih“, *Stvaranje*, XVI/1961, br. 4/5, str. 372–378.

Poema simboliste Đovanija Paskolija (Giovanni Pascoli). Preveo i bilješke o autoru dao pisac Dragutin Vujanović.

19. PAVEZE, Čezare, „Iz italijanske književnosti. Doći će smrt i imaće tvoje oči“, *Stvaranje*, XVII/1962, br. 3, str. 214–217.

Pet pjesama savremenog italijanskog pjesnika Čezarea Pavezea (Cesare Pavese) iz zbirke *Doći će smrt i imaće tvoje oči* (*Verrà la morte e avrà i tuoi occhi*). Prevela Jugana Stojanović. Sadrži: „Ti si život i smrt“, „Provaliće se nebo“, „I noć lični na tebe“, „U dnu staze“, „Ti si zemlja i smrt“.

20. PRATOLINI, Vasko, „Iz italijanske književnosti. Djevojke iz Sanfredijana“, *Stvaranje*, XI/1956, br. 1, str. 41–45.

Odlomak iz romana *Djevojke iz Sanfredijana* (*Le ragazze di Sanfrediano*) neorealiste Vaska Pratolinija (Vasco Pratolini). Prevela i bilješke o piscu dala Branka Marinković-Rakić.

21. RAMU, Osvaldo; SEKVI, Eros; MARTINI, Lučifero; SKOTI, Mateo; FORLANI, Anita; MATEONI, Umberto; UGUSI, Klaudio; KOKJETO, Mario; BJAZIOL, Adelija. – „Iz književnosti italijanske narodnosti u Jugoslaviji“, *Stvaranje*, XXXIV/1979, br. 1, str. 52–60.

Izbor iz poezije italijanske nacionalne manjine koja je živjela i stvarala u različitim djelovima tadašnje Jugoslavije. Preveli: Augustin Stipčević, Šime Vučetić, Miodrag Pavlović, Đakomo Skoti. Sadrži: Osvaldo Ramu: „Svjetla u kućama“, „Srna“, „Kristal“; Eros Sekvi: „Preporod“, „Put“, „Osmijeh valova“, „Govorim s tobom kao svako veče“; Lučifero Martini: „Jesen“, „Popodne“; Đakomo Skoti: „Razgovor sa mojim ocem“, „Mrtvi drugovi“, „Galeb u letu“, „Lirika“; Anita Forlani: „Zašto živim“, „Svakog dana“; Umberto Mateoni: „Prvi maj“, „Istina“, „Snijeg“; Klaudio Ugusi: „Mi smo kao uljike“; Mario Kokjeto: „Šetalište“; Adelija Bjaziol: „U tvom krugu koraka“, „Iza živice“.

22. SABA, Umberto, „Iz italijanske književnosti. Lirika“, *Stvaranje*, XXXI/1976, br. 7, str. 999–1000.

Tri kratka pjesnička sastava tršćanskog pjesnika Umberta Sabe (Umberto Saba) iz zbirke *Kanconijer* (*Canzoniere*). Prevela dr Rajna Živković-Mandolfo. Sadrži: „Snijeg“, „Ljubavni trn“, „Koza“.

23. SKOTI, Đakomo, „Iz italijanske književnosti“, *Stvaranje*, XXIV/1969, br.3, str. 396–398.

Sedam pjesama Đakoma Skotija koje nikada nijesu objedinjene u zbirku. Sa italijanskog preveo sam autor. Sadrži: „Mi, ljudi sviju ratova“, „Starci čitavog svijeta“, „Radi se o glavi“, „Bol, svijet i ja“, „I nema bijega“, „Ispovijest“, „Grad s morem u očima“.

24. TOMICA, Fulvio, „Iz italijanske književnosti. Bolji život“, *Stvaranje*, XXXV/1980, br. 2, str. 187–202.

Odlomak iz istoimenog romana italijanskog pisca istarskog porijekla, Fulvija Tomice (Fulvio Tomizza). Preveo hrvatski pisac i novinar Milan Rakovac.

25. UNGARETI, Đuzepe, „Iz italijanske književnosti“, *Stvaranje*, XV/1960, br. 9/10, str. 785–786.

Izbor iz poezije rodonačelnika italijanske hermetične poezije Đuzepea Ungarettija (Giuseppe Ungaretti). Preveo i bilješke o piscu dao Branko Đukić. Sadrži: „Ne vičite više“, „Sve sam izgubio“, „Iz dana u dan“.

26. UNGARETI, Đuzepe, „Iz italijanske književnosti. Kratki monolog“, *Stvaranje*, XV/1960, br. 11/12, str. 969–973.

Kratki pjesnički sastav Đuzepea Ungaretija. Preveo Dragutin Ognjanović. Sadrži i bilješku o piscu.

27. UNGARETI, Đuzepe, „Iz italijanske književnosti. Bol“, *Stvaranje*, XXVI/1971, br. 3, str. 338–341.

Izbor iz Ungaretijeve poezije iz zbirke *Bol (Dolore)*. Preveo i bilješke o piscu dao Dragutin Ognjanović. Sadrži: „Sve sam izgubio“, „Vreme je nemo“, „Kad bi ti, brate moj“, „Anđeo siromaha“, „Sećanja“.

28. UNGARETI, Đuzepe, RISI, Nelo, BORI, Đankarlo, „Iz savremene italijanske poezije“, *Stvaranje*, XXX/1975, br. 6, str. 943–946.

Izbor iz poezije savremenih italijanskih pjesnika. Izbor je obuhvatio najznačajnije ime italijanskog hermetizma, Đuzepea Ungaretija, kao i manje značajna pjesnička imena čije stvaralaštvo takođe prati tokove ove specifične pjesničke struje. Preveo hrvatski književnik i prevodilac Nikola Marčetić. Sadrži: Đuzepe Ungareti: „Noćno bdjenje“, „Braćo“, „Noć“, „Zvijezde“, „Tišina“; Nelo Risi: „Pjesma 20“, „Pjesma 8“, „Pjesma 21“; Đankarlo Bori: „U mrtvom gradu“, „Poruka ljudima našeg vremena“.

B) NAPISI

29. ANDRIĆ, Ivo, „Iz istorije književnosti. Ljuba Nenadović o Njegošu i Italiji“, *Stvaranje*, VI/1951, br. 10/11, str. 601–606.

Andrićev poetični osvrt na *Pisma iz Italije* Ljubomira Nenadovića, hroničara i Njegoševog saputnika na pjesnikovom posljednjem putovanju kroz Italiju. Povodom stote godišnjice Njegoševe smrti.

30. ANONIMNO, „Iz svijeta“, *Stvaranje*, VIII/1953, br. 1, str. 160–163.
Vijest o proslavi 84. rođendana italijanskog dirigenta Artura Toskaninija.

31. ANONIMNO, „Iz svijeta“, *Stvaranje*, VIII/1953, br. 3, str. 305–307.
Vijest o monografiji *Đavolov učenik u umjetnosti* Enrika Kastelija, kao i o novoj monografiji o italijanskom renesansnom slikaru Rafaelu izdatoj te godine u Rimu.

32. ANONIMNO, „Iz svijeta“, *Stvaranje*, VIII/1953, br. 4, str. 225–227.
Vijest o umjetničkoj riznici Vatikana i zborniku italijanskih muzičkih djela od XV do XVIII vijeka, objavljenom u Njujorku.

33. ANONIMNO, „Iz svijeta“, *Stvaranje*, VIII/1953, br. 5, str. 303.

Prikaz djela iz istorije italijanske muzike autora Franca Verfela pod nazivom *Verdi – roman o operi*.

34. ANONIMNO, „Iz svijeta“, *Stvaranje*, IX/1954, br. 1, str. 151–152.

Vijest da je djelo Đovanija Verge *Kuća pored mušmule* prevedeno na engleski jezik.

35. ASANOVIĆ-TODOROVIĆ, Sonja, „Pisci i jezici“, *Stvaranje*, XLIII/1988, br. 1, str. 33–38.

Kraći književni osvrt kritičarke Sonje Asanović-Todorović na stvaralaštvo Ernesta Hemingveja, Marine Cvjetajeve, Itala Kalvina, Žorža de Sene i Tomasa Tenisona, sa naglaskom na recepciju njihovih djela u tadašnjoj Jugoslaviji.

36. BANJEVIĆ, Mirko, „Iz pozorišta. „Mirandolina“ od Goldonija“, *Stvaranje*, VI/1951, br. 1, str. 68–70.

Napis o predstavi *Mirandolin* izvedenoj u Narodnom pozorištu na Cetinju 1951. godine. Osim informacija o uspješnoj izvedbi predstave, autor napisa Mirko Banjević, daje informacije i o djelu *Krčmarica (La locandiera)* po kome je rađena predstava. Sadrži informacije i o autoru djela, Karlu Goldoniju (Carlo Goldoni).

37. BARJAKTAREVIĆ, Mirko, „Iz književnosti. R. Francesco Dal Ongaro: Njegoševa priča o vjernoj Crnogorki“, (Cetinje, 1952), *Stvaranje*, VII/1952, br. 5, str. 319–320.

Prikaz Dal Ongarove romantičarske mistifikacije o vjernoj Crnogorki (*Yella, la fidanzata del Montenegro*) u kojoj je Njegoš književni lik-narator. Prevod Frane Nikića-Vojinovića.

38. BONAČI, dr Ivan, „Iz književne i kulturne istorije. Njegoš u Splitu“, *Stvaranje*, XV/1960, br. 11/12, str. 991–996.

O Njegoševoj posjeti Splitu 1846. i početkom 1847. godine. Sadrži i detalje pjesnikovog susreta sa dalmatinskim publicistom Frančeskom Kararom.

39. BOŠKOVIĆ, Slobodan, „Iz književnosti italijanske narodnosti u Jugoslaviji. Pjesnik duboke inspiracije“, (Osvaldo Ramous: *Svagdanje putovanje*, Dometi, Rijeka, 1982), *Stvaranje*, XXXIX/1984, br. 5, str. 695–696.

Prikaz zbirke *Svagdanje putovanje* Osvalda Ramua. Sadrži informacije o autoru i njegovoj poetici.

40. CEKOVIĆ, Ivan, „Iz italijanske književnosti. Antologija italijanske poezije XX vijeka“, *Stvaranje*, XIII/1958, br. 6, 564–566.

Prikaz antologije italijanske poezije XX vijeka. Sadrži informacije o reprezentativnim imenima zbirke (Đuzepe Ungareti, Salvatore Kvazimodo, Alfonso Gato), o zagrebačkom izdavačkom preduzeću Likos, kao i o prevodiocu i priređivaču antologije, hrvatskom književniku Joju Ricovu.

41. CETTINEO, Ante, „Iz Italijanske književnosti. Aurelio Remo Batalja“, *Stvaranje*, X/1955, br. 1, str. 53.

Bilješke o pjesniku date uz prevod njegove odabrane poezije.

42. CETTINEO, Ante, „Iz italijanske književnosti. Ain Zara Manjo“, *Stvaranje*, XI/1956, br. 7/8, str. 543.

Bilješke o pjesnikinji, uz napomenu da su prethodno objavljene pjesme u istom prilogu prevedene uz njenu dozvolu.

43. DARDI, Dino, „Iz prevođenja. Riječ o Urbanijevom prevodu Gorskog vijenca“, *Stvaranje*, XVIII/1963, br. 9/10, str. 30–33.

Vijest o novom izdanju „Gorskog vijenca“ na italijanskom jeziku u prevodu italijanskog slaviste Umberta Urbanija. Kratka Dardijeva ocjena Urbanijevog poduhvata, bez osvrtnja na prevodilačke propuste. Sa italijanskog preveo Čedo Vuković.

44. DESNICA, Vladan, „Iz italijanske književnosti. Đakomo Leopardi“, *Stvaranje*, IX/1954, br. 7/8, str. 510–511.

Bilješka o piscu i djelu data uz prevod Leopardijeve pjesme „Žukva“.

45. DESNICA, Vladan, „Iz prevođenja. Još nešto o talijanskim prevodima Gorskog vijenca“, *Stvaranje*, X/1955, br. 3, str. 245–247.

O prevodu Petra Kasandrića. Riječ je o tada još uvijek izgubljenom rukopisu, a kako u članku tvrdi Desnica „najboljoj italijanskoj verziji“ Njegoševog remek djela.

46. DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, dr Ljubomir, „Iz kulturne istorije. Objavljivanje imena „Jugoslavija“ pre sto godina u Trstu“, *Stvaranje*, VIII/1953, br. 12, str. 721–733.

Prilog o prvom pomenu imena Jugoslavija 1850. godine u Italiji, na koranicama Njegoševog djela *Lažni car Šćepan mali* za koje je pjesnik sakupljao građu u Veneciji.

47. DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, dr Ljubomir, „Biazoletov opis posete saksonskog kralja Crnoj Gori 1838. godine“, *Stvaranje*, XVIII/1963, br. 1, str. 46–73.

Prilog o značaju putopisa tršćanskog hroničara Bartolomea Bjazoleta o posjeti saksonskog kralja Fridriha Avgusta II Crnoj Gori u proljeće 1838. godine.

48. ĐUROVIĆ, Jelena, „Iz prevođenja. Novi prevod Ljubiše“, (Stefan Mitrov Ljubiša: Kanjoš, Il friulano e il doge, Cooperativa editoriale „Il campo“, Udine, 1984), *Stvaranje*, XL/1985, br. 6, str. 791–792.

Prikaz prevoda na italijanski jezik pripovijetke „Kanjoš Macedonović“ Stefana Mitrovog Ljubiše, uz kratku analizu piščevog stvaralaštva.

49. ĐUROVIĆ, Žarko, „Iz putopisa. Rimske strasti i kontrasti“, *Stvaranje*, XXII/1967, br. 4, 403–408.

Odlomak iz putopisa Žarka Đurovića o Rimu.

50. ELIOT, Tomas Sterns, „Iz italijanske književnosti. Dante“, *Stvaranje*, XX/1965, br. 9, str. 896–903.

Prigodni tekst povodom obilježavanja sedamstote godišnjice Danteovog rođenja. Članak sa engleskog prevela Ivana Milivojev.

51. FESTINI, dr Mario, „Iz prevođenja. Njegošev Gorski vijenac i italijanski jedanaesterac“, *Stvaranje*, XXII/1967, br. 3, str. 253–274.

Festinijeva kritička ocjena Urbanijeveg prevoda „Gorskog vijenca“. Osvrt na prevodiočve stilske i metričke izbore.

52. GALIĆ, dr Pavao, „Iz Prevođenja. Italijanski prevodi Njegoševog Gorskog vijenca u periodiku Gazzetta di Zara“, *Stvaranje*, XVIII/1963, br. 9/10, str. 155–163.

Osvrt na prevode „Gorskog vijenca“ objavljene u zadarskom periodiku „Gazzetta di Zara“. Sadrži informacije o prevodiocu, Dalmatincu Jakovu Čudini.

53. GULJELMI, Gvido, „Iz italijanske književnosti. Komična iluzija Luiđi Pirandela“, *Stvaranje*, XL/1985, br. 7, str. 863–876.

Književno-kritički prevod odlomka „Pirandelova poetika“ („Le poetiche di Pirandello“) autora Guida Guljelmija (Guido Guglielmi). Prevela Mirjana Jovanović.

Prikaz romana *Bubeova djevojka* (*La ragazza di Bube*) i *Hladno srce* (*Cuore arido*) savremenog italijanskog pisca Karla Kasole (Carlo Cassola).

55. KAPETANOVIĆ, Miodrag, „Iz italijanske književnosti. Problem alijenacije u djelu Alberta Moravije“, *Stvaranje*, XXI/1966, br. 9, str. 957–968.

O pitanju alijenacije u cjelokupnom stvaralaštvu Alberta Moravije. Kritika.

56. KASTRAPELI, Stjepo, „Iz prevođenja. Talijanski prevod Njegoševe pjesme Crnogorac k svemogućem bogu“, *Stvaranje*, VIII/1953, br. 7/8, str. 508–509.

O prevodu na italijanski pjesme „Crnogorac k svemogućem bogu“ iz prve Njegoševe pjesničke zbirke *Pustinjač cetinjski*. Sadrži i informacije o prevodiocu, katoličkom svešteniku Čezareu Tondiniju de Kvarengiju (Cesare Tondini de Qurenghi).

57. KOŠUTIĆ, Vladeta, „Iz italijanske književnosti. Beleške o savremenim italijanskim pesnicima“, *Stvaranje*, XI/1956, br. 6, str. 443–444.

Kratka bilješka sa osnovnim biografskim informacijama o savremenim italijanskim pjesnicima Ugu Betiju, Eugeniju Montaleu, Salvatoreu Kvazimodu, Serđu Solmiju, Alfonsu Gatu i Umbertou Sabi.

58. KOŠUTIĆ, Vladeta, „Iz italijanske književnosti. Beleške o savremenim italijanskim pesnicima“, *Stvaranje*, XII/1957, br. 7/8, str. 632.

O životu i stvaralaštvu savremenih italijanskih pjesnika. Sadrži: Dino Kampana, Diego Valeri, Korado Govoni, Mario Luci.

59. KOVIJANIĆ, Risto, „Iz kulturne i književne istorije. Kotorski pjesnici-humanisti“, *Stvaranje*, VIII/1953, br. 1, str. 51–60.

O djelovanju kotorskih pjesnika humanista – Dominiku Buću, Bernardu Primu, Trifunu Bizantiju i Đorđu Bizantiju Kotoraninu. Kratki književno-istorijski pregled.

60. KRONIJA, Arturo, „Iz prevođenja. Italijanski prevod Njegoševe pjesme Tri dana u Trijestu“, *Stvaranje*, VI/1951, br. 7/8, str. 391–397.

O prevodu Njegoševe pjesme „Tri dana u Trijestu“, preštampanom iz tršćanskog lista *Favilla*. Prevodilac pjesme nepotpisan.

61. LOVRIĆ, Vladimir, „Iz prevođenja. Osvrt na italijanske prevode Njegoševa Gorskog vijenca“, *Stvaranje*, X/1955, br. 2, str. 89–95.

Oštra kritika Urbanijevih prevodilačkih propusta iz prve verzije „Gorskog vijenca“ (1939) na italijanskom jeziku. O stilskim i metričkim nepodudarnostima originala i prevoda.

62. MARINKOVIĆ-RAKIĆ, Branka, „Iz italijanske književnosti. Vasko Pratolini“, *Stvaranje*, XI/1956, br. 1, str. 86–87.

O životu i stvaralaštvu savremenog italijanskog pisca Vaska Pratolinija. O romanu *Djevojke iz Sanfredijana* (*Le ragazze di Sanfrediano*).

63. MIJOJLIĆ, Vera, „Svijet bez radosti. Galvano dela Volpe: Kritika ukusa), (Nolit, Beograd, 1975), *Stvaranje*, XXXI/1976, br. 3, str. 325–327.

Prikaz djela *Kritika ukusa (Critica del gusto)* italijanskog estetičara Galvana Dela Volpea (Galvano Della Volpe). Prevodilac Srđan Musić.

64. MUSIĆ, Srđan, „Iz italijanske književnosti. Nepravедно zaboravljena knjiga“, (Pietro Aretino, *Mudrovanja*, Prosveta, Beograd, 1983), *Stvaranje*, XL/1985, br. 5, str. 653–654.

Prikaz djela *Mudrovanja (I ragionamenti)* italijanskog renesansnog pisca Pjetra Aretina (Pietro Aretino). Prevodilac djela je istoričar italijanskog jezika i lingvista Momčilo Savić.

65. NIKČEVIĆ, Vojislav, „O vremenu estetike. Rozario Asunto: Teorija o lijepom u srednjem vijeku“, *Stvaranje*, XXXI/1976, br. 4, str. 599–600.

Prikaz djela „Teorija o lijepom u srednjem vijeku“ („La critica d’arte nel pensiero medioevale“) italijanskog estetičara Rozarija Asunta (Rosario Asunto). Riječ je o knjizi koja još uvijek nije prevedena na naš jezik.

66. NIKOLAJEVIĆ, Dimitrije, „Đakomo Skoti: Obale tišine“, (Bagdala, Kruševac, 1965), *Stvaranje*, XXI/1966, br. 9, str. 1015–1017.

Prikaz pjesničke zbirke Đakoma Skotija. Sadrži bilješke o piscu.

67. OGNJANOVIĆ, Dragutin, „Iz italijanske književnosti. Salvatore Kvazimodo“, *Stvaranje*, XV/1960, br. 5, str. 442–443.

Kratka bilješka o piscu.

68. OGNJANOVIĆ, Dragutin, „Iz italijanske književnosti. Đuzepe Ungareti“, *Stvaranje*, XV/1960, br. 11/12, str. 1012–1014.

Kratka bilješka o piscu.

69. PEIĆ, Branko, „Iz filozofije. Tomazo Kampanela: Grad Sunca“, (Izdanje „Kultura“, Beograd, 1953), *Stvaranje*, VIII/1953, br. 7/8, str. 505–506.

Prikaz prevoda djela *Grad Sunca (La città del sole)* italijanskog renesansnog filozofa Tomaza Kampanele (Tomaso Campanella). Prevodilac Darinka Grabovac. Sadrži kratku analizu djela, kao i iscrpnog predgovora Pola Lafarga.

70. PEJOVIĆ, Aleksandar, „Iz italijanske književnosti. Dva romana Alberta Moravije“, *Stvaranje*, XV/1960, br. 5, str. 439–441.

Prikaz romana *Maskarada (Mascherata)* i *Bračna ljuba (L’amore coniugale)* Alberta Moravije. Sadrži i bilješke o piscu.

71. PEROVIĆ, Sreten, „Iz italijanske književnosti. Luidi Pirandelo: Jedan, nijedan i sto hiljada“, (Novi Sad, 1963), *Stvaranje*, XIX/1964, br. 3, str. 386. Kratak prikaz djela *Jedan, nijedan i sto hiljada* (*Uno, nessuno e centomila*) italijanskog Nobelovca Luidija Pirandela (Luigi Pirandello).

72. PEROVIĆ, Sreten, „Iz umjetnosti. Lionelo Venturi: Istorija umetničke kritike“, (Kultura, Beograd, 1963), *Stvaranje*, XIX/1964, br. 4, str. 801–802. Prikaz knjige *Istorija umjetničke kritike* (*Storia della critica d'arte*) italijanskog kritičara i istoričara umjetnosti Lionela Venturija (Lionello Venturi). Prevodilac djela Vera Bakotić-Mijušković.

73. PEROVIĆ, Sreten, „Iz italijanske književnosti. Makijaveli, Aretino, Karo, Rucante, Nepoznati. Venecijanka i druge komedije“, (Beograd, 1965), *Stvaranje*, XX/1965, br. 9, str. 948–949. Prikaz izbora najznačajnijih renesansnih komediografskih djela objedinjenih pod naslovom „Italijanske renesansne komedije“. Izbor i prevod odabranih djela sačinio je Eros Sekvi.

74. PEROVIĆ, Sreten, „Đakomo Skoti: Obale tišine“, *Stvaranje*, XX/1965, br. 10, str. 1066–1067. Prikaz Skotijeve pjesničke zbirke „Obale tišine“. Sadrži bilješke o piscu.

75. PEROVIĆ, Sreten, „Iz italijanske književnosti. Natalija Ginzburg: Dani jedne obitelji“, (Mladost, Zagreb, 1965), *Stvaranje*, XXI/1966, br. 1, str. 131–132. Prikaz prevoda romana *Dani jedne obitelji* (*Lessico familiare*) savremene italijanske spisateljice Natalije Ginzburg (Natalia Ginzburg).

76. PEROVIĆ, Sreten, „Iz italijanske književnosti. Salvatore Sorbello: Jedan život“, (Bagdala, Kruševac, 1965), *Stvaranje*, XXI/1966, br. 1, str. 134–135. Prikaz pjesničke zbirke *Jedan život* (*Una vita*) italijanskog pisca Salvatorea Sorbela (Salvatore Sorbello). Preveo Đakomo Skoti.

77. PEROVIĆ, Sreten, „Florio Kolomejčuk: Lutka ispod kaputa“, *Stvaranje*, XXI/1966, br. 1, str. 137. Prikaz djela *Lutka ispod kaputa* (*La Bambola sotto il cappotto*) italijanskog pisca Florija Kolomejčuka (Florio Colomeiciuc).

78. PEROVIĆ, Sreten, „Đuzepe Berto: Odmetnik“, *Stvaranje*, XXI/1966, br. 9, str. 1032.

Prikaz pjesničke zbirke *Odmetnik (Brigante)* italijanskog pisca Đuzepea Berta (Giuseppe Berto).

79. PEROVIĆ, Sreten, „Eros Sekvi: Sklonište“, *Stvaranje*, XXI/1966, br. 10, str. 1229–1230.

Kratki prikaz zbirke *Sklonište (Il rifugio)* urednika časopisa italijanske manjine „La Battana“ Erosa Sekvija (Eros Sequi). Preveo Miodrag Pavlović.

80. PEROVIĆ, Sreten, „Đakomo Skoti i Nedeljko Fabio: Između krasa i talasa“, *Stvaranje*, XXII/1967, br. 4, str. 472.

Prikaz zbirke *Između krasa i talasa* autora Đakoma Skotija i Nedjeljka Fabrija. Izbor iz poezije jugoslovenskih Italijana. Sadrži poeziju sljedećih autora: Đakomo Skoti, Lucifero Martini, Romano Farina, Anita Forlani, Umberto Mateoni, Klaudio Ugusi, Mario Kokjeto, Silvano Sau.

81. PEROVIĆ, Sreten, „Iz istorije književnosti. Eros Sekvi: Verizam i njegova negacija“, (Prosveta, Beograd, 1968), *Stvaranje*, XXIII/1968, br. 6, str. 671–672.

O studiji Erosa Sekvija „Verizam i njegova negacija“ („Il verismo e la sua negazione“). Bilješka.

82. PEROVIĆ, Sreten, „Đakomo Skoti: Bitna je ljubav“, (Veselin Masleša, Sarajevo, 1969), *Stvaranje*, XXIV/1969, br. 9, str. 11–14.

Prikaz Skotijeve pjesničke zbirke *Bitna je ljubav*. Sadrži informacije o autoru.

83. PERUNOVIĆ, Stanko, „Iz istorije književnosti. Njegoševo poznavanje i učenje stranih jezika“, *Stvaranje*, XVIII/1963, br. 9/10, str. 255–268.

Članak o Njegoševom poznavanju i učenju stranih jezika – ruskog, francuskog, italijanskog i u manjoj mjeri njemačkog jezika.

84. PILETIĆ, Milana, „Iz italijanske književnosti. Saba i Crna Gora“, *Stvaranje*, XL/1985, br. 1, str. 95–98.

O posjeti tršćanskog pisca Umberta Sabe (Umberto Saba) Crnoj Gori 1921. godine. Sadrži prevod i analizu Sabine pjesme „Uspon na Lovćen“, kao i podatke o Sabinom literarnom prvijencu, članku pod nazivom „Crna Gora“ („Montenegro“), objavljenom u tršćanskom socijalističkom časopisu *Lavoratore*.

85. PINKET MARKETI, Klelia, „Gorski vijenac Petra II Petrovića Njegoša gospodara i vladike crnogorskog“, *Stvaranje*, XVIII/1963, br. 2, str. 73–76.

Prevod članka iz rimskog književnog časopisa *Giornale dei poeti*. Preveo Čedo Vuković.

86. RAKOVAC, Milan, „Iz italijanske književnosti. Tomica se vraća“, *Stvaranje*, XXXV/1980, br. 2, str. 203–204.

Odlomak iz romana *Bolji život* (*La vita migliore*) italijanskog pisca istarskog porijekla, Fulvija Tomice (Fulvio Tomizza).

87. RAŽNATOVIĆ, Mihailo, „Iz italijanske književnosti. Jedan simbol Malaparteovog bola i otpora“, *Stvaranje*, XVII/1962, br. 10, str. 690–693.

Književno-kritički osvrt na djelo *Kaputt* italijanskog pisca Kurcija Malaparte (Curzio Malaparte).

88. ROTKOVIĆ, Radoslav, „Iz istorije književnosti. Petrarkista Đorđe Bizanti Kotoranin“, *Stvaranje*, XXXII/1977, br. 4, str. 675–680.

O kotorskim pjesnicima-humanistima, s posebnim osvrtom na stvaralaštvo Đorđa Biznatija Kotoranina.

89. SKOTI, Đakomo, „P. P. Njegoš i Italijani“, *Stvaranje*, XVIII/1963, br. 5, str. 554–558.

O odnosu vladike-pjesnika sa značajnim predstavnicima iz tadašnjeg italijanskog kulturnog i političkog života, Frančeskom dal Ongarom i Nikolom Tomazeom. Prilog pogovodom stopedesetogodišnjice Njegoševog rođenja.

90. SKOTI, Đakomo, „Iz književnosti. Studeni“, *Stvaranje*, XXX/1975, br. 1, str. 181–182.

Priča Đakoma Skotija sa motivima iz italijanske istorije. Sa italijanskog preveo autor.

91. SKOTI, Đakomo, „Iz književnosti italijanske narodnosti u Jugoslaviji. Oči“, *Stvaranje*, XLI/1986, br. 5, str. 650–651.

Izbor iz poezije Đakoma Skotija. Sa italijanskog prevela Valnea Delbjanko. Sadrži: „Oči u očima“, „Osam pronađenih očiju“, „U očima ljubav“.

92. STOJANOVIĆ, Jugana, „Iz italijanske književnosti. Čezare Paveze“, *Stvaranje*, XVII/1962, br. 3, str. 271.

Kratki biografski podaci o autoru.

93. STOJANOVIĆ, Velimir, „Iz filmske umjetnost. Filmski festival u Veneciji“, *Stvaranje*, IX/1954, br. 9, str. 571–573.

O dometima italijanske kinematografije na petnaestom po redu filmskom festivalu u Veneciji.

94. TARLE, Zvonko, „Iz književnosti. Snimak Euđenija Montalea u limunu“, *Stvaranje*, XXXI/1976, br. 2, str. 261.

95. TARLE, Zvonko, „Iz prikaza i kritike pjesama. Glas romora ravnice: Stjepan Martinović: Iz ravnice (Dalla pianura)“, (Pula, 1983, izd. Zajednica Talijana i Dom „A. Gramši“), *Stvaranje*, XXXIX/1984, br. 11, str. 1409–1410. Prikaz zbirke „Iz ravnice“ („Dalla pianura“) hrvatskog književnika i novinara Stjepana Martinovića. Preveo Zvonko Tarle.

96. TRIFKOVIĆ, Risto, „Iz književnosti. Uzgredne zabilješke o Moravijinoj Pažnji, Bucatijevoj Jedinoj ljubavi i S. Beloulovlevom romanu Doživljaji Ogija Marča“, *Stvaranje*, XXI/1966, br. 2/3, str. 264–268.

Bilješke o djelima italijanskih pisaca Alberta Moravije i Dina Bucatija, uz kratak osvrt na njihovu poetiku. Sadrži i prikaz romana *Doživljaji Ogija Marča* američkog pisca Sola Beloua.

97. URBANI, Umberto, „Iz književne i kulturne istorije. Jugoslovenska književna djela u italijanskim prevodima“, *Stvaranje*, XVI/1961, br. 6, str. 512–522. Popis do tada objavljenih prevoda jugoslovenskih književnih djela na italijanski jezik. Sadrži nužne informacije o prevodiocima.

98. URBANI, Umberto, „Iz prevođenja. Završni akordi Gorskog vijenca“, *Stvaranje*, XVIII/1963, br. 9/10, str. 16–20.

Fragmenti Urbanijevih predavanja emitovanih na tršćanskom radiju tokom 1961. godine u kojima on daje književnu interpretaciju Njegoševog *Gorskog vijenca*.

99. VIDOVIĆ, Radovan, „Iz italijanske književnosti. R. V. K. O. Koket“, *Stvaranje*, X/1955, br. 9, str. 584.

Kratka bilješka o piscu.

100. VIDOVIĆ, Radovan, „Iz italijanske književnosti. Adrijano Grand“, *Stvaranje*, XII/1957, br. 4, str. 354.

Bilješka o piscu.

101. VIDOVIĆ, Radovan, „Iz italijanske književnosti. Jedan pjesnik prisutan u svome vremenu“, *Stvaranje*, XIII/1958, br. 6, str. 576.

Prikaz zbirke *Nebo i kamen (Cielo e pietra)* italijanskog savremenog pjesnika Luidija Fjorentina.

102. VUJANOVIĆ, Dragutin, „Iz italijanske književnosti. Đovani Paskoli“, *Stvaranje*, XVI/1961, br. 4/5, str. 424–426.

Bilješka o piscu. Sadrži kratki osvrt na piščev život i stvaralaštvo.

103. VUKOVIĆ, Čedo, „Iz italijanske književnosti. Umberto Urbani“, *Stvaranje*, XV/1960, br. 6, str. 549.

Bilješka o piscu.

104. VUKOVIĆ, Čedo, „Iz prevođenja. Gorski vijenac na italijanskom“, *Stvaranje*, XVI/1961, br. 1, str. 99–100.

Obavještenje čitalačkoj publici *Stvaranja* o novoj verziji *Gorskog vijenca* na italijanskom jeziku objavljenoj te godine u Padovi, u prevodu Umberta Urbanija.

105. VUKOVIĆ, Vladeta, „Đakomo Skoti: Bitna je ljubav“, (Veselin Masleša, Sarajevo, 1969), *Stvaranje*, XXV/1970, br. 6, str. 570–572.

Prikaz Skotijeve pjesničke zbirke *Bitna je ljubav*. Sadrži informacije o autoru.

106. VULEVIĆ, Jovan, „Iz putopisa. Na Velikom kanalu“, *Stvaranje*, XIII/1958, br. 2, str. 147–150.

Opis Velikog venecijanskog kanala. Odlomak iz putopisa.

107. ZANOVIĆ, Stefan, „Iz istorije Crne Gore. Šćepan Mali to jest Etienne Petit ili Stefano piccolo – Lažni Petar III ruski car“, *Stvaranje*, XXXIII/1978, br. 10, str. 1363–1388.

O Zanovićevom djelu *Šćepan Mali to jest Etienne Petit ili Stefano piccolo*. Bilješka.

108. ZANOVIĆ, Stefan, „Iz pjesama“, *Stvaranje*, XXXV/1980, br. 3, str. 398–400. Izbor poezije iz prve Zanovićeve zbirke poezije pod naslovom *Razna djela (Opere diverse)*. Sa italijanskog prepjevao dr Radoslav Rotković. Sadržaj: „Budva“, „Prevedroj Republici Dubrovačko“, „Ljubavi“, „Povjetarac struji“, „Nesanica“, „Pjesma“, „Odgovor“.

PORTRETI

UDK 821.163.4.09 Radojević D.

Pregledni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Podgorica

aleksandar.radoman@fcjk.me

DOPRINOS DANILA RADOJEVIĆA KNJIŽEVNOJ MONTENEGRISTICI

U ovome prilogu autor je dao osvrt na ulogu Danila Radojevića u konstituisanju savremene književne montenegristike. Radojevićev književnoistorijski rad bio je usmjeren na nekoliko važnih punktova crnogorske književnosti. Bavio se proučavanjem srednjovjekovne crnogorske književnosti, priredivši za štampu najznačajniji crnogorski srednjovjekovni spis *Kraljevstvo Slovena* Popa Dukljanina, pisao je i o usmenoj književnosti, i iz te oblasti ostavivši nekoliko vrijednih priređenih izdanja, dvije je knjige posvetio Njegošu, a priredio je za štampu i *Gorski vijenac*, no pisao je i o piscima koji pripadaju korpusu tzv. socijalne literature, osobito o Mirku Banjeviću. Svojim ukupnim radom u domenu istorije književnosti, Radojević je zavrijedio status jednoga od utemeljivača savremene književne montenegristike.

Ključne riječi: *Danilo Radojević, montenegristika, istorija književnosti, Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina, Mirko Banjević*

Danilo Radojević pripada najužem krugu crnogorskih intelektualaca koji su 60-ih godina XX vijeka fundirali savremenu montenegristiku.¹ Teško je zamisliti kakvu sintezu o crnogorskoj kulturologiji, historiografiji, njegošologiji, medievistici i sl. – bez oslonca na studije i radove Danila Radojevića. Za razliku od današnjih suviše usko specijalizovanih i prilično neznanih i površnih naučnih i kulturnih djelatnika, predstavnici starije generacije morali su kompenzovati sve ono što je institucionalno nedostajalo Crnoj Gori. Stoga su bili aktivni u svim segmentima humanističkih nauka – i kao istoričari, i kao književni kritičari, i kao jezikoslovci, i kao književni

---

¹ Ovaj osvrt na doprinos Danila Radojevića književnoj montenegristici predstavlja izmijenjenu i dopunjenu verziju rada „Danilo Radojević kao montenegrinac“ objavljenog u časopisu *Lingua Montenegrina* 2012. godine. V. Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, „Danilo Radojević kao montenegrinac“, *Lingua Montenegrina*, br. 10, Podgorica, 2012, str. 241–257.

istoričari, a neki od njih – poput Danila Radojevića – bili su aktivni i kao književnici.

Radojević je rođen u Mokrome, kraj Šavnika, 14. VII 1932. godine. Gimnaziju je završio u Nikšiću, a diplomirao i magistrirao na Filološkom fakultetu u Beogradu. Doktorsku disertaciju „Geneza stvaralaštva Mirka Banjevića“ odbranio je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Radojević je radio u Sekretarijatu za prosvetu i kulturu grada Beograda, a potom kao savjetnik u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Beograda. Od 1990. godine do penzionisanja bio je rukovodilac Naučnoistraživačkog odjeljenja Arhiva Crne Gore na Cetinju. Objavio je 18 autorskih knjiga, priredio 17 knjiga te nekoliko desetina studija, eseja i novinskih članaka.² Preminuo je u Podgorici 4. I 2019. godine.

O njegovu radu Krsto Pižurica je zapisao: „Danilo Radojević je znani nam crnogorski književnik i kulturni poslenik koji je već duže vremena prisutan na crnogorskoj kulturnoj i društvenoj sceni. On je jedan od najangažovanijih crnogorskih intelektualaca što utkivaju sebe u savremena crnogorska previranja i utiču na tokove društvene svijesti današnje Crne Gore. Danilo sa svojim bratom Radojem spada u najuži krug onih kulturnih radnika koji rade na revitalizaciji crnogorske državnosti i vaspostavljanju samobitnosti crnogorskoga naroda i njegove nacije. Visoko obrazovan i učen Danilo Radojević imponuje crnogorskoj intelektualnoj eliti koja se, u svojoj grčevitosti, oslobađa retardirane prošlosti i trasira nove puteve crnogorskoga društvenog i kulturnog života.“³ Kao i brat mu Radoje, za takav rad Danilo je Radojević bio „nagrađen“ zabranom objavljivanja radova 1972. godine (tzv. Bijela knjiga).⁴ No i prije te zvanične zabrane, njima je objavljivanje u Crnoj Gori praktično bilo onemogućeno, pa su svoje stavove mogli iznositi samo u ondašnjim hrvatskim časopisima (koji su takođe uskoro proglašeni nacionalističkim). Na sednici CK SK Crne Gore, 24. XII 1971. godine, konstatovano je: „Crnogorski separatisti Danilo i Radoje Radojević i Vojislav Nikčević objavljivali su svoje tekstove u onim glasilima u Hrvatskoj u kojima su, prema sadašnjoj ocjeni tih sredina, nacionalisti imali bitnog uticaja. Izgovor je bio da su za njih glavna sredstva informisanja u Crnoj Gori zatvorena, što je tačno.“⁵

Premda je po svojem obrazovanju u prvome redu istoričar književnosti i filolog, Radojević se od početaka bavljenja naukom, kako je već reče-

² Opširnije o tome videti u: Ljiljana Lipovina-Dorđević, *Bio-bibliografija Danila Radojevića*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

³ Krsto Pižurica, „Njegoš (i oko njega) u naučnikovome ogledalu“, u knjizi Danila Radojevića, *Studije o Njegošu*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 7.

⁴ Videti: Vojislav P. Nikčević, *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004, str. 8–10.

⁵ Danilo Radojević, „Čupićeva verzija 'Bijele knjige'“, *Dukljanski horizonti*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1995, str. 196.

no, uspješno ogledao i u drugim naučnim disciplinama – kulturnoj, političkoj, vojnoj i crkvenoj historiji, arhivistici, heraldici, jezikoslovlju... Sagledan s ove distance čini se da se naučni opus Danila Radojevića, zapravo, u kontinuitetu izgrađivao oko zanemarenih, tabuiziranih pitanja crnogorske historije i kulture. Tako već na samome početku njegove naučne karijere, krajem šezdesetih godina XX stoljeća, sriječemo niz kritičkih i polemičkih radova vezanih za crnogorsku historiju, jezik i kulturno nasljeđe koje je publikovao u značajnim južnoslovenskim časopisima toga vremena. Već 1967. godine objavljuje kritički osvrt na izdanja Leksikografskoga zavoda u Zagrebu đe uočava brojne primjere izostanka važnih jedinica vezanih za crnogorsku kulturnu i političku historiju. I ne samo to, da je riječ o tendencioznome postupanju Radojević potcrtava primjerom odsustva jedinice *Crnogorci* iz prvoga izdanja *Enciklopedije Leksikografskoga zavoda*, iako su data objašnjenja za sve druge nacije. Radojević upozorava: „Kao logična posljedica ovakvog stava redaktora Enciklopedije, potpuno je izostao prijelaz crnogorske historije i svih crnogorskih duhovnih tekovina do sada! Znači, jedini Jugoslovenski leksikografski zavod nije obradio u posebnoj jedinici političku i kulturnu historiju čitavog jednog naroda!“⁶ Na sličan način, osvrnuo se i na pojavu prve knjige ambiciozno zamišljenoga državnog projekta *Istorija Crne Gore*. Konstatujući da je riječ o značajnoj sintezi, Radojević ipak najviše prostora u svojem osvrtu posvećuje analizi manjkavosti te knjige, posebno dijela *Istorije* čiji je autor Jovan Kovačević. Navodeći brojne primjere nedosljednosti i oskudnih saznanja koje Kovačevićeva radnja nudi, Radojević posebnu pažnju posvećuje problemu narodnosne pripadnosti slovenskih plemena koja su naselila prostor bivše rimske provincije Prevalis, ukazujući na zablude tradicionalističke historiografije, čiji je izdanak i Kovačević, koja je po svaku cijenu dokazivala da je riječ o Srbima. Analitički i dokumentarno obosmišljavajući takve tendencije, Radojević zaključuje: „Znači, ako ne polazimo od romantičarskih pretpostavka o životu i odnosima raznorodnih slavenskih plemena koja su došla na Balkan i imala različita imena, od kojih su neka i danas poznata (...), onda nećemo živjeti u maglama terminoloških odrednica romantičarske historiografije.“⁷ U zagrebačkoj *Kritici* Radojević 1969. godine publikuje dva amblematična teksta. U prvome od njih, „Neistoriska paradoksanja o Dukljaninu“⁸, kroz osvrt na predgovor prvome crnogorskom izdanju *Ljetopisa Popa Dukljanina*, koje je za prestižnu Biblioteku „Luča“ Grafičkoga

⁶ Danilo Radojević, „Enciklopedijske nedosljednosti“, *Književne novine*, br. 294, Beograd, 1967, str. 8.

⁷ Danilo Radojević, „Povodom prve knjige *Istorije Crne Gore*“, *Stvaranje*, br. 5, Titograd, 1968, str. 514.

⁸ V. Danilo Radojević, „Neistoriska paradoksanja o Dukljaninu“, *Kritika*, br. 6, Zagreb, 1969, str. 370–377.

zavoda priredio dr Slavko Mijušković, lucidno razotkriva mehanizme marginalizovanja najstarijih perioda crnogorske prošlosti i najvažnijega domaćega izvora za crnogorsku istoriju do sredine XII stoljeća. Minucioznom analizom postojećih izvora i literature, u tome obimnom osvrtu, Radojević je manirom istinskoga erudite opovrgao brojne nelogičnosti i netačnosti Mijuškovićeva tendencioznog istoriografskog domišljanja čiji je jedini interes bio da „novom interpretacijom“ *Ljetopis* prilagodi poželjnoj istorijskoj vizuri kontinuiteta srpske idejne i državne tradicije na prostorima današnje Crne Gore. U drugome radu, objavljenom u *Kritici* 1969. godine, „Kontinuitet jedne antinacionalne (antidržavne) politike“⁹, polemiku sa stavovima Mitra Pešikana, Radojević piše o posebnostima crnogorskoga jezika i problemima s kojima se suočava pod pritiskom nametnute, unififikatorske jezičke norme. U vremenima kad je i sami pomen crnogorskoga jezika imao prizvuk neoprostive jeresi Radojević je imao i građanske hrabrosti i naučnoga rafinmana i intuicije da formuliše, nažalost, i danas podjednako aktuelan sud: „Crnogorski lingvisti, pa i Pešikan (...) – služili su istome, unitarističkome duhu beličevske epohe (osjećali su se kao nekada država i crkva, bili su podržavani od režima, pa su se ponašali u jeziku kao tvorci zakona o prekršajima: proturali su laž da dirati u jezik – znači dirati u jedinstvo!). Tako su za posljednjih pedeset godina olako gazili sve osobenosti crnogorskog jezika, trudili se da sve poravnaju i podrežu (pod tijem pritiskom mnogi crnogorski intelektualci stvarali su kompleks da je crnogorski jezik arhaičan, primitivan).“¹⁰

Ovim kratkim osvrtom na rani kritički angažman Danila Radojevića namjera nam je bila da ukažemo na neke paradigmatične topeze njegova naučnoga postupka i stila. Tokom decenija predanoga istraživačkoga rada Radojević je otvorio i problematizovao brojna pitanja vezana za crnogorsku političku, vojnu i kulturnu istoriju. Nekim od tih pitanja nerijetko se i vraćao, pa je njima posvećivao i djela monografskoga karaktera. Primjera radi, višedecenijski trud i pionirski posao na osvjetljavanju zapretane povijesti Crnogorske pravoslavne crkve, preporučio ga je da bude autor jedinice „Crnogorsko-primorska mitropolija“ za drugo izdanje Enciklopedije Jugoslavije, a ta ga je iz poznatih kuhinja beskrupulozno napadana jedinica ponukala na dalji naučni angažman, što je rezultiralo pojavom kapitalne knjige *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori: crkveno-povijesne rasprave*.¹¹ Teme crnogorskih potuđenika i

⁹ Danilo Radojević, „Kontinuitet jedne antinacionalne (antidržavne) politike“, *Kritika*, br. 8, Zagreb, 1969, str. 583–587.

¹⁰ Isto, 585.

¹¹ V. Danilo Radojević, *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori: crkveno-povijesne rasprave*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 2000. Drugo izdanje publikovala je Dukljanska akademija nauka i umjetnosti 2010. godine.

uzroka nestanka crnogorske države 1918. godine, kojima se kontinuirano više decenija u brojnim studijama bavio, iscrpan leksikografski opis dobiće u knjizi *CXIV godina i ličnosti (1827–1941). Prilog leksikonu ličnosti koje su doprinjele nestanku crnogorske države*.¹² Višedecenijsko bavljenje proskribovanim autorima, Sekulom Drljevićem i Savićem Markovićem Štedimlijom, Danilo Radojević će takođe zaokružiti posebnim izdanjima njihovih djela.¹³

No u ovome prilogu više pažnje ćemo posvetiti Radojevićevoj filološkoj me radu, odnosno njegovu književnoistorijskoj opusu. U tome opusu, pored značajnih monografija, studija i oglada o raznovrsnim fenomenima crnogorskoga književnoga nasljeđa, posebno mjesto pripada i priređenim izdanjima. Pored dva izdanja Njegoševa *Gorskoga vijenca*¹⁴, *Antologije crnogorske revolucionarne poezije*¹⁵, dragocjenog dokumentarnog svjedočanstva *Pisma Vuku Karadžiću* Vuka Popovića¹⁶, vrijedne knjige Milana F. Rakočevića o Njegošu,¹⁷ te dijela zaostavštine Radoja Radojevića¹⁸ i već pominjanih knjiga Sekule Drljevića i Savića Markovića Štedimlje, Radojević je crnogorsku književnu historiografiju i folkloristiku zadužio finalizovanjem antologijskoga izbora crnogorskih narodnih basni *Kad je sve zborilo*¹⁹ njegova rano preminuloga brata Radoja, za koji je Danilo napisao predgovor i pogovor, publikovanjem antologijskoga izbora crnogorskih narodnih priča *Potopno vrijeme*²⁰ te oso-

¹² V. Danilo Radojević, *CXIV godina i ličnosti (1827–1941). Prilog leksikonu ličnosti koje su doprinjele nestanku crnogorske države*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2011.

¹³ Dr Sekula Drljević, *Politička misao. Izabrana djela*, uvodna studija, izbor tekstova i dokumentarnih priloga dr Danilo Radojević, Podgorica, 2007; Dr Danilo Radojević, *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlje*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2008; Savić Marković Štedimlja, *Ogledi o Njegošu*, priredio Danilo Radojević, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015.

¹⁴ Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, priredio Danilo Radojević, Školska knjiga, Zagreb, 1981; Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.

¹⁵ „Antologija crnogorske revolucionarne poezije“, izbor Danilo Radojević, u knjizi: *Jugoslovensko pjesništvo NOB i revolucije: SR Bosna i Hercegovina, SR Crna Gora, SR Hrvatska, SR Srbija*, Spektar, Zagreb, 1983.

¹⁶ Vuk Popović, *Pisma Vuku Karadžiću*, priredio Danilo Radojević, CID, Podgorica, 1999.

¹⁷ Milan F. Rakočević, *Rasprave o Njegošu*, priređivač Danilo Radojević, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013.

¹⁸ Radoje Radojević, *Mučenici*, priredio Danilo Radojević, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2005; Radoje Radojević, *Osporavana kultura: kritike i polemike*, priredio Danilo Radojević, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2006.

¹⁹ *Kad je sve zborilo. Crnogorske narodne basne*, izbor Radoje Radojević, predgovor i pogovor Danilo Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 61, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979.

²⁰ *Potopno vrijeme. Crnogorske narodne priče*, izbor Radoje Radojević i Danilo Radojević, predgovor i pogovor Danilo Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 67, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1982.

bito priređivanjem rukopisa *Tužbalica* Vuka Vrčevića²¹, za koji je napisao i instruktivan predgovor. Kad se zna da je taj etnološki, folkloristički, književno i jezički neprocjenjiv Vrčevićev rukopis na objavljivanje čekao cijelih 118 godina, značaj Radojevićeva izdanja postaje i očitiji.

Dvojici crnogorskih pisaca Radojević je posvetio posebnu pažnju – Petru II Petroviću Njegošu i Mirku Banjeviću. Dok je njegova magistarska radnja tretirala probleme vezane za Njegoševo književno djelo, u doktorskoj disertaciji odbranjenoj na Filozofskome fakultetu u Zagrebu 1978. godine pozabavio se genezom stvaralaštva Mirka Banjevića. Radove o Njegošu Radojević je počeo objavljivati od 1967. godine, a kruna njegova njeošološkoga rada su dvije knjige – *Studije o Njegošu* (Beograd, 1974)²² i *Studije o Njegošu. Njegoševa raskršća* (Podgorica, 2011).²³ Ova druga knjiga nije tek novo izdanje, već po svemu nova cjelina. Ona zapravo predstavlja izbor tekstova, objavljenih u periodičnim publikacijama i zasebnim knjigama, koje je Radojević napisao i objavio tokom višedecenijskoga bavljenja njeošološkim temama. Knjiga sadrži dvanaest studija i ogleđa u kojima se ispituju različiti aspekti Njegoševa stvaralaštva, recepcija Njegoševa djela u kritičkoj literaturi te donose savremeni primjeri zloupotrebe Njegoševa djela. Sastavljena je iz dvije cjeline. U prvu, naslovljenu „Studije o Njegošu“ ušle su tri studije objavljene u knjizi *Studije o Njegošu* 1974. godine. Studije „Geneza Njegoševe estetike“, „Problemi etike u Njegoševu *Lažnome caru Šćepanu Malom*“ i „Komentari *Gorskoga vijenca*“ iz ovoga dijela knjige svaka na svoj način osvjetljavaju neke od osnovnih problema njeošologije. Autor pokazuje zavidnu upućenost u obimnu literaturu o Njegošu, vješto pomjerajući fokus na pojedine čvorišne probleme tri Njegoševa najznačajnija djela, ispravljajući zablude tradicionalističkih tumačenja i donoseći nove analize najvažnijih mjesta. U drugome dijelu knjige, naslovljenom „Njegoševa raskršća“ nahode se tekstovi raznorodna obima i žanra – od radova o recepciji Njegoševa djela do osvrta na djela Isidore Sekulić, Anice Savić-Rebac, Vojislava P. Nikčevića i Milovana Đilasa te svjedočenja o primjerima zloupotrebe Njegoševa djela u prošlosti i sadašnjosti. No centralno mjesto u tome dijelu knjige pripada obimnijoj studiji „O pojavi lika Miloša Obilića kao mitskoga junaka u svijesti Crnogoraca“, prvobitno objavljenoj 1987. godine u časopisu *Ars*. Akribično analizirajući mnoštvo izvora i literature, Radojević u toj prelomnoj studiji

²¹ Vuk Vrčević, *Tužbalice*, priredio Danilo Radojević, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1986; Vuk Vrčević, *Tužbalice*, drugo, prošireno izdanje, priredio Danilo Radojević, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

²² Danilo Radojević, *Studije o Njegošu*, Književna zajednica „Petar Kočić“, Beograd, 1974.

²³ Danilo Radojević, *Studije o Njegošu. Njegoševa raskršća*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

osvjetljava genezu pojave mitskoga lika Miloša Obilića u Crnoj Gori, superiorno dokazujući da do Petra II Petrovića Njegoša o Obiliću u narodnoj svijesti Crnogoraca nema ni pomena. O značaju te studije na posredan način svjedoči i činjenica da je i u novijim radovima vodećih crnogorskih folklorista u potpunosti uvažena Radojevićeva argumentacija, makar i bez navođenja njegove studije u spiskovima literature. Meritoran sud o ovoj Radojevićevoj knjizi izrekao je književni historičar Krsto Pižurica: „I u knjizi *Studije o Njegošu*, (...) Radojević pokazuje visoku kulturu i informisanost ne samo o Njegošu, već i o vremenskome kontekstu života i pjesničkoga djela vladike Rada.“²⁴

Najveći dio radova vezanih za izučavanje crnogorske književne baštine Radojević je sabrao u svojim knjigama, no mi ćemo se ovom prilikom detaljnije osvrnuti na one naslove u kojima su teme iz književne istorije dominantne. Riječ je o knjigama *Crnogorska literatura i tradicija*²⁵ i *Od književnog do povijesnog*.²⁶

U knjizi *Crnogorska literatura i tradicija* Radojević je objedinio devetnaest priloga, raznovrsnoga tematskog usmjerenja, opsega i žanra – od kompleksnijih studija o *Kraljevstvu Slovena* Popa Dukljanina ili pojedinim vrstama usmene književnosti do kraćih ogleda o poeziji Stefana Mitrovića, Janka Đonovića ili Aleksandra Lesa Ivanovića, držeći se pritom hronološkoga reda i nastojeći da osvjetli najznačajnije fenomene crnogorske literature.

Na samome početku knjige nalazi se studija „*Kraljevstvo Slavena* Popa Dukljanina“, prvobitno objavljena u *Zadarskoj reviji* 1990. godine. Kao što smo već pomenuli, Radojević se problematikom naše najstarije sačuvane hronike iz XII vijeka bavio još od 1969. godine, objavivši do danas znatan broj radova o različitim pitanjima vezanim za *Kraljevstvo Slovena*,²⁷ pa se ta studija može posmatrati kao sinteza njegovih proučavanja hronike. Pisana svedenim, enciklopedijskim stilom, raspravljajući o pitanjima rukopisa i redakcija, a prije svega o istorijskim i literarnim vrijednostima hronike, ta studija donosi sveobuhvatan uvid u problematiku, osvjetljavajući značaj i do-

²⁴ Krsto Pižurica, isto, str. 7.

²⁵ Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993.

²⁶ Danilo Radojević, *Od književnog do povijesnog*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 2003.

²⁷ Up. Danilo Radojević, „Neistoriska paradoksiranja o Dukljaninu“, *Kritika*, br. 6, Zagreb, 1969, str. 370–377; Danilo Radojević, „Pop Dukljanin: prilog bibliografiji *Kraljevstva Slovena*“, *Stvaranje*, br. 8–9, Titograd, 1986, str. 1233–1236; Danilo Radojević, „Smisao sporova nekih historičara oko izvora za staru crnogorsku istoriju“, *Ars*, br. 1, Cetinje, 1987, str. 41–46; Danilo Radojević, „Problemi izučavanja *Kraljevstva Slavena*“, *Monitor*, br. 333, str. 52–53 i br. 334, str. 52–53; Danilo Radojević, „*Kraljevstvo Slavena*“, *Monitor*, br. 348, Podgorica, 1997, str. 46–47; Danilo Radojević, „Zapis na marginama *Kraljevstva Slavena*, u knjizi: *Opet crnogorske teme*, DANU, Podgorica, 2009, str. 108–115.

mete, istorijske koliko i književnoistorijske, naše najstarije srednjovjekovne hronike. U zaključku rada Radojević veli: „Dukljaninova ambicija bila je velika, da registruje i ocijeni bitne događaje i aktere, od vremena dolaska Gota i Slavena na Balkansko poluostrvo do pišćevog vremena. *Kraljevstvo Slavena* nesumnjivo dokazuje da su pretci Crnogoraca imali jak smisao za istorijsko predanje, koje je, što je u prirodi usmene predaje, doživljavalo različite transformacije, dopune i odstupanja; djelo je, dakle, kako i sam autor saopštava, velikim dijelom narodna istorija.“²⁸ No kruna Radojevićeve višedecenijskoga bavljenja *Kraljevstvom Slovana* Popa Dukljanina svakako je priređeno izdanje te hronike, koje je u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost objavljeno 2016. godine u povodu 1000-godišnjice smrti dukljanskoga kneza Vladimira.²⁹ Radojević je izdanje opremio obimnom uvodnom studijom koja sublimira dosadašnja saznanja o tome vrijednu srednjovjekovnome izvoru, a donosi i neke nove podatke (poput informacija vezanih za sudbinu Beogradskoga rukopisa), transliteriranim Vatikanskim rukopisom, potom prijevodom na savremeni crnogorski jezik, s pratećim komentarima, selektivnom bibliografijom, ilustracijama, rezimeima na engleskom, ruskom i talijanskom jeziku te indeksima vlastitih imena i etnonima i geografskih naziva. Uz Rotkovićevo izdanje Orbinijeve talijanske redakcije hronike,³⁰ ovo je dosad najkompletnije izdanje *Kraljevstva Slovena* Popa Dukljanina objavljeno u Crnoj Gori.

U radu „Mleci kao simbol kod naših stvaralaca“, analizirajući prikaz Mletaka u djelima Petra II Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše i Radovana Zogovića, odnosno prateći transformaciju stereotipa o Drugom, Radojević daje značajan doprinos imagološkim propitivanjima u našoj književnoj historiografiji. Poredeći tretman Mletaka u djelima ta tri autora, on suptilno objašnjava sličnosti i razlike – od Njegoševe zaokružene slike o Mlecima kao simbolu otuđenosti, preko Ljubišina bogaćenja te semantike snažnom nijansom konfesijske distingviranosti, do Zogovićeve povratka na Njegoševu simboliku, s naglašenom univerzalizacijom osnovnoga motiva.

Ogledom „Narodni duh u poslanicama Petra Prvog“, prvi put objavljenim u knjizi *Crnogorska literatura i tradicija*, Danilo Radojević je dao enciklopedijski preciznu analizu života i djela Petra I Petrovića Njegoša, s posebnim osvrtom na njegove poslanice, za koje konstatuje kako se „izdvajaju

²⁸ Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993, str. 14.

²⁹ *Popa Dukljanina Sclavorum Regnum*, priredio, uvodnu studiju, transliteraciju Vatikanskoga rukopisa, prijevod s komentarima i selektivnu bibliografiju izradio Danilo Radojević, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016.

³⁰ Radoslav Rotković, *Najstarija crnogorska država: Kraljevina Vojislavljevića XI–XII vijeka*, izvori i legende, Print, Podgorica, 1999.

širinom misli, razvijenom metaforikom i vještinom gradiranja svoga unutrašnjeg osjećajnog svijeta, kao i bogatstvom opisa dramatičnih zbivanja, počev od porodičnog života do krupnih bitaka³¹.

Vraćajući se nepresušnoj temi Njegoševa književnoga djela, Radojević u eseju „Istraga kao dramski osnov“, koji je zapravo dio predgovora izdanju *Gorskoga vijenca* priređenog 1985. godine, pravi otklon od tradicionalističkoga pristupa problemu „istrage poturica“, posmatrajući ga s aspekta motivacije samoga teksta, a ne s aspekta njegove istoričnosti.³² Na primjerima iz teksta *Gorskoga vijenca* on pokazuje na koji je način Njegoš oko toga motiva izgradio dramski sukob potcrtavajući njegov značaj za homogenizaciju nacije i izbjegavanje „cijepanja bića“, ali i kao primjer borbe sušednim, porobljenim narodima. Sa sličnom suptilnošću, na nešto široj osnovi, tome problemu u crnogorskoj književnoj historiografiji pristupao je i Božidar Pejović.³³ Kako se u posljednje vrijeme, čak i kod dobrih poznavalaca našega književnog nasljeđa, sve češće može čuti teza o Njegoševu antiislamizmu, ovđe ćemo navesti i malo opširniji stav kojim Radojević zaključuje svoj esej, ali, po našem mišljenju, i precizno i ubjedljivo stavlja tačku i na taj problem: „Posebno treba naglasiti da Njegoš nikada nije ispoljio mržnju prema muslimanima. Naprotiv, on je cijelim svojim moćnim literarnim djelom tragao za korijenima konflikta među ljudima. Smatrao je da je čovjek, kao potomak anđela (Adam) koji je prognan na Zemlju, te kao usamljeno i sebi prepušteno biće – dužan da se bori za ostvarivanje odnosa u kojima će svaki pojedinac i narod biti slobodni. Prilazeći ljudima moralnim kriterijumima, oštro je naglašavao da 'laktom vjere, glupost čojka mjeri'.³⁴ Ta njegova široka tolerancija nije u koliziji s njegovim osuđivanjem muhamedanstva kada se ono, u jednom istorijskom trenutku, izjednačilo s nosiocima najsurovije agresije.“

U prilogu „Epistolarna kazivanja Vuka Popovića“ Radojević osvjetljava lik i djelo Rišnjanina Vuka Popovića, sakupljača crnogorskoga usmenog nasljeđa, čije djelo je „značajno za istorijska, etnografska, lingvistička, kulturološka i druga izučavanja crnogorske prošlosti“. Time je Radojević, nakon što je iz arhiva SANU publikovao rukopis *Tužbalica* Vuka Vrševića, crnogorskoj naučnoj javnosti približio i drugoga poznatog saradnika Vuka Stefanovića Karadžića, dotad sakrivenog velom anonimnosti Karadžićevih zbirki

³¹ Isto, str. 22.

³² O istoričnosti „istrage poturica“ završnu riječ dao je Vojislav P. Nikčević u knjizi *Istraga poturica – mit ili stvarnost*, Almanah, Podgorica, 2001.

³³ Up. Božidar Pejović, „Tragedija unifikacije u *Gorskom vijencu*“, u knjizi: *Problemski ogledi*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, str. 38–50.

³⁴ Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993, str. 29.

usmene književnosti. Obimnu građu dragocjene Popovićeve korespondencije s Karadžićem upravo je Radojević prvi izdvojio i sakupio u knjizi *Pisma Vuku Karadžiću*.³⁵ A ta su pisma, kako s pravom u eseju konstatuje Radojević, ne samo izvanredno svjedočanstvo o tri decenije (1836–1864) društvenoga, političkoga i kulturnoga života Crne Gore, već i trag otuđenja crnogorske kulturne baštine, budući da je Popović, osim građe iz usmene književnosti koju je Karadžić utapao u svoje zbirke, Karadžiću slao i vrijedne rukopisne i štampane crkvene knjige. Ocjenjujući vrijednost epistolarnih kazivanja Vuka Popovića, Radojević zaključuje: „Pisma Vuka Popovića predstavljaju veoma značajan dio crnogorske epistolarne literature, što je rezultat njegovog pripovjedačkog dara i moći zapažanja. On je uspio ostvariti veći broj portreta iz crnogorskog političkog života i ratničke povijesti. Naročito je vrijedna ona opšta slika koju pisma sadrže, o Crnogorcima toga nemirnoga perioda, u kojemu su vođeni veliki ratovi protiv osvajača, a u samoj Crnoj Gori dolazilo do političkih konflikata.“³⁶

Ogledom „Etički problemi u djelu S. M. Ljubiše“, objavljenome u značajnome zborniku Crnogorske akademije nauka i umjetnosti *Stefan Mitrov Ljubiša* 1976. godine, Radojević je ponudio jedan opšti osvrt na etičke probleme u Ljubišinu djelu. Polazeći od premise da su u osnovi Ljubišinih pripovjedaka najčešće problemi koje rađa borba za slobodu pojedinaca i društva, Radojević na nizu primjera iz Ljubišina djela problematizuje fenomene borbe, sloge, izdaje, nasilja i morala u Ljubišinu opusu. Dotičući i pitanja eksplicitne poetike Stefana Mitrova Ljubiše, Radojević sumira svoje analize stavom da „Ljubišina etička misao ima dva osnovna toka: a) afirmacija pozitivnih moralnih principa i djela, i b) otvorena, aktivna borba protivu zla, nepravde, izdaje i svega što se uključuje u borbu za negiranje moralnih svojstava čovjeka. Pošto je svaka individua na frontu borbe za moralno ostvarenje, nužni su mudrost, junaštvo, čojstvo i stalna spremnost da se djeluje za kolektivni interes, jer je služenje ciljevima ostvarivanja naroda, njegovog duhovnog, moralnog i istorijskog trajanja – najviši moralni princip.“³⁷

Radojević nije propustio da se osvrne ni na djelo četvrtoga klasika crnogorske književnosti XIX vijeka – Marka Miljanova Popovića, kojemu je posvetio ogled „Literarni otpori Marka Miljanova“. Kao i u drugim svojim osvrtima na književne fenomene, autor i ovđe djelo sagledava u kontekstu vremena u kojemu je nastalo, analizirajući u prvome redu motive njegova nastanka, vezanost za društveni ambijent sredine iz koje potiče te u njemu

³⁵ Vuk Popović, *Pisma Vuku Karadžiću*, priredio Danilo Radojević, CID, Podgorica, 1999.

³⁶ Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993, str. 39.

³⁷ Isto, str. 45.

izložen aksiološki sistem. Osim tih pitanja koja se tiču imanentne strukture Popovićeva djela, Radojević detaljno raščlanjuje i Popovićev društveni angažman, osvjetljavajući razloge njegova razlaza s Knjazom i naglašavajući da je čak i u tim okolnostima kučki vojvoda iz rodoljubivih pobuda odbio da bude zastupnik tuđih interesa okrenutih protiv crnogorske države i njenoga suverena. U zaključku toga priloga Radojević konstatuje da „djelo Marka Miljanova Popovića afirmiše najviše moralne vrijednosti, pa je izdaja data samo kao uzgredna pojava, kao tamna pozadina široke narodne borbe za ideal slobodnog življenja.“³⁸

U eseju „Lik Crnogorke u drami *Balkanska carica*“ Radojević podseća na genezu motiva rascjepa u dinastiji Crnojević koja je dovela do islamizacije Staniše Crnojevića i pada crnogorske srednjovjekovne države. Radojević prati prisustvo toga motiva od usmene pjeme *Ženidba Maksima Crnojevića*, preko *Dike crnogorske* Sima Milutinovića Sarajlije i Njegoševa *Gorskoga vijenca*, ukazujući na neke motivske sličnosti s Danteovom *Božanstvenom komedijom*, da bi u fokus svojega ispitivanja smjestio *Balkansku caricu* Nikole I Petrovića. Autor eseja s punim pravom dokazuje da je odstupajući od varijanata motiva prisutnih u nabrojanim djelima Nikola I – u prvome redu iz rodoljubivih pobuda – za glavnoga junaka svoje tragedije odabrao Crnogorku. I upravo u dubokoj etičnosti toga lika te u nekim idejama drame, a ponajviše onoj o „vjeri u sopstvene snage za očuvanje slobodne egzistencije“, Radojević prepoznaje svježinu i aktuelnost djela, ne propuštajući da naznači i njegove formalno-stilske mane.

U ogledu „Riječ o časopisu *Zapisi*“ Danilo Radojević osvrće se na časopis nesumnjiva značaja za crnogorsku nauku i kulturu pokrenut između dva svjetska rata. Autor iznosi sud da je najznačajniji dio toga časopisa zapravo izvorna građa koja je u njemu objavljivana, a u centar interesovanja postavlja pitanje kako je u tome časopisu interpretirana crnogorska istorija, pravno nasljeđe, jezik i književnost u odnosu na crnogorsko nacionalno biće insistirajući prije svega na etičkim aspektima. On s pravom daje zamjerku što se u znatnom broju historiografskih radova objavljenih u tome časopisu Crnogorci shvataju kao regionalni fenomen. Ipak, opšta ocjena časopisa je povoljna: „Značaj časopisa *Zapisi* za crnogorsku kulturu je veliki. Njime je, između dva svjetska rata, u vrijeme potpunog brisanja Crnogoraca, već samim kvantitetom objavljene građe, postavljeno pitanje njihovog nacionalnog identiteta.“³⁹

Studija „Cetinjski Brijest i Belveder kao pjesnički motivi“ okrenuta je problemima crnogorskoga međuratnoga pjesništva. Autora prije svega zanima

³⁸ Isto, str. 55.

³⁹ Isto, str. 68.

koliko je to pjesništvo uspjelo „kao transponirani, umjetnički, izraz jednog historijskog stanja i odnosa“. Impuls buntovništva, reakcije na eksploataciju, torture i moralno unižavanje Radojević ilustruje primjerom poeme *Brijest* Mirka Banjevića, posvećene kultnome cetinjskom toposu, Brijestu pod kojim su se okupljali glavari i pod kojim je kralj Nikola dijelio pravdu, a koji je posiječen 1937. godine. Kako primjećuje Radojević: „M. Banjević u poemi *Brijest*, kroz sudbinu toga spomenika personificira položaj crnogorskoga naroda.“ Na sličan način reagovao je i Radovan Zogović kad je potaknut policijskom torturom, hapšenjima i mučenjima crnogorskih komunista 1936. godine napisao poznatu pjesmu „Internacija Crne Gore“. Nakon Belvederskih demonstracija (1936) i njihova krvavog gušenja od strane žandarmerije, pjesničkim otporom tom nasilju oglasili su se Savo Dragojević, Janko Đonović i Mirko Banjević, pa Radojević kroz analizu pjesničkih postupaka i osobenosti svakoga od tih autora i njihovih ostvarenja ponaosob, precizno ilustruje historijski ambijent i načine na koji su crnogorski međuratni pisci pružali pjesnički otpor režimskome nasilju.

Iako nešto šire zasnovan, ogled „Skadarsko jezero inspiracija pjesnika“ svojim središnjim dijelom takođe je usmjeren na osvjetljavanje crnogorske međuratne poezije. Radojević podseća na korpus crnogorskih narodnih legendi koji se vezuje za Skadarsko jezero i konstatuje da je ono bilo istovremeno „izvor dobra, straha i patnja“. Polazeći od premise da je crnogorska socijalna literatura najpotpunije odrazila stanje obespravljenosti crnogorskoga naroda u versajskoj Jugoslaviji, Radojević kroz analizu pjesama *Skadarsko jezero* Mirka Banjevića i *Kontrabandžije* Janka Đonovića lucidno pokazuje na koji je način ideja o regulaciji Skadarskoga jezera našla odjeka u crnogorskoj međuratnoj poeziji i kako su crnogorski pjesnici toga doba iskazivali svoju misao o ugroženosti cijeloga društva.

Crnogorskim pjesnicima Radojević je posvetio još četiri priloga u knjizi *Crnogorska literatura i tradicija* – obimniju studiju „Intelektualno i emotivno jezgro poezije Radovana Zogovića“ te kraće osvrtne „Zapis o djelu Janka Đonovića“, „Pjesnički govor Stefana Mitrovića“ i „Lirika Aleksandra Ivanovića“. Dok je prvi rad kompleksnije strukturiran pokušaj da se da cjelovit uvid u poetiku Radovana Zogovića, koju Radojević lapidarno definiše kao „angažovanost za ugroženog i uniženog čovjeka“, preostala tri eseja pisana su svedenim, enciklopedijskim stilom i prepoznatljivom erudicijom autora s namjerom da u najkraćim crtama ošene ključne poetičke smjernice tri značajna crnogorska lirika.

Posljednji blok knjige čine četiri rada iz oblasti crnogorske usmene književnosti. U prvome od njih, „Najstarije crnogorske legende“, Radojević se nadovezuje na istraživanja Anice Savić-Rebac, Radmile Fabijanić i Radoja

Radojevića dajući pregled najstarijega ciklusa crnogorskih narodnih legendi, o caru Dukljanu i tragajući za istorijskim i mitskim slojevima u njemu. Opsežnije studije „Crnogorske narodne basne“, „Crnogorske narodne priče“ i „Crnogorske tužbalice“ prvobitno su publikovane kao predgovori antologijama basni, priča i tužbalica. Svaka od njih predstavlja sveobuhvatan književnoteorijski i književnoistorijski uvid u konkretni žanr usmene književnosti. Radojević i u tim radovima pokazuje sve kvalitete svojega naučnoga postupka – izvanredno poznavanje kako šire problematike, geneze i poetike pojedinih žanrova, tako i društvenoistorijskih okolnosti pojave i razvoja tih žanrova u crnogorskoj sredini.

Pozitivan sud o knjizi *Crnogorska literatura i tradicija* izrekao je njen urednik, Pavle Mijović u „Riječi urednika“, objavljenoj u prvome izdanju knjige: „U ovoj knjizi Danila Radojevića dublje se i izdalje otkrivaju porivi ka nasilnom zauzimanju našeg duhovnog prostora i pobiranju njegovih bogatih plodova. Pisac knjige je pjesnik, ali svoj pjesnički jezik pretače u racionalno prozno štivo uspješno vrjednujući literarne ostavštine uzornih veterana crnogorske moderne. Čitalac će u njoj, nadam se, s lakoćom to zapaziti i naslutiti puteve koji su Crnogorce kroz besprimjerno žrtvovanje sebe, vodili sve većem istanjivanju i zemetanju tragova i korijena. Treba ovom piscu odati priznanje što je ispravno usmjerio svoja istraživanja u oblasti našeg duhovnog nasljeđa.“⁴⁰

Književnoistorijski ogledi dominiraju i u Radojevićevoj knjizi *Od književnog do povijesnog*. U prvome dijelu knjige, naslovljenom „Književne teme“, nahodi se dvanaest priloga iz oblasti filologije. Problemski ogled „O nekim nerealnim problemima s nacionalnim i internacionalnim u književnosti“, objavljen u zagrebačkoj *Kritici* 1969. godine, raspravlja o teorijskoj ravni tretmana nacionalnog i internacionalnog, raščlanjujući neke od suptilnih modela negacije crnogorske književnosti. Problemskoga su karaktera i ogledi „Elementi poetike crnogorske socijalne literature“ i „Crnogorska književnost između regionalnog i nacionalnog“. Dok je u prvome dat enciklopedijski sveden i informativan opis poetičkih i estetičkih osnova crnogorske socijalne literature, u drugome se autor kritički osvrće na antinacionalnu kulturnu politiku u Crnoj Gori poslije II svjetskog rata i posebno na tretman crnogorskoga književnoga nasljeđa u prvim nekoliko kola prestižne Biblioteke „Luča“, u kojima je crnogorska književnost tretirana kao regionalni fenomen srpske literature, da bi tek od IX kola Biblioteka i podnaslovom i koncepcijom bila nacionalno definisana kao „Antologija crnogorske književnosti“. Ostali radovi u ovom bloku knjige *Od književnog do povijesnog* kraći su osvrti na određene literarne

⁴⁰ Pavle Mijović, „Riječ urednika“, u knjizi: Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Montenegrin P.E.N. Centre, Cetinje, 1993, str. 3.

i kulturne fenomene, kao što su primjeri zloupotrebe Njegoševa djela, zapisi o Mažuranićevu djelu, poemama Mirka Banjevića, novelistici Radovana Zogovića, proznome opusu Nikole Lopičića te poeziji Janka Đonovića i Radmile Nikčević-Brajić. Segment knjige posvećen književnim temama Radojević zaključuje osvrtima na dvije knjige iz domena filologije. U tekstu „Crnogorska epika u studiji Radovana Zogovića“ osvrće se na opsežnu studiju Radovana Zogovića štampanu kao predgovor *Antologije crnogorskih epskih pjesama raznih vremena*. Radojević afirmativno piše o Zogovićevu priređivačkom poduhvatu i književnoistorijskoj analizi predloženoj u predgovoru, pa zaključuje: „U studiji koja prati izbor, Zogović nije uopšteno govorio o izabranim pjesmama, već je napravio ogroman napor izvršivši pojedinačnu estetsku analizu (odabranih pjesama), a preko njih i crnogorske epike uopšte. Zaustavljajući se analitički na nosećim mjestima, pokazao je kako treba čitati epiku, što je u njoj zadržalo trajnu poetsku draž i za domaće čitaoce modernog senzibiliteta, kao i za one iz drugih kultura.“⁴¹ U osvrtu „Inicijativa za normiranje jezičkog unitarizma“ Radojević kritički analizira *Rječnik (i)jekavizama srpskog jezika* Branislava Ostojića i Dragomira Vujičića, odnosno predgovor toj knjizi čiji je autor Branislav Ostojić. Primjećujući da se pod vidom objektivnih naučnih analiza u tome tekstu zapravo kriju očite političke tendencije, Radojević navodi veliki broj nedosljednosti, netačnosti i krivih interpretacija u pristupu materiji te zaključuje: „Igrajući jezičkog demokratu, Ostojić neće da vidi da je jedini put normiranja crnogorskog jezičkog izraza – tretiranje njegove dijahrone cjelovitosti, dakle i jezičke tradicije, potvrđene višestoljetnom literarnom upotrebom, što je dobilo svoj moderni oblik tokom XIX vijeka...“⁴²

Filološkim temama Danilo Radojević bavio se i u drugim svojim knjigama – *Dukljanski horizonti*,⁴³ *Crnogorci na limesu*⁴⁴ i osobito u knjizi *Opet crnogorske teme*.⁴⁵ U toj su se knjizi našli vrijedni književnoistorijski i kritički prilozi „Primjeri falsifikata oko Petra I Petrovića Njegoša“, „Primjer uticaja Njegoša na pjesnički rad kralja Nikole“, „Šovinizam u obliku vodvilja“, „Zapisi sa margina 'Kraljevstva Slavena'“, „Osnovne etičke vrijednosti u crnogorskim tužbalicama“, „Druga knjiga o Njegošu bačena je u peć (Sjećanje na Isidoru Sekulić“, „Anica Savić-Rebac, zaslužni komentator Njegoševog 'Luče mikrokozma'“, „Njegoševi pjesnički počeci“, „Glas protiv podaništva – Pjesnički obračun Vojislava Vukanovića“, „Moralne dileme u romanu 'Razvođe'

⁴¹ Danilo Radojević, *Od književnog do povijesnog*, CDNK, Podgorica, 2003, str. 70.

⁴² Isto, str. 75.

⁴³ Danilo Radojević, *Dukljanski horizonti*, CDNK, Podgorica, 1995.

⁴⁴ Danilo Radojević, *Crnogorci na limesu*, Crnogorski centar Međunarodnog P.E.N.-a, Podgorica, 1999.

⁴⁵ Danilo Radojević, *Opet crnogorske teme*, DANU, Podgorica, 2009.

Čeda Vukovića“, „Nad prozom Čeda Vulevića“, „Kritički sublimati Borislava Jovanovića“ i „Svjedočanstvo kao propaganda“.

U posthumno objavljenoj knjizi *Iz crnogorske povijesti i literature*⁴⁶ nahodi se takođe nekoliko vrijednih radova iz oblasti književne istorije. Široki dijapazon Radojevićevih naučnih interesovanja ponajbolje ilustruju naslovi književnoistorijskih radnji objavljenih u njegovoj potonjoj knjizi: „Nekolika zapisa povodom dinastije Balšića“, „'Junački spomenik' vojvode Mirka i Nićifor Dučić“, „Recenzenti Njegoševe antologije“, „Dva zapisa o Njegošu“, „Pjesnički otpori Sekule Drljevića“, „O motivima odlaska Radosava Ljumovića u Španiju“, „Naknadne osude knjige kritika 'Na poprištu' Radovana Zogovića“ i dr. U svim tim radovima zrcali se prepoznatljiv postupak i stil autora, čiji je ključni pokretački cilj – osvijetliti nepoznate slojeve crnogorskoga književno-jezičkoga nasljeđa i raskrstiti sa starim nametnutim zabludama o njemu.

Kao što je iz ovoga osvrta na Radojevićev filološki rad razvidno njegova interesovanja su široka, i kreću se od propitivanja teorijskih, estetskih, ontoloških i etičkih dimenzija književnoumjetničkoga djela do konkretnih analiza književnih fenomena u rasponu od srednjovjekovnih tekstova i usmenoknjiževne ostavštine do vrhova crnogorske međuratne socijalne literature i savremenih literarnih tokova. Posebno mjesto u Radojevićevu filološkome opusu pripada centralnoj figuri crnogorskoga književnog kanona – Petru II Petroviću Njegošu, kojemu je posvetio na desetine pojedinačnih radova, dva priređena izdanja i dvije knjige. Radojevićevu naučnu pažnju pored Njegoša, posebno je zaokupljao i pjesnik Mirko Banjević, pa je o njemu ostavio veliki broj priloga i još uvijek neobjavlenu doktorsku disertaciju *Geneza stvaralaštva Mirka Banjevića*.

Kad se Radojevićev filološki opus sagleda kao cjelina, nameće se utisak da je riječ o jednome od najsuptilnijih tumača crnogorske književno-jezičke baštine, utemeljivaču moderne crnogorske književne historiografije i vrijednome pregaocu na poslu očuvanja crnogorske nacionalne, kulturne, jezičke i književne samosvijesti.

⁴⁶ Danilo Radojević, *Iz crnogorske povijesti i literature*, Crnogorski PEN centar, Podgorica, 2019.

Aleksandar RADOMAN

**CONTRIBUTION OF DANILO RADOJEVIĆ
TO MONTENEGRIN LITERARY STUDIES**

The author of this paper reflects on the role of Danilo Radojević in the constitution of contemporary Montenegrin literary studies. Radojević's literary-historian work was focused on several important segments of Montenegrin literature. He studied medieval Montenegrin literature, preparing for print the most important medieval Montenegrin written monument – *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina* (*The Kingdom of the Slavs*), but he also wrote about oral literature, editing several valuable studies, while also devoting two books to Njegoš. In addition, he prepared for print *Gorski vijenac* (*The Mountain Wreath*), writing also about authors from the groups of so-called social literature, especially about Mirko Banjević. Through his overall endeavour in the field of literary history, Radojević has deserved the status of one of the founders of contemporary Montenegrin literary studies.

Key words: *Danilo Radojević, Montenegrin studies, literary history, Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina, Mirko Banjević*

UDK 821.163.42:929 Katičić R.

Stručni rad

Novica VUJOVIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

**In memoriam:
VELIKOME KATIČIĆU U SPOMEN**

**RADOSLAV KATIČIĆ
(1930–2019)**

Smrću Radoslava Katičića (10. avgusta 2019) nauka je izgubila jednog od najvećih filologa današnjice. Ako postoji gorostas u naučnome svijetu i ranijih i ovoga vremena, impozantna bibliografija koju bi trebalo kao primjer isticati na svim univerzitetima – zasigurno je to akademik Radoslav Katičić.

Radoslav Katičić rođen je 1930. godine u Zagrebu, đe je na Filozofskome fakultetu diplomirao i doktorirao klasičnu filologiju. Polja su njegova naučnoga rada veoma široka. Klasični je filolog bio, bavio se starom balkanologijom, indoeuropeistikom, slavistikom i kroatistikom, teorijskom lingvistikom itd. Bio je profesor Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, profesor emeritus Univerziteta u Beču i član pet akademija nauka.

Autor je znatnoga broja knjiga, među kojima su: *Pitanje jedinstva indoevropske glagolske fleksije*, Zagreb (1959); *Stara indijska književnost*, Zagreb, Matica hrvatska (1973); *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 61, Zagreb, JAZU – Globus (1986); *Uz početke hrvatskih početaka. Filološke*

studije o našem najranijem srednjovjekovlju. Biblioteka znanstvenih djela 70, Split, Književni krug (1993); *Illyricum mythologicum*, Zagreb, Izdanja Anti-barbarus (1995); *Na kroatističkim raskrižjima*, Biblioteka Croaticum, sv. 1, Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji, Zagreb (1999) i dr. Dragocjene su istraživačima i njegove rekonstrukcije slovenskih i baltoslovenskih mitoloških tekstova u folklornim podlogama: *Božanski boj: tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, 2008; *Zeleni lug*, 2010; *Gazdarica na vratima*, 2011; *Vilinska vrata*, 2014.

U ondašnjoj je jugoslovenskoj kulturnoj i političkoj zajednici bio prepoznat kao jedan od autora Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika iz 1967. Decenijama je polemisao i pisao studije o hrvatskome jeziku i pravu Hrvata da sami uređuju svoj jezik. I danas se anegdotski pre-pričava nadmoć naučne argumentacije koju je na slavističkim konferencijama iznosio pred srbiste razobličavajući im unitarističke namjere. Katičićevo djelo i znanje prihvaćeni su i primani možda i više na evropskim univerzitetima nego u rodnoj mu Hrvatskoj. Dobitnik je više značajnih priznanja, kao i Državne nagrade za znanost za životno djelo. Ostavio je Radoslav Katičić vrijedne nasljednike poput jednoga Mislava Ježića ili Ranka Matasovića, obojica akademici HAZU i svjetskoga ugleda naučnici.

Radoslav Katičić nije se posebno bavio crnogorskim temama, ali je nezaobilazna literatura na svim poljima u kojima se ostvario. Na primjer, na njegova je objašnjenja u knjigama *Gazdarica na vratima* i *Vilinska vrata* više puta upućivao Adnan Čirgić pri izvođenju zaključaka i razmatranju sličnih pitanja u nas u knjizi *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*.

Slovo sačinjeno u spomen na Radoslava Katičića zatvaramo podsećanjem na tekst „Dobromu junaku na spomen“ objavljen u našem časopisu *Lingua Montenegrina* a posvećen naučnome pregalaštvu Vojislava P. Nikčevića. U tome se tekstu veli i ovo: „on se kamenitom stamenošću morao izboriti za nj, za to svoje znanstveno područje: crnogorski jezik!“, da bi nekoliko stranica niže završio: „Tomu hrabromu čovjeku u spomen napisao sam ovo nekoliko redaka“.

Radoslavu Katičiću dužni smo na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost – Cetinje u narednome periodu predstaviti bio-bibliografiju i značaj u disciplinama koje je ili zatemljio ili trajno obogatio. Tome naučniku zahvalni smo za uzorit primjer koji je ostavio.

UDK 94:929 Pajović R.

Stručni rad

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

IN MEMORIAM

Radoje Pajović (1934–2019)

Drugog juna ove godine preminuo je crnogorski istoričar Radoje Pajović u osamdeset petoj godini života. Njegovim odlaskom crnogorska historiografija o Narodnooslobodilačkoj borbi izgubila je jednog od najznačajnijih proučavaoca. Pajović je u svojoj bogatoj karijeri objavio i priredio desetak monografija i preko dvije stotine naučnih radova. Bio je akademik Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, a gotovo čitav radni vijek proveo je u Istorijskom institutu Crne Gore. Pajović je za svoja naučna dostignuća nagrađivan više puta, od čega posebno treba istaći Trinaestojulsku i Nagradu „19. decembar“.

Radoje Pajović rođen je 1934. godine u selu Drenovšćici nedaleko od Nikšića, đe je završio osnovnu školu. Srednjoškolsko obrazovanje stekao je u nikšićkoj gimnaziji, a 1957. godine diplomirao je na katedri za istoriju Filozofskoga fakulteta u Beogradu. Najveći naučni proboj u jugoslovenskoj i crnogorskoj historiografiji napravio je objavljivanjem svoje doktorske disertacije *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje, 1977. godine. Tim svojim djelom Pajović se nametnuo kao ponajbolji poznavalac kolaboracionističkih pokreta u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskoga rata. U pitanju je izuzetno važna studija za koju je autor u prikupljanju izvora za njeno pisanje utrošio gotovo deceniju svoga života.

Pored domaćih izvora Pajović je u toj studiji konsultovao izvore talijanske i njemačke provinijencije, ali i građu koju su publikovali prebjegli protivnici NOP u zapadnoj Evropi poslije 1945. godine. U bogatoj produkciji crnogorske historiografije o Drugome svjetskome ratu, Pajovićeva knjiga po svome doprinosu zauzima jedno od najvažnijih mjesta. Prije njezina objavljivanja Pajović je u domaćoj nauci već bio prepoznat kao veliki poznavalac kolaboracionističkih pokreta budući da je u stručnim časopisima objavio više članaka od kojih ćemo navesti samo neke: „Okupacija Crne Gore i planovi oko stvaranja ‘nezavisne’ crnogorske države“; „Političke prilike u Crnoj Gori u vrijeme kapitulacije Italije 1943. godine“; „Formiranje četničke Nezavisne grupe nacionalnog otpora“; „Likvidacija crnogorskog četničkog vođstva u Ostrogu oktobra 1943. godine s osvrtom na stanje u četničkom pokretu u Crnoj Gori poslije Bitke na Neretvi“; „Formiranje ‘nacionalne’ organizacije Baja Stanišića“ itd. Na bazi tih istraživanja Pajović je kasnije objavio i monografiju o četničkom vojvodi i ratnom zločincu Pavlu Đurišiću: *Pavle Đurišić: kontroverzni četnički vojvoda*, Podgorica, 2005. u kojoj je analizirao njegov rad na uništenju NOP u Crnoj Gori i Sandžaku.

Gotovo čitav svoj radni angažman Pajović je proveo u proučavanju Drugoga svjetskog rata. Kao koautor učestvovao je u pisanju veoma važnih preglednih i naučnih monografija od kojih treba pomenuti: *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori – Hronologija događaja* (1963); *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu – 1918–1945.* (1969); *Žene Jugoslavije u borbi* (1972); *Crna Gora* (Beograd, 1976); *Ustanak i revolucija naroda i narodnosti Jugoslavije* (1977) i *Hronologija revolucionarnog pokreta Jugoslavije 1941–1945.* (1981), itd. Pajović je radio i na priređivanju dokumenata iz Drugoga svjetskoga rata u Crnoj Gori.

Posebno mjesto u Pajovićevoj biografiji zauzima njegov doprinos afirmaciji ideje obnove crnogorske nezavisnosti. Tokom devedesetih godina XX vijeka kad su mnogi crnogorski historičari iz CANU i Istorijskog instituta promovisali Crnu Goru kao dio sprske države, Pajović je bio jedan od rijetkih intelektualaca iz tog esnafa koji je branio naučnu istinu od istorijskog revizionizma. Upravo on je bio historičar koji je napisao predgovor za posthumno izdanje trećeg toma *Istorije crnogorskoga naroda* Dragoja Živkovića, monografije koju je velikosrpska kritika i propaganda proglasila jeretičkom. Radoje Pajović je bio veliki antifašista i promoter crnogorskoga doprinosa ukupnoj antifašističkoj borbi u Evropi. Njegova važna uloga u crnogorskoj historiografiji o Drugome svjetskom ratu ostaće zauvijek upamćena, a s pijetetom će ga se sećati i sadašnje i generacije koje dolaze.

Radoje Pajović sahranjen je u Podgorici, 4. juna 2019. godine. na gradskom groblju Čepurci.

PRIKAZI

UDK 821.163.4.09-398

Stručni rad

Nikola POPOVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

nikola.popovic@fcjk.me

VRIJEDNA STUDIJA O EPICI AVDA MEĐEDOVIĆA

**(Aleksandar Čogurić, *Avdo Međedović – Ženidba Smailagić Meha*
(odraz orijentalno-islamskoga kulturnog obrasca u Crnoj Gori, FCJK, 2019))**

Čini se da je bartovska misao o smrti autora, usljed invazije *izama* i različitih teorijskih pristupa potonjih decenija, na određeni način, paradoksalno, označila i smrt književnosti. Ili barem one književnosti koja stanuje u nauci o književnosti. Pod stalnim pritiskom da književnokritička promišljanja ne uprljaju subjektivizmom i impresionizmom, zaštićeni pritom teorijskim okvirima poglavito stranih autora, književni istoričari i teoretičari književnosti pišu tekstove koji zbilja nalikuju naučnim. No, da ih slučajno lišimo teorijskog pristupa i naučne (tehničke) aparature, otkrili bismo da u njihovim radovima ima nauke, ali da nema književnosti. Ili možda još eksplicitnije: oduzmite najvećem broju autora njihov hladni teorijski diskurs i otkrićete posvemašnju duhovnu prazninu koju ne može nadomjestiti ni jedan Bahtin, ni jedan Uspenski, ni jedan Deretić, ni nijedan Solar itd. Da kod dihotomije književnost – nauka o književnosti nije nužno amputirati književnost (da ne bi stradala nauka), slikovito je posvjedočio čuveni njegošolog Slobodan Tomović. On je, naime, na pitanje novinara kako vidi dostignuća njegošologije, te značajne grane montenegrizike i slavistike, odgovorio da ona nije samo pridonijela rasvjetljavanju brojnih tamnih mjesta iz njegova života i djela, već da se njegošologija počesto približavala samom Njegošu – potvrđujući tako naše uvjerenje: u najboljim ostvarenjima nauka o književnosti nije ništa drugo do čista književnost! Stoga imamo osobito zadovoljstvo da predstavimo monografiju koja nesporno pripada *žanru* nauke o književnosti, u kojoj zbilja ima književnosti (i to one za istinske sladokusce – usmene), a koja je književnog klasika naše literature uspjela prebaciti čak na viši, kulturološki nivo – afirmišići na nov i metodološki savremen način njegovu klasičnost. Riječ je o monografiji Aleksandra Čogurića *Avdo Međedović – Ženidba Smailagić Meha (odraz orijentalno-islamskoga kulturnog obrasca u Crnoj Gori)*.

Budući da je riječ o netipičnoj studiji, svojevrsnom kolopletu istorije književnosti, nauke o književnosti, istorije kulture i kulturologije, kombi-

novanih s drugim humanističkim disciplinama (etnologijom, folkloristikom, istorijom religije i sl.), odmah na početku nužno je ukazati na njezinu ne-svakidašnju polivalentnost i hibridnost. Iako u crnogorskoj nauci o usmenoj književnosti nijesu bili nepoznati *transferi* od klasičnog književnokritičkog pristupa ka onom drugom kulturološkom, monografija Aleksandra Čogurića prva je epski pjesnički materijal gotovo u potpunosti uronila u kulturologiju i istoriju kulture te se zato s punim pravom može smatrati pionirskom. S druge strane, pri takvom rasporedu snaga svakako nije stradala nauka o književnosti, već se njezina snaga u kontaktu s kulturologijom samo potvrdila.

Da je u pitanju monografija koja spaja dva svijeta, književnokritički i onaj kulturološki, svjedoče i naslovi tematskih cjelina: „Spjev kao dio epskoga nasljeđa“, „Spjev kao izraz kulturnoga nasljeđa“ u okviru kojeg nailazimo na dva obimnija potpoglavlja „Vrijednosti nematerijalne orijentalno-islamske kulture u spjevu“ i „Vrijednosti materijalne orijentalno-islamske kulture u spjevu“. Tu je još i poglavlje „Spjev kao izraz orijentalno-islamskoga i religijskoga nasljeđa u Crnoj Gori, koje opet ima dva potpoglavlja: „Islam kao obilježje nacionalnoga i kulturnoga identiteta“ i „Islamsko i neislamsko nasljeđe u međusobnome prožimanju“.

Početno poglavlje Čogurićeve studije „Spjev kao dio epskoga nasljeđa“ nešto je više oslonjeno na nauku o usmenoj književnosti, premda se i u njemu očituje namjera autora da spjev „Ženidba Smailagić Meha“, „Homera s Obrova“, čuvenog Avda Međedovića pozicionira u kulturološki kontekst. No, za klasičnu nauku o usmenoj književnosti od posebnog su značaja Čogurićeva zapažanja o Međedovićevu odnosu prema epskome nasljeđu, načinu stvaranja epske pjesme, tehnici učenja pjesme i guslarskom umijeću, kao i o njegovu pjevanju uz Ramazan – svi analizirani na osnovu razgovora koji su s njim vodili poznati američki homerolozi Peri i Lord, najzaslužniji za Međedovićevu planetarnu popularnost. Dok je u prvoj polovini pomenutog poglavlja ostao manje-više na nivou klasične nauke o usmenoj književnosti, u drugoj Čogurić najavljuje zaokret ka istoriji kulture i kulturologiji. Tako već u potpoglavlju „Epska pjesma i kulturna granica“ Čogurić spjev kulturološki omeđava, zaključujući u narednom amblematičnog naslova („Koncept otvorenoga kulturnog prostora“) da je bez obzira na prividnu zatvorenost orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori ona kulturološki ostala otvorena te međukulturno premrežena, što je potvrdio njezin predstavnik Međedović a još snažnije izrazio Međedović-umjetnik. On se, kako na jednom mjestu ističe Čogurić, „nagledao toliko različitih mikrosvjetova koje je objedinio u jedno u svome spjevu“.

Ono što se u nauci o književnosti obično označava pojmovima *stil*, *tema*, *motiv* i sl., Čogurić u studiji o Avdu Međedoviću posmatra kao izraz nematerijalne orijenatno-islamske kulture u Crnoj Gori. Jezik, epska pjesma,

etičke kategorije orijentalno-islamske kulture, duhovna i fizička ljepota, odnos prema ženi, doček gosta kao kulturni obrazac, motivi vlasti, rata, žrtvovanja, izdajnika, tradicionalni elementi u spjevu, na osoben i čitaocima prijemčiv način, Čogurić podvrgava kulturološkoj kontekstualizaciji. Sljedstveno tome, on ubicira čak i materijalnu kulturu u spjevu, pa su tako predmet njegove analize oružje i nakit kao kulturni fenomeni, kultura stanovanja, kultura ishrane ali i poklon kao još jedna materijalna vrijednost orijentalno-islamske kulture u spjevu „Ženidba Smailagić Meha“ Avda Međedovića.

Najvažnije distinktivno obilježje orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori, religiju islam, Čogurić posmatra ne samo kroz rakurs istorije religije, već pokušava da joj priđe sa šire kulturološke strane. Stoga je dova, jedan od osnovnih konstitutivnih elemenata islama, za Čogurića specifičan kulturni artefakt, bilo da je riječ o dnevnoj dovi, kur'anskoj dovi, putničkoj dovi, hajirli dovi, kabul dovi, a posebno je interesantna tzv. *neiskrena* dova, koju je na jednom mjestu u spjevu autor ubicirao.

Recezentkinja knjige Dragana Kujović utvrdila je kako „stručno suvereno, originalno, uz ovjerenu istraživačku zrelost i vještinu Aleksandar Čogurić uspijeva da analitički komunicira sa materijalom od neprocjenjive vrijednosti, na zavidnom nivou osposobljenosti, izmaknut od stereotipskih zaključaka. Predao nam je spjev, sintaksički dekonstruisan i raščlanjen u svojoj neiscrpoj heteroglosiji i neizbježnoj povezanosti sa drugim tradicijama, kao nesporni i ubjedljivi odraz jednog specifičnog kulturnog obrasca u Crnoj Gori“. Na riječi profesorice Kujović nadovezali bismo tek toliko da monografiju Aleksandra Čogurića preporučimo i stručnoj i laičkoj javnosti, s obzirom na to da ona ispunjava onaj čuveni vukovski (i naučni) ideal, proučavaocima usmene knjiženosti naročito laskav: ovu studiju zbilja može „učen čatiti a i prost slušati“.

U završnom poglavlju studije Čogurić je analizirao islamsko i neislamsko nasljeđe, tj. njihovo međusobno prožimanje u spjevu „Ženidba Smailagić Meha“. Time je zapravo implicitno ukazao na širu vrijednost epskoga stvaralaštva Avda Međedovića. Ne samo što je prirodno da naš Homer u slikanju karaktera bude homerski nepristrasan – poput svojih slavni prethodnika, Starca Milije ili Tešana Podrugovića – već poezija Avda Međedovića pored homerskoga, tog velikog i planetarnog pitanja, nama današnjima može poslužiti kao smjerokaz za ono drugo, u kulturološkom smislu možda i važnije – crnogorsko pitanje. U otvorenom konceptu crnogorske kulture, kakav danas promovise montenegristika i Fakultet za crnogorski jezik i književnost, epici Avda Međedovića i cjelokupnoj orijentalno-islamskoj baštini pripada ogromno i časno mjesto.

UDK 821.163.4.09-93(091)

Stručni rad

Jakov SABLJIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet, Osijek

jakovsab@hotmail.com

O MONOGRAFIJI DR SOFIJE KALEZIĆ
ISTORIJA CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI ZA ĐECU I OMLADINU
**(Sofija Kalezić: *Istorija crnogorske književnosti za decu i omladinu*,
Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018)**

Monografija dr Sofije Kalezić, vanredne profesorice na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost sa Cetinja *Istorija crnogorske književnosti za djecu i omladinu*, ima konzistentnu i jasnu strukturu. Autorica je sadržaj monografije podijelila na dva velika dijela.

Prvi je dio naslovljen *Crnogorska književnost za decu i omladinu – od-like*. U tom dijelu knjige uočljiva je cjelovitost sagledavanja fenomena crnogorske književnosti za djecu i omladinu. S obzirom na to da se u tom tipu književnosti nerijetko tematiziraju mitske, legendarne i bajkovite pojave, autorica je uvodni dio monografije posvetila mnogobožачkoj religiji starih Slavena, ostacima poganskih vjerovanja u kolektivnoj svijesti slavenskih naroda, prvim pisanim spomenicima na tlu današnje Crne Gore, općenitoj problematici mitova i legendi, potom Vuku Karadžiću i njegovu radu na prikupljanju, sistematiziranju i objavljivanju narodne književnosti, zatim o narodnim bajkama i modelima njihovog predstavljanja i proučavanja, posebice s aspekta psihološkog i strukturalističkog tumačenja bajke. Autorica s motrišta utjecaja na dječju književnost razmatra nacionalni korpus narodnih basni, bajki i legendi.

Nadalje, ona kompetentno, znalački i u skladu s uobičajenim akademskim diskursom raspravlja o terminološkim pitanjima (*Dečija književnost ili književnost za decu i omladinu?*), književnopovijesnim odrednicama (*Književnoistorijski okviri razvoja književnosti za decu i omladinu*), genološkom okviru (*Svojstva književnosti za decu i omladinu*), recepcijskoj problematici (*Granice između djela za decu i za odrasle, Romani za decu i omladinu*), antologičarskim dosezima na području izbora crnogorskih pjesama, drama i priča za djecu.

Osim toga, dr Sofija Kalezić sveobuhvatnost promatranja fenomena crnogorske dječje književnosti dokazuje raspravom o drami u crnogorskoj književnosti za djecu, potom o crnogorskim umjetničkim bajkama i legendama, te umjetničkim književnim ostvarenjima s elementima basne.

Kulturološki pristup se ogleda u odjeljku posvećenom kulturno-mentalitetskim predispozicijama razvoja ove književnosti, a završava se historijskim prevrednovanjem početaka književnosti za djecu i omladinu u Crnoj Gori. Autorica aktualizira poetska i prozna djela pisaca koje locira između literature za omladinu i za odrasle, primjerice – Aleksandra Lesa Ivanovića, Vitomira Vita Nikolića, Stefana Mitrova Ljubiše, Nikole Lopičića ili Danila Kiša.

Drugi veliki dio monografije dr Sofije Kalezić naslovljen je *Crnogorska književnost za decu i omladinu – predstavnici*. U tom dijelu knjige u obliku iscrpnoga leksikonskoga opisnika i bio-bibliografskoga preglednika izneseni su podaci o životu i rastumačena najznačajnija djela sljedećih crnogorskih pisaca i spisateljica, od Radovana Savovog Stevovića (autoričinog djeda po majci), Mihaila Gazivode, Mihaila Ražnatovića, Anta Staničića, Dušana Kostića, Mirka Vujačića, Čeda Vukovića, preko Voja Terića, Stevana Bulajića, Ivana Cekovića, Vojislava Vulcanovića, Milenka Ratkovića, Dušana Đurišića, Bosiljke Pušić, do Dragomira Ćulafića, Borislava Jovanovića, Slobodana Vukanovića, Gordane Sarić, Jova Kneževića, Blagoja Rogača, Dragana Radulovića, Dragane Kršenković-Brković i ostalih. Posebno mjesto u ovom monografskom pregledu zauzimaju autori koji su svoje stvaralaštvo eksponirali posljednjih godina i decenija, kao što su Nenad Vujadinović, Dejan Đonović, Velimir Ralević, Žarko Vučinić i Aleksandar Obradović.

Autorica je proširila literaturu za djecu i omladinu kao predmetnu temu, uključivši u taj korpus i „granična“ izdanja poput slikovnica, umjetnosti stripa, poveznice književnosti za djecu, televizije, filma i interneta. Osim toga, ona je navela i sve ostale, manje značajne crnogorske pisce za djecu i omladinu i crnogorske pisce za djecu u dijaspori, te se dotaknula dosega i stanja književne kritike o djelima za djecu i mlade u Crnoj Gori. Knjiga se završava popisima primarne i sekundarne literature, svih aktualiziranih antologija i izbora, rezimeom na engleskom jeziku i bio-bibliografskim podacima o autorici.

Podaci izneseni u monografiji dr Sofije Kalezić znanstveno su provjereni, provjerljivi i točni. Ona citira i parafrizira u skladu s načelom znanstvene etičnosti i inetelektualnoga poštenja, upućujući na sve primarne i sekundarne izvore. Iz rukopisa je vidljiva naučna akribija i sustavnost u pristupu ovom značajnom korpusu crnogorske književnosti. Također je uočljiva detaljna iščitanost kako teorijske literature, tako i primarnih književnih tekstova čija se tumačenja okupljaju na jednom mjestu u cilju osvjetljavanja fenomena crnogorske dječje književnosti.

Autorica se služi uobičajenom znanstvenom metodologijom, dosljedna je u načinima citiranja, oblikovanju citatnica, povezivanju vlastitih sudova sa spoznajama drugih istraživača i tumača. U teorijskom dijelu rada ona rasprav-

lja o terminološkoj problematici, prezentira relevantnu književnoteorijsku, kulturnopovijesnu i antropološku pozadinu važnu za iščitavanje, razumijevanje i tumačenje djela iz fokusiranoga korpusa.

U drugom dijelu knjige ona navodi osnovne bio-bibliografske podatke o odabranim autorima, raščlanjuje njihove opuse, razmatra faze njihova spisateljskoga rada, interpretira njihova djela pripadna crnogorskoj književnosti za djecu i omladinu, objašnjava njihovu višeslojnost (tematsku, motivsku, žanrovsku, idejnu, kompozicijsku), recepcijsku prijemčivost iz perspektive djece i omladine, te naglašava važnost svakog pojedinog pisca s obzirom na njegov doprinos tom literarnom području stvaranja. Prema tome, monografija poprima višestruka obilježja književne historije, književnoga leksikona, antologije kritičkih eseja i priručnika za tumačenje književnih djela.

Prof. dr Sofija Kalezić je marljivim prikupljanjem i analizom istraživana korpusa crnogorske književnosti oblikovala relevantnu i znanstveno važnu monografiju koja se bazira na preko tri stotine literaturnih jedinica. Autorica se služila književnoteorijskom literaturom, književnopovijesnim monografijama, primarnim književnim tekstovima, književnokritičkim tekstovima, publicističkim člancima, različitim do danas objavljenim antologijama pojedinih oblika crnogorske književnosti. Sva citirana i apostrofirana literatura opravdano je ukomponirana u sadržaj i strukturu monografije, te rastumačena na znanstveno kompetentan način.

Monografija dr Sofije Kalezić može se usporediti s drugim monografijama, na primjer trećim tomom *Istorije crnogorske književnosti (Crnogorska književnost od 1852. do 1918)* iz 2012. godine Milorada Nikčevića, pogotovo s dijelom *Pregled poezije za decu*. Međutim, njeno istraživanje znatno je proširenije jer se odnosi na povijest cijeloga jednoga književnoga korpusa koji se označava terminom književnosti za djecu i mlade, te se ne ograničava samo na jedno razdoblje jer se naslovni fenomen monografije sustavno prati od početaka do danas.

Druga je usporediva knjiga Nova Vukovića *Uvod u književnost za djecu i omladinu* (1996). Međutim, ono po čemu je autoričina monografija specifična i inovativna jest pionirsko književnopovijesno raspravljanje o svim piscima i njihovim djelima koja se odnose na do sada zanemaren korpus unutar crnogorske književnosti.

Dr Sofija Kalezić svoju monografiju *Istorija crnogorske književnosti za decu i omladinu* završava sljedećim rečenicama: „Književnost za djecu i omladinu je uspjela da nađe svoje mjesto unutar velikog sistema literature i da se konstituiše kao zasebna kategorija. I pored toga što taj proces nije bio jednostavan i bez protivrječnosti, crnogorska književnost danas pošедуje

svoju tradiciju koja se u domenu ove vrste stvaralaštva lagano usaglašava sa osnovnim tokovima književne tradicije Evrope i svijeta“.¹

Autorici ove vrijedne monografije možemo čestitati kako na tome što je iznijela jedno kapitalno djelo, tako i na zamašnosti posla, sveobuhvatnosti znanstvenoga tematiziranja specifičnoga korpusa nacionalne literature, te stručnoga praćenja kontinuiteta značajnoga dijela crnogorske književnosti. Na osnovama ove monografije moguća su revidiranja popisa školske i domaće lektire u Crnoj Gori.

Ova knjiga svakako može poslužiti kao priručnik za studente i profesore crnogorskoga jezika i književnosti, te ostalim filozofima u daljnjem istraživanju i tumačenju crnogorske književnosti za djecu i omladinu.

---

¹ Sofija Kalezić: *Istorija crnogorske književnosti za decu i omladinu* (poglavlje: *Književnost za decu, televizija i internet*), Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 389.

UDK 821.163.4.09(497.16)

Stručni rad

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

**O MONOGRAFIJI ALEKSANDRA RADOMANA
SAVREMENA KNJIŽEVNA MONTENEGRISTIKA – UTEMELJIVAČI**

U Izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost (biblioteka Montenegrina) publikovana je kritička monografija Aleksandra Radomana pod nazivom *Savremena književna montenegriska – utemeljivači*. U ovoj knjizi autor je hermeneutički predstavio stvaralaštvo petnaest proučavalaca književnosti – Radovana Zogovića, Ratka Đurovića, Radoja Radojevića, Milorada Stojovića, Krsta Pižurice, Radoslava Rotkovića, Slobodana Tomovića, Slobodana Vujačića, Sretena Perovića, Danila Radojevića, Novaka Kilibarde, Vojislava P. Nikčevića, Vojislava Minića, Milorada Nikčevića i Božidara Pejovića. Portreti objavljeni u ovoj knjizi nastajali su raznim povodima tokom nekoliko godina, što se da sagledati i iz predleđa autorove bio-bibliografije.

Aleksandar Radoman (Podgorica, 1981) je diplomirao na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Doktorand je filologije na Sveučilištu „Josipa Jurja Strossmayera“ u Osijeku. Saradnik je u nastavi i prodekan za nastavu Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. Učestvovao je na oko dvadeset naučnih skupova i publikovao 90 naučnih i stručnih radova u zemlji i regionu. Priredio je devet i uredio oko stotinu izdanja objavljenih u izdanju Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Matice crnogorske, Instituta za crnogorski jezik i književnost i Fakulteta za crnogorski jezik i književnost.

Iz oblasti nauke o književnosti publikovao je *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti* (Matica crnogorska, Podgorica, 2015). Član je redakcije časopisa *Lingua Montenegrina*, Matice crnogorske, Udruženja pozorišnih kritičara i teatrologa Crne Gore i predsjednik Crnogorskog filološkog društva.

Objavio je velik broj naučnih i stručnih radova u serijskim publikacijama i zbornicima: *Ljetopis Popa Dukljanina*, *O problemu periodizacije crnogorske srednjovjekovne književnosti*, „*Turska pisma*“ *Stjepana Zanovića kao prvi roman u crnogorskoj književnosti*, *Radoslav Rotković kao istoričar književnosti*, *Povodom jedne književne kontroverze – ko je autor spjeva „Smrt Smail-age Čengića“*, *Hrvatske književne teme Boža Milačića*, *Milorad Nikče-*

vić kao proučavalac crnogorske književnosti XIX i početka XX vijeka, *Identitet kao drama – „Tobelija“ Ljubomira Đurkovića, Čedomir Drašković kao montenegrinac, Pregled crnogorske dramske književnosti do 1918*, Novo izdanje Rimskoga misala slovenskim jezikom u svjetlu crnogorskoga glagoljskog nasljeđa, Radoje Radojević – utemeljivač savremene književne montenegrinistike, Crnogorska književnost u interpretaciji Nauma Radićeskoga, Lalićevi romani u interpretaciji Krsta Pižurice, Istoričar književnosti Milorad Stojović, Petar II Petrović-Njegoš i crnogorska dramska književnost romantizma, Doprinos Novaka Kilibarde proučavanju crnogorske usmene književnosti, Doprinos Sretena Perovića i Vojislava Minića književnoj montenegrinistici itd. Navedene radove Radoman je u najvećoj mjeri publikovao u časopisima *Lingua Montenegrina*, *Matica crnogorska*, *Ars*, *Quest*, *Književna smotra* i ostalima.

Da se Radoman istovremeno bavi i kritičkim osvrtima na knjige svojih kolega i saradnika dokazao je radovima *Novi komparatistički doprinosi Jakova Sablića* i „*Unutrašnja strana vremena*“ Marijane Terić, dok je doprinos knjizi koja do danas nije tretirana kao kompaktan dio crnogorske književnosti pružio tekstom *Uvod u drugi život: autobiografska proza Žarka Lauševića* koji je publikovao u *Književnoj smotri* 2018. godine.

Njegov doprinos proučavanju stranih književnosti ogleda se u radovima: *Od oblika do značenja – naratološki uvidi Žana Rusea, Vavilonski bibliotekar Horhe Luis Borhes – elementi pripovjedačkog postupka i poetike, Pisati za potomstvo – romaneskna trilogija Džona Fantea*, dok je poznavanje crnogorske književnosti za djecu i omladinu ispoljio pogovorom *Antologiji crnogorske proze za decu i tinejdžere* koju je priredio Slobodan Vukanović (Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2016) i radom *Mogućnosti žanra: naučnofantastični roman „Ana i sedam robota“ Slobodana Vukanovića* (Savremena crnogorska književnost za djecu i omladinu I (JU „Ratkovićeve večeri poezije“ & Institut za dječiju i omladinsku književnost, Bijelo Polje – Podgorica, 2016).

U koautorstvu s Adnanom Čirgićem objavio je: *O književno-jezičkom nasljeđu epohe Balšića* (Balšići: zbornik s naučnog skupa), Danilo Radojević kao montenegrinac, *O novopronađenome pečatu dukljanskoga kralja Bodina, Prilog toponomastici crmničkoga sela Braćeni, Pregled crnogorske usmene književnosti, Pečat dukljanskoga kralja Bodina u kontekstu izvora XI vijeka, Crnogorska srednjovjekovna književnost – identifikacija, periodizacija, pregled, Radoslav Rotković kao montenegrinac, Ratko Đurović kao njegošolog, Recepcija i novo čitanje Njegoševa djela, Istoričar književnosti Radoslav Rotković, Pjesmarice Krsta Mazarovića iz Nadžupskoga arhiva u Parastu, Pjesmarica Nikole Mazarovića, Izvještaj o proučavanju Pjesmarice Nikole Mazarovića iz Nadžupskoga arhiva u Parastu*, koji su u najvećoj mjeri objavljivani u navedenim časopisima i tematskim zbornicima.

Priredio je izdanja – *Studije o crnogorskoj književnosti XIX vijeka* Božidara Pejovića, *Lukrecija ili Trojo. Komedijska u tri akta*, a s Adnanom Čirgićem – *Nikola I Petrović-Njegoš – Despa*, Vojislav P. Nikčević – *Istorija crnogorske književnosti od početaka pismenosti do XIII vijeka*, Ivan Mažuranić – *Smrt Smail-age Čengića*, *Pjesmarica Nikole Burovića*, *Ilustrovana antologija crnogorskih bajki*, *Pjesmarica Nikole Mazarovića* i ostala.

Teme i imena vezana za crnogorsku književnu kritiku, Radoman je kritički obradio u posljednjoj knjizi *Savremena književna montenegrizika – utemeljivači*, ukazavši na argumentovan i opširan način na ličnosti iz konteksta domaće književne kritike i nauke o književnosti koje su pružile vrijedan doprinos razvoju montenegrizike. U predgovoru ovoj knjizi on navodi da je ona nastala kao rezultat projekta *Filolozi i Crna Gora*, koja je pod rukovodstvom dr Adnana Čirgića u proteklih deset godina realizovan u okviru tri ustanove – Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ (2008–2010), Instituta za crnogorski jezik i književnost (2010–2014) i Fakulteta za crnogorski jezik i književnost (od 2014).

Opredjeljujući se za termin književne montenegrizike, koji je sadržan u naslovnom sintagmemu ove knjige, autor podrazumijeva onaj segment nauke o književnosti koji je posvećen *dijahronijskom* proučavanju crnogorske književnosti. On navodi da „iako su u ovoj knjizi zastupljeni samo autori koji su po rođenju Crnogorci, što bi sugerisalo da bi se u njenome naslovu trebala naći sintagma crnogorska književna istoriografija, kako ova knjiga nije pregled ukupnih proučavanja crnogorske književnosti, već monografija posvećena *utemeljivačima* savremenoga pristupa proučavanju crnogorske književnosti, od kojih su se mnogi ostvarili i u drugim disciplinama montenegrizike, ipak smo se opredijelili za širi pojam – *književna montenegrizika*. Naslov, uostalom, nije ni mogao biti drugačiji budući da je riječ o autorima koji su pokazali da montenegrizika postoji“.¹

Radoman smatra da se izučavanje pojedinih pisaca koji pripadaju crnogorskoj književnosti može podijeliti na tri perioda. Prvi čini početke književne montenegrizike, od pojave tekstova o pojedinim autorima i djelima crnogorske književnosti početkom XIX vijeka (F. M. Apendini, V. Balović, T. Smeća), do nestanka crnogorske države 1918. godine. Riječ je o periodu u kojem se javljaju prvi prilozi o pojedinim piscima, svedeni na osnovne bio-bibliografske podatke (S. Vulović, M. Dragović, J. Ivanišević), kao i biografistička metoda monografske obrade Petra II Petrovića-Njegoša (P. A. Lavrov, P. A. Rovinski, V. Vrčević, L. Tomanović), te prvi filološki radovi (V. S. Karadžić, V. Vrčević, V. Bogišić, M. Rešetar).

¹ Aleksandar Radoman: *Savremena književna montenegrizika – utemeljivači*, poglavlje: *Uvod*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, str. 7–8.

Drugi period, od 1918. do 1968. godine u najvećoj mjeri karakteriše pozitivistički pristup proučavanju autora i djela crnogorske književnosti, pri čemu se taj entitet tretira u sklopu širih literarnih i kulturnih tradicija (srpske, hrvatske, srpsko-hrvatske, jugoslovenske). Posebnu pažnju istraživača privlače teme usmene književnosti i Njegoša, a od autora koji su doprinijeli razvoju montenegrizike ističu se Vido Latković, Nikola Banašević, Radosav Medenica, Risto Dragičević, Niko S. Martinović, Novica Šaulić, Đuza Radović, Trifun Đukić, Jovan Vukmanović, Vukoman Džaković i drugi.

Prvu sintezu crnogorske književnosti *Pregled književnog rada Crne Gore od vladike Vasilija do 1918.* objavio je Trifun Đukić 1951. godine. Njen naziv govori na koji je način autor tretirao crnogorsko književno nasljeđe – kao regionalni fenomen srpske književnosti, smještajući njegove početke tek u sredinu XVIII vijeka i ograničavajući ga na prostor podlovcenske, nahijske Crne Gore. Na sličan način je postupio Vido Latković u enciklopedijskoj jedinici za prvo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije*.

Treći period počinje od 1968. godine i traje do danas. Radoman ga naziva *savremenom književnom montenegristikom* jer sa jedne strane označava raskid sa tradicionalističkim tretmanom crnogorskog književnosti, budući da je riječ o samosvojnom istorijskom i književnom fenomenu, a sa druge – otvara cjeline u njenom proučavanju, poput srednjovjekovne i ranonovovjekovne književne baštine, djela S. M. Ljubiše, M. M. Popovića, M. Lalića i međuratnih pisaca socijalne orijentacije.

U ovom periodu dominantna je metoda *imanentne* kritike, koja donosi inovantne pristupe izučavanju crnogorske književnosti – od *formalizma i strukturalizma, stilističke kritike do fenomenologije, naratologije, semiotike i poststrukturalizma*. Znatan broj autora i tokom posljednjih pet decenija je pružio doprinos osvjetljavanju autora i djela crnogorske književnosti, a da pri tom pripadaju tradicionalno orijentisanim istraživačima koji podrazumijevaju regionalni, a ne nacionalni karakter naše literature.

Godine 1968. je u Titogradu održan naučni skup *Crnogorska kultura i putevi njenog razvoja*, na kojem je Radoje Radojević iznio ideju da kad postoji nacija, očigledno postoji i nacionalna kultura kao neotuđivo kulturno nasljeđe. Opšti značaj naše kulture za sve narode Jugoslavije nije umanjen ako se ona smatra crnogorskom, ako se u školskim programima, antologijama i udžbenicima ne tretira kao sastavni dio neke druge nacionalne kulture. Na istom skupu Milorad Stojović je podnio referat *O periodizaciji crnogorske književnosti* u kojem je domaću književnost tretirao kao samosvojnu cjelinu, nudeći smjernice za njenu periodizaciju u rasponu od deset vjekova, što je označilo raskid sa dotadašnjim vrednovanjima crnogorske literature.

Iste godine se pojavila i Stojovićeva knjiga *Nadmoć ljudskosti* u kojoj je autor, uz prilog o djelu Marka Miljanova, donio sedam radova o crnogorskoj književnosti XX vijeka, čime je montenegristica obogaćena novim cjelinama, kojima su autori prevazišli usko interesovanje za usmenu književnost i djelo Petra II Petrovića-Njegoša.

„Sazrijevanje svijesti o prekohiljadugodišnjoj tradiciji crnogorske književnosti i njenome nacionalnom karakteru“, u uvodnom dijelu svoje knjige Radoman naglašava, „dovelo je do pojave izdanja koja su sistematizovala saznanja o tome fenomenu ili pojedinim njegovim djelovima, poput sedmotomne hrestomatije Slobodana Kalezića *Crnogorska književnost u književnoj kritici* (1990–2003), Vojislava P. Nikčevića *Istorija crnogorske književnosti od početaka pismenosti do XIII vijeka* (2009) ili sinteze Sofije Kalezić *Istorija crnogorske književnosti za decu i omladinu* (2018). Svojevrsnu krunu toga perioda razvoja književne montenegristike čini pojava prve, trotomne *Istorije crnogorske književnosti* Novaka Kilibarde, Radoslava Rotkovića i Milorada Nikčevića, u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost 2012. godine“.²

Nauka o književnosti u Crnoj Gori puni zamah je dobila autorima koji su djelovali šezdesetih godina XX vijeka. Riječ je o stvaraocima koji su crnogorskoj književnosti pristupili kao autohtonom entitetu, ovladavši književno-teorijskim saznanjima i pristupima. Petnaest autora koji su zastupljeni u ovoj knjizi, po sudu Aleksandra Radomana, pripadaju krugu utemeljivača savremene književne montenegristike, koji su svoj naučni doprinos osnivanju te discipline dali tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka. Radoman nije ponudio portrete autora po redoslijedu značaja stvaralaca za crnogorsku kulturnu emancipaciju, već po godinama njihovog rođenja, smatrajući da je u ovoj knjizi primijenjen princip prvenstva – čelno bi mjesto pripalo Radoju Radojeviću.

U svom prvom prilogu autor ističe da je jedan od najznačajnijih crnogorskih pjesnika XX vijeka – **Radovan Zogović** dao crnogorskoj kulturi viđan doprinos i kao književni historičar. Kad je sredinom 60-ih godina započeo proces povratka iz petnaestogodišnje izolacije, grupi crnogorskih stvaralaca koji su započeli borbu za nacionalnu emancipaciju sigurno je imponovalo što se i Zogović priključio tom pokretu, odbijajući dvonacionalno tretiranje vlastitog stvaralaštva, ali i ukupnog crnogorskog kulturnog nasljeđa. U ovom prilogu Radoman se ne bavi Zogovićevom ulogom u sukobu na književnoj ljevici pred početak Drugoga svjetskog rata, već nastoji da osvjetli njegov udio u konstituisanju savremene književne historiografije.

² Isto, str. 11.

U zaključnom segmentu on navodi da je Zogović višestruko značajna ličnost crnogorske kulture, a da se kao književni historičar suprotstavljao negaciji njenog nacionalnog karaktera. U pismu upućenom Miloradu Stojoviću 1972. godine, Zogović kaže: „Pravo crnogorskog naroda da ima svoju kulturnu tradiciju, kao i svi drugi jugoslovenski narodi ne može odricati, niti ga ni u jednom trenutku smatrati nepogodnim niko ko ne odriče samu crnogorsku nacionalnost“.³ Dosljedan marksističkoj estetici, Zogović se kako antologijom crnogorske usmene epike, prvom te vrste sa nacionalnom koncepcijom, tako i knjigom ogleda *Usputno o nezaobilaznom* – priključio krugu utemeljivača savremene književne montenegrizike.

Osobeno mjesto u krugu crnogorskih montenegrista druge polovine XX vijeka Radoman daje **Ratku Đuroviću** – teatrologu, filmologu, kulturologu i enciklopedisti. Đurović je široj javnosti poznat i kao scenarista i profesor Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu. U drugom po redu prilogu autor pruža osvrt na Đurovićev doprinos njegologiji i proučavanju crnogorske dramske baštine.

Đurovićev doprinos književnoj montenegristici se ogleda i u njegovom uredničkom i priređivačkom radu. Sa Čedom Vukovićem, Jankom Đonovićem, Aleksandrom Ivanovićem i Sretenom Perovićem je uredio prvu poslijeratnu antologiju crnogorske poezije – *Lirika Crne Gore 1918–1962*, a sa Sretenom Perovićem je radio na priređivanju antologije *Crnogorska dramska književnost*, koja je trebalo da bude publikovana u prestižnoj antologijskoj biblioteci „Luča“, ali je nestankom te edicije krajem 80-ih onemogućeno njeno objavljivanje. Đurović je dao vrijedan doprinos i valorizaciji književnog djela Nikole I Petrovića priređivanjem njegovog dramskog opusa i cjelokupnog djela.

Značajan dio Đurovićevog publicističkog angažmana je posvećen Njegošu, a istovremeno je bio scenarista dokumentarnih filmova u ostvarenjima Velimira Stojanovića *Njegoš* i *U slavu Njegoša* (1951). „Đurovićevi prilozi iz oblasti crnogorske dramske i kulturne istorije, uz njegov njeošološki rad, čine ga svakako jednom od najznačajnijih pojava književne i kulturološke montenegrizike druge polovine XX vijeka“, Radoman završava prilog o Đuroviću. „S posebnim interesovanjem za neistražena područja našega kulturnog nasljeđa, Đurović je osvijetlio brojne fenomene crnogorske dramske i kulturne povijesti, ostavljajući mnogobrojne podatke i precizne naznake za nova, opsežnija istraživanja. Kad se tome doda njegova naučna posvećenost afirmaciji autentičnih sadržaja crnogorske povijesti i kulture, jasno je da je riječ o jednoj od ličnosti koje su zadugo uspjelo nadomješćivale odsustvo institucionalnih kapaciteta iz domena humanistike u Crnoj Gori“.⁴

³ Milorad Stojović: *Pisali su mi*, Izabrana djela, tom II, CID, Podgorica, 2012, str. 273.

⁴ Aleksandar Radoman: *Savremena književna montenegrizika – utemeljivači*, poglavlje: *Ratko Đurović*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, str. 58.

Među crnogorskim intelektualcima koji su od kraja 60-ih godina XX vijeka dali doprinos konstituisanju savremene montenegristike posebno mjesto pripada **Radoju Radojeviću**, koji se suprotstavio negiranju našeg nacionalnog identiteta i stao u odbranu njegovih temeljnih vrijednosti. Radojević je objavljivao oglede, polemičke tekstove i studije, postavljajući osnove kritičkog proučavanja crnogorske književnosti, jezika i kulture.

Učestvovao je u priređivanju četiri antologije crnogorske usmene proze publikovane u biblioteci „Luča“ Grafičkog zavoda. Radojević je priredio, te predgovorom i pogovorom propratio antologiju crnogorskih narodnih legendi *Vilina gora* i antologiju crnogorskih narodnih bajki *Vatra samotvora*. Smrt ga je spriječila da posao na priređivanju antologija narodnih basni i priča finalizuje, što je dovršio njegov brat Danilo, pa je za antologiju basni *Kad je sve zborilo* (za koju je Radoje napravio izbor), Danilo napisao predgovor i pogovor. Za antologiju priča *Potopno vrijeme* Danilo je dopunio Radojev izbor, opremivši knjigu predgovorom i pogovorom. Tim segmentom crnogorskog usmenog proznog nasljeđa sve do pojave Radojevićevih antologija – niko se nije sistematski bavio.

„Najvažniji Radojevićevi članci, kao i njegova bibliografija koju je izradila Ljiljana Lipovina publikovani su u knjizi *Studije i ogleđi iz montenegristike* 2012. godine“, konstatuje Radoman. „Suptilnoga dara da uoči čvorišne probleme književnoga teksta i da ponudi lucidna tumačenja nerazjašnjenih ili manje poznatih fenomena crnogorske književnosti, sa jasnom sviješću i vizijom o posebnosti crnogorske nacionalne kulture i rijetkom odvažnošću da se suprotstavi oficijelnim posvajanjima crnogorskoga duhovnoga nasljeđa, Radoje Radojević je superiorno otvarao nove stranice savremene montenegristike, izrastajući u svojevrsnu metonimiju crnogorske intelektualne borbe i otpora asimilaciji i potiranju“.⁵

Milorad Stojović je savremenoj crnogorskoj književnosti pristupio kao istoričar, antologičar, esejista i kritičar. On je sistematizovao i vrednovao pisce i djela, ocjenjivao značajne književne pojave i vršio etičko, estetičko i antropološko valorizovanje književnih djela iz drugačijeg ugla od onog iz kojeg je crnogorska književna istorija dotle posmatrana. Stojovićeva kritička ispitivanja svakog pisca ponaosob se kreću u relacijama – od njihove etike do poetike. Uočavajući tu osobenost naših pisaca, koja se njeguje u kontinuitetu od Njegoša, on je uzeo kao opšte duhovno svojstvo koje je imenovao kao *nadmoć ljudskosti*.

⁵ Aleksandar Radoman: *Savremena književna montenegristika – utemeljivači*, poglavlje: *Radoje Radojević*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, str. 71.

Antologijom pripovjedačke proze Crne Gore 1918–1965. iz 1965. godine, koja je ujedno bila i prva poslijeratna antologija naše proze, Stojović je skrenuo pažnju intelektualne javnosti. „Koncipirana prema strogo estetskim standardima“, ističe Aleksandar Radoman u predgovoru Stojovićevom ostvarenju *Književne teme*, „ta je antologija ponudila panoramu crnogorske pripovijedne proze (u njoj su pored pripovijedaka zastupljeni i odlomci iz romana) u rasponu od gotovo pola stoljeća, notirajući, izvan antologijskoga izbora, i brojne autore čiji se opus do toga trenutka nije činio dostatnim ulaska u antologiju. Svoj antologijski izbor Stojović je propratio i adekvatnim predgovorom naslovljenim *Prozno kazivanje Crne Gore*, koji zahvata mnogo širi problemski kontekst od onoga najavljenog naslovom knjige i zapravo predstavlja preciznu, enciklopedijski sveobuhvatnu sintezu crnogorske prozne produkcije od Njegoša do sredine šezdesetih godina XX vijeka“.⁶

U crnogorskoj književnoj historiografiji Stojović je prepoznatljiv kao najbolji poznavalac i najposvećeniji proučavalac djela Marka Miljanova. Njegovi ogleđi i studije o literaturi XX vijeka predstavljaju Istoriju crnogorske književnosti ovog perioda. Gotovo da nema značajnijeg crnogorskog pisca te epohe o kojem nije pisao, bilo u formi književnih sinteza, bilo kroz oglede i osvrtne na pojedine segmente njihovog opusa. Stojović je uspostavljao kriterijume vrednovanja, u književnu kritiku unosio duh objektivnog pristupa tekstu, priređivao izbore i antologije, te svojim djelom uticao na formiranje svijesti o vjekovnom kontinuitetu naše književnosti.

Krsto Pižurica je jedan od najkvalitetnijih predstavnika savremene književne montenegrstike, što potvrđuje spisak od 17 samostalnih knjiga, 11 priređenih izdanja i oko 200 naučnih i stručnih radova iz oblasti nauke o književnosti publikovanih u crnogorskoj i jugoslovenskoj periodici. Iako je spektar Pižurićinih interesovanja širok, ne ograničavajući se samo na južnoslovensku literaturu, u njegovim interesovanjima dominira crnogorska književnost, bolje rečeno – dva njena klasika, Njegoš i Lalić.

Po širini zahvata, globalnoj koncepciji i prosuđivanju vrijednosti, njegove studije pripadaju istoriji književnosti, no u analizi pojedinih fenomena i procjenama, njegovi radovi su bliži književnoj kritici. „Međutim, izvan tih nedoumica u vezi s disciplinom nauke o književnosti kojoj pripadaju, Pižurićini prilozi ne robuju unaprijed zadatim shemama analize i ocjene umjetničke vrijednosti djela. Naprotiv, on kritički pristup prilagođava konkretnome tekstu, suvereno vladajući književnoteorijskom aparaturom, oslanjajući se mahom na tradiciju ruskoga formalizma, strukturalizma, ali i marksističke i ništa manje

⁶ Aleksandar Radoman: *Istoričar književnosti Milorad Stojović*, u knjizi Milorada Stojovića: *Književne teme*, FCJK, Cetinje, 2015, str. 11.

stilističke kritike. Na stilscome planu Pižuričini prepoznatljivi uzori su veliki autoriteti književnokritičke misli, poput Bjelinskoga, Skerlića ili Barca. I ni-
jesu to samo implicitni uticaji, već jasne reference na autore kojima Pižurica
odaje priznanje kad god se za to ukaže prilika“.⁷

U cjelini uzev, Pižuričin doprinos konstituisanju savremene književne
montenegrstike od višestrukoga je značaja. Nema sumnje da je njegova uloga
u kritičkoj valorizaciji Njegoševa, i posebno Lalićeva djela, izuzetno velika no
ne treba smetnuti s uma ni druge segmente njegova rada, kao što su postojano
i marljivo naučno bavljenje crnogorskom poetskom tradicijom, od Njegoša i
Stefana Perovića Cuce do savremenih pjesnika. Prisutan na crnogorskoj knji-
ževnonaučnoj sceni duže od pola vijeka, Krsto Pižurica je manirom istinskog
intelektualca ostavio trag u crnogorskoj nauci o književnosti.

Pjesnik, esejista, prevodilac, književni istoričar i kritičar, antologičar,
teatrolog i enciklopedista **Sreten Perović** ide u red najznačajnijih imena sa-
vremene crnogorske književnosti i kulture. U posljednjih šest i po decenija
Perović je jedan od vodećih crnogorskih intelektualaca, začetnik poslijeratne
književne i pozorišne kritike, pokretač izdavačkih edicija i borac za afirma-
ciju crnogorskog identiteta. U segmentu knjige koji se odnosi na Perovićev
kreativni angažman, autor je najveću pažnju posvetio njegovim radovima iz
oblasti crnogorske književne historiografije i kritike.

Perović je za vrijeme studija bio jedan od pokretača i urednika književ-
ne revije *Vidici* (1953) i predsjednik Književnog kluba studenata Beogradskog
univerziteta (1954). Bio je glavni i odgovorni urednik časopisa *Susreti* (1957–
1962), a u Grafičkom zavodu je od 1963. bio urednik više edicija i odgovor-
ni urednik edicije „Luča“, antologijske biblioteke crnogorske književnosti, u
okviru koje je od 1963. do 1987. godine objavljeno 71 izdanje (od planira-
nih 100) najznačajnijih djela klasične i savremene crnogorske književnosti.
Za koncipiranje edicije „Luča“ njeni urednici – Milorad Stojović, Branko Ba-
njević i Sreten Perović su dobili 1970. godine Trinaestojulsku nagradu.

Bio je direktor (1983–1991) Leksikografskog zavoda Crne Gore, glavni
urednik za oblast Kultura i prosvjeta u projektu Enciklopedije Crne Gore, ge-
neralni sekretar i višegodišnji predsjednik Crnogorskog PEN centra. Objavio
je dvadesetak knjiga lirske poezije, četiri knjige iz domena književne istorije
i kritike, četiri teatrološke knjige, priredio desetak, a uredio na stotine izda-
nja, te objavio nekoliko desetina knjiga prijevoda i prepjeva. Kao pjesnik za-
stupljen je u brojnim antologijama i prevođen na trideset jezika.

⁷ Aleksandar Radoman: *Savremena književna montenegrstika – utemeljivači*, poglavlje:
Krsto Pižurica, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, str. 130.

Dobitnik je brojnih nacionalnih i internacionalnih nagrada i priznanja, poput Prve nagrade Udruženja književnika Crne Gore (1958), Trinaestojulske nagrade (1961. i 1970), Nagrade Željezare Sisak (1976), Nagrade „Risto Ratković“ (1976), Nagrade Udruženja književnika Crne Gore za knjigu godine (1977), Ordena rada sa zlatnim vijencem (1981), Decembarske nagrade Oslobođenja Titograda (1986), internacionalnog priznanja Književno žezlo (2004), Nagrade Udruženja prevodilaca Crne Gore (2005), Internacionalne nagrade za poeziju Evropskog fonda i Internacionalne akademije „Mihai Eminescu“ (2012), Zlatne medalje „Blaže Koneski“ Makedonske akademije nauka i umjetnosti (2013) i predsjednik Dukljanske akademije nauka i umjetnosti.

Već prvim objavljenim kritičkim člankom *Jesenjin među mladima* 1951. godine Perović je najavio književnokritički rukopis koji će u narednih šest i po decenija obogatiti književnu montenegrstiku vrijednim studijama, ogledima i prikazima. Uz knjige iz teatrologije, u kojima se pored pozorišnih osvrta i prikaza nalaze i tekstovi posvećeni dramskoj književnosti, Perović je objavio četiri studijske knjige iz domena nauke o književnosti – *Živi vjetar* (1975), *Krugovi* (1978), *Ogledi i eseji* (1990) i *Studije, kritike, eseji* (2012).

I površan uvid u bibliografiju **Radoslava Rotkovića** upućuje na zaključak da je riječ o osobenoj ličnosti savremene crnogorske kulture. Od prve objavljene pjesme, *Jutro u Duklji*, 1948. godine, Rotković je ispisao na desetine tomova – romana, pripovjedaka, drama, pjesama, književnih i pozorišnih kritika, scenarija, komentara, osvrta, eseja, enciklopedijskih jedinica, istoriografskih, književnoistorijskih i jezikoslovnih studija. U ovom tekstu Radoman se ograničava na jedan segment iz Rotkovićevog opusa – radove iz istorije književnosti.

Kad je 1990. godine **Slobodan Kalezić** objavio prvi tom hrestomatije *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, koji se odnosio na tzv. staru književnost, u toj se knjizi našlo čak devet tekstova Radoslava Rotkovića. Takođe, Rotković je najcitiraniji autor i u posthumno objavljenoj knjizi Vojislava P. Nikčevića *Istorija crnogorske književnosti od početaka pismenosti do XIII vijeka*, koju je i recenzirao. Ne umanjujući značaj drugih istoričara književnosti i publicista koji su u posljednje četiri decenije doprinijeli stvaranju nove recepcije crnogorske književnosti, Radoman zaključuje da se crnogorska književna istoriografija dijeli na onu do Radoslava Rotkovića i na onu poslije njega.

Intelektualni angažman **Slobodana Tomovića** je obilježio crnogorsku humanistiku druge polovine XX vijeka. Iako je Tomović u prvom redu bio filozof, njegov doprinos književnoj montenegristici, osobito njegosoologiji, od velikog je značaja. Riječ je o autoru koji je Njegošu posvetio brojne radove i knjige, kao enciklopedista, filozof, tumač i dramski pisac. Izvan kruga njegovih njegosooloških radova, za književnu montenegrstiku je posebno važno

njegovo proučavanje fenomena *čojstva* u kontekstu crnogorske moralne tradicije, za što su mu kao polazišni tekstovi poslužili pisci poput Petra II Petrovića-Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova.

Radoman navodi da je Tomovića karakterisala hrabrost u zastupanju koncepcija koje nijesu nailazile na blagonaklon odnos vlasti i naučnih krugova, pa je zbog svojih stavova pedesetih i šezdesetih godina XX vijeka doživio brojne neprijatnosti. Javne kritike nijesu izostale ni tokom osamdesetih, kad je kao jedan od recenzenata proskribovane knjige etnologa Špira Kulišića *O etnogenezi Crnogoraca*, sekretar Redakcije Crne Gore pri Enciklopediji Jugoslavije i autor *Komentara Gorskoga vijenca*, označen kao crnogorski nacionalista. Na te prozivke Tomović nije odgovarao, već je odbijao da raspravlja sa onima koji nijesu bili dorasli argumentovanoj raspravi, ostavljajući vremenu da prosudi o vrijednosti njegovih naučnih sudova. Radoman smatra da danas, kad su ti sudovi ugrađeni u temelje moderne montenegrstike – djelo Slobodana Tomovića zaslužuje cjelovito sagledavanje i novo kritičko vrednovanje.

Na Pedagoškoj akademiji u Nikšiću, koja će kasnije prerasti u Nastavnički, a potom i u Filozofski fakultet, 1979/1980. godine prvi je put utemeljen predmet Crnogorska književnost. Rasprava o koncepciji i sadržaju tog nastavnoga predmeta započela je neku godinu prije, a rezultat te rasprave bio je program koji je sačinila komisija Nastavno-naučnog vijeća, koji je obuhvatio crnogorsku književnost u njenom prekihiljadugodišnjem trajanju, od IX vijeka do savremenog doba.

Slobodan Vujačić je bio prvi profesor Crnogorske književnosti na Pedagoškoj akademiji, Nastavničkom i Filozofskom fakultetu u Nikšiću, sve do smrti 1998. godine. Kao pisac je ostavio nekoliko pripovjednih zbirki, a kao autor autobiografske proze ostvario je jednu atipičnu knjigu, iskrenog odnosa prema vremenu i ljudima o kojima svjedoči. Kao pedagog je pripadao redu profesora familijarnog odnosa prema studentima.

Nesumnjiv je trag ostavio i kao pokretač kulturnog života svog grada u kojem je ostvario radni angažman od srednjoškolskog profesora do redovnog profesora univerziteta. Radoman konstatuje da – iako Vujačić ne spada u istraživače obimnog i razuđenog naučnog opusa – on je svojim dvijema vrijednim monografijama o književnim i kulturnim prilikama u Crnoj Gori između dva svjetska rata, desecima manjih književnokritičkih članaka, pozicijom prvog profesora crnogorske književnosti i jezikoslovnim priložima – dao dragocjen doprinos konstituisanju savremene montenegrstike.

Sreten Perović – pjesnik, esejista, prevodilac, književni historičar i kritičar, antologičar, teatrolog i enciklopedista – spada u najznačajnija imena savremene crnogorske književnosti. U posljednjih šest i po decenija bio je jedan od vodećih intelektualaca, začetnik poslijeratne književne i pozorišne kritike,

pokretač izdavačkih edicija i borac za afirmaciju crnogorskog identiteta. Autor nas upoznaje sa Perovićevim radovima iz oblasti crnogorske književne historiografije i kritike, upoznajući nas sa činjenicom da je Perović za gotovo sedam decenija rada nadoknadio nedostatak naših institucija. Pokretao je izdavaštvo, osvjetljavao stranice našeg književno-jezičkog nasljeđa, priređivao i uređivao knjige, vodio leksikografske projekte i ustanove, pisao istoriju drame i teatra, pratio pozorišnu i književnu produkciju, utemeljivao naučne projekte, zbližavao crnogorsku kulturu s drugima, ostvarivao se kao pjesnik i dramski pisac. Posebno je vrijedan njegov doprinos uspostavljanju crnogorske poslijeratne književne kritike i formiranju savremene književne historiografije, odbranom autohtonih vrijednosti crnogorske kulture i proširivanjem polja interesovanja na one pisce i književne fenomene koji su bili u Njegoševoj sjenci.

Danilo Radojević je brat Radoja Radojevića – začetnika nauke o crnogorskoj autohtonosti. Teško je zamisliti sintezu o crnogorskoj kulturologiji, historiografiji i njegošologiji – bez oslonca na studije i radove Danila Radojevića. Za razliku od današnjih usko specijalizovanih kulturnih djelatnika, predstavnici starije generacije su kompenzovali ono što je institucionalno nedostajalo Crnoj Gori. Stoga su bili aktivni u svim segmentima humanističkih nauka – kao istoričari, književni kritičari, jezikoslovci, književni istoričari, a neki od njih – poput Danila Radojevića – bili su aktivni i kao književnici.

Filološkim temama Radojević se bavio u knjigama – *Dukljanski horizonti* (1995), *Crnogorci na limesu* (1999) i *Opet crnogorske teme* (2009). U ovim radovima on osvjetljava nepoznate slojeve crnogorskog književno-jezičkog nasljeđa. Radojevićev filološki rad se kretao od ispitivanja teorijskih, estetskih, ontoloških i etičkih dimenzija djela do konkretnih analiza književnih fenomena u rasponu od srednjovjekovnih tekstova do vrhova crnogorske međuratne socijalne literature i savremenih literarnih tokova.

Posebno mjesto u Radojevićevom filološkom opusu pripada Njegošu, kojem je posvetio na desetine pojedinačnih radova, dva priređena izdanja i dvije knjige. Radojevićevu naučnu pažnju pored Njegoša, posebno je zaokupljao Mirko Banjević, pa je o njemu ostavio velik broj priloga i još uvijek neobjavljenju doktorsku disertaciju *Geneza stvaralaštva Mirka Banjevića*. Kad se Radojevićev filološki opus sagleda kao cjelina, očigledno da je riječ o tumaču crnogorske književno-jezičke baštine, utemeljivaču moderne crnogorske književne historiografije i pregaocu na očuvanju crnogorske nacionalne, jezičke i književne samosvijesti.

Novak Kilibarda – književni istoričar, folklorista, pisac i esejista – pripada krugu stvaralaca širokih interesovanja i bogatog repertoara tema. Prisutan na naučnoj, književnoj, ali i političkoj sceni Crne Gore i bivše Jugoslavije duže od pola vijeka. Na Kilibardinu monografiju osvrnuo se i Krsto Pižurica,

koji je još sedamdesetih godina XX vijeka trebao da pod mentorstvom naučnog autoriteta Tvrtka Čubelića pripremi disertaciju posvećenu crnogorskoj usmenoj književnosti. Okolnosti su Pižuricu spriječile da tu namjeru finalizuje, no pojavu *Istorije crnogorske književnosti* i njenoga prvog toma, dočekao je s iskrenim oduševljenjem. O Kilibardinoj knjizi Pižurica piše:

„Materija koju Novak Kilibarda tretira u svome dijelu *Istorije crnogorske književnosti* širokog je raspona. On je zakrilio vrijeme od prethrišćanskih dana doslovno do savremenosti i prostor od prapostojbine današnje Crne Gore do njezinih sadašnjih granica. Ogroman duhovno-prostorni raspon predmetne materije mogao je uzrokovati nesnalaženje i proizvoljnosti, ali naučno-istraživački kompas autora te monografije sigurno je doveo brod u luku spasenja, đe čeka korisnike. U materiji o kojoj govorimo nema zastranjivanja i lutanja, sve je zasnovano na dijalektičkoj povezanosti, često i na pozivima na autoritete od posla koji se obavlja. Stil ovoga autora je intelektualan i jasan, a jezik proishodi iz prirode materije o kojoj se piše.“⁸

Kapitalnom monografijom o crnogorskoj usmenoj književnosti Novak Kilibarda je zaokružio izuzetno bogat i raznovrstan korpus kojem je posvetio cijeli svoj poluvjekovni naučni rad. Riječ je o knjizi koja s jedne strane čini autorovo životno djelo u oblasti u kojoj se naučno u potpunosti ostvario, no, s druge strane, i djelu koje sublimira ukupna saznanja o crnogorskoj usmenoj književnosti generacija istraživača koji su u posljednjih vijek i po dali doprinos njenom proučavanju.

Vojislav P. Nikčević je obilježio gotovo četiri decenije crnogorske filologije i Radoman smatra da sa pravom slovi za jednog od najvažnijih utemeljivača montenegrstike. Taj mu status obezbjeđuju kako prvi normativni priručnici crnogorskoga jezika, tako i značajni dometi rada u oblasti njegologije i kulturologije. Nikčevićev portret ne bi bio potpun ukoliko se ne pomene i njegov doprinos proučavanju crnogorske usmene književnosti, koji se ogleda u publikovanju nekoliko značajnih studija i u priređivanju jedine antologije crnogorskih bugarštica. Antologiju je opremio obimnim predgovorom, u kojem donosi raspravu o bugaršticama kao pjesmama dugog stiha, sa posebnim osvrtom na korpus peraških bugarštica. Knjiga sadrži i napomenu o rukopisima, popis korišćene literature i rječnik manje poznatih riječi i izraza. S obzirom na to da rukopisi u kojima se nalaze peraške pjesmarice do danas nijesu integralno priređeni i da su neke od njih ranije štampane kao dio usmenog nasljeđa susjednih naroda, njegova kritička valorizacija crnogorskih bugarštica predstavlja značajan doprinos montenegrstici.

⁸ Krsto Pižurica: *Udio Novaka Kilibarde u koncipiranju „Istorije crnogorske književnosti“*, *Lingua Montenegrina*, br. 11, Podgorica, 2013, str. 610.

Nikčević je bio vodeći crnogorski medievista, pokretač prve istorije crnogorske književnosti, osnivač nacionalnih naučnih ustanova, vrijedni enciklopedista, a znatnog traga je ostavio i književnoteorijskim i kulturološkim radovima iz oblasti periodizacije i identifikacije crnogorske književnosti priređivanjem Njegoševih djela i jedine antologije crnogorskih bugarštica.

Pokretanjem antologijske biblioteke crnogorske književnosti „Luča“ početkom 60-ih godina XX vijeka, istupanjem intelektualaca – u prvom redu Radoja Radojevića – na skupu „Crnogorska kultura i putevi njenoga razvoja“ 1968. godine, te izlaskom iz štampe knjige *Nadmoć ljudskosti* Milorada Stojovića iste godine, otvorena je nova etapa u proučavanju crnogorske književnosti. Uslijedili su prilozi, monografije i antologije koje su oblikovale novu svijest o kontinuitetu i vrijednostima crnogorske književne tradicije.

Vojislav Minić je bio prvi autor koji se nakon pojave Stojovićeve knjige oglosio knjigom posvećenom crnogorskoj književnosti – *Od etike do poetike*. Književnonaučnim studijskim, hrestomatskim i monografskim naslovima, Minić se aktivno uključio u preporod naše kulture i dao vrijedan doprinos sazrijevanju kritičke svijesti o crnogorskoj književnosti.

Sa tri knjige posvećene nacionalnoj literaturi i tekstovima iz književne periodike, Minić je autor širokih književnonaučnih interesovanja. Njegovi se radovi mogu podijeliti u tri cjeline: prvoj cjelini pripadaju ogledi sa elementima književnoistorijske sintetičnosti, posvećeni savremenim autorima čije je djelo u vrijeme nastanka oglada bilo nezaokruženo; drugu cjelinu čine enciklopedijski koncipirane skice o piscima koji su se afirmisali između dva svjetska rata ili neposredno po okončanju Drugog svjetskog rata, dok trećoj pripadaju eseji o pojedinim idejno-estetskim fenomenima *Gorskog vijenca*, objedinjeni u monografiji *Poetika Gorskoga vijenca*. On se posvećeno uključio u proces savremene obnove klasičnih vrijednosti crnogorske poezije i kulture, što je dokazao knjigama *Od etike do poetike* (1973), *Pisci i koncepcije*. *Eseji o crnogorskoj modernoj književnosti* (1978), *Poetika Gorskog vijenca* (1988) i *Poetika Proklete avlije* (1976).

Božidar Pejović je za samo trideset i osam godina, koliko je živio, i petnaest godina prisustva na književnonaučnoj sceni – objavio četiri autorske knjige, osam priređenih izdanja i sedamdesetak oglada, prikaza i rasprava publikovanih u jugoslovenskoj periodici. Ostvario je zaokruženo djelo u smislu teorijsko-metodološke izgrađenosti, upućenosti i utemeljenosti uvida, no ipak nedovršeno, u nagovještaju širih sinteza koje su se od tog vrijednog i talentovanog književnog istoričara tek mogle očekivati.

Radoman navodi da svojom ukupnom pojavom i naučnim ostvarenjem Pejović pripada redu utemeljivača i najznačajnijih imena savremene crnogorske književne historiografije. Iako tragično prekinuto, njegovo djelo čini cje-

linu u kojoj središnje mjesto pripada proučavanjima crnogorske književnosti XIX vijeka. Rijetkog dara da rastumači estetski fenomen, lapidarnog stila i izuzetne erudicije, Pejović je ostavio neizbrisiv trag svojim ogledima o Njegošu, kratkom sintezom nacionalne književnosti XIX vijeka, pregledom perioda realizma i monografijom o književnom djelu S. M. Ljubiše.

Monografija Aleksandra Radomana *Savremena književna montenegristika – utemeljivači*, ukoliko bi bila dopunjena sa još jednim tomom portreta autora koji su kroz raznovrsne vidove stvaralaštva pružili važan doprinos razvoju književne montenegristike sve do našeg vremena, može biti knjiga koja ima ulogu sličnu onoj koju je u srpskoj književnosti odigrala dvotomna sinteza Predraga Palavestre *Istorija srpske književne kritike (1768–2007)*. Radoman pruža portrete ličnosti i djela utemeljivača književnoistorijske i književnokritičke montenegristike na naučno postupan i pedantan način, osvjetljavajući njihov rad u najširim dijapazonima, argumentovano i objektivno dajući vlastite vrijednosne sudove.

UDK 811(091)

Stručni rad

Sanja ORLANDIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

sanja.orlandic@fcjk.me

JEZIKU JE SVEJEDNO

(Starčević, A., Kapović, M., Sarić, D. (2019):

Jeziku je svejedno, Zagreb: Sandrof)

*Svi bi se govornici svojim jezikom trebali moći služiti
slobodno i bez straha, svjesni toga da su upravo oni
najveći autoritet za živu upotrebu svoga jezika.
(str. 16)*

Krajem ljeta iz štampe je izašla knjiga kakvu lingvistika na našim prostorima odavno čeka i zaslužuje. Riječ je o knjizi *Jeziku je svejedno* autorâ Anđela Starčevića, Mata Kapovića i Daliborke Sarić, objavljenoj u Zagrebu u izdanju Sandrofa, koja ruši uvriježenu predstavu o standardnome jeziku kao idiomu boljem od ostalih te razotkriva namjere preskriptivista, tzv. čuvarâ jezika, koji na tragu nenaučnih stavova ubjeđuju govornike da ne znaju sopstveni maternji jezik. Na početku treba reći da autori ne govore protiv postojanja standardnoga jezika, koji je nužan (da bi služio govornicima), već protiv preskriptivističke ideologije standardnoga jezika (da govornici služe jeziku) te da knjiga, kako autori sami naglašavaju, nije zamišljena kao kritika pojedinaca, već preskriptivizma kao društvenoga fenomena.

Svjedoci smo da pitanje „pravilnoga“ i „nepravilnoga“ u jeziku zauzima veliki prostor u javnome diskursu; da je, nažalost, došlo do potiranja razlike između jezika kao sistema i njegova opisivanja, koji je predmet lingvističke nauke, i jezika kao standarda koji predstavlja samo jednu njegovu realizaciju, propisanu u zavisnosti od jezičke politike i društveno-istorijskih uslovljenosti u kojima se ozvaničava. Autori knjige o kojoj je riječ za standardni jezik s pravom biraju termin standardni dijalekt kako bi tu pojavnost smjestili na mjesto koje joj pripada. Zabuna među govornicima određenoga jezika što je „pravilno“, dakako, nije proizašla samo iz termina jezik/standardni jezik. Na njoj preskriptivisti decenijama rade kako bi doveli do unifikacije jezika, jednoobraznoga govorenja, dopisivanja standardnome dijalektu funkcije prestiža, izdvajanjem njega kao najboljega jezičkog varijeteta i sl.

Ko proviri iznad onoga što su preskriptivisti označili kao „nepravilno“ biva stigmatiziran, okarakterisan kao nepismen, polupismen, neobrazovan i sl. A onaj ko se takvome poretku stvari usprotivi naučnim činjenicama, označen je kao anarhist. Problem nerazumijevanja tzv. jezičke pravilnosti i poistovjećivanje pravilnoga i standardnoga postao je društveni problem.¹ Taj su problem prepoznali autori ove knjige i uložili veliki trud kako bi ga u sinhronijskoj ravni razotkrili i ukazali na negativne posljedice koje proizvodi. Jedna od tih posljedica, zasigurno i najvažnija, odnosi se na stvaranje nesigurnoga govornika. Zbog toga je ova knjiga izuzetno važna. Ona je namijenjena „žrtvama bilo kojeg oblika jezičnog nasilja i svima onima koji misle da ne vladaju dobro svojim jezikom“ (str. 16).

Duboko zašli u problematiku koju u knjizi tretiraju, posebnu vrijednost knjizi daje razotkrivanje sopstvene pozicije s koje autori nastupaju. U kritičkoj analizi diskursa opštepoznato je da nema nevinoga diskursa, te da je ideološka pozicija neminovna u razotkrivanju drugih ideologija. Stoga se autori ne pretvaraju da nastupaju s neutralne pozicije lišene svake ideologije, već jasno predočavaju da se njihov rad temelji na konceptu lingvističkoga aktivizma i da otvoreno zagovaraju ideologiju pluralizma, „odn. stava prema kojem je jezička raznolikost pozitivna pojava i korelat izvanjezičke raznolikosti“; „ideologiju utemeljenosti jezične politike u znanstvenim stavovima u jeziku“ te „viziju društva u kojem konzervativne i znanstveno neutemeljene jezične ideologije neće biti jedno od sredstava očuvanja i legitimizacije hijerarhijsko-klasnog statusa quo“ (str. 13–15). Ne skrivajući se iza plašta navodne objektivnosti, autori razotkrivaju svoju poziciju u toj mjeri da predočavaju kako se i sâmō njihovo opisivanje može percipirati kao normativno, ističući da im to nije cilj, već da glasno progovore da svi imaju pravo na izbor, makar on bio i poštovanje jezičkih savjeta protiv kojih govore, ali da se lingvističkom naukom ne smije pravdati agresija prema govornicima.

Knjiga se sastoji iz dvije cjeline. Prva *Preskriptivizam i ideologija standardnog jezika* donosi teorijski uvid u problematiku i predstavlja svojevrsni uvod u lingvistiku. U drugome dijelu, *Anatomija hrvatskog preskriptivizma*, autori razvrstavaju i analiziraju konkretne primjere „jezičkih savjeta“, ukazujući na njihovu neodrživost.

Iako je prvi dio teorijski, on nije manje zanimljiv od drugoga dijela knjige. Osim što se i u njemu nalaze brojni primjeri „jezičkih savjeta“ koji su praćeni izuzetno duhovitim komentarima autora, dragocjen je doprinos razumijevanju osnovnih postulata lingvističke nauke, ali i temeljnih zabluda

¹ Nekad ni sama nijesam pravila terminološku razliku, smatrajući da se podrazumijeva da se „pravilno“ odnosi na propisano pravilo u standardu, a ne na inhererentnu jezičku pravilnost kako u posljednje vrijeme uviđam da je mnogi, pa i ljudi iz struke, doživljavaju.

koje su prisutne kad je riječ o standardnoj varijanti jezika. Da bi se razumjele teze na kojima počiva ova knjiga, nužno je razumjeti razliku između preskripcije i preskriptivizma. „Preskripcija je tehnički (iako nikada društveno neutralan) postupak normiranja određenoga idioma i njegovih oblika i struktura te se u svom suvremenom obliku javlja kao uvjet i posljedica formiranja nacionalnih država“, dok „preskriptivizam nastaje kao posljedica preskripcije i fiksiranja službene/standardne varijante jezika“² (str. 24–25). Autori ne dovode u pitanje, dakle, potrebu za postojanjem standardnoga dijalekta, iako više puta podvlače činjenicu da njegovo postojanje nije nužno za uspješnu komunikaciju, već naučnim argumentima nastoje da se suprotstave pojavi preskriptivizma koji, služeći se izmišljanjem pravila i zgražanjem nad tzv. velikim greškama (npr. *sumljam* umjesto *sumnjam*), uspostavlja društveni položaj preskriptivista kao simboličkih elita, stvara nesigurnog govornika, dovodi do pojave hiperkorekcije itd.

Autori knjige oslanjaju se na pristup kritičke analize diskursa koji im omogućava da razobliče ideologije koje se predstavljaju da su u interesu društva, a zapravo su duboko u interesu pojedinaca. Ubjeđujući govornike da ne znaju svoj jezik, čineći ih nesigurnima da govore, preskriptivisti sebi otvaraju prostor da se nametnu kao elita koja vlada jezikom i koju govornici moraju slušati ukoliko uopšte misle govoriti, a da ne budu izvrnuti ruglu. Osim što ih moraju slušati, moraju i kupiti njihov jezički savjetnik kako bi „bolje govorili“ svoj jezik. Kao krajnja posljedica takvoga začaranog kruga javlja se govornik koji ne umije da sastavi koherentan tekst na sopstvenome jeziku, iako je tokom školovanja veoma dobro ovladao standardom. I to je problem na koji autori, svjesni njegove važnosti, više puta ukazuju. „Kada se ljudima govori kako bi trebali govoriti i da ne znaju govoriti svoj jezik, nije riječ ni o čemu drugom nego o znanstveno potpuno neutemeljenoj indoktrinaciji, pseudointelektualnom nasilju i nepotrebnom zagorčavanju života drugim ljudima“ (str. 119). Zato autori smatraju da lingvisti ne smiju ćutati na zloupotrebu lingvističke nauke, te da, na primjer, ukoliko se matematičar požali lingvisti kako

² Na primjer, ako je u crnogorskome standardu preskripcijom propisano *ovdje* i *ovde*, preskriptivizam bi se odnosio na tumačenje da su ti oblici inherentno pravilniji i bolji od oblika *ode* koji se često javlja u svakodnevnome govoru (ili od oblika *ovde*, *ovden*, *ovođen*, *vođe* i dr. koji su prisutni u nekim crnogorskim dijalektima). Oni nijesu ni bolji ni pravilniji, oni su samo odabrani za standard (iz razloga koje su standardolozi u trenutku standardizacije pratili), ali to ne znači da svi govornici moraju govoriti isključivo tako, niti će se neko ko kaže *ode* ogriješiti o lingvističku nauku. Lingvistika može objašnjavati/opisivati porijeklo tih oblika, njihove varijante, rasprostranjenost i dr., ali ne može se tvrditi da je neki oblik sam po sebi bolji i pravilniji. S druge strane, preskriptivizam je i tvrdnja da je oblik *ovdje* jedini mogući ispravan oblik, koja nije nepoznata u crnogorskoj društvenoj zbilji.

je iznerviran i revoltiran činjenicom da ljudi upotrebljavaju naziv kocka za geometrijski kvadrat, lingvisti jednako treba da je stalo do svoje nauke te mu može objasniti da opšti jezik nije isto što i stručni.³ Čutnju lingvista na nenaučne stavove autori takođe označavaju ideološkim izborom.

Pored metoda kritičke analize diskursa kojima se služe, autori u prvoj dijelu knjige, citirajući brojnu relevantnu literaturu, objašnjavaju i pitanja koja se tiču jezičke politike i planiranja; mjesta standardnoga dijalekta u društvu; arbitrarnosti jezičkoga znaka; „jezičke kulture“ i pristojnosti; francuskoga preskriptivizma; Praške škole itd. Zanimljivo je strpljenje autora da krenu od osnovnih lingvističkih postavki nastalih početkom XX vijeka, od Sosira preko Martinea, kako bi objasnili i razobličili sve zablude u vezi sa standardnim varijetetom koje decenijama opstaju ne samo u Hrvatskoj, već i na kompletnome štokavskom jezičkom području.

Interesantan je i pojam *šizoglosije* kojem autori posvećuju pažnju i koji je vrlo primjenljiv u našim jezičkim zajednicama. Riječ je o jezičkoj bolesti koja se javlja kod govornika koji su izloženi različitim varijetetima, odnosno konfliktu „koji se javlja unutar pojedinog govornika kada on postane nesiguran u vezi s time što bi trebalo reći i napisati jer mu je isti sadržaj poznat na više od jednog načina“. S njim u vezi, autori navode i *samomržnju* govornika nestandardnih varijeteta, ali i pojavu *jezičke sigurnosti*, karakterističnu za one govornike koji vlastiti jezik smatraju identičnim standardu jer nije na udaru društvene kritike, i *jezičke nesigurnosti* koja se javlja kod onih govornika koji vlastiti jezik ne cijene jer ga upoređuju s drugim (str. 156).

Autori su tzv. nepravilnosti kojima se preskriptivisti najčešće bave podijelili na tri nivoa, A, B i C – u prvom nivou naveli su nadregionalni standard hrvatskoga jezika koji bi mogao funkcionisati kao službeni standard kad ne bi bilo preskriptivističkih zabrana, npr. *idem kod njega, obećajem*; na drugom novou nalaze se oblici koje govornici koriste iako znaju da su nestandardni, poput *reko, radit*; a na trećem regionalizmi i dijalektalizmi *ča, kaj, osan* i sl., koje preskriptivisti ne napadaju jer ih ne doživljavaju kao prijetnju za standard, kao što je to slučaj s oblicima iz prvog nivoa. Tom su podjelom autori predočili da ono što je nadregionalno (A) može postati dio službenog standarda, bez bojazni da i riječi iz kategorije B i C postanu standardne. Na taj su način razotkrili još jednu manipulativnu strategiju preskriptivista koji svoje stanovište krutoga standarda brane tezom da ne može sve biti u standardu i da neosnovano šire paniku, nerijetko prijeteći haosom koji će u komunikaciji

³ „Tako se, recimo, govori da je *sunce izašlo*, a ne da se *zemlja okrenula oko sebe* i *sunce opet obasjava naš dio planete*. To što se u općem jeziku govori o *izlasku* i *zalasku sunca* nipošto ne znači da nepoštovanje ili neznanje astrofizike, nego samo govori o tome da opći jezik koristi neke druge mentalne modele“ (str. 198).

nastati, iako je jasno da do njega ne može doći ni kad ne bi postojao standardni jezik. Autori otkrivaju i strategiju „neutralnosti“ i argument „zdravog razuma“ kao još jednu od čestih i uspješnih manipulativnih strategija kojima se preskriptivisti služe. „'Neutralni standard' jednako je realan kao okrugli kvadrat“ (str. 111) samo je jedna od dovrtljivih konstatacija autora na uvriježene predstave o jeziku.⁴ Cijela knjiga prepuna je analogija i uspješnih poređenja, što umnogome uljepšava i olakšava probijanje kroz golemi društveni problem koji tretira.

U drugome dijelu knjige pod nazivom *Anatomija hrvatskog preskriptivizma*, autori kritikuju konkretne jezičke savjete koje promovišu preskriptivisti. Savjeti su uslovno sortirani prema ideologijama kojima se preskriptivisti vode te su tako organizovana i poglavlja u okviru ove cjeline: 1) ideologija tradicije i statičnosti; 2) ideologija standardnog jezika i formalnog stila; 3) ideologija doslovnog značenja; 4) ideologija logike i simetričnosti; 5) ideologija antiredundancije; 6) ideologija purizma (monoglosije i monooriginije); 7) ideologija izvornog jezika.

U dijelu *Ideologija tradicije i statičnosti* autori nanovo objašnjavaju da se lingvistički ne može govoriti o boljim i lošijim riječima te da to što je neki oblik stariji ne znači i da je bolji od novijega, poput npr. da se mora reći *govorim engleski jezik*, a ne *pričam engleski* jer su promjene uobičajene u jeziku. „Pogled prema kojem bi etimologija riječi bila glavni i obvezujući faktor u analizi suvremenog značenja naziva se *etimološka zablude*“ (str. 225). U poglavlju *Ideologija standardnog jezika i formalnog stila* autori primjećuju malograđanski prezir preskriptivista prema govornome jeziku, slengu i savremenim jezičkim promjenama iako bi trebalo da je dobro poznato da su sve jezičke varijante jednako vrijedne. Autori analiziraju brojne primjere jezičkih savjeta, ali i preskriptivističkih strategija u kojima se oni koji te savjete ne prate proglašavaju nekulturnima i nerazumnima. Stoga se autori s pravom pitaju kakva je to jezička kultura koja promoviše nekulturno ponašanje preskriptivista. Autorima nije promaklo ni da ustvrde ono što je najčešće slučaj pri dijeljenju savjeta, a to je da i sami savjetodavci prave „greške“ i još jednom ukažu na artifičijelnost takvih savjeta i nemogućnost živog jezika da ih uvaži. U poglavlju *Ideologija doslovnog značenja* autori obrađuju metaforu i metonimiju, ukazujući na njihovu neminovnost pri jezičkoj produkciji i nemogućnost svođenja riječi na doslovna značenja. Primjerâ uzaludnih pokušaja preskriptivista da osaka-

⁴ „Zašto je standard 'bolji' ako ima *manje* veze s upotrebom i pučkim govorima? Kome služi *veća* umjetnost standarda? Govornicima zasigurno ne (...) Treba li standardni jezik biti nalik grčkoj vazi u muzeju, artefaktu kojem se treba diviti, ali oko njega pažljivo hodati kao po jajima i niti slučajno ga ne koristiti jer bi se mogao oštetiti? Ili bi racionalnije bilo jasno reći da standardni dijalekt postoji radi ljudi, a ne obrnuto?“ (str. 188–189)

te riječ je zaista mnogo, a najčešće se tiču ograničavanja značenja prijedloga (npr. da se ne može reći *iza rata*, nego isključivo *poslije rata*). No pojava nije ograničena samo na dokidanje značenja prijedlozima, već se odnosi i na druge riječi, poput insistiranja na razlici u značenju između *posljednji* i *zadnji*, *televizor* i *televizija*, *upaliti* i *uključiti*. U tu bi se kategoriju mogli svrstati i dodatni primjeri iz naše društvene zbilje, poput onoga da se ne može *složiti s nekim/nečim* jer se *drva slažu*, a *ljudi su saglasni* ili da se ne može reći da je *knjiga debela*, *jer su svinje debele*, a *knjige opširne* koji se nerijetko mogu čuti. *Ideologija logike i asimetričnosti* obuhvata primjere savjeta koji se navodno temelje na logičnosti i simetričnosti, te autori analiziraju pokušaje preskriptivista da izmisle simetričnost, te shodno tome da tvrde da se ne može reći npr. *nedaleko Zagreba*, pošto se samo kaže *daleko od Zagreba*. Na neodrživost takvih stavova autori britko ukazuju konstatacijom da se ne kaže ni *blizu od Zagreba*. U ovome dijelu autori tumače brojne konstrukcije koje se karakterišu kao „nepravilne“, poput *u vezi s tim/u vezi toga*; *došao sam (s) autom*; *zahvaliti (se)* i dr. *Ideologija antiredundancije* odnosi se na redundanciju koja je normalna pojava u jeziku i za koju autori navode da u slučaju buke u kanalu olakšava komunikaciju i „iz znanstvene perspektive radi o jezičnoj zalihosti, a ne o jezičnoj suvišnosti“ (str. 312). Riječ je o primjerima poput *obadva*, *skoncitrirani*, *no međutim*, *sat vremena*, *jednu godinu*, *povodom toga* i sl. U dijelu *Ideologija purizma (monoglosije i monooriginije)* autori teorijski obrađuju pitanje purizma i njegovih vidova, osvrćući se na brojna preskriptivistička opravdanja te pojave sa zaključkom da je lingvistički stav oko posuđenica deskriptivan, te da se jezički kontakt ne može vrijednosno ocjenjivati. *Ideologija izvornog jezika* odnosi se na one primjere za koje preskriptivisti tvrde da se moraju izgovarati onako kako se izgovaraju u jeziku iz kojeg potiču, a ne onako kako ih izgovaraju govornici, poput *shema/šema*. U ovome dijelu autori izdvajaju popularni primjer u Hrvatskoj, a ne manje ni kod nas, imenice *skripta* koju govornici tretiraju kao imenicu ženskog roda (knjiga) i tako je mijenjaju. Preskriptivisti, s druge strane, tvrde da ona mora zadržati srednji rod množine (*To su dobra skripta*; *Imaš li skripta za taj kolegiji?*). Autori se pitaju zašto je tako, kad ne postoji ni jezički ni logički kriterij, i dolaze do odgovora da u pitanju može biti samo simbolički motiv te da neobičnom promjenom govornik želi da pokaže drugima da pripada elitističkome sloju društva. Autori mu ne spore taj izbor, ali spore pravo preskriptivistima da tu promjenu propišu svima ili da ih zbog njezina nepoštovanja označavaju manje obrazovanima, neukima i sl. jer „suvremeni govornici u Hrvatskoj pritom, sasvim prirodno, ne mare za to kako su govorili Rimljani prije dva tisućljeća, nego imenicu analiziraju kako im je najprirodnije unutar svoga jezika“ (str. 353). Druga cjelina knjige obiluje primjerima iz jezičkih savjetnika koji su praćeni izvanrednim autorskim

komentarima, poput ovoga iznad, te je svima onima koji su zainteresovani za ovu problematiku, svesrdno preporučujem.

Borba protiv preskriptivizma, kako autori ističu, borba je protiv konzervativne ideologije i ona je teško odvojiva od drugih društvenih aspekata. Dva su razloga za tu borbu i autori ih eksplicitno navode. „Jedan je u tome što je on znanstveno potpuno neutemeljen, a drugi je što je politički nazadan i proizvodi za društvo štetne posljedice: elitizam, klasizam, rasizam, šovinizam, konzervativizam, šizoglosija, strah od jezika i nedemokratičnost“ (str. 212). Borba protiv preskriptivizma nije borba protiv pojedinaca koji ga promovišu, na svoju korist i na štetu drugih, već protiv njegove sistemske pojave kao balasta standardnoga varijeteta. Stoga ovu knjigu ne treba razumjeti kao lični obračun s preskriptivistima jer ona to nije. Naročito je ne treba razumjeti kao borbu protiv postojanja standardnoga jezika i plašiti se da će ugroziti njegovo postojanje ili postojanje samoga hrvatskog jezika. Jezik postoji i opstaje samo zahvaljujući svojim govornicima te je upravo oslobađanje od stega preskriptivizma najbolji dokaz da je jedan jezik živ i da živi u punoj slobodi. Misao iznešena u sredini knjige: „Ako nitko (osim šačice pedanata) ne zna da je nešto 'pravilno', onda to očito i nije 'pravilno'“, ideja je vodilja autorâ, kojoj ostaju vjerni do kraja i zaista im treba čestitati što su snagom svoga naučnog integriteta stali u odbranu jezika, uz želju da naiđu na razumijevanje šire društvene zajednice.

UDK 821.163.4.09-3

Stručni rad

Andrijana NIKOLIĆ (Spuž)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

friendlyhand@t-com.me

**STVARALAŠTVO CRNOGORSKIH
SPISATELJICA U NAUČNOJ MONOGRAFIJI
DR SOFIJE KALEZIĆ *MINERVINIM TRAGOM***

Uvod

U grčkoj mitologiji Minerva je predstavljala boginju mudrosti, poezije i medicine. Stoga nije čudno da je prof. Kalezić za svoju naučnu monografiju odabrala naslov *Minervinim tragom*. Ona je u ovoj knjizi zastupila žene koje su po svojim vokacijama različite, ali je njihovo književno stvaralaštvo slično po činjenici da se sve svrstavaju u kôd ženskog pisma.

Već u predgovoru ove knjige Kalezić napominje da pojmovi „žensko pismo“, „žensko pisanje“ ili „ženska književnost“ predstavljaju vrstu jezičke diskriminacije, koja u samom nazivu podrazumijeva da je stvaralaštvo književnica nešto što je po pravilu van umjetničkog okvira i polja, poput satelita koji kruže oko svijeta „prave“ umjetnosti.¹ Isto tako, ona smatra da u književnoistorijskoj, književnoteorijskoj i kritičkoj terminologiji ne postoje termini kao što su „muško pismo“ ili „muška književnost“, kao da se ovim potvrđuje opšti stav da je stvaralaštvo muškaraca samo po sebi umjetnost. Autorka navodi da se izraz „žensko pismo“ nerijetko koristi u pežorativu, čime se dobija konotacija patetičnog, neozbiljnog i trivijalnog.

Prošlost

Govoreći o feminističkoj kritici kao heterogenoj teorijskoj školi koja je nastala krajem šezdesetih godina XX vijeka, koja proučava književnost i umjetnost čiji su autori bile žene ili uopšte ostvarenja namijenjena ženama,

---

¹ Sofija Kalezić: *Minervinim tragom (Prozno stvaralaštvo crnogorskih književnica)*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2018, str. 10.

onda se moramo vratiti u 1830. godinu kada je u Francuskoj djelovao pokret feminizma. Ovim terminom se koristio socijalutopista Šarl Furijs, koji se bavio psihologijom socijalizma. On je smatrao da se siromaštvo rađa iz izobilja, a da emancipacija žena predstavlja mjeru društvene emancipacije kao cjeline.

Ana Bužinjska i Mihael Pavel Markoski u knjizi *Književne teorije XX vijeka* pišu o akademskom feminizmu kao varijanti feminizma intelektualnog karaktera. Dati ogranak ovog pokreta je stvorio podlogu za sociopolitički feminizam, interpretirajući sve pojave koje se odnose na raznovrsna duhovna, egzistencijalna, psihološka i kreativna stanja žena.² Iako se o stvaralaštvu pojedinih autorki pisalo, moramo napraviti odstupnicu u godinama izdavanja prethodnih tekstova, jer je 2006. godine, Crna Gora stekla nezavisnost na referendumu održanom 21. maja, a samim tim – svi tekstovi prije ovoga datuma pripadaju korpusu književnica sa prostora bivše Jugoslavije, odnosno sa prostora Državne zajednice Srbije i Crne Gore koja je trajala od 4. februara 2003. godine do uspostavljanja crnogorske nezavisnosti.

Slavica Garonja-Radovanac je u knjizi *Žena u srpskoj književnosti*, između ostalog, zaključila: „Književnosti koje pišu žene kod nas, do poslednje decenije XX veka, malo je posvećivana stručna pažnja. Podsetimo, zahvaljujući uglavnom ocenama Jovana Skerlića i antologiji Bogdana Popovića, ‘pripuštena’ u zvaničnu srpsku književnost, gotovo do polovine XX veka bila je samo Isidora Sekulić. Ni kasnije se odnos prema ženama-piscima nije mnogo promenio i njihovo delo je uglavnom bilo skrajnuto, ocenjivano s visine ili naprosto prećutano“.³

Ovakvom konstatacijom Garonja-Radovanac ukazuje na postojanje kulturnog patrijarhata, rasprostranjenog kako u Srbiji, tako i u Crnoj Gori. Crnogorsko društvo samo po sebi odlikuje patrijahalna kultura koja je vremenom imala jak kult obožavanja i poštovanja muškaraca, a shvatanje poniznosti ženskog dijela populacije kao nečeg normalnog i priželjkivanog. Brojni zapisi Vuka Stefanovića Karadžića svjedoče o nezavidnom položaju žena u Crnoj Gori. On na jednom mjestu opisuje odnos žene spram muškarca i njeno poimanje kao bića: „Koliko ovo pleme ima ljudi?“ „Trista pušaka.“ Ovaj dijalog kazuje da se žene u tradicionalnom crnogorskom društvu uopšte nijesu brojale, već samo muškarci. Prema Grbaljskom zakoniku iz 1427. godine bilježimo izraz da „Dvije ženske glave – vrijede jednu mušku“.

Brojni su primjeri koje navodi Vuk S. Karadžić u svojim poslovicama i izrekama posvećenim fenomenima ženinog nevjerstva, pohote i lukavosti,

² Ana Bužinjska i Mihael Pavel Markoski: *Feminizam* u knjizi istoimenih autora: *Književne teorije XX vijeka* (s poljskog prevela Ivana Đokić-Saunderson), Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 429.

³ Slavica Garonja-Radovanac: *Žena u srpskoj književnosti*, Dnevnik, Novi Sad, 2010. str. 5–6.

koje su zabilježene širom Crne Gore. Odstupanja nema ni u zapisima Vuka Vrčevića, Milana Vlajina i Milosava Mijuškovića. Pitanje rodne ravnopravnosti u njihovim tekstovima je zanemareno, jer je muškarac stub i oličenje stamenitosti, borbenosti i odanosti. Stoga nije čudno što su žene vjekovima bile u drugom planu – kao ličnosti i kao društveno odgovorne osobe.

Sadašnjica

Autorka monografije *Minervinim tragom* – prof. dr Sofija Kalezić, smatra da se tek odnedavno daje puni značaj istraživanju literature koja je nastala iz „ženskog pera“, a da je književnost žena nedovoljno istražena i iščitana, posebno u okviru crnogorskog kulturnog i tradicijskog miljea. O problemu stvaralaštva žena u južnoslovenskim književnostima s kraja XX vijeka pisala je i Sanja Vojinović: „Od kraja devedesetih godina XX vijeka, na južnoslovenskim prostorima počinje da djeluje grupa mladih spisateljica koje imaju svijest o tome da je rod bitan za stvaralaštvo. Kritičari, zapravo kritičarke feminističke literature, prvenstveno su zainteresovane za žensko pisanje iz sociološke perspektive i njihova analiza usmjerena je na društvenu ulogu žene“.⁴

Zato posebnu vrijednost ove monografije predstavlja zastupljenost žena koje su Crnogorke ili su crnogorskog porijekla, a žive u Srbiji i Hrvatskoj, poput Vide Ognjenović i Lidije Vukčević, kao i onih koje su srpskog porijekla, a već decenijama žive i stvaraju u Crnoj Gori kao što su Bosiljka Pušić ili Dragana Kršenković-Brković.

Pišući o književnosti kao umjetnosti, autorka je dotakla segmente literarnog svake zastupljene književnice i dovela ih u vezu sa naučnim, radi prijemčivije recepcije njihove umjetničke riječi. Milivoj Solar smatra da razumijevanje i proučavanje književnosti kao umjetnosti ne podrazumijeva da umjetničku spoznaju i istinu umjetnosti treba strogo odvojiti od bilo kakve drugačije spoznaje i istine u smislu nauke, jer on misli da književnost ne govori tako da je mogu razumjeti samo „posvećeni“, niti istina o umjetnosti pripada nečemu što je osobito i nedohvatno običnom životnom iskustvu.⁵ Svjesna činjenice da je književnost sastavni dio svakodnevnog života i kao takva govori o svemu o čemu govori i ljudski napor za osmišljavanje zbilje, autorka se dala u avanturu istraživanja specifičnog svijeta djela.

⁴ Sanja Vojinović: *Problem 'ženskog pisma' u južnoslovenskim književnostima (devedesete godine XX vijeka)*, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 5–6, Cetinje, 2010, str. 185.

⁵ Milivoj Solar: *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1984.

Bez lažne skromnosti, kad se neko preda putevima istraživanja, nikada ne može pretpostaviti u kakvu šumu će ga odvesti empirijski rad, tako da ni dr Sofija Kalezić nije mogla pretpostaviti kuda će je odvesti raznovrsne autorke sa svojim pismima, pa je njeno naučno pregalaštvo prevazišlo okvire očekivanog. Za dvije godine pročitati, literarno obraditi i kritički predstaviti samo za ovu monografiju najmanje dvije stotine knjiga – svakako je podatak za respekt. Iznijeti suštastvenost svakog stila, osobenosti ili krajnjih umjetničkih rubova po kojima su se pojedine književnice kretale – mogla je samo osoba koja posjeduje predanost i istrajnost, obogaćenu istančanim analitičkim čulom.

U sveobuhvatnom presjeku ove monografije autorka metodološki i interpretativno, u svakom pojedinačnom slučaju, drugačije prilazi odabranim ostvarenjima. Ona je u istraživačkom radu neosporno izrazila pluralizam metoda i interpretacija, kako bi svakom književnom djelu prišla na inovativan i moderan način, stilom koji je razumljiv kako za univerzitetske profesore, tako i za širu populaciju. Ono što je najteže u naučnom pristupu jeste odvojiti umjetničku vrijednost i posvetiti joj se na način kako bi se zadovoljilo učenje fenomenološke škole Romana Ingardena, koji je u svakom književnom djelu otkrivao slojeve značenja, zvučanja, predmetnosti i shematizovanih aspekata.

Posebno mjesto u proučavanju svih tekstova Kalezić je posvetila odnosu pisac – djelo – čitalac, vodeći računa o minucioznim ornamentima svakog obrađenog teksta u okvirima Jausovog „horizonta očekivanja“, te posrednom uticaju literarnog djela na čitaoca. Svako književno djelo je analizirala zasebno, razumijevajući ga kao individualnu duhovnu tvorevinu. Time je ispunila i Diltajev program koji se zasnivao na sažimanju „duhovne istorije“, koji je na književno proučavanje gledao kao na izraz duhovne situacije određene epohe, odnosno vremena.

Određenije, ona se bavila dominantnom umjetničkom vrijednošću svakog pročitano djela, te je na svojstven način kroz opservativnu i doživljajnu prizmu žene – objedinila žensko prozno stvaralaštvo. Uspješno je savladala probleme sistematizacije i klasifikacije književnih djela, a samim tim je individualnim interpretacijama obuhvatila analizirano područje. Ono što je bitno jeste činjenica da je vođena stvaralačko-umjetničkim inputom, pažljivo kritički odredila i obradila problem recepcije ovih djela.

Precizna kritičarka, Sofija Kalezić nije rangirala obrađena djela po sistemu više ili niže vrijednosti, već ih je u duhu postmodernog manira smjestila u ravan *horizontale*, dodijelivši im mjesto *jednake među jednakima*, odnosno *najbolje među jednakima*. Kao što je Mihail Bahtin smatrao da **riječ** kao konkretni **iskaz** nalazi predmet po kojem je orijentisana – tako se i dr Sofija Kalezić posvetila svom predmetu istraživanja, ulazeći u složene uzajamne odnose okeana riječi i značenja, modelujući slojevitou smislenu formu kvalitetne naučne monografije.

Kad govorimo o estetskoj dimenziji ove knjige, značajno je ukazati na kulturološki fenomen ovog rukopisa koji je definitivno pomjerio granice ne samo književne riječi u Crnoj Gori, već i regiona. Sublimirajući žensku rukopisnu građu, koju je analitički obradila i stilski dotjerala u dopadljivo štivo koje samo po sebi ima svrhu estetizovanja, autorka je otvorila prostore za one svjetove o kojima se skoro i nije pisalo: kvalitativni i kvantitativni značaj proznog stvaralaštva žena u Crnoj Gori.

Na diskursu ova dva sublimata, istakla je žensko naučno tkivo i postavila završni analitički „gong“ literarnom stvaralaštvu žena. Pored *feminističke kritike* kojom se kao naučnica bavila, dr Kalezić je otvorila i polje *ginokritike*, koja se interesuje za ženu kao spisateljicu i za istoriju ženske književnosti, te psihodinamiku ženske kreativnosti, kao i za jezičke probleme. U ginokritičkim tekstovima se pri različitim literarnim analizama naglašava aktivna uloga tradicije. Elen Mers smatra da su spisateljice zahvaljujući sopstvenoj tradiciji sticale povjerenje u same sebe, a Sandra Gilbert i Suzan Gubar govore o traženju „ženskog pretkā“.⁶ Sve navedeno ide u prilog činjenici da su žene književnice iz Crne Gore otklonile sumnje sa značaja svoga stvaranja i u ovoj monografiji, zahvaljujući autorki – ukazale na postojanje i značaj fenomena koji se popularno naziva *ženskim pismom*.

Otklonivši sumnje u postojanost i kvalitet pisanja pripadnica ljepšeg pola, autorka je otklonila i do sada uvrježene stavove o muškom pismu kao dominantnom, da ne kažemo jedinom, jer se do publikovanja monografije *Mi-nervinim tragom* smatralo da je broj književnica u nezavidno manjem odnosu nego književnika.

Sadržajni registar ove knjige je vrlo širok, počev od romana *Svitanje* Milke Bajić- Poderegin rođene 1904. godine, prve romansirerke sa crnogorskih prostora, do djela savremenih književnica koje i danas stvaraju. „Tematskomotivski okviri autorki“, konstatuje Kalezić, „se kreću od arhetipsko i mitskolegendarno profilisane svijesti junakinja i junaka djela do autorskog ukazivanja na različite oblike porodičnog nasilja, odnosa oba pola prema smrti i prolaznosti, te načinima borbe protiv nestajanja i ništavila. Takav vid odupiranja i nemirenja sa nestankom se najčešće postiže kroz težnju ka ljubavlju i bavljenje različitim vidovima umjetničkog stvaranja, što ujedno predstavlja i način na koji se akteri radnje odupiru stiješnjenosti i svedenosti života koji im je dat. Crnogorske književnice ne pišu isključivo o ženama i ženskoj psihi, već su likovi njihove literature često i muškarci, iza čijeg se portreta ličnosti i

⁶ Biljana Dojčinović-Nešić: *Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije*, preuzeto sa <https://www.zenskstudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-5-6/237-ginokritika-istrazivanja-zenske-knjizevne-tradicije>

sudbina prelamaju istorijska i kulturna dešavanja, prožimanja i lomovi“.⁷

U pogovoru ovoj knjizi, Borislav Jovanović konstatuje da je „poetika ženskog glasa u opštem saglasju sa misijom književnog djela, a ženstvenost je samo dodatna estetičnost u nikad uhvaćenoj značenskoj lepezi djela“.⁸ Dragana Kršenković-Brković povodom ove monografije navodi da ona „nenametljivo pokreće važno pitanje preispitivanja i valorizacije postojećih literarnih vrijednosti u Crnoj Gori, kao i redefinisane statusa književnih tekstova koje su napisale žene“.⁹

Ako sa stilskog stanovišta govorimo o redefinisaju statusa književnih tekstova koje su napisale žene, svakako da će se osjetiti izvjesna razlika u stilizovanju teksta, ali ono što je bitno, jeste da su se sve žene bavile sličnim temama: položaj žene u porodici, zajednici, društvu. Tamo gdje tema povezuje, stilske različitosti se umanjuju, pa možemo govoriti o poravnanju prioriteta ili kako to kaže sama autorka u uvodu ove monografije – da je svoje ostvarenje posvetila: „crnogorskim ženama modernog vremena koje su prevalile ne baš mali i lak civilizacijski luk, koje u sebi pulsiraju bilom vlastitih pretkinja, koje su spremne da se bore i da vole, a koje su svojim djelom na različite načine dokazale da ljubav i borba predstavljaju dva osnovna imperativa života“.¹⁰

Danas pojava žena u književnom stvaralaštvu nije rijetkost, ali i prevaga muškaraca koji pišu o ženama gotovo je svakodnevna pojava. Ipak, kada žene pišu o ženama i kad se njihova cjelokupna književna misao projecira u kritičkom svijetlu sa jasnim određenjima njihovih književnoumjetničkih kvalifikativa – onda se susriječemo sa inovativnom pojavom crnogorske književne baštine.

Posebnost ove monografije jeste targetiranje tematskih krugova koji se bave rodnom ravnopravnošću, nejednakim položajem žene u odnosu na muškarce i svakako manjeg participiranja žena u društveno-političkom životu. Knjiga uspjelo odabranog naslova *Minervinim tragom* istovremeno sadrži osnaživanje svih žena koje pišu ili su u nedoumici da li pisanje predstavlja uspio vid njihove unutrašnje komunikacije sa sobom i sa svijetom.

⁷ Sofija Klaezić: *Minervinim tragom (Prozno stvaralaštvo crnogorskih književnica)*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2018, str. 11.

⁸ Borislav Jovanović: *Doprinos crnogorskoj istoriografiji ili Književnost koju smo minimizirali*, pogovor naučnoj monografiji dr Sofije Kalezić: *Minervinim tragom (Prozno stvaralaštvo crnogorskih književnica)*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Crnogorski kulturni forum, Cetinje, str. 331–336.

⁹ Dragana Kršenković-Brković: *Linija razdvajanja*, pogovor naučnoj monografiji dr Sofije Kalezić: *Minervinim tragom (Prozno stvaralaštvo crnogorskih književnica)*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Crnogorski kulturni forum, Cetinje, str. 337–344.

¹⁰ Sofija Kalezić: *Minervinim tragom (Prozno stvaralaštvo crnogorskih književnica)*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2018, str. 22.

Zaključak:

Crna Gora je definitivno među državama u kojima su književnice prepoznatljive kako u proznom, tako i u poetskom stvaralaštvu. Ovom naučnom monografijom zastupivši skoro devedeset žena, koje je dala kroz interpretativne modele ili kroz bio-bibliografske podatke, dr Kalezić je otvorila neslućene razmjere istraživanja ženskog proznog stvaralaštva, čime je otpočela period ozbiljnog izučavanja literarnog stvaralaštva žena. Jasno koncipirajući sve zastupljene tekstove, ona je poduhvatom informativnog karaktera, uz korišćenje opširne naučne literature, dala presjek ženskog stvaralaštva s početka XX vijeka do današnjeg vremena, čime je značajno poduprla crnogorsku književnu scenu kojoj je nedostajalo istraživanje ovog tipa.

Izvori

- Sofija Kalezić: *Minervinim tragom (Prozno stvaralaštvo crnogorskih književnica)*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2018, str. 10.

Literatura:

- Bužinjska, Ana i Markoski, Mihael Pavel: *Feminizam*, u knjizi istoimenih autora: *Književne teorije XX vijeka* (s poljskog prevela Ivana Đokić-Saunderson), Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- Garonja-Radovanac, Slavica: *Žena u srpskoj književnosti*, Dnevnik, Novi Sad, 2010.
- Jovanović, Borislav: *Matrijarhat ili Književnost koju smo minimizirali*, pogovor naučnoj monografiji dr Sofije Kalezić: *Minervinim tragom (Prozno stvaralaštvo crnogorskih književnica)*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2018.
- Kršenković-Brković, Dragana: *Linija razdvajanja*, pogovor naučnoj monografiji dr Sofije Kalezić: *Minervinim tragom (Prozno stvaralaštvo crnogorskih književnica)*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2018.
- Solar, Milivoj: *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1984.
- Vojinović, Sanja: *Problem 'ženskog pisma' u južnoslovenskim književnostima (devedesete godine XX vijeka)*, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 5–6, Cetinje, 2010, str. 185.

ARHIVA

UDK 821.163.4.09(497.16)

Božidar PEJOVIĆ**TOKOVI REALIZMA U CRNOJ GORI U DOBA
NJENE SAMOSTALNOSTI***

U razvoju crnogorske države, društva i kulture devetnaesto stoljeće predstavlja veliki vijek njenog preporoda. To je vijek u kojemu se postavljaju temelji modernoj državi, stiče državna samostalnost, proširuju granice baštine, organizuje zakonodavstvo, školstvo, pokreću politički i književni listovi i nakon gotovo četiri stoljeća oživljava rad štamparija. Cetinje postaje istinski kulturni i politički centar Crne Gore i jedan od vodećih političkih i kulturnih centara jugoslovenskih naroda. Na početku tog svestranog razmaka, u vrijeme vladavine Petra I i Njegoša, Crna Gora, međutim, i nije imala vlastite, svjetovne inteligencije, pa se književni rad, uglavnom, svodi na stvaralaštvo cetinjskih vladika i učenih ljudi koji su iz drugih jugoslovenskih krajeva došli na Cetinje, takozvanih izvanjaca. Kao što je u Karađorđevu ustaničku Srbiju, i kasnije – za vlade kneza Miloša, pohrlio cvijet srpske inteligencije iz Austrije i Ugarske, na čelu sa Dositejem i Sterijom, tako su se u dvor cetinjskih vladika i knjaževa sustizali učenici i pjesnici iz Austrije, Srbije, Dalmacije. Od vremena Petra I na Cetinju su boravili, a neki od njih i godinama živjeli, Dositej Obradović, Sima Milutinović Sarajlija, Vuk Karadžić, Ljuba Nenadović, Laza Kostić, Simo Matavulj, Jovan Sundečić, Zmaj, Valtazar Bogišić, Pavle Apolonović Rovinski, kojeg i Dostojevski pominje u jednom svom djelu, Vlaho Bukovac, poznati slikar iz Cavtata, i mnogi drugi više ili manje znani umjetnici i naučnici. Uz njih su počeli da stasaju prvi izdanci crnogorske inteligencije, koja je nakon osnovnih priprema u crnogorskim školama dovršavala studije mahom u Moskvi, Petrogradu, Beču, Parizu, Beogradu, a koja će postepeno istiskivati izvanjce dajući crnogorskom društvu domaći kadar za državne poslove i oblast kulture. Udio izvanjaca u razvoju književnog stvaralaštva u Crnoj Gori je ogroman, u mnogočemu temeljan, pa se zbog toga ovdje i govori o tokovima realizma u Crnoj Gori, a ne o tokovima realizma u crnogorskoj književnosti.

---

* Ovaj rad objavljen je u knjizi Božidara Pejovića *Cjeline i detalji* (Svjetlost, Sarajevo, str. 147–166). Priredio ga je i strukturi časopisa prilagodio Aleksandar Radoman.

Realistička struja u razvoju književnosti u Crnoj Gori u svim dosadašnjim ispitivanjima, a njih je bilo začuđujuće malo, nije uočavana ili je, pak, negirana za račun integralnog realističkog metoda kao mjerila za koje nije postojala ekvivalentna vrijednost u toj književnosti. Tako je cjelokupno stvaralaštvo u Crnoj Gori sagledavano na liniji nacionalnog pravca – kao što je to radio Trifun Đukić,¹ ili je određivano kao „drugo i najvažnije poglavlje crnogorske književnosti“, kao „period romantizma, koji traje upravo do kraja XIX vijeka“,² kako to tvrdi Milorad Stojović u svom pokušaju *O periodizaciji crnogorske književnosti*. Nasuprot njihovim tvrđenjima stoji ocjena Čeda Vukovića, koji crnogorsku pripovjedačku prozu XIX vijeka sagledava na razmeđu romantizma i realizma. „Što se tiče same pripovjedačke proze“, ističe Vuković, „njene suštinske usmjerenosti i odlika, moglo bi se reći da je to bilo vrijeme dugog i laganog hoda od romantizma ka realizmu“.³ Vukoviću u prilog ide i tvrdnja Vida Latkovića da je crnogorski period stvaranja Sima Matavulja po primjenjivanom umjetničkom metodu osobena faza u razvitku ovog poznatog srpskog realističkog pisca i da po svojoj suštini predstavlja takođe hod „od idealizma ka realizmu“.⁴ A Matavuljev boravak na Cetinju pada u vrijeme osamdesetih godina, u doba burnog razvoja književnog stvaralaštva u Crnoj Gori, čime bi se odrednica „od idealizma ka realizmu“ mogla pomaknuti i na stvaralaštvo crnogorskih pisaca. Lako se dade uočiti da Đukić i Stojović opredjeljuju karakteristike književnosti u Crnoj Gori XIX vijeka po onom što smatraju za njenu dominantnu osobinu, a to je nacionalni pravac ili romantizam, i da time kao oštre polaritete smatraju romantizam i realizam, a da Latković i Vuković teže da obilježe evolutivne procese u toj književnosti od starijeg romantičkog ka savremenom, realističkom stvaranju. Ako se problem periodizacije književnosti XIX vijeka u Crnoj Gori posmatra u kompleksnosti svih njenih činilaca i stvaralaca, i Crnogoraca i izvanjaca, i u kontekstu razvoja realističke književnosti kod naših naroda, može se doći i do drugačijih stilskih određenja te književnosti, i do drugačijih predstava o književnim shvatanjima njenih pisaca. U tom smislu moguće je govoriti i o tokovima realizma u Crnoj Gori, koji su u krajnjem slučaju doveli do rascvata socijalne literature u toj književnosti između dva rata. Jedan tok realističkog

¹ Trifun Đukić: *Pregled književnog rada Crne Gore*. Narodna knjiga, Cetinje, 1951, str. 72–92. Pod nacionalnim pokretom, kako se iz konteksta dade razumjeti, Đukić je podrazumijevao tradicionalizam u izrazu i jugoslovensku ideju kao osnovicu političke orijentacije. Tek za rad na kraju XIX vijeka kazaće da je predstavljao „reformnu akciju“ u otvaranju ka „širim vidicima“.

² Milorad Stojović: „O periodizaciji crnogorske književnosti“. *Stvaranje*, 1968, 2–3, str. 232.

³ Čedo Vuković: „Pripovjedački koraci u Crnoj Gori“. Predgovor knjizi *Izviriječ*. Grafički zavod, Titograd, 1973, str. 11.

⁴ Vido Latković: *Simo Matavulj u Crnoj Gori*. Skoplje, 1964, str. 135.

stvaranja prepoznatljiv je u Njegoševom djelu, drugi u stvaralaštvu Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova, a treći tok u pjesništvu članova cetinjskog književnog salona, Odžaklije knjaza Nikole.

Iako se obično uzima kao predstavnik romantičarskog stvaranja, Njegoš je prošao kroz nekoliko faze stilskeg razvoja. U njegovom djelu je već odranije bila identifikovana klasicistička faza, koja je prethodila onoj romantičarskoj, a koja je zahvatala njegovo stvaralaštvo do 1847. godine. Nakon drugog svjetskog rata više se počelo insistirati na realizmu Njegoševog pjesničkog izraza, iako se u tome nije vidjela posljedica realističke književne doktrine kojoj se Njegoš eventualno priklonio, već realističnost opserviranja i oblikovanja svijeta o kojem je pjevao. Međutim, neke deklarativne stavove iz njegovog djela moguće je prepoznati kao zaokret ka realističkom načinu stvaranja, kojem bi, na prvom mjestu, pripadala drama *Lažni car Šćepan Mali*. Po takvom svom razvoju Njegoš ne bi predstavljao nikakav izuzetak u svjetskoj književnosti: i pjesnik kojemu je posvetio jedno svoje djelo, Puškin, bio je u temeljima razvoja i ruskog romantizma i ruskog realizma, da ne pominjemo Ibzenov primjer. Kao što ga s pravom smatramo začetnikom romantičarske poezije u Crnoj Gori, isto ga tako s pravom možemo smatrati utemeljivačem realističkog izraza u crnogorskoj književnosti.

Još 1844. godine, u vrijeme kada je pisao *Luču mikrokozma* i kada se nalazio u fazi visokog romantizma, kod Njegoša se javlja kolebanje prema vlastitom pjesničkom putu, izraženo u nezadovoljstvu prema bježanju filozofa, astronoma i pjesnika od stvarnih ljudskih, zemaljskih problema u tajnovitost neba i vječna pitanja metafizike. Ta kolebanja i nezadovoljstvo, koje je kritici pjesnikovog djela i do danas ostalo zagonetno, ispoljio je u pjesmi čiji početni stih glasi: „Trojica vas nasamo, jedan drugog ne vidi“,⁵ a u kojoj se pjeva o filozofu koji prezire sve na svijetu, pa i samog sebe, o astronomu koji se pita da li možda ne prelazi „predjel vozmožnosti ljudske“, i o pjesniku koji pjevajući ide „kroz mračnu grobnicu“, zemlju, „u predjele svjetle vječite radosti“. I filozof, i astronom, i pjesnik čiji su se pogledi iz poetske perspektive sustigli i objedinili u Njegoševoj *Luči mikrokozma*, zbog čega im se ovdje pjesnik tako kritički i obraća, ne bave se čovjekom i njegovom „mračnom grobnicom“, njegovom egzistencijom i stvarnom istorijom, već kosmologijskom utopijom i biblijskim predjelima ljepote. Osobito je zanimljivo profiliranje pjesnika kakvog Njegoš ne priznaje. To je tip poete koji ima dužnost „da lijepo piše“ i da pjeva o rođenju sjajne zore, o putu sunca od istoka do zalaska, o čudima tvorčevim u kolima zvijezda koje poigravaju, o ljepoti proljeća, pjesme slavujeve, ljubavi,

⁵ P. P. Njegoš: *Pjesme*. Beograd, 1967, str. 163. Svi stihovi ove pjesme citirani su prema navedenom izdanju.

o njihanju morske pučine i sunčanim odbljescima snjegovitih vrhova planine. Takav pjesnik je „predan sluga matere prirode“, što u Njegoševoj poetici ne znači drugo, kako je kritika već pokazala, do romantičarski pjesnik. Pa i sam program pjevanja pjesnika kojeg Njegoš odbacuje jeste u osnovi naglašeno romantičarski. Zbog toga, uviđajući da je stvarni život opredijeljeno područje umjetnosti, Njegoš se oprašta od takvog filozofa, astronoma i pjesnika:

Vi ste sveti dusi al' vjetreni vrazi, –
Ostavajte zbogom, ja vi drug nijesam!

A razlog za ovakav razlaz sa romantičarskim prodorom uvis bila je potreba koju je Njegoš uočio za vraćanje stvarnim pitanjima i zbiljskom čovjekovom životu:

Na zemlju ste nikli, a zemlja vas pita;
hram je njezin za vas malen i tijesan;
i vi s nje bježite, na nebo živite!

Nešto slično ovom Njegoševom zaokretu ka stvarnom čovjekovom životu već se događalo u srpskoj poeziji toga vremena. Branko Radičević, koga će povodom njegove druge zbirke pjesama *Ljudevit Štur* oštro napasti za priklanjanje zapadnoevropskom romantizmu, u svom nedovršenom romanu u stihovima *Ludi Branko* ili *Bezimena*, pisanim pod uticajem Bajronove poezije i Puškinovog *Evgenija Onjegina*, daće kao i Njegoš u pomenutoj pjesmi početne impulse zaokretu ka stvarnom životu. U *Trećoj pjesmi* tog romana Radičević usmjerava svoje interesovanje:

Gore, pesmo lakokrila!
Al' ne vod' me na nebesa,
Niže pusti svoja krila,
Nisu za me ta čudesa.
.....
Milton, Klopštok, zle im sreće,
Do'še otud promrznuti...
Niže, niže, čedo moje,
Zemljica je carstvo tvoje!⁶

---

⁶ B. Radičević: *Rukovet*. MS – SKZ, Novi Sad – Beograd, 1971, 22.

Tako su se misli dvojice naših tada vodećih pjesnika i ličnih prijatelja, koji su se sretali i razgovarali u Beču, preplele srodnošću i prelomnim momentom odluke da se, svaki na svoj način, okrenu stvarnosti i njenim problemima. Kod Radičevića to je rezultiralo nezavršenim djelom *Ludi Branko*, a kod Njegoša *Lažnim carem*. Već u predislloviu tog djela Njegoš je naglasio istinitost onog o čemu piše i objektivni pristup gradi. Da bi uvjerio čitatelje da je *vjerno*, što mu je bio glavni cilj, opisao vladavinu Šćepana Malog u Crnoj Gori, on ističe „da u djelu ovome mojega sopstvenoga ništa nije što nije osnovano na pričanju narodnom i na reportima“⁷ Paskvala Cigonje, izvanrednog providura kotorskog, Justinjana, tadašnjeg mletačkog poslanika pri Porti, i Duoda, mletačkog vicekonzula u Skadru. I u samom djelu pjesnik je razvio neke realističke stavove u iskazima Mula Hasana, muslimanskog književnika, prema kojemu je kao liku i tipu ispoljio stamene znake simpatije. Taj Mula Hasan kao lijek od trpije, tegoba i dosade života navodi

pravi razum s bistrima očima,
koje stvari ovoga svijeta
čisto vide, a ne kroz koprenu.⁸

U istom djelu Karaman-paša postavlja jedno, za ono vrijeme, od presudnih pitanja razlikovanja romantičke imaginacije od realističke usmjerenosti ka sagledavanju svijeta bez obmana, bistrim očima:

Musafa mi rad bih bio znati
za vas te ste naši književnici,
je l' na srcu ka na jezik vama;
vjerujete l' tome što zborite,
ali samo dubaru bacate
da bješite bezumnu fukaru.⁹

Nema sumnje da ovo pitanje o doživljenosti i istinitosti onog o čemu se piše ide u red pitanja koja su realisti postavljali romantičarima.

Promjena književnih koncepcija u Njegoševom djelu je ispoljena i mijenjanjem stilskog izraza. Dok je, primjera radi, u *Luči mikrokozma* Njegošev stil obuhvaćen stilskom zakonitošću izraza visoke romantike, dotle se u *Gorskom vijencu* već javljaju znaci integrisanja romantičkog patosa i realistič-

⁷ Njegoš: *Šćepan Mali*. Beograd, 1967, str. 10. Svi stihovi iz ove drame citirani su prema ovom izdanju.

⁸ Isto, 176.

⁹ Isto, 176.

ke odmjerenosti, da bi u *Lažnom caru* izraz dobio smiren, razgovoran ton i psihološku boju usmene sintakse, koji su dolazili i iz oslanjanja na *pričanje*, kao tipični oblik naracije Crnogoraca. Iz tog pričanja, a upravo sa pripovijesću o Šćepanu Malom, izašao je i Stefan Mitrov Ljubiša, začetnik modernog proznog izraza u Crnoj Gori, „Njogoš u prozi“, kako ga je u prošlom vijeku nazvala srpska književna kritika.

U kritici o Ljubiši javljaju se kolebanja u pitanju njegovog svrstavanja među romantičare ili među realiste. Većina kritičara dala mu je mjesto na prelazu od romantizma ka realizmu, dok ga je Marko Car označio kao začetnika „zdravog realizma“¹⁰ u našoj književnosti. Jovan Skerlić, međutim, iako je isticao prelazni karakter Ljubišinih pripovijedaka, svrstao ga je u svojoj *Istoriji nove srpske književnosti* među romantičare. Nasuprot Skerliću, Velibor Gligorić ga je uvrstio u svoju knjigu o srpskim realistima. A to kolebanje o stilskoj i metodološkoj pripadnosti Ljubišine književne proze odražava jednu zabunu sličnu onoj koja u našoj književnoj historiografiji i kritici vlada o Augustu Šenoj, za koga se obično kaže da je proklamovao realizam, ali da se nije mogao otrgnuti od romantizma. Međutim, Šenoa nije proklamovao realizam, već je, kao i Ilija Dežman u pripovijeci *Nirnberški trgovac*, zagovarao spajanje, sintezu idealizam i realizam, stvaranje takozvanog blagog realizma. Godine 1876. on to i izričito zastupa: „Čist realizam jest puko oponašanje naravi, čisti idealizam osvaja bez obzira na svijest, samo ideje. I jedna i druga skrajnost je pogrešna. Puki realizam bez ideja nije nego fotografija, puki idealizam jest sjena bez života. Samo pravi skladni savez idealizma i realizma stvorit će pravi pjesmotvor, gdje tvar služi ideji“.¹¹ Takav spoj između romantizma i realizma zagovarao je docnije, vidjećemo, i Simo Matavulj, a takav stilski koncept i metodološku usmjerenost ostvarivao je u svojoj pripovjedačkoj prozi i Stefan Mitrov Ljubiša. Zbog toga on u jednom svom pismu uredniku kalendara *Orao*, kojemu je poslao priču *Gorde ili kako Crnogorka ljubi*, govori godine 1877. o realističkim i o romantičarskim elementima te priče, o karakterizaciji likova i zahtjevima tipičnosti. I upravo takva Ljubišina opredijeljenost imala je snažan odjek u Crnoj Gori, u kojoj će se pripovjedačka proza do kraja XIX vijeka razvijati po uzoru na njegov izraz, pa je čak izvršila značajan uticaj i na jednog Sima Matavulja, i to u onom presudnom, crnogorskom vremenu njegovog formiranja kao pripovjedača.

Već oblikom svog dominantnog književnog izraza, proznom naracijom, Ljubiša raskida sa stihom kao vladajućim vidom romantičarskog izraza u našoj književnosti. Kao da je čitao Marksov iskaz o Homerovom Ahilu i vre-

¹⁰ Marko Car: „Stjepan Mitrov Ljubiša“. LMS, 1905, sv. 232, 96.

¹¹ August Šenoa: „O poetici“. Predgovor *Antologiji pjesništva hrvatskog i srpskoga...* MH, Zagreb, 1876. Navedeno prema: A. Š. *Sabrana djela*, Knjiga XI, Znanje, Zagreb, 1964, 578.

menu vladavine mašina, Ljubiša obrazlaže svoje priklanjanje osnovnom vidu realističke književnosti:

„Istina je da se epika kod prvobitnog naroda daje bolje razviti stihovima nego li prozom, no ja mnim, da je već došlo vrijeme da se s tom prvobitnošću oprostimo, jer ona teži da nas ostarjele u pvojama drži“.¹²

I njegov program, njegova intencionalna poetika, objelodanjen u predgovoru *Pripovijestima crnogorskim i primorskim* 1875. sadrži insistiranje na nečemu što bi istovremeno moglo biti i romantičarska lokalna boja i realističko opažanje tipičnih osobina sredine iz koje se uzimaju likovi i događaji u pričama. „Moja je namjera bila“, saopštava Ljubiša u tom obraćanju čitaocu, „da ovom radnjom učuvam nekoliko znamenitijih događaja svoje otadžbine, a uzgred da opišem način življenja, mišljenja, razgovora, napokon vrline i pokore svojijeh zemljaka.“¹³ Ova proklamacija ne odaje toliko priklonjenost romantičarskom kontrastivnom, crno-bijelom izrazu koliko odaje istovremeno želju da se uz vrlinu, kao romantičarski ideal kad je u pitanju slikanje nacionalnih tipova, iznese i istinita slika mana, što je bila odlika rane faze u razvoju realističke književnosti kod naših naroda. Već godinu-dvije docnije Ljubiša je precizirao ovaj svoj program kako u tematskom, tako i u stilskom pogledu. U jednom od *Pričanja Vuka Dojčevića*, u onom pod naslovom *Nekome tonu pluta a nekome plutaju olova*, iznio je čitav jedan realistički stilsko-idejni i tematski pogled na zadatak književnosti i pisca. Tamo njegov pripovjedač Vuk Dojčević iznosi svoje želje i kaže da bi htio „da se iznesu na vidjelo divni ogledi naših junaka, mudraca, književnika, ženskih glava, što su služili časti i imenu srcem, pameću, poukom, a pregoreli otadžbini život, imanje, porod i mir. Htio bih da se, spored tiju vrlina, gdje gođe ošibnu poroci našega puka, najviše osveta, sutuka, predrasuda, kletva i kunidba, kako bi se ogledao u prvim, a pomrzio na potonje“.¹⁴ I kao kod Šenoe i znatnog broja srpskih realista, Ljubišin realizam bio je u funkciji prosvjetiteljstva. To je osobito bilo neophodno u Crnoj Gori, gdje se iz plemenskih organizacija javljala državna organizacija, i gdje se socijalne razlike još nijesu bile toliko ukrijepile da bi se moglo govoriti o klasnoj funkciji književnosti. U opštem siromaštvu crnogorskog društva tog vremena nije bilo bogatih. Zbog toga je i književnost koja je u njoj stvarana nužno, čak i kada je nastojala da bude realistična, imala narodnu, a ne klasno-socijalnu funkciju. U tom smislu treba shvatiti i Ljubišino opredjeljenje za nacionalne, a ne socijalne tipove u njegovoj prozi, za nacionalni tip junaka, a ne za portret ličnosti. Osnovni Ljubišin cilj bio je da se

¹² Stjepan Mitrov Ljubiša: *Celokupna dela*. Knjiga II, Beograd, str. 332–333. Kratica za ovo izdanje: Ljubiša CD I ili CD II.

¹³ Ljubiša, CD I, 76.

¹⁴ Ljubiša, CD II, 105.

spoji teško spojivo, „nedružina“, kako je govorio: „korist i zabava, pouka i šala“, što nije drugo nego spajanje romantičarskog duhovnog ozarenja sa prosvjetiteljskim, angažovanim, pa čak i utilitarnim smjernicama realizma u našoj književnosti i u našim društveno-političkim uslovima. A taj cilj je smjerao da izvede gotovo izrazitim realističkim stilskim sredstvima. Imenujući o kome i čemu sve pisac treba da piše, on precizira da sve to treba da „ispriča prosto, naravno, u narodnoj odjeći, bez natege i gruboće, gdje gdje ljudskom šalom, a vazda, da ti se mili čuti; jer ljudi nijesu ni anđeli ni đavoli nego ljudi, prignuti čas dobru, čas zlu, kako ih nagoni ćud, nevolja i rđava družba“.¹⁵ Istovremeno, ako se ovaj iskaz čita sa uvidom u ondašnji pojmovni jezik naših pisaca, Ljubiša se njime distancirao i prema krajnostima romantizma (treba pričati prosto i naravno) i prema oporosti naturalizma (pričati bez natege i gruboće), očitujući se kao pisac koji se zalaže za pristup integralnom svijetu i ličnostima, u kojima se i dobro i zlo spajaju na liniji jednog dijalektičkog kauzaliteta kretanja u ljudskom svijetu. Oslonac za svoj romantički realizam Ljubiša je našao prije svega u realizmu narodnih umotvorina, koje mu služe kao polazište, a posebno u anegdotskom realizmu i anegdoti, prema kojoj su Crnogorci gajili posebni kult uvažavanja. Od te anegdote i tako ispričanog svijeta na početku dvadesetog vijeka izvlačiće potku svoje osobene proze i Marko Miljanov. Za nas je ovaj pisac u ovom trenutku zanimljiv ne toliko zbog njegove opredijeljenosti da priča samo o onom što je *vidio kako se događa* ili je *čuo da se dogodi*, i čiji je interes za istinitošću iskaza bio snažno naglašen, pa ponekad i dirljiv, niti po njegovom zanimanju za „male pobjede“ koje su njegovi junaci odnosili nad samima sobom, već nam je interesantan, kao i Ljubiša, kad njeguje usmeni oblik naracije i anegdotu kao formu izražavanja, a zatim i kao stvaralac koji se epski vraća nekim stavovima iz Njegoševe pjesme *Trojica nas nasamo, jedan drugog ne videte*, vaspostavljajući ih ponovo, ali po zakonitosti vlastitog umjetničkog svijeta. Njegoš je u pomenutoj pjesmi odbacio gotovo sve ono što je bilo uobičajeno tematsko polje lirske poezije i usprotivio se bježanju sa zemlje, bjekstvu od stvarnosti, i to prije svega bjekstvu od stvarnosti kolektiva, naroda. Tu su i osnove razmahu epske poezije u Crnoj Gori, koja je dugo potiskivala lirsku, ili se u ovoj krila kao njena osnova. A za crnogorsku epiku, posebno za onu junačkih narodnih pjesama, od vremena Sima Milutinovića Sarajlije i Vuka Karadžića držano je da ima više istorije nego poezije, što je trebalo da znači da je u njima više konkretne istine nego poetske maštovitosti. Iz takve epike nadiralo je načelo vjernosti, istinitosti, koje je bilo osnova za jačanje realističnosti narodnih umotvorina i za razmah jedne pojave koja je u našoj nauci o književnosti poznata pod imenom

¹⁵ Isto, 105–106.

realizma narodne ili usmene književnosti. Na tom realizmu, u kojem su prvo dobro odmjeravane činjenice građe prije nego im se podario izraz, zasnovao je i svoje književno djelo najveći folklorni pjesnik crnogorskog čojstva i junaštva – Marko Miljanov. On nije bio sklon da prihvati umjetnost kao plod imaginacije, niti književnost koja govori o onome, kako je rekao, „česa nije“, već je bio za ekipu koja će kazivati visokomoralne činove običnih ljudi koji su se žrtvovali za opštu stvar. To su za njega bili „najstrašniji sveci“ u vrijeme kada je pjesništvo, kako je divno kazao, bilo „i u pakao doprlo“. „Rasudi, brate“, piše stari vojvoda, „je li pravo da se zaboravi sveti rad pravii‘ junaka, a cvijeće i rosa, potočić, ljepota ženska, pjesma slavuja u lug, ma’ovina, magla i vazduh – ništa se ne zaboravi. I u pakao je doprlo pero, i pamet vješta stvara romane i česa nije... Piše se o glavarima i zapovjednicima, no Vule Neškov i Rade Mučin, s dostinom, nije bio glavar, ni cvijeće, ni slavuj! Pjevaj, o brate, o tome slobodno!“¹⁶ A o tim običnim ljudima treba pisati *vjerno*, i govoriti samo ono što su bili i što su radili, bez izmišljanja i *pridavanja*, jer kad takvom junaku nešto pridaješ, onda mu „natruniš poštenje“, kako kaže Marko Miljanov, time što „od male slave načiniš veliku“. „Ako si Srbin“, opominje stari vojvoda, „znadi da je šteta u pridavanje a ne u koris.“¹⁷ Stvaralački imperativ Marka Miljanova sadržan je u *istinitosti* onoga o čemu se kazuje, a to je bio, u osnovi, imperativ i Petra Petrovića Njegoša i Stefana Mitrova Ljubiše. Književnost koju su oni pisali služila je istini i namjeri da „izvadi iz mraka one koji nijesu za mrak radili“.¹⁸ U tom smislu ta književnost je bila produžetak onog narodnog pamćenja ljudi i događaja koje je bilo usmena hronika razvoja crnogorskog naroda, brana prema zaboravu prošlosti koja je nudila svijetle i tamne primjere, pa se iz tog plodotvornog nastavljanja, prvi put uspješno u jugoslovenskim književnostima, i razvila *istorijska pripovijedačka proza* kod Crnogoraca sa osobinama koje su više realističke nego romantičke. Sadržan već kod Njegoša i Ljubiše, moralni čovjek i junak morala postao je centralni tip osebjune proze Marka Miljanova, ali tek nakon što je čojstvo, kao običajni moralni kodeks i društveni regulativ Crnogoraca, i zvanično, u *Glasi Crnogorca* 1884. godine, označeno kao sveukupni etički uzor. „Crnoj Gori je životno načelo: *crnogorstvo*“, pisao je te godine u 4. broju lista Jovan Pavlović, a ono „nije samo *junaštvo* nego i *čojstvo*“.¹⁹ Istovremeno, u pojmu čojstva nađena je univerzalna formula skladnog i zdravog društvenog i kulturnog razvoja Crnogoraca, pa se zato i ističe da „u pojmu čojstva leži pojam napretka, uljud-

¹⁶ Marko Miljanov: *Sabrana djela*. Knjiga I. Grafički zavod, Titograd, 1967, 34–35.

¹⁷ Isto, 35.

¹⁸ Isto, 34.

¹⁹ Navedeno prema: V. Latković, *Simo Matavulj u Crnoj Gori*, 14.

nosti, kulture i civilizacije“.²⁰ Treba reći da će ovaj pojam otada u crnogorskoj književnosti predstavljati *osnovno načelo* njenog idejnog razvoja, pa će joj vremenom, u sasvim novim društvenim odnosima, davati i boju anahronosti, sve do Lalićeve „crnogorske komedije“, do romana *Ratna sreća*. Bilo je, dakako, i prije Lalića pokušaja da se kritički piše o Crnogorcima (treba pomenuti izuzetno realistička, i nadahnuto pisana, književna pisma popa Vuka Popovića Vuku Karadžiću, pa i Matavuljeve *Beleške jednog pisca*), ali je tek njegova *Ratna sreća* bilo ono mnogoglasno i dalekočujno zvono koje je oglasilo agoniju hipertrofirane slike čojstva vraćajući ovo osnovno moralno načelo Crnogoraca u njegove realne okvire. Poslije toga se moglo reći da je „brđanski Homer“ mrtav.

Primjetno je da se crnogorstvo, a kao njegova suština čojstvo, kodifikuje kao *životno načelo* u Crnoj Gori osamdesetih godina, u vrijeme punog kulturnog i književnog razmaha mlade kneževine, u kojem su, pod mecenatom knjaza Nikole, dramskog pisca i pjesnika, svoje učešće imali i pisci izvanjci, prije svih Laza Kostić i Simo Matavulj.

Prvi romantičar, a drugi realista, Laza Kostić i Simo Matavulj bili su presudni činioci u stvaranju osobenog realističkog izraza u književnosti Crne Gore osamdesetih godina. Kostić je na Cetinje došao 1884. godine kao slavljani pjesnik i „srpski Šekspir“, a Crnogorci su ga primili i kao filozofa. Matavulj je na dvor knjaza Nikole stigao iz Herceg-Novog 1881. godine kao učitelj i bez ostvarenog književnog djela. Iz Crne Gore Matavulj konačno odlazi 1889, kao slavni realistički pripovjedač, a Laza Kostić 1891. kao razočarani romantičar. U tome treba vidjeti i izvjesnu zakonitost: samo je Njegošu uspjealo da ostvari u Crnoj Gori visoki umjetnički izraz epske poezije u stihu, i to u vrijeme kada je takav izraz bio zakonomjernost društvenog i etničkog razvoja Crnogoraca, pa je Kostić doista pozno došao na Cetinje da bi mogao osvježiti svoje romantičarsko nadahnuće. Vrijeme epike u stihu je bilo prošlo, kako je to i Ljubiša tvrdio 1878. godine, a dolazilo je vrijeme epske proze i realističkog izraza. Zbog toga je Matavulj u pravo vrijeme došao na pravo mjesto da bi razvio svoj dar pripovijedanja. Kako je još Njegoš istakao u *Lažnom caru*, a od njega kao moto prihvatio i Ljubiša, da bi zatim isto tvrdili knjaz Nikola, i to upravo Matavulju, i Marko Miljanov, Crna Gora je bila „mjesto za pričanje“, koje je „duši povlastica“. Iako je jednog zakočila u njegovom razvoju, a drugom dala građu, književno djelo i ime, Crna Gora je od obojice imala ogromne kulturne koristi, napose na književnom polju. Laza Kostić je na Cetinje stigao kao protivnik „novih realista“, koji su tvrdili da mašta nema mjesta u književnom stvaralaštvu koje treba da se osniva na tekovinama nauke,

²⁰ Isto, 14.

da bude degerotip stvarnosti, socijalno angažovano, da zanemari formu kao umjetnički nebitnu tvrdeći da je u „umjetnosti sadržina sve a forma ništa“. Takav realizam Kostić je odbacio u polemičkom odgovoru Svetozaru Markoviću i u svojim kritičkim primjedbama na estetičke stavove Černiševskog, ali nije odbacivao i realizam u smislu osnovanosti umjetničke istine književnog djela. U svom odgovoru Markoviću sukob između romantizma i realizma objasnio je kao sukob između različitih književnih metoda, vidovito saopštavajući da će se vremenom razlika između njih smanjiti. „...Moramo nagovijestiti“, pisao je Kostić 1870. godine u tom odgovoru, „da će se, po našem mišljenju, sva naučna razlika između idealizma i realizma naposljetku svesti na razliku metode, da će realizam biti ono što se zove induktivna, a idealizam ono što se kaže deduktivna metoda. Što je među njima druge razlike, to se mora vremenom istriti“. ²¹ Černiševskom je, povodom stava da fantazija nije realna, stavio primjebu: „Fantazija je isto tako realna kao ma kakva druga funkcija čovječjeg mozga, kao ma kakva druga pojava u prirodi, kao padanje kiše, kao sevanje munje, kao sijanje sunca. Zato što se njeno nicanje ne može uvrebat i vivisekcijom ili pod stakletom, zato joj odricati realnost, bilo bi detinjasto prikrivanje svoje nemoći, bila bi naučnička naduvenost.“ ²² Nasuprot Svetozaru Markoviću, koji je tvrdio da „nekorisno nema pravo na uvaženje“, ²³ Kostić je u svojoj nezavršenoj estetičkoj studiji *Osnovi lepote u svetu* iz 1880, u kojoj je nastojao da na osnovi srpskih narodnih pjesama osnuje jednu novu, slovensku i posebno srpsku estetiku, tvrdio da koristovitost nije imanentna pojmu ljepote kod Slovena. Tendenciju da se idealizam i realizam metodološki spoje, a koja je bila široko prodrta i kod hrvatskih i srpskih kritičara, od Šenoe do Stevana Pavlovića, četiri godine docnije identifikovao je kao produžetak koji odgovara „germanskom duhu, koji bi hteo da primakne idealizam realizmu u svih naroda i u svih vremena“. ²⁴ Ovakvi stihovi slavnog pjesnika nijesu mogli proći bez snažne umne iradijacije na Cetinju, pa se njihovi tragovi jasno daju uočiti u člancima Jovana Pavlovića, objavljenim osamdesetih godina u listovima na Cetinju, osobito u članku *Mozak i srce u književnosti* iz 1884. godine, kao i u kratkom eseju Sima Matavulja iz 1801. o realizmu, koji je suma njegovih dotadašnjih koncepcija, nesumnjivo brušenih u razgovorima sa Lazom Kostićem za vrijeme njihovog druženja na Cetinju. Kao i Kostić, i Matavulj ocjenjuje da „nove realiste traže da se ide istim putem kojim ide nauka, te odriču umetnosti njene starinske pogodbe: težnju ka idealu, humor, sličnosti

²¹ Laza Kostić: *Ogledi*. Nolit, Beograd, 1965, 126.

²² Isto, 131.

²³ Isto, 127.

²⁴ Laza Kostić: *Osnovno načelo*. Kultura, Beograd, 1961, str. 7.

itd.“²⁵ I tako isto kao on ističe da „umetnik posmatra istinite događaje, pa pošto mu se oni ugnezde u mašti, prenese ih odatle i sljubi ih kako mu se sviđi u svoje delo“.²⁶ Kostićevski takođe brani ulogu mašte u književnom stvaranju: „Zemljište umetnikove radnje biće uvek mašta, a krajnji njegov smer biće neki uzor (ideal), pa ma kakav bio taj uzor“.²⁷ Za jedan takav uzor, za životno načelo u Crnoj Gori, upravo kada su u njoj bili Kostić i Matavulj, proglašeno je crnogorstvo i čojstvo, kojemu je posvećen i prvi roman napisan i objavljen na Cetinju, Matavuljev *Uskok*, „u kome je iznesen, prema piščevoj ocjeni, sav domaći i javni život Crnogoraca iz doba Sv. Petra, u kome su istaknute one osobine duha i običaja crnogorskih, koje ih odvajaju od ostalih srpskih plemena, koje ih upravo uzvišuju nad njima“.²⁸ Te osobine i taj duh Matavulj će docnije, po odlasku iz Crne Gore, humorno, a često i ironično, destruirati u djelu *Bilješke jednog pisca*. Pa ipak, umnom iradijacijom književnih shvaćanja Laze Kostića, Jovana Pavlovića, kojima je od domaćih snaga prije svih pripadao književni kritičar Lazo Tomanović, stvorena je bila idejna osnova za razvoj jednog književnog izraza koji je u Crnoj Gori nicao na spoju romantizma i realizma.

Ta književnost je prije svega prihvatila istinitost događaja o kojima govori, narodne umotvorine, posebno anegdote, kao osnovu pripovijedanja i *kazivanja* kao realistični izraz naracije. Ona je u jugoslovenskim književnostima razvila jednu sasvim osobenu, a za Crnogorce tipičnu formu pripovijedanja i razgovora – *pričanje* i čije su odlike jezgrovitost, dinamičnost, protkanost šalom, ali i začinjenoš gnomskim izrazom i besjedničkom naracijom. To pričanje je više bilo scenično nego deskriptivno, u njemu se više razgovaralo nego opisivalo, pa je nužno imalo i ritam i karakter dramskog prikazivanja. Anegdota mu je bila počelo, a kratka priča svrha. Na njemu su, u biti, osnovana najvažnija Njegoševa djela, cijela Ljubišina pripovjedačka proza i *Primjeri čojstva i junaštva* Marka Miljanova. Ono je bilo i zasnov Matavuljevih pripovjedaka iz crnogorske faze njegovog stvaranja, kao i temeljni oslonac pripovijedanja Vuka Vrčevića i Jovana Ivaniševića. Hipertrofirani interes za pričanje i anegdote, dekadansa crnogorskog kazivanja, javiće se nakon prvog svjetskog rata u brojnim knjigama crnogorskih anegdota Mićuna Pavićevića. To pričanje je, kao izraz crnogorskog duha, podarilo književnosti u Crnoj Gori realističku potku, koja se na intencionalnom planu teorijski neuobličenih ideja dade pratiti od onog Njegoševog izraza *vjerno* opisati, iz 1850. godine, do metafore Marka Miljanova „zubja istine“ s početka XX vijeka, a na teorijskom

²⁵ Simo Matavulj: *Pripovetke, o književnosti*. MS – SKZ, N. Sad – Beograd, 1969, str. 433.

²⁶ Isto, 433–434.

²⁷ Isto, 434.

²⁸ V. Latković: *Simo Matavulj u Crnoj Gori*, 234.

planu, u okviru eksplicitnih stavova i umne iradijacije njihovih zastupnika, može se sagledati na shvatanjima članova Odžaklije, književnog salona knjaza Nikole, i to prije svih na književnim koncepcijama Laze Kostića, Sima Matavulja i Jovana Pavlovića. Kritički realizam nije mogao uhvatiti korijena u Crnoj Gori, iako je, na planu ideja, nekih njegovih nagovještaja bilo u poeziji Jovana Lipovca, ne samo zbog toga što crnogorsko društvo u drugoj polovini XIX vijeka još nije bilo klasno izdiferencirano i shodno tome politički organizovano, nego i zbog toga što je taj realizam književno najobavješteniji i najobrazovaniji pisac na Cetinju, Laza Kostić, identifikovao kao izraz nihilističke i socijalističke ideologije. To, razumljivo, nije moglo odgovarati glavnom crnogorskom cenzoru, knjazu Nikoli, bez čijeg znanja i odobrenja ništa na Cetinju nije moglo biti objavljeno. Ustupak vremenu bio je pokušaj da se „primakne idealizam realizmu“, što je ostalo glavna težnja u crnogorskoj književnosti do kraja samostalnosti crnogorske države.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovoj autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi iz crnogorskome ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Ljudmila VASILJEVA Razvoj ortografskih normi u slavenskoj onomastici (kraj XX – početak XXI st.)	3
Deja PILETIĆ Analiza leksičkog nivoa prevoda diploma i potvrda o stečenom obrazovanju sa italijanskog na crnogorski jezik	31
Robert BOŃKOWSKI Język chorwacki, jako język mniejszościowy w ustawach zasadniczych wybranych państw byłej Jugosławii	47
Ružica ZELJKO-ZUBAC & Senka MARINČIĆ O njemačkim prefikslnim glagolima i njihovom prevođenju na hrvatski jezik	57
Ганна МАРТИНОВА Фонологічний опис діалекту: До проблеми типології говірок	77
Alla KALYTA & Aleksandr KLYMENIUK Мовленнєві універсалії: енергетична сутність, причини породження, методологія їхнього дослідження.	91
Мирослава МАМИЧ & Олена ШЕВЧЕНКО-БІТЕНСЬКА Юридизація медіапрактики: Лінгвостилістичний та лінгвокультурологічний аспекти (На матеріалі текстів „українського тижня“)	105
Andrea ROGOŠIĆ Britanski humor na hrvatski način: prijevodne strategije u podslovljavanju TV serije <i>Only fools and horses</i>	115
Оксана НАЗАРЕНКО & Світлана ЛАЗАРЕНКО Стилістичний та комунікативний аспект сучасного українського газетного тексту	141

Olena MATERYNSKA Das anthropomorphe bild des krieges in den Deutschen und Ukrainischen massenmedien.....	153
Dijana VUČKOVIĆ & Ljiljana PAJOVIĆ-DUJOVIĆ <i>Cul-de-sac</i> pozicija ženskih likova u vampirskim narativima.....	169
Nikica MIHALJEVIĆ & Gordana GALIĆ-KAKKONEN Odjeci djela Vittorija Alfierija u tragedijama <i>Nepomoceno Orsino</i> i <i>Damiano di Ragusa</i> Marka Antuna Vidovića	191
Helena SABLIĆ-TOMIĆ & Hrvoje MESIĆ Novi stari fragmenti prostora: školstvo i kazalište osječkog nutarnjeg grada.....	209
Zlata ŠUNDALIĆ Hoditi k pravim prodikam Božju rič slišati.....	231
Daniela ĆURKO Nana, ou l'immolation d'une reine. Une lecture de <i>Nana</i> d'Émile Zola	253
Vedrana ŽIVKOVIĆ-ZEBEC & Marija ZBOŽIL Formiranje mladenačkog identiteta u romanima <i>Imaš fejs?</i> i <i>Bacit ću ti kompjuter kroz prozor</i> Jasminke Tihi-Stepanić	277
Ana MARTINOLI Muzički program radija B92 kao jezik kulture otpora u Srbiji – muzika u funkciji društvene provokacije i građanske mobilizacije.....	295
GRADA	
Desanka JAUKOVIĆ Bibliografija italijanističkih priloga (prevoda i napisa) u časopisu <i>Stvaranje</i> (1946–1991).....	315

PORTRETI

Aleksandar RADOMAN
Doprinos Danila Radojevića književnoj montenegristici 335

Novica VUJOVIĆ
In memoriam: Velikome Katičiću u spomen..... 351

Boban BATRIĆEVIĆ
In memoriam: Radoje Pajović (1934–2019) 353

PRIKAZI

Nikola POPOVIĆ
Vrijedna studija o epici Avda Međedovića 357

Jakov SABLJIĆ
O monografiji dr Sofije Kalezić 361

Sofija KALEZIĆ
O monografiji Aleksandra Radomana
Savremena književna montenegristica – utemeljivači 365

Sanja ORLANDIĆ
Jeziku je svejedno 381

Andrijana NIKOLIĆ
Stvaralaštvo crnogorskih spisateljica
u naučnoj monografiji dr Sofije Kalezić *Minervinim tragom* 389

ARHIVA

Božidar PEJOVIĆ
Tokovi realizma u Crnoj Gori u doba njene samostalnosti..... 399

TABLE OF CONTENTS

Liudmyla VASYLYEVA Development of Orthographic Norms of Slav Onomastics (The End of the 20 th and the Beginning of the 21 st Centuries)	3
Deja PILETIĆ Analysis on the Lexical Level of Translations of Diplomas and Certificates From Italian to Montenegrin	31
Robert BOŃKOWSKI Croatian Language as a Minority Language in the Basic Laws Selected Countries of the Former Yugoslavia	47
Ružica ZELJKO-ZUBAC & Senka MARINČIĆ On German Prefix Verbs and Their Translation into Croatian Language.....	57
Ганна МАРТИНОВА Phonological Description of the Dialect: To the Problem of Typology	77
Alla KALYTA & Aleksandr KLYMENIUK Speech universals: energetic essence, reasons of generation, research methodology	91
Мирослава МАМИЧ & Олена ШЕВЧЕНКО-БІТЕНСЬКА Media Practice Jurisdiction: Lingo-Stylistic and Lingocultural Aspects (On the Materials of the Ukrainian Week Texts)	105
Andrea ROGOŠIĆ British Humour in Croatian: Translation Strategies in the Subtitling of Only Fools and Horses.....	115

Oksana NAZARENKO & Svitlana LAZARENKO Stylistic and Communicative Aspect of Modern Ukrainian Text	141
Olena MATERYNSKA The Anthropomorphic Image of War in the German and Ukrainian Mass Media	153
Dijana VUČKOVIĆ & Ljiljana PAJOVIĆ-DUJOVIĆ The Cul-de-sac Position of the Female Characters in the Vampire Narratives	169
Nikica MIHALJEVIĆ & Gordana GALIĆ-KAKKONEN Influences of Vittorio Alfieri's works in the tragedies <i>Nepomoceno Orsino</i> and <i>Damiano di Ragusa</i> by Marko Antun Vidović.....	191
Helena SABLIĆ-TOMIĆ & Hrvoje MESIĆ The 'New Old' Spatial Fragments: Education System and Theater in Osijek's Inner City	209
Zlata ŠUNDALIĆ Walking to True Sermons and Listening to God's Word.....	231
Daniela ĆURKO Nana, or the Immolation of a Queen. A Reading of Émile Zola's Novel <i>Nana</i>	253
Vedrana ŽIVKOVIĆ-ZEBEC & Marija ZBOŽIL Forming a Youthful Identity in Novels <i>Imaš fejs?</i> and <i>Bacit ću ti kompjuter kroz prozor</i> Jasmine Tihi-Stepanić	277
Ana MARTINOLI Radio B92 Music Program and Culture as the Language of Resistance in Serbia – Music as a Tool for Social Provocation and Mobilization.....	295

MATERIAL

Bibliography of Italianists Annex (Translation and Inscription) In the <i>Stvaranje</i> (1946–1991)	315

PORTRAITS

Aleksandar RADOMAN Contribution of Danilo Radojević To Montenegrin Literary Studies	335

Novica VUJOVIĆ In memoriam: Velikome Katičiću u spomen.....	351

Boban BATRIĆEVIĆ In memoriam: Radoje Pajović (1934–2019)	353

REVIEWS

Nikola POPOVIĆ A Value Study on the Epic of Avdo Međedović.....	357

Jakov SABLJIĆ About the Monograph by dr Sofije Kalezić	361

Sofija KALEZIĆ About the Monograph by Aleksandra Radomana <i>Savremena književna montenegriska – utemeljivači</i>	365

Sanja ORLANDIĆ Language doesn't care	381

Andrijana NIKOLIĆ Literary Creation of Women in Scientific Monograph of dr Sofija Kalezić in <i>Minervinim tragom</i>	389

ARHIVA

Božidar PEJOVIĆ Flows of Realism in Montenegro in the Age of its Independence.....	399

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
300

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)